

ÉVKÖNYV

23

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 23.

A kötet megjelenését a

BETHLEN GÁBOR
Alap

támogatta.

**Kriza János Néprajzi Társaság
Évkönyve
23**

**Néprajzkutatók, kutatások,
reprezentációk**

Szerkesztette
Bakos Áron és Keszeg Vilmos

Kiadja a KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon/fax: +40 264 432 593
e-mail: kriza@kjnt.ro
www.kjnt.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2015

Lektorálta:
dr. Tánzos Vilmos

Borítóterv:
Szentés Zágón

Számítógépes tördelés:
Sütő Ferenc

ISBN 978-973-8439-83-2
ISSN 1841-3021

Készült a kolozsvári IDEA Nyomdában
Igazgató: Nagy Péter

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Ajánló sorok 7

Életpályák, életművek

Szakál Anna

„...Rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány
cseppet sem kies mezején” –

Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez 13

Bálint Péter

Nagy Olga azonosulása a mesekutató szerepével 49

Nagy Gabriella Ágnes

Daseinanalízis és népmese: Nagy Olga népmese gyűjtései.

(A *hütlén feleség* típus: származás, hűtlenség, féltékenység) 67

Kiss Emőke

Bözödi György bözödi mesegyűjtése 97

Szőke Renáta

Ki volt Jenei Sándor? 121

Örsi Julianna

Kolozsvári iskolai és családi kötődés

a kunsági értelmiség életpályájában 131

Tatai Orsolya

Adalékok a 20. századi erdélyi orvostörténethez.

Orvosképzés Marosvásárhelyen 149

Balázs Lajos

Szokáskutatásaim egyéni útjai, sajátosságai, szemlélete 169

Médiumok és reprezentációk

Kürti László
Korporealitás és a maszkulin tánc 211

Csibi László
Teleki Samu kelet-afrikai expedíciójának képi hagyatéka 245

Deák Ferenc Loránd
A népi élet töredékei Kosztándi B. Katalin képein 277

Tasnády Erika
A Széki Televízió húsz éve. 311

Források

Miklós Alpár
Szóvatai pionír-expedíciók egy magángyűjtemény tükrében:
kisebbségi törekvések, amatőr néprajzi gyűjtések
az 1970–1980-as évek Romániájában 329

Nagy Ákos
A romániai kollektivizálással kapcsolatos adatok
a Kriza János Néprajzi Társaság kéziratárában 377

Burus János
Kútfő – Kis magyar néprajz diákoknak. Egy diáklap története 395

Ajánló sorok

A Kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság és Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke (jelenleg Intézete) 2008-ban, a Herrmann Antal által a kolozsvári tudományegyetemen kezdeményezett néprajzoktatás indulásának száztedik évfordulóján megemlékező konferenciát szervezett. A megemlékezés gesztusa mellett igényként vetődött fel a kezdeményezés körülményeinek és következményeinek feltárása. A 2008-ban lezajlott konferencia tematikája éveken keresztül ismétlődött és terebélyesedett, kiterjedt a Kolozsvár központú néprajzoktatás és a romániai magyar néprajzkutatás történetére. A konferencia azóta évente került sorra, az előadások pedig a Kriza János Néprajzi Társaság 18., 20. és 23. számú évkönyvében láttak napvilágot. A jelen kötet a 2015-ben nyolcadik alkalommal megszervezett konferencia előadásait tartalmazza.

Az Életpályák, életművek fejezet tanulmányai kutatói életpályák ismeretlen epizódjait teszik közzé, életművek kevésbé ismert fejezeteit világitják meg, az életmű értelmezésére és értékelésére tesznek kísérletet. Szakál Anna tudománytörténeti tanulmánya – Albert Ernő korábbi összefoglalását követően – Faragó Józsefről kialakult képünk árnyalásának céljával íródott. Írásában elsősorban Faragó filológusi munkásságát veszi szemügyre. Értelmezését a kortársai által közreadott kritikus hangvételű írások mellett Faragó Kriza János hagyatékához kapcsolódó munkáinak hiányosságaira építi. Nagy Olga munkássága előtt tisztelgő írásában Bálint Péter a mesekutató életművét értékeli, pályáját, módszerét a hermeneutika és fenomenológia megközelítésmódját érvényesítve értelmezi. A tanulmány középpontjában Nagy Olga Jakab István cigány mesemondóval való megismerkedése áll, melyet a szerző szemléletformáló fordulatként interpretál és elemez. A következő tanulmány kiindulópontját szintén Nagy Olga életműve képezi. Nagy Gabriella Cifra János cigány mesemondótól gyűjtött mese szövegét elemzi a daseinanalízis módszerével és veti össze más gyűjteményekben található variánsaival. Nagy Gabriella kérdésfelvetése az eltérő szövegvariánsok által használt különböző szimbolika és különböző jelentés felfejtésére irányul. Kiss Emőke tanulmányában Bözödi György adatközlőjének, Bágyi János mesemondónak az életpályá-

ját rekonstruálja. Amellett, hogy kitér Bözödi gyűjtésére, annak filológiai, módszertani hátterére, fő kérdése, hogy milyen szerepet töltött be Bözödi megjelenése, a specialistává válás Bágyi életútjában, s alakja hogyan él tovább a lokális emlékezetben. Balázs Lajos írása szellemi önarcképének felvázolása, vallomás, szellemi útkeresésére való visszatekintés. A szerző sorra veszi a pályáját és gondolkodásmódját befolyásoló fontosabb személyeket, műveket, ismerteti fontosabb műveit, összefoglalja megállapításait a sorsforduló szokások jelentőségéről és jelentéseiről. A tanulmányt a kutatóval készített interjú követi. Szőke Renáta közleménye az 1936-ban gyermekjáték gyűjteményt megjelentető Jenei Sándor életútját vázolja fel, néprajzi érdeklődésének kialakulását, Nagy Ödön lelkésszel és gyűjtővel való szakmai kapcsolatát követi. Írásában a családi emlékezet által megőrzött adatokat tárja fel. Örsi Julianna tanulmányában három olyan kunsági értelmiségi életútját térképezi fel, akik hosszabb-rövidebb ideig Kolozsvárott folytatták egyetemi tanulmányaikat. A peregrináció általános bemutatásán túl, a szerző családfakutatási eredményeire építve ismerteti, hogy milyen szerepet töltött be a kolozsvári tudományegyetem és Erdély Györffy István, Gaál László és Tőkés András pályájában. A marosvásárhelyi orvosi képzés intézménytörténetét ismerteti Tatai Orsolya. A kollektív életpályák vizsgálatának hagyományát folytatva részletes történeti kitekintésben világít rá arra, hogy az egyetem miképpen vált az interetnikus konfliktusok színhelyévé és ezáltal hogyan válik a kisebbségi sors megéléseinek kérdése az orvosi élettörténetek egyik központi elemévé.

A kötet második fejezete címével is sugallja a konferencia szerzőinek azt a szándékát, hogy a népi kultúra történetéhez tartozik a kultúrának a különböző médiumokban (szépirodalom, képzőművészet, fotográfia, sajtó) történő megjelenítése. Kürti Lászlónak a fejezetet nyitó táncantropológiai tanulmánya a korporealitás fogalmán keresztül elemzi a kalotaszegi legényest. A mozdulatsorokat, az egyes testrészek táncban betöltött szerepét, a jó táncosról megfogalmazott adatközlői meglátásokat sorra véve Kürti a táncnak a férfiasságról közvetített képét, a férfi státusz kialakításában betöltött szerepét, a tánc filozófiáját tárgyalja. Csibi László fotóantropológiai írása Teleki Samu afrikai expedíciója képanyagának feldolgozására vállalkozik. Erdélyi Lajos kutatását folytatva korábban ismeretlen, a levéltárban lappangó képeket mutat be, az eddig megismert anyagot tematikailag rendezzi, a fényképezés gyakorlatát általánosabb történeti és az expedíció szűkebb kontextusán belül elemzi. Deák Ferenc Loránd a

Nyikómalomfalváról elszármazó, jelenleg Kézdivásárhelyen élő Kosztándi B. Katalin festőművész részletgazdag pályaképét rajzolja fel. A művésznő munkásságának ismeretéről és elismeréséről árulkodó írásban a szerző az élet- és művészi pályát foglalja össze, s hangsúlyosan a népi élet motívumai, életképei megjelenítésének szerepét vizsgálja. Tasnády Erika a széki televíziónak a lokális társadalomban betöltött szerepét elemzi. Az adó történetének ismertetésén túl a szerző a csatornát éveken át működtető egyén tevékenységét, szerepfelfogását mutatja be, illetve a televízió nézésének, a televízióban való szereplésnek sajátosan helyi értelmezését, funkcióit elemzi.

A kötet harmadik fejezetének tanulmányai olyan új forrásokat tárnak fel és értelmeznek, amelyek a népi kultúrát, a népi kultúra iránti érdeklődést sajátos kontextusban teszik láthatóvá. Fekete Árpád szovátai tanító gyűjteményét, az 1970–80-as évek pionír expedícióinak forrásait dolgozza fel Miklós Alpár. Az anyag kategorizálása, filológiai bemutatása után a szerző az expedíciók szervezésének általános és specifikus gyakorlatát, kontextusát, hivatalos és rejtett, azaz ellenzéki, kisebbségi motivációt, néprajzi vonatkozásait, további feldolgozásra váró eredményeit ismerteti. Nagy Ákos a Kriza János Néprajzi Társaság kollektivizálással kapcsolatos adatokat tartalmazó kéziratait tekinti át. A kollektivizálás általános jegyeinek, helyi történeti szakaszainak és azok jellemzőinek ismertetése után a szerző sorra veszi, hogy milyen, a téma kutatói számára felhasználható adatok találhatóak az intézményben őrzött dolgozatokban. Végül Burus János forrásként, beszámolóként olvasandó írását adjuk közre, melyben a szerző a *Kútfő* című néprajzi diáklapot ismerteti. A bemutatás kitér a lap előzményeire, keletkezésére, a szellemi holdudvarához kapcsolódó programokra, közli az eddig megjelent számok tartalmát, végül válogatást közöl a lap sajtónyilvános és magánjellegű visszhangjainak dokumentumaiból.

A tanulmányok újabb gyűjteményét is azzal a reménnyel adjuk át az Olvasóknak, hogy az egyes tanulmányok elolvasása önmagában is élményt nyújt; ugyanakkor minden egyes tanulmány beépül a romániai magyar néprajztudomány történetéről eddig kialakított képbe.

Kolozsvár, 2015. december 18.

A szerkesztők

Életpályák, életművek

Szakál Anna

„...Rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején” – Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez

Írásomban egy összetett korszak összetett személyiségével kívánok foglalkozni – nem a teljesség igényével, hanem csupán az életmű egyetlen szeletét kiragadva. A filológus, a történeti folklórszövegeket kutató Faragó Józsefről kialakult képet szeretném árnyalni, források segítségével pontosítani, illetve bizonyos, a tudományos életben meggyökeresedett kijelentéseket megkérdőjelezni. Ennek megfelelően nem kívánok szót ejteni a recens szövegek gyűjtőjéről, a román–magyar kapcsolatok kutatójáról, illetve a különböző tudományos vagy népszerűsítő kiadványok, antológiák szerkesztőjéről.¹

¹ Fontos azonban szem előtt tartani, hogy Faragó József életműve közel sem korlátozódik a történeti folklórszövegek közlésére, a gyűjtőelődök hagyatékának feltárására. Az ő perspektívájában folkloristaként egyfajta népszolgálatot látott el, amelyben a hatalmas lendülettel folytatott recens gyűjtés, a múlt feltárása és a kisebbségi magyarság folklórkivadványokkal való el látása egyaránt fontos szerepet töltött be. 1967-ben Kovács Ágnesnek egy levelében a következőképpen számolt be az aktuális munkáiról: „No most röviden magamról. Kőhalom vidékét folytatom. Eddig háromszor voltam Nagymohában, egyszer-egyszer Datkon és Halmágyban. A napokban szándéksom indulni Olthévízre. Anyag rengeteg. Legutóbb is 126 magnofelvétellel jöttem vissza. Mivel a sok próza a fejünkre dől, hozzákezdünk a tipologizáláshoz. Cédulán csináljuk, egyelőre tartalom nélkül, Aa-Th, Berze, Kovács, Kovács-Maróti típuszámmal. Ha a kijelölt norma szerint haladunk, két év múlva az egész archívum meglehet, mivel azonban a normát túlszárnyaljuk, sokkal hamarabb cédulán lesz az egész anyag. A víg előrehaladásban csak akkor akadunk meg, ha ismeretlen típus akad. [...] Amint mondám, Arany János-tanulmányon dolgozom. Ősz János kész. Benedek kész. Kriza-tanulmányok, jelentősen bővítve, jövőre a Kiadónál második kiadásra beütemezve. Beütemezve egy tanulmány-kötetemet, »Népmesék találkozása«. Cím-tervem talán mutatja, hogy az óceántól az óperenciáig szétfolyó munkálkodásomból mit szeretnék ezúttal összefoglalni. Kiadásra különben is jó kilátások. Talán végre megindulhat a mese-kiadás. Elsőnek a széki Filep Istvánné meséit szeretném prezentálni, Olga velem akarja csinálni, az ő gyűjtése. Folytatólag minden évben kijönne egy-egy kiváló mesemondó vagy egy-egy falucska, vidékecske. Ha ezt vagy húsz éven át szerencsésen folytathatnánk, Isten bizony, a magyar mesekincs képe jelentősen megváltoznék.” (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajzi Kutatóintézet (a továbbiakban: MTA BTK NKI) Adattár, Kovács Ágnes hagyatéka, 1438. 126v.)

A történeti szövegek kapcsán is a példákat szinte kizárólag a Kriza Jánossal és gyűjtőhálózatával összefüggésbe hozható írásokból veszem, más területekről csak párhuzamként, a saját állításaim alátámasztására idézek kijelentéseket.

Elsősorban arra a kérdésre szeretnék választ találni, hogy írásai és a források összevetése után is megállja-e a helyét az a Faragó Józsefről a köztudatban élő kép, miszerint ő precíz, alapos, megbízható filológus lenne. Magam azt gondolom – s a következőkben ezt igyekszem bizonyítani –, hogy a köztudatban élő kiválósága nem annyira munkásságának objektív értékeléséből, mint inkább (több más mellett) Faragó önmítoszépítéséből és a szakmán belüli kritika hiányából fakad.

Nem tagadhatom, hogy e tanulmány megírását két dolog motiválta. Az egyik, hogy lépten-nyomon olyan beszédhelyzetben találtam magam, amelyben néprajzosok, történészek vagy levéltárosok kérdőjelezték meg, hogy van-e értelme Faragó József után Kriza Jánossal és gyűjtőhálózatával foglalkozni, amikor ő minden forrást ismert, feltárt, összegyűjtött, és ha esetleg valamit mégsem publikált volna, akkor azt egyedül a hagyatékában érdemes keresni. A másik – és számomra fontosabb, mert talán messzebbre mutató –, hogy ezzel az írással egy olyan tudományfelfogás, tudományerkölcs mellett szeretnék állást foglalni, amely szerint a kutatás, publikálás nem a kutató boldogulásáért, hanem a világ egy bármilyen kis szeletének feltárásáért, érthetőbbé tételéért, összefüggések megmutatásáért és legfőképpen a jövő kutatóinak megkönnyítéséért létezik. Azokért, akik majd új ötletekkel, kérdésekkel, forrásokkal és lehetőségekkel szeretnének építeni arra, amit a korábbi nemzedékek elvégeztek.

Az a korszak, amelyben Faragó József lehetett Erdélyben *a folklorista*, sokkal bonyolultabb annál, hogy egyetlen nézőpontból bármi véglegeset lehessen mondani annak egyik szereplőjéről. Így ez az írás csupán az életművének egyetlen szeletéhez próbál valamit hozzátenni, de a teljes életmű vizsgálatát, és így Faragó korszakban betöltött szerepének megítélését egy későbbi kutatásra bízta. Ahhoz, hogy Faragó életművét a maga teljességében vizsgálhassuk, megkerülhetetlen volna azoknak a kérdéseknek az alapos körüljárása, hogy mit jelentett a kisebbségi lét egy tudományterület számára? Mennyire határozta meg az adott politikai–társadalmi–oktatási helyzet azt, hogy olyan személyek, mint Faragó József egy tudományágon belül szinte egyeduralgoló helyzetbe kerülhessenek? Mennyiben volt hasonló jelenség a történettudományban vagy az irodalomban? Mennyire

befolyásolta ezt a helyzetet az, ahogy az anyaország tudományossága viszonyult az adott diszciplínához és annak kiemelt személyeihez? Milyen volt a romániai kisebbségi (tudományos) könyvkiadás helyzete, jellege, lehetőségei? Min-kin múltott a néprajzos könyvek megjelenése? Mennyire volt lehetőségük a kutatóknak könyvet megjelentetni, mennyire voltak rászorulva, milyen volt a honoráriumuk? Mennyire függött a hatalmi helyzetbe került személy habitusától, hogy a rendelkezésére álló lehetőségekkel hogyan élt (vagy élt vissza)? Milyen mozgástere volt egyáltalán ezeknek a személyeknek? Mi befolyásolta a későbbi, rendszerváltás utáni magyarországi / erdélyi megítélésüket, esetlegesen e kettő közötti eltérést?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására azonban a jelen írás nem vállalkozik, felvetésükkel csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy ebből az általam szűkre vont nézőpontból is egyértelmű, hogy mennyire nehéz egy egyszerre összetett és sok szempontból feltáratlan korszak kiemelt személyéről úgy állítani valamit, hogy az ne legyen több ténymegállapításnál. A következőkben ennek megfelelően igyekszem a levéltári, primer forrásokat közlő, azokról hírt adó Faragót vizsgálni,² ilyen irányú munkásságáról véleményt alkotni.

Faragó Józsefről az életében és halála után megjelent írások³ szinte mindegyike rövid, dicsérő és általában nem jutnak túl a vele készült interjúkból⁴ is tudható életrajzi adatok felsorolásán, illetve a Faragó által megfogalmazott narratívák elismérlésén. Nagyon kevés azoknak a száma, akik akár burkolt formában személyére, munkamódszereire vagy írásaira valamilyen dehonesztáló megjegyzést tettek volna, kritikát vagy kritikaként is értelmezhető javaslatot, kiegészítést fogalmaztak volna meg. Az alábbiakban először röviden bemutatom azokat az írásokat, amelyekből bírálat olvasható ki, majd az ezekből is kitapintható problémákat veszem

² Hogy életművében ennek az irányynak a vizsgálata is relevanciával bír, az is mutatja, hogy maga is, amikor munkásságáról vall, a három fő kutatási terület között ezt, a történeti szövegek közlését, feltárását is felsorolja. (Vö. Albert 2012: 581)

³ A teljesség igénye nélkül vö. Albert 2012–2013; Csetri 2004; Fábíán 2002; Keszeg 2005; Paládi-Kovács 2004; Voigt 1982, 1992, 2003, 2005: 10–18. Hosszabb, Faragó József teljes pályáját átfogó, értékelő jellegű írás – tudtommal – eddig csupán egy született. Vö. Nagy 2014. Ez azonban (elsősorban talán a szerző fiatal kora és magyarországi szocializációja miatt) nemigen tartalmaz új és releváns megállapításokat.

⁴ Pl. Faragó 1991, 1995, 2003, 2007; Voigt 1982: 18–25. [Beke György Faragó Józseffel készített interjújának újraközlése *A Hét* 1982. február 5-i számából.]

sorra s mutatom meg azokat mélyfúrásszerűen az általam feltárt, elsősorban a Kriza-kutatáshoz kapcsolódó példákkal.

Faragó Józsefre,⁵ a kutatóra és kollégára vonatkozóan csupán két erdélyi folklorista, Nagy Olga és Olosz Katalin fogalmazott meg határozottabb kritikát. Antal Árpád,⁶ kolozsvári irodalomtörténész 1979-es merész hangú, szókimondó recenziójában Faragó személyére vonatkozóan burkolt kételkedéssel csupán annyit jegyzett meg, hogy: „Nálunk ő a f o l k l o r i s t a .”⁷ Nagy Olga⁸ először az 1995-ben megjelent *Pályakép fényvel és árnyékkal* című visszaemlékezésében ejt szót Faragó Józsefről – úgy, hogy egyetlen egyszer sem nevezi őt nevén, csupán „Egyetemes Lektor”-ként⁹ utal rá. A 2010-ben posztumusz kötetként, Keszeg Vilmos szerkesztésében napvilágot látott *Vallomásokban* is érintőlegesen foglalkozik Faragó József korszakban betöltött szerepével. A Faragóra nézve nem kifejezetten hízelgő leírásokban elsősorban az egyeduralomra törekvését („is-

⁵ Faragó József (1922, Brassó – 2004, Kolozsvár) 1941-ben érettségizett Sepsiszentgyörgyön. 1941–45 között magyar nyelv és irodalmat és néprajzot hallgatott a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen. 1945-ben Gunda Bélánál doktorált néprajzból. 1947-ig az egyetem Néprajzi Tanszékén, majd annak megszűnése után 1948 és 1954 között a magyar tanszéken tanított. 1949-től alapító tagja volt a Román Akadémia Folklorintézete kolozsvári fiókjának. 1985-ös nyugdíjba vonulásáig kutatóként itt dolgozott.

⁶ Antal Árpád (1925, Nyújtód – 2010, Kolozsvár) 1944-ben érettségizett Kézdivásárhelyen. Eredetileg magyar–francia–néprajz szakra iratkozott be a kolozsvári Bolyai Egyetemre, de Gunda Béla és Zolnai Béla távozása után csak a magyar nyelv és irodalom szakot fejezte be. Rövid kézdivásárhelyi középiskolai tanári munka után 1950 és 1987 között a kolozsvári egyetemen oktatott magyar irodalomtörténetet. „Nem volt rebellis alkat, igényességét a meghittség köreiből személyes lelkesedéssel, azon túl is céltudatosan, tapintattal és következetesen képviselte. És hogyan viselkedjék a tanár a nagy katasztrófák idején? Sirasson? Lázadjon? Meneküljön? Helyén maradt, belső tusakodással bizonyára, de a jövő nemzedékének fenntartva és éltetve az oktatásnak a politikumtól ritkán függetleníthető intézményét.” (Egyed 2011: 190.) Életének első szakaszáról, a világháború utáni Erdély helyzetéről, az egyetemről és mindarról, hogy ő milyen helyzetekbe került vagy mikből menekült meg ebben az időszakban (1959-ig), a Tánzos Vilmos által készített több mint száz oldalas, nagyszerű interjú tájékoztató (ld. Antal 2007).

⁷ A ritkított szedés Antal Árpád eredeti közlésében is így szerepel (Antal 1979: 111).

⁸ Nagy Olga (1921, Nagyvernye – 2006, Sepsiszentgyörgy) 1939-ben érettségizett Marosvásárhelyen. 1944-ben tanítónői oklevelet szerzett. Gunda Béla biztatására iratkozott be az egyetemre, ahol 1948-ban néprajz szakon végzett. Az *Utunk*, majd a *Dolgozó Nő* munkatársa volt. 1958-tól 1973-as nyugdíjba vonulásáig a kolozsvári Folklorintézet kutatójaként dolgozott. 1978-ban doktori címet szerzett a kolozsvári egyetemen *A hiteles népmese esztétikája* című disszertációjával.

⁹ Pl. Nagy 1995: 169; a névadás háttéréről ld. Nagy 2010: 199–200.

merve hősünk féktelen ambícióit, s monopolhelyzetéből adódó kialakult ama rögeszméjét, hogy rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején [...]” [Nagy 1995: 169]), a személyét („az előmenetel mellett a pénzszerzés a legfontosabb számára” [Nagy 1995: 170]), a módszereit („minden néprajzi fogantatású könyvet a kiadók az »egyetemes lektornak« adtak ki lektorálni. Az egyetemes lektor pedig »megmagyarázta« a szerzőnek: ha akarja, hogy könyve megjelenjék, legyen közös a kötet.¹⁰ Így jelent meg 9 könyv »társszerzőségben«. Ezek között volt az én első jelentkezésem is: *Előbb a tánc, azután a lakoma*, amely 1953-ban látott napvilágot, s melynek címlapján ez áll: Faragó József – Nagy Olga. Lektorunk ugyanis kicserélte a bevezetőt, s írt egy »elvszerű« és »osztályharcos« bevezetőt, amiből az derült ki: mit köszönhet a néprajztudomány a dicső Szovjetunióknak.”¹¹) és azt bírálta, hogy Faragó másokat nem tekintett olyan képzett és ezért rátermett kutatóknak, mint saját magát¹² („azt,

¹⁰ Itt csak jelezni szeretném, hogy Faragó szavait érdemes ütköztetni a visszaemlékezésekkel. Például Faragó József Kovács Ágneshez küldött (már idézett) 1967. április 11-i levelében terveiről beszélve sok más mellett azt írja, hogy recens mesegyűjtéseket is meg kívánnak jelentetni: „Elsőnek a széki Filep Istvánné meséit szeretnénk prezentálni, Olga velem akarja csinálni, az ő gyűjtése.” (MTA BTK NKI, Kovács Ágnes-hagyaték, jelzete: 1438. 126v.) Ha ezt ütköztetjük Nagy Olga emlékeivel a közös munkákról, a „velem akarja csinálni”-megfogalmazás elég erős túlzásnak tűnik (vö. Nagy 1995: 164–173).

¹¹ Nagy 2010. 200. Ehhez a továbbiakban vö. Ráduly János esetét Faragóval: Ráduly 2002, illetve Kallós Zoltán és Faragó József viszonyának bemutatását: Ilyés–Jakab 2006: 43–47, 76–78; utóbbihoz Antal Árpád reflexióit: Antal 1979: 113. Saját könyvei esetét az „Egyetemes Lektor”-ral Nagy Olga az 1995-ös kötetében részletesebben is leírja (vö. Nagy 1995: 164–189).

¹² Ennek az alapja az volt, hogy mivel 1948-ban megszűnt Kolozsváron a magyar nyelvű néprajzi képzés, így az utána jövő nemzedék már nem végezhetett néprajz, csak magyar nyelv és irodalom szakot. Emellett Faragó Józsefnek az utolsó pillanatban (mérlegelve, hogy erre talán a következő évtizedekben nem lesz újra lehetőség, érdemeire való tekintettel, de mindössze a 4. tanévének végén) engedélyezték, hogy egyik korábbi tudományos dolgozatát benyújtsa doktori disszertációként. Így ő utolsónak (és csupán 23 évesen) fokozatot is szerzett, amire már a kortársainak (pl. Nagy Olgénak) esélye sem maradt. Vö. Albert 2012–2013; Faragó 2003. Saját maga erről így vall: „1948-ban megszűnt a néprajzi oktatás, és csak 1991-ben [!] indult újra. A közbeeső 43 év alatt, felsőfokú oktatás és utánpótlás nélkül, szerepem felértékelődött. Alighanem valamennyi kezdő vagy már nem kezdő néprajzosnak katedra nélküli levelező vagy tanácskozó tanára lettem, hiszen archívumi állami állásomban én voltam Erdélyben az egyetlen hivatásos, néprajz szakot végzett és doktorált magyar folklorista.” Faragó 2007: 308. [1990-ben indult újra a néprajzos képzés.] Érdemes mindennek a tényleges megvalósulását összevetni Olosz Katalin, Nagy Olga, Kallós Zoltán és mások emlékeivel: a néprajzosként dolgozó, de nála alacsonyabb végzettséggel rendelkező embereket Faragó kontároknak, amatőröknek bélyegezte, és a kiadóknál az illetők önálló kötetterveit erre hivatkozva megakadályozni igyekezett.

amit itt leírok, nem is titkolom, a felháborodás diktálja, amelyet végig éreztem amiatt, hogy a néprajzkutatás terén provinciális jelenségként kialakult az *egyetlen* szaktekintély, *egyetlen* szakember intézményesítése”¹³ [Nagy 1995: 184]).

Olosz Katalin¹⁴ 2011-ben, pár évvel Faragó József halála után, Keszeg Vilmos kérdéseire válaszolva fogalmazta meg azt, hogy miért volt nehéz Erdélyben Faragó mellett folkloristának lenni: „A kolozsvári Folklorintézet nagynevű szövegfolkloristája, Faragó József például nem szívelte a fiatalok, egyáltalán bárki jelentkezését a porondon, ő inkább elgáncsolt, inkább víz alá nyomott, mint segített volna.” (Olosz 2011: 142) „Az egyetlen dolog, amit el kell mondanom – bár halotról jót, vagy semmit –, hogy Faragó József igyekezett elgáncsolni a kötet¹⁵ megjelenését. Nem őt kértem fel a kötet megszerkesztésére, s emiatt – a kiadói szerkesztőtől jutott vissza hozzám a hír – Faragó igyekezett lebeszélni a kiadót a kötet megjelentetéséről, mondván, hogy gyenge, amatőr munka. Feltételezem, hogy látatlanban nyilvánított véleményt, mert nem volt honnan ismernie a kéziratot. (Egyébként ugyanezt a figurát »megrepszettette« a következő kötetem, *A kecskés ember* esetében is, ugyancsak sikertelenül.) Tévedés ne essék, én Faragó Józseffel soha tengelyt nem akasztottam, soha nem volt összeütközésem vagy nézeteltérésem vele. Egyszerűen arról van szó, hogy az ő »felségvizeire« tévedtem, s ezt nem volt hajlandó elfogadni. Ahhoz volt szokva, hogy a folklórtudomány egyedüli képviselője a romániai magyar tudományos életben, nála nélkül semmi nem történhet ebben a szakmában. Ahhoz volt szokva, hogy bármilyen gyűjtemény, folklórkiadvány csak az ő közreműködésével jutott/juthatott nyilvánosságra. [...] És még valamit szeretnék hangsúlyozni: azt, hogy mindezeket nem a sértődöttség mondatja velem. Sokkal inkább azért tartom fontosnak elmondani, mert az önmagában jelentéktelen epizód, ami velem történt, jelzi azt a szakmai

¹³ A kurzivált szövegrész Nagy Olga eredeti közlésében szerepel így.

¹⁴ Olosz Katalin (1940, Kovászna) 1957-ben Sepsiszentgyörgyön érettségizett. 1963-ban a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen magyar nyelv és irodalom szakos diplomát szerzett. Itt tanára, Antal Árpád hatására kezdett folklorisztikával foglalkozni, államvizsga-dolgozatát is a magyargyerőmonostori népköltészetéről írta. Kezdetben a marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskola gyakornoka (1963–66), majd nyugdíjba vonulásáig a Román Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjában dolgozott kutatóként. Azóta is folyamatosan kutat, legnagyobb munkái az utóbbi években készültek el.

¹⁵ *Magyargyerőmonostori népköltészet*. A szöveggyűjtemény Olosz Katalin, a dallamgyűjtemény Almási István munkája. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

légkört, mely az utóbbi negyven-ötven évben felnövekvő erdélyi szöveg-folklorista nemzedékeket fogadta. Tulajdonképpen állandó ellenszélben kellett kinek-kinek megküzdenie, hogy bizonyítani tudjon: az előttünk járó nemzedék szaktudósától nemhogy bátorítást vagy segítséget kaptunk volna, sokkal inkább gáncsoskodást.” (Olosz 2011: 147)

Faragó József művei kapcsán megfogalmazódó kritikák vagy kiegészítések száma még a személyére vonatkozó dehonesztáló megjegyzéseknél is alacsonyabb. Elsőként Vita Zsigmond¹⁶ irodalomtörténész egyik megjegyzését lehet megemlíteni, aki az első magyar népköltészeti gyűjtőkről írva a néprajzi szakirodalomban először és utoljára vetette fel, hogy bár Faragó József folyton¹⁷ „biztat Kriza életrajzának, leveleinek, tanulmányainak elolvasására, de vajon nem lenne-e elsőrendű feladat mindezeknek a kiadása, hogy hozzáférhetőkké váljanak?” (Vita 1955: 111)¹⁸

Könczei Ádám¹⁹ 1968-as – címében is beszédes – tanulmányában (*Egy elrajzolt pályakép*) (Könczei 1968) szükségtelennek nevezi azt, ahogy

¹⁶ Vita Zsigmond (1906, Nagyenyed – 1998, Kolozsvár) irodalomtörténész. 1928-ban a kolozsvári I. Ferdinánd Egyetemen magyar – román – francia szakos tanári oklevelet szerzett. Az *Erdélyi Fialatok*, az *Erdélyi Helikon* munkatársa, 1956-tól nyugdíjazásáig a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárának könyvtárosa.

¹⁷ Azt ekkor még Vita Zsigmond nem tudhatta, hogy az őt reflektálásra készítő mondat szinte változatlan formában újra és újra fel fog bukkanni Faragó írásaiban. Faragó inkriminált felvetése az első, 1955-ös megjelenéskor így hangzott: „Honnan merítette az erőt egész pályáját betöltő küzdelmében? Ha e nagy kérdésre válaszolni akarunk, a messze ifjúkorban bizony távoli ködbe vesznek az esetleges berlini indítások. Olvassuk el a Vadrózsák minden sorát, böngésszük végig Kriza összes leveleit és életrajzát, lapozzuk át valamennyi közleményét és tanulmányát, s a felvetett kérdésre egyetlen igazi választ tudunk csak adni: a népköltészetnek s e költészet alkotójának, a dolgozó népnek a nagyrabecsülésében rejlik az ő ereje. A népszerűt és a hazaszeretet magasztos érzése az a csodálatos forrás, amelyből az el-ellankadó Kriza egész életében új erőt merített.” (Faragó 1955: 2) Majd későbbi megjelenései: Faragó 1963: 921, 1971: 3

¹⁸ Arra, hogy feltételezésem szerint ez a kiadás miért maradt el, a későbbiekben még visszatérek.

¹⁹ Könczei Ádám (1928, Küiküllővár – 1983, Kolozsvár) Középkoláit (mint dél-erdélyi menekült) Marosvásárhelyen és Nagyváradon végezte. 1952-ben magyar nyelv és irodalom szakos oklevelet szerzett a Bolyai Tudományegyetemen, de alapvetően a folklorisztika érdekelte. Szalacson (1952–53), Margittán (1953–56), majd Gyergyószentmiklóson (1956–57) volt tanár. Ezután egy évig munkanélküli volt, majd 1958 februárjától 1959 januárjáig a kolozsvári Folklorintézet kutatója. Innen nacionalizmus vádjá miatt elbocsátották. Újabb 3 év munkanélküliség után egy nyomdában tudott állást kapni, előbb korrektorként (1962–63), majd munkásként (1963–65). Ismét 3 év munkanélküliség után a *Korunk* szerkesztőségébe került, ahol haláláig dolgozhatott. 55 évesen hunyt el, halálának

Faragó József egy századfordulós mesegyűjtőről, Ősz Jánosról írt tanulmányában (Faragó 1967b). Annak érdekében, hogy idealizáltabb pályaképet készíthessen róla, átvész egy, a folklorisztikában meghonosodott állítást, majd azt továbbszínezi – s ezzel nemcsak Ősz János életét „szépiíti feleslegesen”, de „néprajzi gyűjtőtevékenységét is félremagyarázza”. (Könczei 1968: 271)

Borbáth Károly²⁰ tanulmányában (Borbáth 1974) kiegészíti, pontosítja Faragó József 7 évvel korábbi munkáját (Faragó 1967a). Ebben az írásban Faragónak azt a tévedését igazítja helyre, hogy az általa „már öregrendő unitárius harangozó”-nak (Faragó 1967a: 57) „öreg Gyurká”-nak (Faragó 1967a: 57) titulált mesemondó valójában a mesélés időpontjában a 40-

körülményei nem teljesen tisztázottak. A Securitate folyamatos megfigyelés alatt tartotta, 964 oldalas megfigyelési dossziéját lánya, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem tanára, Könczei Csilla kérte ki, és belőle részleteket hozott nyilvánosságra és elemzett. (<http://konzeicsilla.egologo.transindex.ro/>) Könczei Ádám naplójának egy (viszonylag terjedelmes) része jelent meg 1998-ban *Házatlan csiga* címmel.

²⁰ Borbáth Károly (1931, Vargyas – 1980, Vargyas) történészként végzett Kolozsváron, a Victor Babeş Egyetemen, a székely faluközösségről (orosz nyelven) írt doktori disszertációját a Leningrádi Egyetemen védte meg. Hazatérve, 1958-tól a kolozsvári egyetem adjunktusa lett, ám „hiába volt enciklopédiákkal vetekedő tudása,” mivel nem volt hajlandó azt tanítani, amit elvártak tőle, 1968-ban félreállították, és a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium Dokumentációs Könyvtárába helyezték könyvtárosnak. (Szécsi 2008: 31) Azonban itt is „ugyanolyan szenvedéllyel oktatott, magyarázott, mint az egyetemi katedrán,” kiszolgált a hazai és külföldi kutatókat, esetenként háztársakban csempészte ki és adta kölcsön a könyvtári könyveket tudományos munkák készítéséhez. (Szécsi 2008 31–32, 40–41.) Egyik tanártársa így emlékezett rá: „Olyan embernek ismertem meg, akire akaratlanul is oda kellett figyelni. Ezt nemcsak széles körű műveltsége, páratlan memóriája, hanem egyszerű emberi magatartása is kiváltozott. [...] Valóságos élő történelmi emlékezet volt. A szó szoros értelmében a könyvtárban élt, aszkéta módon. [...] a tökéletességre törekedett, különösen az írásban és ezért alig jelent meg valami a tollából.” (Bakó Botond visszaemlékezését közli Szécsi 2008. 35–38.) Közben a Securitate folyamatosan zaklatta, végül 1977-ben Torockószentgyörgyre helyezték általános iskolai tanárnak azzal a meghagyással, hogy a történelmet „úgy tanítsa, ahogyan a tankönyvben van, és nem ahogyan a fejében.” (Szécsi 2008: 41) 1978-tól haláláig szülőfalujában, Vargyason az általános iskolában tanított történelmet. 1980. április 20-án, 49 évesen, máig tisztázatlan körülmények között hunyt el – akkor és azóta is sokan úgy tudják Erdélyben, hogy a Securitate ölette meg, 729 oldalas megfigyelési és lehallgatási dossziéja nagy részét Szécsi Antal, a vargyasi iskola valamikori igazgatója jelentette meg Borbáth Károly születésének 80. évfordulójára *Meglesett élet – Besúgóí jelentések dr. Borbáth Károly történetéről* címmel. Hagyatéka, feljegyzései nagyrészt megsemmisültek. Andorkó Ferenc, vargyasi unitárius lelkész így emlékezett rá: „Ismerte történelmünk rengeteg apró részletét, szóra tudta bírni a kidölt fejkát, az enyészet határán álló papírdarabokat, s ami a legfontosabb, csakis az igazságot vetette papírra, rendelésre egyetlen szót sem írt. Életével bizonyította, hogy a megfélemlítések, megszorítások és elnyomás ellenére is lehetett becsületesen dolgozni.” (Hecser 2011)

es évei elején járhatott, mivel 48 évesen elhunyt.²¹ Ezzel Borbáth Károly kimondatlanul is amellett érvelt, hogy az ilyen, egyházi személyekkel szorosán összefonódó folklórkutatások nem képzelhetők el történeti és szűkebben egyháztörténeti források bevonása nélkül.

Antal Árpád 1979-ben a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*-ben megjelent recenziójában Faragó József egyik főművének számító *Bal-ladák földjén* című kötetét ismerteti alaposan és kritikusan. A folyóirat a Román Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának magyar nyelvű hivatalos orgánuma. Annak, hogy ebben a folyóiratban jelent meg az egyetem egy (hozzáértése és tudása miatt) elismert tanárától származó, elejétől végig kritikus recenzió, lehetett súlya az akkori romániai magyar tudományos életben.²² Ez az egyetlen olyan írás, amely Faragó József hibáira konkrétan, szépítés nélkül mutat rá. „Általában az a leginkább zavaró e munkák olvasója számára – írja Antal Árpád bírálatában –, hogy ami fontos információ és figyelmet érdemlő megállapítás, értelmezés található bennük, ahhoz igen sok felesleges körítés – redundáns szövegrészek özöne – járul. Nem is beszélve a folytonos önisméltlésekről és lépten-nyomon tapasztalható átfedésekről, ugyanannak a témának vagy témarészletnek máshelyütt, másféle öltöztetésben történő előadásáról.” (Antal 1979: 112) Majd sommázva így foglalja össze a kötetrel kapcsolatos másik jelentős problémáját: „Minden vizsgálódás, ami ebben a könyvben olvasható, voltaképpen csak előmunkálat, csupán a feltételek megteremtése ahhoz, hogy sort lehessen keríteni a valóban lényegi feladatokra.” (Antal 1979: 113)

Más természetű problémákra utal több kötetében Olosz Katalin. A *Régi erdélyi népballadák*-ban,²³ az *Erdélyi néphagyományok* című Szabó Sá-

²¹ Borbáth Károly először (és hosszú ideig utoljára) a Kriza-szakirodalomban unitárius keresztelési, esketési és temetési anyakönyveket, iskolai matrikulákat, illetve presbiteri jegyzőkönyveket használt fel és hivatkozta azokat precízen.

²² Magyarországi viszonylatban ez ahhoz hasonlítható, mintha az *Ethnographiá*-ban jelent volna meg valakinek a kötetéről hosszas, részletező bírálat. A Nyírk példányszáma ekkor 1000 körül mozgott.

²³ Ez a kötet azért kakukktojás a felsoroltak között, mert Faragó József halála miatt Olosz Katalint bízták meg a kötet befejezésével, amely azonban tulajdonképpen a kötet teljes újraszabását jelentette („a kéziratnak lényegében mindenik részét át kellett dolgoznunk.” (Olosz 2006: 224), így az abban eredetileg jelen lévő hibák kijavításra kerültek. Azonban a trilógia korábbi két kötete is a fent jelzett, a 19. századi szövegkiadási gyakorlatra hasonlító elvek jegyében készült, így azok kevésbé tudományos forráskiadványnak, mint inkább népszerűsítő munkának számítanak. (Olosz Katalin szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.)

muel-kötetben (Szabó 2009: 451, 454, 455, 466, 472, 483, 494) és a *Vadrózsák* II. kötetében (Kriza 2013: 621–622) is több helyen jelzi, hogy Faragó József korábbi közleményeiben jelzés nélkül belenyúlt az általa publikált szövegekbe: bizonyos helyeken strófákra osztotta a balladákat, sorokat/versszakot hagyott el, megváltoztatta a sorhosszúságot, irodalmi nyelvre írta át a ballada szövegét vagy egységesítette azt a mai helyesírás szerint.

A fentiekben azt láthattuk, hogy a korábbi, Faragó Józseffel kapcsolatba hozható szakirodalomban, ha elvéve is, de találhatunk számos olyan kritikus megjegyzést, amelyek egymás mellé helyezve már talán önmagukban is a jó filológus képének újragondolására készíthetnek. Ezeket a következőkben a Kriza-irodalomból vett példákkal kívánom kiegészíteni.

Az első, alaposabban megvizsgálandó probléma az, amelyet Vita Zsigmond csupán felvetett, Antal Árpád azonban már jobban kibontott és példával is alátámasztott. Ez a folytonos önisméltés mellett az érdemi munka elvégzésének elmaradása. Erre a Kriza-szakirodalomból a leglátványosabb példa a Kriza-levelezés kérdése. A köztudatban máig az a kép él ezzel kapcsolatban, hogy Faragó József, aki egész életében foglalkozott Krizával, minden hozzá és a *Vadrózsák* gyűjtőköréhez kapcsolható dokumentumot ismert és a levelezést teljes egészében összegyűjtötte, kimásolta, őrizte és kiadását tervezte, mivel az eredeti levelek eltűntek vagy megsemmisültek. Hogy egészen pontosan mit ismert és mit birtokolt másolatban Faragó, csak akkor tudhatnánk meg, ha a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (a következőkben: MTAK) Kézirattárában rendezetlenül és ezért nem kutatható állapotban lévő hagyatéka elérhetővé válna.²⁴ Ennek megvalósulásáig²⁵ azonban be kell érünk a közvetett forrásokkal, így tekintsük végig, hogy Faragó József Kriza-leveleket érintő közléseit egymás mellé helyezve mit tudunk meg a lemásolt levelek számáról, lelőhelyükről és a gyűjtés-másolás idejéről. Az első, a Kriza-levelek létéről hírt adó közlés 1943-ból való. Faragó ekkor (először és utoljára) „sajtó alá kerülő levelek”-ről beszél (Faragó 1943a. 237), amelyeket a kolozsvári Unitári-

²⁴ Faragó Józsefet 1988-ban választotta a MTA tiszteletbeli tagjának. A hagyaték 2007-ben került Faragó József (még életében kifejezett) kérésére a MTAK Kézirattárába. (Az információt ezúton is köszönöm Babus Antalnak, a MTAK Kézirattár osztályvezetőjének.)

²⁵ Többszöri kérdésemre-kérésemre is csupán azt a választ kaptam, hogy a közeljövőben bizonyosan nem kerül sor a hagyaték rendezésére, mivel hatalmas és teljes rendezetlen-ségben lévő anyagról van szó. (Babus Antal szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.)

us Kollégium (a továbbiakban: KUK) kéziratárában talált meg. Ezeket – megállapítása szerint – Jakab Elek (Kriza János történész-levéltáros barátja) gyűjtötte össze és számuk „közel 200”. (Faragó 1943a: 236) Sok év elteltével, 1959-ben ad újra hírt a levelekről, amikor egyik cikkében azt írja, hogy „Kriza mintegy kétszázra menő” leveleit „1943-ban másoltuk le a kolozsvári Unitárius Kollégium [...] kéziratárában, hol azonban a háború idején az egész csomónak nyoma veszett, s így pillanatnyilag az eredetiek nem hozzáférhetők.” (Faragó 1959: 1664.) 1963-as írásából csupán annyi információt tudunk meg, hogy ő „1943-ban az összes levelet lemásolta”. (Faragó 1963: 918 7. l.) 1965-ben jelent meg először monografikus tanulmánya Kriza Jánosról és a *Vadrózsákról*. Ebben új elemekkel bővül a narratíva. Megtudjuk, hogy Kriza kiadatlan leveleit „mintegy harmadfélszázad – 1943–44-ben” gyűjtötte össze, illetve másolta le „különböző közgyűjteményekben őrzött, s magánosoknál található eredetik után.” (Faragó 1965: 91 5. l.) Száz oldallal később pontosítja a lemásolt levelek lelőhelyét: a KUK Kéziratárát, egyéb közgyűjteményeket és magánosokat nevezi meg a levelek feltalálási helyeként (Faragó 1965: 192). A monografikus tanulmányának második, javított 1971-es kiadásában ez utóbbi állítását ismétli meg (Faragó 1971a: 167). A levelek sorsára csupán 1977-ben tér vissza. Ekkor elismételve a korábban már megszilárdult adatokat (a KUK kéziratárából, „más közgyűjtemények”-ből és magánosoktól 1943–44-ben másolt „mintegy kétszázötven” levelet) azt írja, hogy „az eredeti kéziratok túlnyomórészt megsemmisültek vagy hozzáférhetlenekké váltak” (Faragó 1977a: 21 2. l.) Ugyanebben az évben a *Balladák földjén* címmel kiadott kötetének egyik tanulmányában már 1942–44 szerepel a gyűjtés-másolás időpontjaként (Faragó 1977b: 66 6. l.). Utoljára 2002-ben, a *Találkozásaim Kriza Jánossal* címmel tartott előadásában²⁶ foglalta össze Faragó József a levelek másolásának körülményeit. Ekkor kétfelé választja a levelezést, s azt mondja, hogy Kriza „leveleinek zömét” a KUK őrizte. A másik feléről pedig a következőképpen emlékszik vissza: „A bibliográfiával párhuzamosan nagy levelezésbe fogtam: az unitárius egyházközségeknel és magánosoknál egyaránt érdeklődtem Kriza levelei, általában kézíratai után. Néhány kiadatlan versen kívül több száz levelet

²⁶ Az előadás 2002. július 10-én Kolozsváron az unitárius püspökségen hangzott el. Írott változata még abban az évben a *Keresztény Magvetőben*, majd egy évvel később a *Honismeretben* jelent meg. Faragó 2002b.

sikerült összegyűjtenem; valamennyit gondosan lemásoltam és az eredetieket tulajdonosaiknak visszajuttattam.” (Faragó 2002b: 239)

A fenti felsorolásból tehát az látható, hogy a levelek száma „mintegy 200”-ról indult, viszonylag sok évig (1965–2002) „mintegy 250” levelet tartalmazott ez a gyűjtemény és csak az utolsó évekre emelkedett a számuk „több száz”-ra. A másolás időtartama 1943-ról indulva végül 1942–44-ig jutott el (az első változás itt is 1965-ben következett be). A levelek lelőhelye is 1965-ben változott: ekkor „derült ki”, hogy a leveleket nemcsak a KUK kéziratárából, hanem más közgyűjteményekből és magánosoktól is elkérte és lemásolta. A sorsukra vonatkozóan 1959-ben kapjuk az első információt: ekkor úgy tűnik, hogy a leveleknek nyomuk veszett és így „nem hozzáférhetőek” (Faragó 1959: 1664). 1977-re a történet tovább alakul, ekkorra már úgy tűnik, a kéziratok „túlnyomórészt megsemmisültek vagy hozzáférhetetlenné váltak” (Faragó 1977a: 21 2. lj.)

Még mielőtt mindezen adatokat értelmeznénk, vessünk egy pillantást arra, hogy ezek az elcsepegtetett információk hogyan csapódtak le a szakirodalomban. Összesen négy adatot találtam ehhez kapcsolódóan, ebből kettő (Balogh Edgár²⁷ és Voigt Vilmos) Faragót csupán, mint a „Kriza-levelek szorgalmas felkutatóját”-t (Balogh 1965: 294) emlegeti, olyan tudóst, akinek „a Kriza- levelezés témáit illetően még mindig százakra menő unikum jellegű másolati anyaga van” (Voigt 1982: 13). Kovács Ágnes²⁸ reflektál először a levelek sorsára 1966-os recenziójában. Nem tudni, hogy csupán az 1965-ös Faragó-írás, vagy személyesen szerzett információk

²⁷ Balogh Edgár (1906, Temesvár – 1996, Kolozsvár) Pozsonyban érettségizett, majd a prágai német egyetem filozófiai karán tanult. Etnográfusnak készült, cikke jelent meg az *Ethnographiában* is. A Sarló-mozgalom kezdeményezője és szervezője volt, baloldali folyóiratokat szerkesztett, 1935-ben kiutasították Csehszlovákiából, ekkor Kolozsvárt, majd Brassóban telepedett le. A *Korunk*, a *Világosság* és számos más lap szerkesztésében vett részt. A Magyar Népi Szövetség alelnöke volt 1946-ig. 1948-ban egyetemi tanár, 1949-ben rektor lett, majd börtönbe zárták és csupán 1956-ban rehabilitálták. Szabadulása után ismét tanított, 1957 és 1971 között a *Korunk* főszerkesztő-helyettese volt, 1981-től pedig a *Romániai magyar irodalmi lexikont* szerkesztette.

²⁸ Kovács Ágnes (1919, Kolozsvár – 1990, Budapest) Kolozsváron érettségizett 1938-ban. 1944-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett néprajz szakos diplomát. Ezután a Kelet-európai Tudományos Intézetben, majd a Néprajzi Múzeumban, végül 1963-tól a MTA Néprajzi Kutatócsoportjában dolgozott mesekutatóként. Testvérét, a népművészettel foglalkozó Szentimrei Juditot meglátogatva időről időre eljutott Kolozsvárra, innen is ismerte (ismerhette) Faragó Józsefet.

alapján,²⁹ de az akkor, a Faragó-közlésekből ismerhető történetet még tovább színezi: „A továbbiakban Faragó nagyszabású levélgyűjteménye kelti fel érdeklődésünket. 1943–44-ben mintegy 250 levelet másolt le különböző közgyűjteményekben és magánosok birtokában levő eredetiktől, melyeket *Kriza váltott családja tagjaival és barátaival*. A gyűjtemény értékét jelentősen növeli az a sajnálatos tény, hogy az eredeti szövegek egyrésze a közbejött háborús események következtében *elpusztult*.” (Kovács 1966: 144)³⁰ 1969-ben a szintén kolozsvári, egy rövid ideig Faragó mellett a Folklorintézetben is dolgozó Könczei Ádám a következőképpen fogalmaz: „Sajnos, a Kriza-levelek nagy részének is nyoma veszett, szerencsére azonban 1943–44-ben Faragó József mintegy 250-et még idejében lemásolt, megörökített – megmentvén ezáltal a mai kutatás és az esedékes kiadás számára.” (Könczei 1969: 25) Ezzel – úgy vélem – eljutottunk oda, amit Faragó József is szeretett volna sugallni a számunkra (az akkori kortárs kutatók számára): ő az, aki lemásolta, megmentette a leveleket, ő ennek a korpusznak egyedüli ismerője, kutatója és esetlegesen későbbi közreadója.³¹

²⁹ Annyi bizonyos, hogy az áttekintett Faragó József – Kovács Ágnes levelezésben ennek nincs nyoma. (ld. MTA BTK NKI, Kovács Ágnes hagyatéka, 1380, 1438, 3218.)

³⁰ A kurzíválással én jeleztem, hogy melyek azok az információk, amelyek új elemként kerültek be a szövegbe (és így a folklorisztikai köztudatba). A levelek közül mindössze egyetlen fródott a feleségének és egy a sógorának, a közeli barátai közül is csak 13 Kiss Mihályhoz írt levél van a gyűjteményben, amelyeknek a hangneme inkább hivatalos, mint baráti (a püspök szólítja meg az esperesét). A levelek címzettjei többségükben távolabbi jó ismerősök vagy esperesek. A levelek pusztulása is olyan új információ Kovács Ágnes szövegében, amelyet a ma már ismerhető tények nem támasztanak alá.

³¹ Ez nem csupán a Kriza-hagyatéknak esetében történt így. Szabó Sámuel és gyűjtőköre kapcsán ugyanerről tesz finoman említést Olosz Katalin is: Faragó József egy rövid közleményben hírvil adta a kéziratot diáklap felfedezését, majd néhányat közölt a szövegek közül (mindösszesen hat balladát), megpendítette egy kritikai kiadás szükségességét, majd hosszú csend következett, mialatt más „természetszerűen nem gondolhatott annak a hagyatéknak a kiadására, melyet Faragó József fedezett fel és ismertetett először.” (Olosz 2009: 22) A Keszeg Vilmos készítette interjúban már határozottabban fogalmazta meg mindezt: „[...] Így hát én hosszú ideig foglalkoztam is Szabó Sámuellel, meg nem is. Mindig bennem volt a fenntartás, hogy én ezt csinálom, csinálom, de meglehet, hogy Faragó egy adott pillanatban előrukkol a kritikai kiadással. [...] Ismerve Faragó »egyeduralomra«, kizárólagosságra való törekvését, rossz taktikai lépés lett volna részemről, ha egyenesen megkérdezem tőle, hogy mi a szándéka Szabó Sámuellel. Mert ha rákérdézek, függetlenül attól, hogy mit tervezett, biztosan egyből rávágja, hogy szándékában van az összesítő gyűjtemény kiadása. S azzal egyszer s mindenkorra becsapta volna az ajtót az orrom előtt. Maradt tehát az egyéb feladatok mellett lopva végzett csendes, nyilvánosságmentes adatgyűjtés, kutatás.” (Olosz 2011: 153)

Azt gondolom, hogy van néhány olyan gyanús körülmény, ami a mai kutató tekintetét semmiképpen sem kerülheti el. Az egyik ezek közül az, hogy vajon egy lemásolt levélkorpusz számadatát miért nem tudja az állítólag precíz kutató pontosan megadni? Miért változik ez a szám úgy, hogy egyértelműen nem újabb gyűjtés-másolás áll a növekedés hátterében? Elképzelhető-e arról a Faragó Józsefről, akiről már Antal Árpád is megírta, hogy a legkisebb adatot is négyféleképpen publikált, hogy több száz unikális levele volt a legkülönbözőbb egyházközségektől, magánszemélyektől, közgyűjteményekből, mégis haláláig egyetlen sort sem közölt belőlük? Hogy lehetséges az, hogy nincsen egyetlen olyan publikációja sem, ahol egy levelet az elejétől a végéig közölt volna?

Bár ezekre a kérdésekre biztos(abb) választ csak a hagyaték ismeretében lehet adni, mégis kérdőjelekkel ugyan, de szeretném a saját következtetéseimet megfogalmazni. Véleményem szerint Faragó József 1943-ban, egyetemi hallgatóként megkapta kutatásra ezeket a leveleket (nem megtalálta, hanem az általa is emlegetett Márkos Albert, ekkor már idős könyvtáros és a legendás történész-levéltáros Kelemen Lajos igazították útba). A levelek – ez tény – akkor is, most is a Jakab Elek által az 1870-es években felállított viszonylag precíz rendben voltak, egy kötegben, címzetek szerint külön palliumban. Ő azonban feltevésem szerint nem másolta le elejétől-végig ezeket a leveleket (az hatalmas munka lett volna, hónapokat kellett volna csak a másolással töltenie, ha így jár el), hanem csak kijegyezte belőlük azokat a részleteket, amik a gyűjtőhálózatra vonatkoztak (a munka így is elég nagy lehetett, hiszen valamennyi levelet végig kellett olvasni Kriza sietős és nem könnyen megszokható kézírásában). Lehetséges, hogy megpróbált írni egyházközségeknek vagy magánszemélyeknek, de ha kapott is pozitív választ és azzal Kriza-levelet, az a népköltészeti gyűjtés történetét nem vihette előrébb, hanem feltehetően ugyanúgy, ahogy a Jakab Elek által összegyűjtött levelek nagy többsége is, a püspök Krizáról szólhatott csupán. Majd a II. világháborút követően a KUK könyvtárát államosították, a kéziratok és a levéltár egy részét évtizedekkel később elvitték az Akadémiai Könyvtárba, illetve az Állami Levéltárba. A Jakab Elek által összegyűjtött Kriza-levelek helyben maradtak, sem a háború, sem az impériumváltás, sem az államosítás nem okozott a helyzetükben semmilyen változást.³² Hogy Faragó József

³² Molnár Lehel, a levéltár vezetőjének szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

valóban próbálta-e újra megnézni ezeket a leveleket az 1950-es-1960-as években, nem tudjuk. Elképzelhető, hogy megpróbált engedélyt szerezni a kutatásra, de a kérését Bukarestben elutasították.³³ Lehetséges az is, hogy esetleg mégis bejutott a kéziratárba, és ott a későbbi könyvtáros nem találta meg a levélcsoportot.³⁴ Azt azonban, hogy az iratok megsemmisültek, semmiképp sem állíthatja; viszont így hosszú időre elplántálta a kutatókban azt a hitet, hogy nem is érdemes a levelezést keresniük.³⁵

Mindezek mellett a számadatok kapcsán néhány ténymegállapítást kívánok tenni – alátámasztva a fenti hipotézisemet. A MUEKvGyLt. összesen³⁶ 366 olyan levelet őriz, amelynek Kriza János a címzettje vagy a feladója, ezekből 356 található meg a Kriza-hagyatékban (vö. Szakál 2012: 41, 387–397) (ami alapvetően a Jakab Elek által összegyűjtött leveleket jelenti). Tehát a Faragó által megjelölt „mintegy 200”, illetve „mintegy 250” levél nemigen értelmezhető véleményem szerint másként, mint ahogy fent is vázoltam: Faragó nem tudta megmondani a Kriza-levelek pontos számát, mivel nem rendelkezett a levelek másolatával, csak a kijegyzett népköltészeti részletekkel. A többi levelet pedig – bármilyen egyszerű is lett volna akár a Jakab Elek által teremtett rendben³⁷ összeadni a számokat – hozzávetőleg sem számolta össze, ezért állhatott elő az a helyzet, hogy a későbbi becslése sehogy sem talál a levelek valódi számával. Emellett elmondható, hogy a Faragó József által publikált levélrész-

³³ Az 1950-es évektől csak Bukarestből szerzett hivatalos engedéllyel lehetett a kéziratárban kutatni. A kéréseket talán meg lehet találni a püspökségen az iktatókönyvekben, ennek felkutatására azonban eddig nem tettem kísérletet.

³⁴ A hipotéziseimet Molnár Lehel, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának (a továbbiakban: MUEKvGyLt.) vezetőjével egyeztettem, mindenkori segítségét és gyors válaszait ezúton is nagyon köszönöm.

³⁵ Magam éppen úgy jutottam a levelezéskiadás gondolatára, hogy megdöbbszem azon, hogy még Olosz Katalin is (2009 végén – 2010 elején) úgy véli, hogy a Kriza-levelek megsemmisültek. Én korábban, naiv egyetemistaként, Faragó megjegyzéseinek ismerete nélkül kértem ki ezt az anyagot és forgattam az unitárius levéltárban.

³⁶ Jelen számadatok a 2012 végi állapotokat tükrözik. Azóta még kerültek elő a népköltészeti gyűjtéssel kapcsolatba hozható levelek, ezek publikálása és a kutatásba való beemelése folyamatban van. A mostani érvelést azonban ezek száma-helyzete semmiben sem befolyásolja, mivel Faragó József nem tudhatott róluk.

³⁷ Jakab Elek a címzett szerinti külön palliumokon (a címzett neve és az évkör mellett) feltüntette a levelek számát is. Itt ugyan esetenként egyet-egyet tévedett Jakab Elek, de az bizonyos, hogy csupán ezek a számok összeadásával is majdnem pontos adat jöhetett volna ki.

letek mindegyike³⁸ megtalálható ezek között a levelek között – tehát kicsi a valószínűsége, hogy valóban több száz levelet szerzett volna más gyűjteményektől vagy magánszemélyektől (amikből még részleteket sem publikált). Az pedig, hogy elpusztultak volna a levelek – ahogy már fent is említettem – a Jakab Elek gyűjtötte, ma a MUEKvGyLt-ban található korpuszra semmiképpen sem igaz. Arra, hogy máshonnan összegyűjtött volna leveleket, amelyek esetleg utóbb megsemmisültek, az ő megfogalmazásán túl semmilyen más adat vagy publikáció nem mutat.

Összefoglalva ezt a valamelyest körüljárt problémát, azt gondolom, hogy Faragó Józsefnek ideális lehetett az a helyzet, hogy a levelek nehezen kutathatókká, kvázi elérhetetlenné váltak a diktatúra éveiben, mivel így mások még csak nem is próbálkozhattak a levelek megkeresésével, s ő lehetett a tudás egyedüli birtokosa. Ezzel azonban előidézte azt a (véleményem szerint kutatóhoz méltatlan) helyzetet is, hogy akár évtizedekkel a halála után is feltáratlanul maradhattak volna a levelek – ami már jóval több annál, mint annak a vágya, hogy az általa „felfedezett” témákat rajta kívül (vele párhuzamosan) más ne kutassa.

A következőkben egy, az előzővel összefüggésbe hozható problémára (a kéziratok lelőhelyének elhallgatására) szeretnék rámutatni három rövid példa segítségével. Faragó József a KUK kézirtattárában található levelek mellett épp csak utalásszerűen említi Kriza János berlini leveleit is. Egészen pontosan négy helyen, szinte szóról szóra megegyezően, mindannyiszor következetesen a legkisebb, tájékoztató jellegű hivatkozás nélkül. 1965-ben és 1971-ben még így szerepel a szöveg: „Mostanában előkerült, kiadatlan berlini leveleiben szintén semmi nyoma a folklórnak.” (Faragó 1965: 78, 1971a: 68) Közben teltek az évek, így 1975-ben és 2002-ben már elmaradt a „mostanában előkerült” jelző (Faragó 1975a: 9, 2002a: 9). De hogy hány darab, kinek címzett, milyen tartalmú és honnan előkerült

³⁸ Egyetlen olyan sor van, amelyet egy Kriza-levélből mindenféle adat és hivatkozás nélkül publikált (Faragó 1944: 45) és aminek megtalálása emiatt (a próbálkozásaim ellenére) nem járt sikerrel. Ennek ellenére valószínűbbnek tartom, hogy ez a sor is ott van a levelezésben, mint hogy nincs. Azonban akár meghagyhatjuk az esélyt, hogy ez az egy sor egy máshonnan származó levélben található. A sor egyébként a népköltészeti kutatás szempontjából érdektelen.

levélről van szó, azt Faragó Józseftől sohasem tudhatta meg az olvasóközönység és a szakma.³⁹

A másik két példa nem a Kriza-szakirodalomból való. Faragó József 1955-ben jelentetett meg *A szegény ember vására* című kötetben egy, a Kemény Zsigmond Társaság pályázatára beküldött 19. század végi mesegyűjteményt. A kötetben a kézirat lelőhelyéről csupán annyit tudunk meg, hogy a „marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság hagyatékában talált gyűjtemény” (Faragó 1955a: 129), illetve egy másik mondatból annyi válik egyértelművé, hogy a közreadó valóban Marosvásárhelyen találta meg a kéziratot (Faragó 1955a: 126). Hogy az ekkor publikált pályamunka ma hol található, azóta sem tudjuk.⁴⁰

Szintén a Kemény Zsigmond Társaság pályázati felhívására küldte be Ősz János a meseszövegeit, ezekből közölt válogatást Faragó József *Az élet vize. Kisküküllő-völgyi népmesék* című, gyermekeknek szóló kiadványában. Ennek utolsó oldalain azonban már nem a gyermekekhez szól, hanem a felnőtt olvasók-kutatók számára közli rövid, de tudományos eredményeket is tartalmazó utószavát. Ebben a már kiadott meseszövegek eredeti publikálási helyét pontosan megnevezi, azonban amikor a kéziratból közölt szövegekhez ér, azokról csupán a következőt tudhatjuk meg: „Három mesét [...] Ősz János 1898-as pályamunkájából közlünk. Ezek tudunkkal most látnak először nyomdafestéket.” (Faragó 1969: 160) Hogy honnan közli ezt a három szöveget, hol találta meg Ősz János gyűjteményét, és hogy az ma hol van, nem tudható.⁴¹

³⁹ Ezt a kilenc levelet Kriza János Berlinből küldte Pékei Lajosnak, az unitárius egyház gondnokának, ezek ma is (ahogy korábban is) a Kolozsvár-Belvárosi Egyházközség Levéltárában található meg. A levelek felsorolását ld. Szakál 2012: 384.

⁴⁰ Olosz Katalin, aki egy másik, ekkor beküldött pályamunkát publikált *A kecskés ember* című kötetében, sem találkozott kutatásai során a Faragó által látott szövegekkel. (Olosz Katalin szíves szóbeli közlését és mindennemű segítségét ezúton is nagyon köszönöm.)

⁴¹ Mivel a diktatúra évei alatt a kéziratok lelőhelye folyamatosan változott, egy, az 1950-es években megadott levéltári jelzet sem jelentene garanciát arra, hogy ma megtalálhatnánk a kéziratot. De az esélyét mindenképpen növelné. Az Ősz János-féle mesekéziratokról Kőnczei Ádám publikációiból tudunk annyit, hogy egy részük valamikor az 1920-as években a Teleki Tékába (ma: Teleki–Bolyai Könyvtár) került (ezek ma már nincsenek ott; az információt ezúton is köszönöm Bányai Rékának, a Téka könyvtárosának), a mesék másik, nagyobbik fele (400 oldalnyi szöveg) 1958-ban egy Bartha Béla nevű, egykori marosvásárhelyi kollégiumi tanár padlásáról került elő. (Vö. Kőnczei 1967.) A Kőnczei Ádámról szóló szekus jelentés alapján úgy tűnik, hogy a kéziratot Kőnczei Ádám lemásolta, visszaadta és az eredeti kéziratokat ezután ő is szem elől veszítette. A másolat alap-

Problémásnak tekinthető az is, hogy a szövegek újabb és újabb közlése során Faragó József nem törekedett arra, hogy az újabb eredményeket beépítse az írásába, illetve amennyiben téves következtetéseket vont le, és erre rájött, akkor arra felhívja a későbbi kutatók figyelmét is. Ennek demonstrálására a legjobb példa Koronka József gyűjtőségének kérdése és az ehhez kapcsolódó irodalom áttekintése. A Kriza Jánosnál több mint 20 évvel idősebb Koronka József a székelykeresztúri unitárius kollégium igazgatótanára volt. Kriza János gyűjtőjének először 1954-es közlésében Csanádi Imre és Vargyas Lajos tekintette (Csanádi–Vargyas 1954: 443), amikor a Néprajzi Múzeum (akkori nevén) Ethnológiai Adattárában⁴² megtalált kéziratot Budai Ilona balladát neki tulajdonította. Az 1956-os *Székely Népköltési Gyűjteményben* a gyűjtő neve már helyesen szerepel,⁴³ mivel a balladát nem Koronka, hanem Kriza jó barátja és gyűjtője, Gálfi Sándor kézírásában őrzi az archívum. Mivel azonban ez utóbbi csupán egy egysoros adat a balladák felsorolása mellett, az könnyen elkerülhette Faragó József figyelmét.⁴⁴ Így történhetett, hogy 1965-ben a már többször emlegetett monografikus Kriza-tanulmányának első megjelenésekor Koronka Józsefet még Kriza gyűjtőjének tekintette (Faragó 1965: 129–130). Ami meglepőbb, hogy 1971-ben a második, javított kiadásban is változatlanul szerepel a Koronkát tárgyaló szövegrész. (Faragó 1971: 103, 112–113) Azért furcsa ez, mivel ma a *Budai Ilona* balladát kikérő kutató az Etnológiai Archívumban a 19. századi szövegek mellé két 20. századi dokumentumot is kézhez kap. Az egyik egy (1969. április 17-én kelt) *engedély*, amelyben Faragó József számára lehetővé teszik a 19. századi szövegekről fényképmásolat készíttetését, a másik pedig egy *Adattári*

ján a gyűjtemény kritikai kiadását tervezte. (vö. <http://konzeicsilla.egologo.transindex.ro/?p=27>) A Könczei Ádám-hagyatékban ma is megtalálható az Ősz-mesék kiadásra előkészített másolata. (Könczei Csilla információját ezúton is köszönöm.) Emellett még anynyi biztos, hogy az Ősz-mesék közül egy füzetnyi megtalálható a MUEKvGyLt-ben is (letári szám nélkül). Ősz János meséinek gyűjteményét maga is sajtó alá rendezte *A csudatáska* címmel. Ez 1941-ben jelent meg az Erdélyi Szépművés Céhnel, azonban ezt már Ősz János nem érthette meg.

⁴² A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumának korábbi megnevezése. Az idézett kéziratról jelzete: EA 3652.

⁴³ Kriza 1956. II. 486. a 6. ballada jegyzeténél szerepel, hogy „Gálfi Sándor gy. 1862.”

⁴⁴ Nemcsak az övét, de az én figyelmemet is elkerülte, mivel a balladákkal nem foglalkoztam a leveleskönyv összeállításakor, s így nem figyeltem a jegyzeteikre sem. Ezért nem veszek tudomást a Koronka gyűjtőségét cáfoló írásomban erről az adatról (vö. Szakál 2012: 39–40).

térítvény, amelyen Faragó József saját kezű aláírásával tanúsítja, hogy 1970. március 4-én átvette a kéziratról készült fényképmásolatokat.⁴⁵ Tehát Faragó 1970-ben a kezébe kapta és így 1971-re bizonyosan látta, hogy hogyan néz ki az eredeti kézirat, ezért megállapíthatta volna, hogy a különböző szövegek hogyan viszonyulnak a két megnevezett személyhez.⁴⁶ Ennek ellenére még az 1973-as *Gyönyörű Bán Kata* című balladakötetében is Koronka József van megnevezve a ballada gyűjtőjeként. (Faragó 1973: 398)⁴⁷ Valószínűleg tőle inspirálódva 1975-ben a *Keresztény Magvető* Kriza-emlékszámban Kovács Lajos Koronka Józsefet már a „legkiemelkedőbb” gyűjtők közé sorolja. (Kovács 1975: 103) A fordulat Faragó József és a Budai Ilona-ballada viszonyában 1977-ben következik be: ekkor Faragó egy egész tanulmányt szentel a Gálfi Sándor (!) gyűjtötte balladának. Egy lábjegyzet erejéig az előzményeket is felvázolja, ami az ő interpretációjában a következőképpen hangzik: „Erre a kéziraatra Csanádi Imre – Vargyas Lajos figyelt föl és adta ki a szövegét: Röpülj páva, röpülj, Magyar népballadák és balladás dalok. Bp. 1954, 90–92. és 443. Ők még azt hitték, hogy a balladát Kriza egykori székelykeresztúri igazgatótanára, Koronka József gyűjtötte volna, Székelyszentmihályon 1862-ben. Gergely Pál azonban a kézírás alapján azonosította a gyűjtő személyét: Kriza János, Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratot hagyatékából. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. Bp, 1956, II. 486. E sorok írójának ellenőrzése szerint a ballada mellett van egy Koronkához intézett, Székelyszentmihályra címzett levéltöredék, hátlapján apró népköltési szövegekkel, Budai Ilona azonban

⁴⁵ Vö. a Néprajzi Múzeum EA 3652 jelzet alatt lévő kézirateit. E szám alatti gyűjtések eredetileg Koronka József nevének beletárolására, csak a közelmúltban írták át az Etnológiai Archívum dolgozóinak a gyűjtő nevét kérésünkre Gálfi Sándorra. (Granasztói Péter és Kovács Evelin segítségét ezúton is köszönöm.)

⁴⁶ Azért összetettebb ez a kérdés, mivel az archívumi hajtogatás és számozás nem az elsődleges, hanem a másodlagos felhasználását rögzítette a papíroknak. Ezek a népköltési szövegek ugyanis olyan papírokon szerepelnek, amik korábban levélként, illetve boríték-ként funkcionáltak. Ezt a levelet írta Koronka Gálfinak, aki a levél üres oldalát és a borítékot összehajtogatott papír teljes egészét arra használta fel, hogy különböző népköltési szövegeket jegyezzen fel rá, amelyeket elküldött Krizának, akinek még sikerült azokat az utolsó pillanatban betennie a *Vadrózsákba*. A bizonyítást részletesen ld. Szakál 2012: 39–40.

⁴⁷ Mivel magam a balladagyűjtemények áttekintését nem tekintettem most feladatommak, itt köszönöm meg Olosz Katalin segítségét, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy ebben a kötetben sem szerepel helyesen a gyűjtő neve.

Gálfi kézírása.” (Faragó 1977a: 21 4. lj.)⁴⁸ Ez a közlés több szempontból is kívánnivalót hagy maga után. Egyrészt feltűnik, hogy Faragó József nem volt elég figyelmes a kézirat áttanulmányozásakor, mivel nem egyértelmű számára a lapok elsődleges (levél) és másodlagos (az üres oldalak jegyzetpapírként való újrahasznosítása) szerepe, és így az „apró népköltési szövegek” gyűjtőjének személyét sem azonosítja. Emellett téved, amikor úgy véli, hogy az általa emlegetett levélnek a címzettje lenne Koronka. De legfőképpen az az eljárása kérdőjelezhető meg, hogy míg Vargyas Lajos tévedésére⁴⁹ felhívja a figyelmet (aki – tegyük hozzá – nem Kriza-kutató volt), arra egy árva szóval sem utal, hogy ő maga is több helyen tévesen tartotta Koronka Józsefet gyűjtőnek. Tehát – véleményem szerint – nem az a problémás, amikor egy filológusnak elkerüli egy adat a figyelmét, hanem amikor az előkerülve (és ő a témáról újra publikálva) nem javítja, illetve nem hívja fel a figyelmet a helytelen adatra vagy rosszul levont következtetésre.⁵⁰

Ahogy arra Borbáth Károly és Könczei Ádám korábban említett tanulmányaikban is reflektáltak, Faragó Józsefnél gyakorta előfordult, hogy egy gondolatot/ összefüggést/ történetet úgy mondott el, hogy nem jelezte, hogy meddig tartanak a forrással alátámasztható adatai, és melyek azok, amelyeket csupán ő következtetett ki. Ehhez most csupán két példát hozok a Kriza Jánossal kapcsolatos írások közül. Az első Kriza János egyik gyűjtőjével, az esperes Péterfi Sándorral és tágabban ismét a Kriza-levelezéssel kapcsolatos. Faragó József már 1943-ban közli Péterfitől a Jakab Elek kérésére elküldött Kriza-életrajzát, és ennek kapcsán a következőket állítja róla, illetve levelezésükről: „Lelkészs- és esperesként nem kevesebb, mint 50 esztendőn élte Udvarhelyszéken és Háromszéken a nép között s püspök-barátjának és a tudománynak felbecsülhetetlen szolgálatokat tett, mint a Vadrózsák legszorgalmasabb s ugyanakkor egyik leghozzáértőbb gyűjtője.” (Faragó 1943a: 237) 1975-ben ezt a következőkkel egészíti ki: „Pótolhatatlan kár, hogy Krizának »számos ügybarátival folytatott hosz-

⁴⁸ A kurziválás tőlem származik. Sz. A.

⁴⁹ Bár a kötet kettejük nevén szerepel, de egy ilyen tévedésre való figyelmeztetés egyértelműen Vargyas Lajosnak, a balladakutatónak szól és nem Csanádi Imrének, a költőnek.

⁵⁰ Nyilván még abban az esetben is kétséges, hogy a szakmához mennyire jutott volna el ez az információ, ha például ebben a *Művelődés*beli cikk egy lábjegyzetében beismert volna a korábbi tévedését és korrigálta volna az adatait.

szas levelezése« csak töredékekben maradt meg. Ezekből mennyiségileg legjelentősebb a Péterfi Sándorhoz írt csaknem százhusz levele (Péterfi válaszait viszont nem ismerjük): a Vadrózsák egész történetének páratlan értékű forrásanyaga. Nos, ha kettőjük levélváltását gondolatban megszorozzuk a gyűjtők számával sejteni kezdjük Kriza levelezésének hatalmas méreteit.” (Faragó 1975b: 50)

Ezekkel a kijelentésekkel a következő a probléma: 1. Kriza János és Péterfi Sándor bár valóban sokat leveleztek, ennek kb. 90%-át Péterfi három, Krizánál, illetve Kriza felügyelete alatt nevelkedő gyermeke, a velük kapcsolatos gondok, kérdések, valamint az egyházi ügyek teszik ki. A hangnem, amit Kriza használ, barátságos, de nem azonos azzal, amivel például (talán legközelebbi barátjához) Kiss Mihályhoz fordul,⁵¹ tehát kettőjük kapcsolata valószínűleg inkább a kölcsönös tiszteleten, mint a valódi barátságon alapult. Ennek oka az is lehet, hogy ők személyesen nagyon keveset találkoztak.

2. Hogy Péterfi lenne a „Vadrózsák legszorgalmasabb s ugyanakkor egyik leghozzáértőbb gyűjtője”, nem tudjuk, Faragó miből gondolhatta. Az Akadémia pincéjéből előkerült kéziratok ekkor még nem jelentek meg, más kéziratot nem ismerhetett, az 1863-as *Vadrózsák* alapján ilyet kijelenteni nem lehet. Amellett, hogy a folklórisztika ma már nem kívánja a gyűjtőket ilyen hierarchikus rendben (amelyben lennének elsőrangú és rossz gyűjtők) elhelyezni, elmondható az is, hogy még ha szeretnénk, sem tudnánk ilyesféle kijelentést tenni, mivel – különös módon – egyelőre egyetlen Péterfi gyűjtötte folklórszöveg sem került elő, így nem mondható meg, hogy milyen gyűjtő is volt Péterfi. A levelezés közvetett adatai alapján (amiket Faragó is ismerhetett⁵²) csupán annyi állapítható meg,

⁵¹ Feltehető azonban, hogy Faragó József nem ismerte ekkor még a Kiss Mihály-levelek hangnemét. Ezt akkor tudnánk bizonyosan megmondani, ha a MTAK Kézirattárának beírókönyve kutatható volna, azonban kérésre Babus Antaltól azt a választ kaptam, hogy ezek az adatok nem publikusak. Tudjuk, hogy 1943-ban Faragónak lehetősége volt Budapesten kutatni (vö. Faragó 2002: 239), s ekkor akár kikérhette azokat a leveleket, amelyek például Kriza tájszógyűjteményében rejtőznek.

⁵² Itt részletesebb cáfolatába nem bonyolodom Faragó József egy másik Péterfíre vonatkozó kijelentésének, csak röviden annyit jelentenék ki, hogy amikor ő Péterfit a legkorábbi gyűjtők közé sorolja amiatt, hogy egy Péterfinek írott Kriza-levél hátoldalán népdalokat talált, akkor érvelése egyáltalán nem meggyőző. Szerinte „nyilvánvaló, hogy a kis népdalcsozor valóban a Vadrózsákhoz tartozott. Péterfi a szövegeket gyűjtés közben, alkalmilag firkanthatta Kriza levelének két üres lapjára. Utóbb bizonyára megfeledezett róluk:

hogy Kriza sokféle műfajban kérte Péterfi segítségét, illetve köszönte meg a gyűjtéseit. De hogy ezek valójában milyenek voltak, nem tudjuk.

3. Még elméleti szinten sem tűnik megalapozottnak az a kijelentés, hogy ha a Péterfi-leveleket megszorozzuk a gyűjtők számával, akkor nagyjából meglátjuk a Kriza-levelezés nagyságát. Sántít ez a kijelentés azért is, mert nem érthető, hogy Faragó milyen számadatot szeretne megkapni. Azt, hogy Kriza mennyi levelet írt összesen életében? Vagy azt, hogy mennyi olyan levelet írt, amellyel a népköltészeti gyűjtés ügyét próbálta előrevinni? Feltehetően utóbbira gondolt, azonban olyan Kriza-levél, amelynek a megírását egyedül a népköltészeti gyűjtés inspirálta volna, alig néhány darab van. A fennmaradt levelek között arányaiban is elenyésző azoknak a leveleknek a száma, amelyben akár csak egyetlen mondat erejéig említve van a népköltészeti gyűjtés ügye (például a MUEKvGyLtban 366 levélből 34 (a 117 Péterfihez írt Kriza-levélből 23), a MTAK Kézírártárában 38-ból 20 ilyen levél van). Ebből az utóbbi adatból azonban szintén nem lehet következtetni Kriza népköltészeti témájú levelezésének nagyságára, csupán az állapítható meg, hogy hagyatékának Jakab Elek általi összegyűjtésében a fő motiváció a püspök Kriza alakjának megörökítése volt, s emiatt csupán véletlenszerűen maradtak fenn népköltészeti témájú levelei is.

Emellett kijelenthető, hogy a népköltészeti gyűjtésről bizonyosan nem levelezett mindenkivel ugyanannyit. Feltehetően kevés levelet váltott azokkal a gyűjtőivel, akik Kolozsváron éltek (mint pl. Pap Mózes vagy Nagy Lajos), akik csak szórványosan küldtek neki gyűjtéseket, illetve akiknek a szakmai kompetenciájára kevésbé tudott építeni (pl. Tóth Ferenc, homoródszentpáli tanító), vagy akivel egy faluban élt kompetensebb személy is. Szinte alig válthatott levelet például Lőrinczi Elek, árkosai tanítóval, aki mellett ott volt a gyűjtőtárs és jó barát, Kiss Mihály. Valamivel több levelet írhatott azoknak, akik aktívak voltak (mint például Tiboldi István, székelyszentmiklósi tanító,

nem másolta hozzá többi gyűjtéséhez, nem juttatta el Krizának, azért nem kerültek be a Vadrózsákba”. (Faragó 1971: 79) Ezzel az okfejtéssel az a legnagyobb baj, hogy a levél hátoldalán lévő szövegek nem Péterfi kézírásában maradtak fenn, tehát feltételezhetjük, hogy valahogy Péterfihez kötődnek, de biztosat nem tudunk állítani, amíg Péterfi mindennapjairól, gyűjtési módszeréről, esetleges segítőiről nem tudunk meg többet. (Különös azonban, hogy 1943-as tanulmányában még Faragó is csak feltételezi a szövegek Vadrózsákhoz tartozását, és határozottan kijelenti [ahogy én is], hogy a szövegek nem Kriza és nem Péterfi kézírásában szerepelnek a levélen (vö. Faragó 1943b: 532).

vagy az említett Péterfi Sándor), vagy akikre valamilyen feladatot rá lehetett bízni, illetve akikkel szakmai kérdéseket is meg lehetett vitatni (két barátja, Gálfi Sándor és Kiss Mihály mellett ilyen lehetett a székelykeresztúri gimnázium igazgató-tanára, Marosi Gergely is). A folklórgyűjtés kapcsán a legtöbb levelet egészen biztosan barátaival, az Árkoson szolgáló Kiss Mihállal és a Demeterfalván élő Gálfi Sándorral váltott – azonban az ő hagyatékuk (a többi lelkészi, tanítói hagyatékkal együtt) valószínűleg elpusztult.⁵³

A teljes Kriza-levélkorpusz nagyságát nehéz elképzelni, de a MUEKvGyLt-ban fellelhető püspöki iratok⁵⁴ terjedelme, illetve a marosszéki esperesi levelezésben található Kriza-levelek száma⁵⁵ hozzávetőleg képet adhat arról, hogy milyen hatalmas volna ez az anyag, ha meglenne.⁵⁶

Mindezekből az adatokból is talán jól látható, hogy csupán a Faragó által ismert levélkorpusz alapján is mennyire félrevezető arról beszélni, hogy a gyűjtők számával megszorozva a Péterfi-Kriza levelek számát bármilyen közelítőleg is helyes adathoz juthatunk.

A második példám Faragó Józsefnek arra a kijelentésére reflektál, amelyben azokat a népköltészeti munkákat sorolja fel, amelyeket Kriza János ismerhetett. Több esetben véleményem szerint megalapozatlan következtetéseket von le arra nézve, hogy Kriza ismert-e bizonyos műveket, példá-

⁵³ Kiss Mihály hagyatékát kerestem Árkoson (ahol lelkész és esperes volt), illetve követve az esperesi iratanyagot (ami mindig az új esperessel továbbvándorolt) – azonban nem sikerült a nyomára bukkanni. Valamilyen szerencsés véletlen folytán még előkerülhetnek ezek a hagyatékok magángyűjtőtől vagy valamelyik levéltár mélyéről, de rátalálható formában majdnem biztos, hogy semmilyen elképzelhető helyen nincsenek Erdélyben és Magyarországon.

⁵⁴ A MUEKvGyLt-ban találhatóak az ún. az Unitárius püspök iratai (röviden: UP Iratok), amelyek között legnagyobb arányban azok a levelek vannak, amiket a lelkészek, esperek írtak a mindenkori püspöknek. Az anyag évrendezett, egy dobozban átlagosan két év anyaga található.

⁵⁵ A marosszéki esperesi levelezés 2013-ig a Marosvásárhelyi Bolyai téri unitárius egyházközségben volt megtalálható (ezért szerepel a levelezésgyűjteményben is ott, vö. Szakál 2012: 397–401). Ekkor rendezetlen állapotban a MUEKvGyLt-be került. A levelek többsége a Kriza idejében marosszéki egyházközi esperesként szolgáló Farkas Györgyhöz íródott. Kriza János 133 levelet küldött neki, valamennyi egyházi témájú és a kettejük levelezésének ez biztosan csak egy töredéke.

⁵⁶ Kriza levelei ritkán szintén szerepelnek itt, de ezeket többnyire az esperek, lelkészek (feltehetően elpusztult) iratai között kellene keresni. Az esperesi hagyatékok közül egyedül a marosszéki egyházkör anyagának egy része került elő.

ul csupán azért, mert Kriza olvasott a megjelent mű nyelvén,⁵⁷ vagy mert a munka a tágabb környezetében jelent meg. Egy hosszas felsorolás (Faragó 1971: 65–66) után (amelyben Karadžić szerb nyelvű népdalgyűjteménye, ennek Székács József⁵⁸-féle fordítása, Ján Kollár, Ivan Bogorov, Josef Haltrich, Vasile Alecsandri és ennek Ács Károly-féle fordítása is szerepelt) Faragó azt a kérdést teszi fel: „Vajon még mit ismert Kriza a közeli-távoli európai példákbl?”⁵⁹ (Faragó 1971: 65–66) Mintha magától értetődő volna, hogy a felsoroltakat (vagy azok bármelyikét) ismerte csak azért, mert „jó tájékozottságában nincs miért kételkednünk.” (Faragó 1971: 66) Anélkül azonban, hogy ebben kételkednénk, felmerülhet a kutatóban a kérdés, hogy milyen volt az 1830-as, 1840-es évek Erdélyének a népköltészeti munkákkal való ellátottsága, mennyire volt lehetséges ezeknek a publikált könyveknek a beszerzése. Ehhez – egyéb forrás híján – azt vizsgálhatjuk meg, hogy a Faragó által felsorolt népköltészeti köteteknek milyen volt a (magán- vagy kollégiumi) könyvtári jelenléte. Az általam áttekintett 4 kollégiumi könyvtár, 2 kollégiumi, 1 falusi és 1 városi olvasóegylet, 12 magánszemély és 1 városi kölcsönkönyvtár könyvvállományának 39 kéziratoss és 3 nyomtatott jegyzéke⁶⁰ alapján Krizának ez a tájékozódása semmiképp

⁵⁷ Vö. pl. „Az együttélő és szomszédos népek folklórkiadványai és azok magyar fordításai a szeme láttára sokasodtak, gyarapodtak; érdeklődése és munkája alapján Kriza ez irányú jó tájékozottságában sincs miért kételkednünk. [...] Különbözn Kriza angol, francia és német nyelvtudásával e nyugati eredményekhez közvetlenül is hozzájutott, kétévi berlini tanulása pedig korábbi tájékozódását maradéktalanul kiteljesíthette.” Faragó 1971: 66.

⁵⁸ Faragó Székácsot és Krizát még egyszer egy félmondatban félreérthető módon említi egy helyen: „Berlinben elsőnek Kriza és a szerb hősnépek fordítója, Székács tanult” (Faragó 1971: 67) Mindebből az olvasó arra a következtetésre is juthat, hogy Kriza együtt tanult Berlinben Székácsal, akivel lehetséges, hogy már akkor eszmét cseréltek a mindkettejüket érdeklő népköltészeti kérdésekről, majd hazatérve (ahogy pár bekezdéssel korábban láthattuk Faragónál) Kriza megismerte Székács kötetét is. Azonban Székács József naplójában [ld. Kertész 2008. (A berlini eseményekre vonatkozó részt ld. 91–101.)] nem említi, hogy találkozott volna Kriza Jánossal (név szerint említi valamennyi magyart, akikkel találkozott és viszonylag részletesen számol be a berlini eseményekről), és Kriza János leveleiben sem találunk semmilyen utalást sem Székács Józsefre, sem a kötetére.

⁵⁹ Kurzíválás tőlem: Sz. A.

⁶⁰ Ld. A Maros-bogáti Olvasó-Egylet..., Magyar könyvek sorjegyzéke Stein János..., A nagyszabeni magyar olvasóegylet könyvtárának lajstroma; Hargita megyei Állami Levéltár [HgMÁLt.] Fond 683. Nr. 6., Nr. 16; Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [KvAKt.] Ms. U. 647, Ms. U. 785/D, Ms. U. 915, Ms. U. 1144, Ms. U. 1320, Ms. U. 1322/II, Ms. U. 1324/B-1, Ms. U. 1324/B-2, Ms. U. 1369, Ms. U. 1395/A, Ms. U. 1397, Ms. U. 1424, Ms. U. 1531, Ms. U. 1608, Ms. U. 1666, Ms. U. 1678/I, Ms. U. 1678/II, Ms. U. 1679, Ms. U. 1688/A, Ms. U. 1690, Ms. U. 1691, Ms. U. 1695, Ms. U. 1696, Ms. U. 1697, Ms. U. 1698/A, Ms. U. 1723, Ms. U. 1737,

sem lehetett magától értetődő – mivel a kötetek szinte sehol sem fordultak elő.⁶¹ Ez természetesen nem zárja ki, hogy Kriza ismerte ezeket a könyveket, vagy akár maga is birtokolta azokat,⁶² az azonban bizonyos, hogy sem saját feljegyzései, sem a könyvrajstromok adatai nem támasztják ezt alá.

Az utolsó problematikusnak tekinthető elem: a történeti szövegekkel való szabad bánásmód kérdése. Ahogy korábban láttuk, Olosz Katalin a bal-ladaszövegek kapcsán finoman már jelezte Faragó József szöveggözlési eljárásának elfogadhatatlanságát. A következőkben Faragó József egy fiatalkori, 1944-ben publikált szövegét vizsgálom meg közelebbről. Az írás alapvetően forrásközlés,⁶³ Kriza János legkorábbi ismert gyűjtőjének, Ürmösi Sándornak *Az elbujdosott magyarok Oláhországban* címmel 1844-ben megjelent útinaplójából ad közre részleteket. Faragó közlésének kiindulópontja az, hogy megtalálta az 1844-es mű cenzúrázott kéziratát, és most ezekkel a cenzúrázott részletekkel kiegészítve közöl néhány részt a munkából. Ha azonban összevetjük a Faragó által jelzett kéziratot (aminek autográf volta nem bizonyított⁶⁴) és Faragó 1944-es *Erdély Helikon*-beli közlését, akkor a következőket állapíthatjuk meg: 1. a 19. századi kéz-

Ms. U. 1910, Ms. U. 2042, Ms. U. 2159; MUEKvGyLt. Emlék-könyv a kolozsvári...; Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum [NM EA] egyelőre jelzet nélkül: Filep Elek könyvtárának lajstroma; Teleki–Bolyai Könyvtár [TBK] Ms. 352, Ms. 451, Ms. 452, Ms. 453, Ms. 715. Emellett az Erdélyi Múzeum-Egyetel könyvtárát a mai könyvállomány vizsgálatával próbáltam meg rekonstruálni. Az esetlegességet fokozza, hogy melyek azok a jegyzékek, amik az én látókörömbé kerültek és így áttekintettem őket. Ide tartoznak a véletlenszerűen a kolozsvári unitárius levéltárban hagyott jegyzékek, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban és a Kolozs megyei Állami Levéltárban található unitárius iratok, a Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár könyvállományának engem érdeklő része és az Országos Széchenyi Könyvtár megfelelő anyagai. Hiányoznak tehát a református és katolikus jegyzékek (ha léteznek) és a különböző, nem felekezetekhez kötődő falusi vagy városi olvasóegyletek jegyzékai (amennyiben fennmaradtak és kideríthető, hogy hol vannak).

⁶¹ Ács Károly kötete (*Virágok a román népköltészet mezejéről*, 1858) megvolt a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában. (Ld. KvAKt. Ms. U. 1679.)

⁶² Kriza János könyvtárának, ha létezett is lajstroma, az, vagy egyáltalán a könyvtár léte, nagyságára, tartalmára történő bármilyen utalás eddig nem került elő. Feltehető azonban, hogy a könyvtár nem lehetett különösebben nagy és halála után a gyermekei örökölték, ezért arról feljegyzés majdnem biztosan nem fog előkerülni. A legtöbb fennmaradt könyvlajstrom akkor keletkezett, amikor az illető személyek a kollégiumi könyvtárra hagyták a könyvtárukat (akár még életükben, mint például Brassai Sámuel).

⁶³ A négy oldalas közlésből egy oldal Faragó saját és három oldal Ürmösi szövege.

⁶⁴ A kéziratról nem tudom teljes bizonyossággal megállapítani, hogy az Ürmösi Sándor autográf írása-e. A kézirat a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, jelzete: Ms. C. 337.

irat helyesírását Faragó a 20. századi helyesíráshoz igazította (ezt előre jelezte), 2. az eredeti központosítást megváltoztatta, 3. jelzés nélkül szúrt be és hagyott ki szavakat (a mondat értelme bizonyos esetekben ettől nem változott, máskor azonban a szöveg is kissé más értelmet nyert ezáltal), 4. a szöveget címadással tagolta, ezek a címek az eredeti szövegben nem léteztek, 5. azt a látszatot keltette, hogy egy az egyben emelt át egy nagyobb részletet a kéziratból, holott valójában ezek innen-onnan (az időben is ugrálva) vett részesetek, amelyeket Faragó rendezett egymás mellé, tehát az általa közölt szöveg így, ebben a formában soha nem létezett 6. a legkülönösebb pedig, hogy a több oldalas szövegközlésében alig van 2-3 olyan sor, ami valóban az áthúzott (cenzúrázott?⁶⁵) szöveget tartalmazná, a közlés legnagyobb részét olyan szöveg alkotja, amely már az 1844-ben megjelent könyvben is benne volt, így a közlés valamelyest okafogyottá⁶⁶ vált és talán a jó filológus Faragóról korábban létező képet is elbizonytalanította.

Keszeg Vilmos a következőket mondta Faragó József sírjánál: „a mai naptól kezdve az ő biográfiája és életének műve lett a kutatás tárgyává. E kutatások segíthetnek hozzá egy korszak tudományos életének, tudós társadalmának, e társadalom hangulatának megismeréséhez és megérté-

⁶⁵ Faragó József egyértelműen a cenzor munkájának titulálja a kihúzásokat (ld. Faragó 1944, 1945). Szilágyi Márton más, általa vizsgált cenzúrázott kéziratok alapján úgy véli, hogy azért kétséges ennek a kéziratnak a cenzúrázott volta, mivel – tapasztalata szerint – nem tollal dolgozik és nem célja a szöveg olvashatatlanná tétele. (Szilágyi Mártonnak ezúton is köszönöm a szöveghez fűzött építő javaslatait.) Mivel azonban az erdélyi 1840-es évekbeli könyvcenzúra működését még senki sem tárta fel, ezért ezt a kérdést egyelőre kénytelenek vagyunk nyitva hagyni. Az mindenképpen elgondolkoztató, hogy a *Remény* harmadik kötetének cenzúrapéldánya kapcsán Faragó említi és idézi a cenzor bejegyzését és kézjelét is, ami ezen a kézíraton nincsen meg. Vö. Faragó 1945. 39. Szintén kérdésessé teszi a kézirat cenzúrázott voltát, hogy Jakab Elek cikkében idézve a cenzúrárendeletet, kötelezőként említi, hogy „a Revisor maga kezével írja rá a kézíratra az »Imprimatur«-t” (Jakab 1881: 257). Ez pedig erről a kézíratról hiányzik.

⁶⁶ Itt csupán azt röviden szeretném jelezni, hogy ha Faragó József alaposabban szemügyre vette volna a cenzúrázott szövegrészeket, és nem csupán egy minden alapot nélkülöző, tudományosnak ható, de valójában ismeretterjesztőnek is alig tekinthető publikáció létrehozása lett volna a célja, akkor megláthatott volna egy, a korabeli bukaresti magyarok közötti konfliktust, amelyben Ürmösi Sándor is munkájával határozottan állást foglalt. Ez a háttérben kitapintható helyzet önmagában is megkérdőjelezi, hogy a cenzor valódi, hivatalos cenzor lett volna, mivel a kihúzott (és többségében meg nem jelent) részek az akkori bukaresti református lelkészre, Sükei Imrere vonatkozó dehonesztáló megjegyzések voltak.

séhez.” (Keszeg 2005: 109) Úgy vélem, az eddig feltárt adatok is azt mutatják, hogy a korábban meghonosodott Faragó-kép módosításra szorul, de valódi újraértékelése csak a teljes korszak tudománytörténetének újragondolásával, forrásainak feltárásával⁶⁷ valósulhat meg.

Irodalom

ALBERT Ernő

2012–2013 Faragó József (1922–2004) In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 581–597.

[http://www.szm.ro/acta2012/581_598_albert.pdf. Letöltés dátuma: 2015. október 5.]

ANTAL Árpád

1979 [Ism.] Faragó József, Balladák földjén. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 587 l. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXIII. (1) 111–114.

⁶⁷ Ahhoz, hogy Faragó Józsefről, az ő tudománytörténeti helyéről, az őt körülvevő szociokulturális kontextusról teljesebb képet nyerhessünk, fontos lenne megvizsgálni például korszakbeli levelezéseket, feljegyzéseket, visszaemlékezéseket is. Kőnczei Ádám hagyatékát lánya, Kőnczei Csilla őrzi Kolozsváron, diákok rendezték, az anyag kutatható. (Kőnczei Csillának ezúton is köszönöm az édesapja hagyatékával kapcsolatos adatait.) Dr. Kós Károly hagyatéka (köztük rengeteg feljegyzés, reflexiók az adott korszakra) az Erdélyi Múzeum-Egyesület Lakatos utcai kéziratárában található, Bárdi Nándor rendezte, kutatható. Gunda Béla (Faragó József kolozsvári tanára, pártfőgója és élete végéig barátja) levelezése a MTAK Kéziratárában található. Ezekből leginkább az 1980-as, 1990-es évek idősebb néprajzos nemzedékének hangulatát lehet letapogatni. (Gunda Béla levelei Faragó Józsefnek: MTAKK Ms. 5324/593–640; Faragó József levelei Gunda Bélának: MTAKK Ms. 2337/30–57.) Kovács Ágnes és Faragó József levélváltása (vagy ennek egy része) a MTA BTK NKI-ében található, Kovács Ágnes hagyatékában. (A következő leveleket sikerült megtalálni, amiért Czövek Judit segítségét ezúton is köszönöm. Kovács Ágnes Faragó Józsefnek, 1968. aug. 14. [jelzete: 1438. 7.], 1969. febr. 26. [1380. 14–17.], 1978. jan. 4. [3218. 52.]; Faragó József Kovács Ágnesnek, 1967. ápr. 11. [1438. 126–126v.], 1968. júl. 5. [1438. 8–8v.], 1977. dec. 20. [3218. 51.]) Ahogy Kőnczei Ádám esetében látható, a szekus dossziék sokszor a folklorisztikai tevékenységét is dokumentálták a megfigyelt személynek. Így ezek kikérését és felhasználását sem látom megkerülhető feladatnak. Faragó József dossziéjának kikérése folyamatban van. (Bárdi Nándornak ezúton is köszönöm az ügymenetre vonatkozó információit.)

2007 A történések színe és visszája – Antal Árpád irodalomtörténész-szel Tánczos Vilmos beszélget. In: Mirk Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transylvanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 509–621. [Első megjelenés: *Székelyföld* 2003. VII. (6) 43–74, (7) 27–58, (8) 29–62, (9) 31–60.]

BALOGH Edgár

1965 Hármasképző Kriza-kép. *Igaz Szó* XIII. (8) 292–295.

BORBÁTH Károly

1974 Adalékok a székely népmesék gyűjtésének történetéhez. In: Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében*. Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága–Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc–Csíkszereda, 445–454.

CSANÁDI Imre – VARGYAS Lajos

1954 *Röpülj páva röpj. Magyar népballadák és balladás dalok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

CSETRI Elek

2004 Faragó József ravatalánál. *Erdélyi Múzeum* LXVI. (3–4) 151–152.

EGYED Emese

2011 Antal Árpád emlékezete (1925–2010) *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (1) 189–191.

FÁBIÁN Imre

2002 „Fogom a kezét.” Üzenet Faragó Józsefnek. In: Deáky Zita (szerk.): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*. (A Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára, 8.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest, 6.

FARAGÓ József

1943a Ismeretlen Kriza-életrajzok. *Ethnographia* LIV. (2) 235–247.

1943b Nyolcvanéves a Vadrózsák. *Pásztortűz* XXIX. (12) 532–536.

1944 Ürmösy Sándor Bukarestben. *Erdélyi Helikon* XVII. (1) 45–48. [http://documente.bcucluj.ro/web/bibdigit/periodice/erdelyhelikon/pdf/BCUCLUJ_FP_247244_1944_017_001_p_400.pdf. Letöltés ideje: 2015. március 8.]

1945 A *Remény* harmadik kötetének kézírata. *Erdélyi Múzeum* L. (1–2) 37–45. [http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/27364/EM_1945_1-2_004_Farago_Jozsef-A_Remeny_harmadik_kotetenek.pdf?sequence=1. Letöltés ideje: 2015. április 11.]

- 1955a *A szegény ember vására. Székely népmesék.* Szerkesztette és az utószót írta Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.
- 1955b Kriza János, a „Vadrózsák” szerkesztője. *Utunk* X. (13) 2.
- 1959 Kriza János adatgyűjtése Darwin részére. *Korunk* XVIII. (11) 1664–1665.
- 1963 Kriza János anyagi küzdelmei a Vadrózsákért. *Igaz Szó* XI. (12) 915–921.
- 1965 Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János. Három tanulmány.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 67–201.
- 1967a Lőrinczi Elek árkos népmese gyűjtése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI. (1) 49–60.
- 1967b A mesegyűjtő Ősz János. *Igaz Szó* XV. (8) 215–223.
- 1969 A mesegyűjtő Ősz János. In: *Az élet vize. Kiskükküllő-völgyi népmesék.* Ősz János gyűjteményéből válogatta és az utószót írta Faragó József. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 153–161.
- 1971a Kriza János és a Vadrózsák. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János. Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila három tanulmánya.* Második, átdolgozott kiadás. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 57–176.
- 1971b Kriza öröksége. *Fáklya* XXVI. (175) 3.
- 1973 *Gyönyörű Bán Kata. Régi magyar népballadák.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
- 1974 Marosi Gergely székelykeresztúri népmese gyűjtése a Vadrózsák számára. In: Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülés szakán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében.* Hargita megye Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottsága–Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc–Csíkszereda, 431–444.
- 1975a Kriza János és a Vadrózsák. In: Kriza János: *Vadrózsák.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–31.
- 1975b Kriza János. *Művelődés* XXVIII. (3) 49–52.
- 1977a A Vadrózsák balladáinak szöveghűsége. *Művelődés* XXX. (2) 18–21.
- 1977b Kriza János székely balladagyűjtése. In: *Uő: Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 41–79.

- 1991 A néprajz jegyében. Egy balladakutató hitvallása. Látogatóban dr. Faragó Józsefnél, a MTA tiszteletbeli tagjánál. Kérdezett Miklós László. *Romániai Magyar Szó* III. (375–376) Szabad szombat melléklet a–b.
- 1995 „...tudományos pályámon nem érzem magam hivatottnak a nyilvános politikai szereplésre.” Faragó József beszélgetése Balázs Sándorral 1–2. *A Hét* XXVI. (37) 3–4, (38) 3–4.
- 2002a Kriza János és a Vadrózsák. In: Kriza János: *Vadrózsák*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 5–27.
- 2002b Találkozásaim Kriza Jánossal. *Keresztény Magvető* CVIII. (2–3) 237–240.
- 2003 Visszapillantás doktori disszertációm kalandos sorsára. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 75–79.
- 2007 „A hivatásom ezerszer több egyetlen ember boldogságánál” – Faragó József folklórkutatóval Mirk Szidónia-Kata beszélget. In: Mirk Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transylvanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 303–314.
- HECSER László
- 2011 Meglesett élet. *Unitárius Közlöny* XXI. (2) 16.
- ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt (szerk.)
- 2006 *Kallós Zoltán 80 éves*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- JAKAB Elek
- 1881 A censura története Erdélyben. *Figyelő* X. 161–182, 253–273, 333–356.
- KERTÉSZ Botond (szerk.)
- 2008 *Székács József püspök visszaemlékezései*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, a névmagyarázatokot készítette és a bevezető tanulmányt írta Kertész Botond. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos
- 2005 Faragó József (Brassó, 1922. február 2. – Kolozsvár, 2004. október 22.) *Néprajzi Hírek* XXXIV. (3–4) 108–109.
- KOVÁCS Ágnes
- 1966 [Ism.] Antal – Faragó – Szabó: Kriza János. (Három tanulmány.) Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1965. 298. *Ethnographia* LXXVII. (1) 143–146.

KOVÁCS Lajos

1975 Emlékezés Kriza János püspökre, halálának 100. évfordulóján. *Keresztény Magvető LXXXI.* (2–3) 93–106.

KÖNCZEI Ádám

1967 Ósz János népköltészeti hagyatéka. *Utunk XXII.* (8) 2.

1968 Egy elrajzolt pályakép (Ósz János). *Igaz Szó XVI.* (2) 271–275.

1969 Krizáról a Vadrózsák nélkül? *Művelődés XXII.* (11) 23–25.

KÖNCZEI Csilla

é.n. szekus blogja: <http://konzeicsilla.egologo.transindex.ro/>

KRIZA János

1956 *Székely Népköltési Gyűjtemény.* Összesítő válogatás a kiadott és kéziratok hagyatékból. A verses részt Gergely Pál, a meséket Kovács Ágnes gondozta. I–II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok.* Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

NAGY Olga

1995 *Pályakép fényvel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2010 *Vallomások.* (Luna könyvek) Szerkesztette: Keszeg Vilmos. Noran Könyvesház Kft., Budapest.

NAGY Ramóna

2014 Faragó Józseffolklorisztikaimunkássága. *Első Század XIII.* (3) 95–120. [http://epa.oszk.hu/01600/01639/00013/pdf/EPA01639_elso_szazad_2014_osz_095-120.pdf. Letöltés dátuma: 2016. 01. 12.]

OLOSZ Katalin

2006 Utószó. In: *Régi erdélyi népballadák.* Összesítő válogatás Faragó József és Olosz Katalin gondozásában, bevezető tanulmánnyal, utószóval és jegyzetekkel. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 218–226.

2009 Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője: Szabó Sámuel. In: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklor Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely, 15–129.

2011 „A fiataloknak is csak ajánlani tudom, hogy ne higgyenek egyik nagy tekintélynek sem. Nézzék meg, nézzenek utána!” A „levéltárakkal megáldott” Olosz Katalinnal beszélget Keszeg Vilmos, tanszékvezető egyetemi tanár. *Etnoszkóp* I. (1) 139–164.

[<https://docs.google.com/file/d/oB4XpkZmal1QQdUtvcoEzcHZUQ3lITXMzWVNiy2h5UQ/edit>]

PALÁDI-KOVÁCS Attila

2004 Faragó József. *Magyar Tudomány Új folyam.* IL. (12) 1429–1430.

[<http://www.matud.iif.hu/o4dec/16.html>. Letöltés dátuma: 2015. október 5.]

RÁDULY János

2002 Egy folklórtanulmány születése és pályafutása. Faragó József levélváltásai Ráduly Jánossal. In: Deáky Zita (szerk): *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára.* (A Néprajzi Látóhatár kiskönyvtára, 8.) Györfly István Néprajzi Egyesület, Budapest, 342–353.

SZABÓ Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884.* Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklór Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

SZAKÁL Anna

2012 *„Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* A szétszóródott kéziratot összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szakál Anna. (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 6; Kriza Könyvtár) Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

SZÉCSI Antal

2008 *„...Maga-felejtő sorsunk halk tudója...” Borbáth Károly élete és munkássága.* Udvarhelyszék Kulturális Egyesület–Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely.

VITA Zsigmond

1955 Népköltészetünk első gyűjtői. *Igaz Szó* III. (8) 108–111.

VOIGT Vilmos

1982 Faragó József 60 éves. *Artes Populares* (8) 10–25.

- 1992 Lehet-e klasszikussá érlelődni? Faragó József hetvenéves. *Néprajzi Hírek* XXIV. (1–2) 133–135.
- 2003 Ami bennünket összekapcsol. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 7–9.
- 2005 Faragó József emlékére. Voigt Vilmossal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetének igazgatójával beszélget Máté György. *Honismeret* XXXIII. (2) 64–66.

Nyomtatott források

- A Maros-bogáti Olvasó-Egylet Könyv-lajstroma.* Nyomtatja Imreh Sándor az ev. ref. főtan. gyorssajtóján, Maros-Vásárhelytt, 1872.
- Magyar könyvek sorjegyzéke.* Stein János (Márcinkievics Márcell) kölcsön-könyvtárának Kolozsvártt bel-középutcza 456-dik szám. Az Ev. ref. Főtanoda Bet. Stein Jánosnál, Kolozsvárt, 1872.
- A nagyszebeni magyar olvasóegylet könyvtárának lajstroma.* Filtsch S. (Krafft V.) nyomdájából, Nagy-Szeben, 1872.

Kéziratok források

- Hargita megyei Állami Levéltár [HgMÁLt.]*
- Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 6. Catalogus Librorum [A vásárolt könyvek katalógusa] 1798–1869.
- Fond 683. Gimnaziu Unitarian Cristuru Secuiesc I. Seria documente Nr. 16. A Sz. Kereszturi Unitárius Gimnásiumbéli Olvasó Társaság Könyv-lajstroma. Hozzá ragasztatott a végén egy kép- és irománylajstrom. 1837^k évtől kezdve.
- Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [KvAKt.]*
- Ms.C. 337. Az Elbujdosott Magyarok Oláhországban Utazása után írta Ūrmösy Sándor 1844.
- Ms. U. 647. Kolozsvári unitárius tanár Simén Domokos könyvtárának betűsoros jegyzéke. Kolozsvárt, 1874.
- Ms. U. 785/D. Bölöni Farkas Sándor könyvei laistroma, 1830.

- Ms. U. 915. Könyvek Laistroma Sebes Pálé. [folytatásában a torockói iskolába beiratkozottak névsora található: 1812–1843.]
- Ms. U. 1144. Számolat-könyv, a néhai Bölöni Farkas Sándor által a helybeli nemes Unitaria Fő Oskolának hagyott Könyvtárba Özv. Barráné és Stein kereskedők által kiszolgáltatandó könyvekről az 1845dik évtől kezdve.
- Ms. U. 1320. Könyvtári Laistrom Jakab Elek magánkönyvtáráról, 1876.
- Ms. U. 1322/II. Néhai Bölöni Farkas Sándor hagyományos könyveinek és más gyűjteményeinek az eredetiből leirt, s ezután folytatandó Laistroma I.
- Ms. U. 1324/B-1. Az Unitarium Coll. Olvasó-Egylet könyveinek lajstroma, 1850–61.
- Ms. U. 1324/B-2. Az Unitarium Collegiumbeli Olvasó-Egyesület könyv-laistroma I. 1874-től.
- Ms. U. 1369. Simén Domokos könyvtárának leltára, mely lemásoltatott a közjegyző által készített eredeti szövegből, 1883. jun.
- Ms. U. 1395/A. Derzsi Károly: Könyveim Lajstroma. London, 1874. Torda, 1880.
- Ms. U. 1397. Végh Mihály verses másolatai és könyveinek lajstroma, 1880.
- Ms. U. 1424. A tordai állami polg. fiúiskola ifjúsági könyvtárának Czímtára 1881/82-ben.
- Ms. U. 1531. Betűrendes kimutatás a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában lévő könyvek állapotáról.
- Ms. U. 1608. A kolozsvári unitárius főgymnasium tanári könyvtárának lajstroma.
- Ms. U. 1666. Br. Kemény József kéziratgyűjteményének és könyveinek összeírása. [1855 körül]
- Ms. U. 1678/I. Könyvtári egyetemes lajstrom (KUK, 1868–78.)
- Ms. U. 1678/II. Adományok a Kolozsvári Unitárius Kollégiumnak 1868-tól.
- Ms. U. 1679. Vegyes Könyvtár Betűsoros Lajstroma (KUK)
- Ms. U. 1688/A. Bölöni Farkas Sándor könyvtárának betűsoros lajstroma. Közepső szoba 16.tól új jegyzetelt tégákban.

- Ms. U. 1690. A Gedő könyvtár betűsoros laistroma. Készítette: Mikó Lőrincz.
- Ms. U. 1691. H. sz. mártoni Gedő József úr által az unitariusok közönségének a kolozsvári főiskola számára ajándékozott könyvek Laistroma. Készítette: Mikó Lőrincz.
- Ms. U. 1695. Nagyajtai Kovács István könyvtárának Betűsoros Lajstroma. Készítette Ferencz József könyvtárnok 1874. július hóban.
- Ms. U. 1696. Dr. Joo István által hagyományozott könyvek laistroma. Készítette: Benczédi Gergely, 1882.
- Ms. U. 1697. Brassai Sámuel Könyvtárának Betűsoros laistroma.
- Ms. U. 1698/A. A Brassai Sámuel-féle könyvtár betűsoros laistroma.
- Ms. U. 1723. A Kolozsvári Unitárius Főiskola Könyvtára Könyvkiadási Napló 1858–1898.
- Ms. U. 1737. Dr. Bartók István által az unitár. Collégiumnak hagyományozott könyvtár laistroma, 1889.
- Ms. U. 1910. Brassai Sámuel könyvtárának jegyzéke.
- Ms. U. 2042. A Székely-Keresztúri és a tordai Unitárius Gimnázium könyvtárainak laistroma, 1856–65.
- Ms. U. 2159. Néhai Sebes Pál könyveinek laistroma

Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [MUEKvGyLt.]

Emlék-könyv a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárába 1860-óta ajándékozott, beküldetett és vett könyvek s egyéb tárgyak Lajstroma. (Egy pótlékkal.) Készítette: Buzogány Áron, könyvtárnok. 19. polc

Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum [NM EA]

jelzet nélkül Filep Elek könyvtárának laistroma
EA 3652 Gálfi Sándor: Húsvéti öntöző mondóka, ballada

Teleki–Bolyai Könyvtár [TBK]

- Ms. 352. A Székely-Keresztúri unitárius gymnasium részére Jakab Elektől vásárolt könyvtár laistroma.
- Ms. 451. A marosvásárhelyi Református Kollégium betűrendes laistroma, 1872.

- Ms. 452. A marosvásárhelyi ev. ref. Főiskola Könyvtárának Betűrendes lajstroma, 1861.
- Ms. 453. A marosvásárhelyi ev. ref. Főiskola könyvtára újabb gyarapodásai, 1872.
- Ms. 715. A Sz: Kereszturi Olv. Egylet teljes számú Könyv-lajstroma, é.n. [1860-as évek].

Observații critice cu privire la opera filologică a lui Faragó József

În lucrarea de față abordez opera filologică a lui Faragó József, unul dintre cei mai determinanți folcloriști transilvăneni ai mijlocului secolului al XX-lea. Mă interesează problemele care răsar din punct de vedere filologic cu privire la lucrările sale, respectiv cine au fost cei care au formulat cât de cât critici despre el sau lucrările sale în timpul vieții sau după decesul său. Exemplele prezentate sunt citate în primul rând din scrierile lui Faragó referitoare la Kriza János și cercul său de culegători ai folclorului transilvănean.

Critical Remarks to the Philological Oeuvre of Faragó József

In my paper I discuss the philological oeuvre of Faragó József, the most prominent Transylvanian folklorist of the mid 20th century. I explore the emerging problems with his works from a philological point of view, and introduce those who criticised him or his works during his life and after. I primarily deal with the Faragó papers concerning Kriza János and his network of folk-poetry collectors.

Bálint Péter

Nagy Olga azonosulása a mesekutató szerepével

Jelen írás keretében szeretném kifejezni a tiszteletemet Nagy Olga folklorista előtt; másként szólva előtte és munkássága előtt tisztelgő tisztem (megbecsülést kifejező szándékom, szellemét megidéző feladatom) révén szeretném őt arra az őt megillető tisztre helyezni, melyet a munkássága és múlthatlan érdemei révén méltán kiérdemel. Reményeim szerint e rövid tisztelgéssel – mely mégsem lesz olyan szubjektív és meghitt emlékére szóló beszéd, mint amelyet Derrida mondott Paul de Man emlékére (Derrida 1998: 39) – nem csak a laudáció időtartamára sikerül rámutatnom jelentőségére, de az olvasók emlékezetében a későbbiek során is kiüntetett marad a folklorista tisztje/posztja.

Tudom jól, hogy tisztelni, vagy miként öregapáink mondták: szalutálni olyan hivatalos személy előtt szoktunk, aki valamilyen tiszti rangot, kiváltságos pozíciót ért el egy közösségben. Mi, civilek legfeljebb kalapemeléssel (már ha van kalapunk, amit megemelhetünk), a főhajtásnak azon civil formájával köszönhetünk egy egyetemi kutatót, akinek a tisztességgel végzett polgári-tudományos munkájáért jár a járandósága kifizetése, amely nem több és nem is kevesebb, mint egy adósságtörlesztő megemlékezés: szót emelés emléke érdekében. Respektusunk, hódolatunk, nagyrabecsülésünk kinyilvánítása a szavak kiemelésével és megválogatásával: szemem szedésével történhet, mondjuk Reményik *Az Ige* című versének szellemiségében. Ugyanis tagadhatatlanul nagyrabecsülésre méltó Nagy Olga öröksége: a lokális közösségekben gyűjtött meséken és paraszti élettörténeteken nyugvó szóbeliség-kutatást megkoronázó szövegkiadás, a közösségekben rögzített szavak varázserejét és az elbeszélők személyiségét vizsgáló elméleti munkálkodás, amely mindannyiunk java, vadászterülete, ahonnan immáron senki sem tiltható ki, mivelhogy engedély sem kell ahhoz, hogy a *terrain de chasse* határain belül kutatói pozíciónkat fel-

vehessük.¹ Ha valamiért, hát elsősorban épp ezért a korábbi időszak tudományos magatartását jellemző vadászterület-féltést, hivatali vagy hivatalnoki szűklátókörűséget leromboló interdiszciplináris (szebben mondva tudományközi) gondolkodás melletti kiállásáért jár a tiszteletadás Nagy Olgának, akivel szemben (és a kolozsvári folklórkutatás műhelyében ez bizonyára evidens) nem biztos, hogy kifizettük valamenyny adósságunkat. Mesekutatásaim során gyakorta támaszkodtam és hivatkoztam Nagy Olgára – olykor az egyetértés, máskor az ellenvetés hangján –, s a magam részéről igyekszek most is leróni valamennyit meglévő tartozásomból.

Nos, hogy e rövid előljáró beszéd után a címben megjelölt tárgyamra: az azonosulás képességére térjek át, nyomban Derridát hívom segítségül közös gondolkodásunkhoz, ugyanis *A másik egynyelvűsége avagy az eredetprotézis* kötetében írja egy helyütt a következőt: „... az önéletrajzi emlékezés azonosulást feltételez. Éppen hogy nem azonosságot” (Derrida 2005: 45). A két filozófiai fogalom: az azonosulás és azonosság közötti finom distinkciót érdemes mindvégig tudatosítani magunkban,² mivel a vizsgálódásunk alanyát képező folklorista, Nagy Olga számos sajtó-ját „önéletrajzi” ihletésű emlékezésének (egynemely esetben vallomása-

¹ Jonathan A. Draper a 2001. augusztus 28–30. között a dél-afrikai Pietermaritzburgban rendezett *Colloquium on Orality, Literacy and Colonialism* konferencia anyagának bevezetőjében vázolja kiválóan a helyzetet: „The compartmentalization of academic disciplines, which emerged in the nineteenth century and was perfected in the twentieth, has meant that modern scholars have often been unaware of each other’s discourses and resources. However, the new millennium seems, by some quirk of fate, to coincide with a significant erosion of the boundaries between disciplines, perhaps partly fuelled by the loss of their monopoly and decline of the universities in the face of the emergence of technicons and other such institutions and partly by the loss of traditional academic certainties evoked by the hermeneutical crisis of modernity.” (Az akadémiai diszciplínák elkülönülése, amely a 19. században alakult ki és a 20. században érte el csúcspontját, azt eredményezte, hogy a modernkori tudósok gyakran nem ismerték egymás diskurzusait és forrásait. Viszont az új évszázad, a sors szeszélye miatt, magával hozza az egyes tudományágak határainak jelentős mértékű felbomlását, amit részben talán a tudományok monopóliumának elvesztése és az egyetemeknek a technikumokkal és más hasonló intézményekkel szembeni térvészése okoz, részben pedig a modernitás hermeneutikai krízise által kiváltott hagyományos tudományos bizonyosságok elvesztése okoz.) (Draper 2003: 1)

² „Az azonosság kérdéskörének szentelt részben elismertük, hogy az azonosság-őmegaság (ipséité) a jelentéseknek azt a spektrumát fedte, melyben az egyik végponton az ugyanaz azonosságát (identité du même) takarja, míg a másik végponton teljesen elválik tőle. Az első pólust számunkra a jellem jelensége jelképezte (a paru symbolisé), amely által a személy azonosíthatóvá és újraazonosíthatóvá válik” (Ricoeur 1999: 407).

nak, Nagy Olga 2010) a szerzője, ugyanakkor több paraszti önéletrajzi regénynek a szerkesztője. Az emlékezések és vallomások szerzője (társszerzője) számos nézőpontból kíván ki- vagy rátekinteni egy szándékosan távolságban tartott életre: erkölcsi vonatkozásaira és tanulságaira (Lejeune 2003: 135–141). Az önmagát, az elbukó és szemlélő embert szemlélő³ azt feltételezi – azonosítani kívánván magát a szemlélttel és a szerzővel olykor pedig el is hiszi –, hogy a fiktív elemeket is tartalmazó én-narratíva egyben ön-életrajz is: a megfellebbezhetetlen önazonosság megjelenítése (Nagy O. 2010: 28). Ám a derridai gondolkodásnak megfelelően a jelenben konstituált „ön” semmiképpen sem jelenti azt, hogy valóban *saját* is lenne, ugyanis önnön társszerzőségemnek csupán annyiban van relevanciája, amennyiben én-narratívámnak jelentést és értelem-összefüggést adok. Az emlékezetfaggatás jelen idejében elmesélni kívánt, vagy a ricoeuri értelemben „refigurált” élettörténet – mint az azonosság-teremtés narratívája – egyenesen szemünk előtt falja föl az egykori ént, akivel azonosulni vágyik a mondó, mivelhogy az emlékezet működésének természete szerint szükségképpen mást és másként mesél róla, épp ezért a visszatekintő én nem tudhatja magáénak az életét, melyet az elbeszélés során az *egyedüli* jelentésségével kíván felruházni: szerencsétlenül.⁴ Az elmesélhető élettörténet kapcsán érdemes megidézünk Ricœur-t, aki szerint „azért mesélünk történeteket, mert végtére is az emberi életeknek szükségük van arra, hogy elmeséeljék őket, és meg is érdemlik ezt” (Ricœur 1999: 291).

Nagy Olga esetében az önéletrajzi emlékezés, az *élettörténetek* mondása, mint a valamilyen szereppel vagy a valakivel való „azonosulás” egyszerre többféle értelmet, mondhatni igen gazdag jelentéstelítettséget kap, szám szerint éppen annyit, ahány szerepet megnevez a múltban lepergett és retroaktív jelleget öltő életet jelen időben szemlélő. Lett légyen az: a tanítónőé és az újságíróé, az anyanyelv ápolójáé (Nagy O. 2010: 248) és a papi hitvesé, az erdélyi falvakat járó folklórszöveg gyűjtőé és a tudós folkloristáé, az alkotó falusi asszonyok szövegeit gondozóé és a „paraszt-

³ Akivel kapcsolatban a kevésbé megbízható emlékezet helyett az ész és a kognitációs művelet szerepét kell hangsúlyoznunk: „Az ész avatja nézővé az embert ott, ahol egyúttal ő maga az élszenvedő fél is” (Blumenberg 2006: 65).

⁴ „Az elbeszélt történetek visszatekintő jellegűek; abban a köztes időszakban viszont, amelyben előzőleg pontosnak és hitelesnek vélt történetek helyesbítésére szánjuk el magunkat, a legapróbb módosítás is addig ismeretlen távlatokat nyithat meg, és valósággal új kezdetet teremthet” (Tengelyi 1998: 27).

asszonyi sors hagyományos alávetettségét, kiszolgáltatottságát” (Nagy O. 2010: 276) az olvasókban tudatosító feministáé, a kisebbségi lét „ajándékait” összegző és a cigányok kultúra közvetítő szerepét feltáróé, a regényíróé vagy esszéketeket kiadóé. Tagadhatatlan, valamennyi szereppel történő tudatos azonosulása megérdemli, hogy valamilyen okból és regiszterben elmesélje; részemről pedig érdem tárgyát képezi az, hogy interpretáljam őket: még ha – idő hiányában – igyekszem is korlátozni magam a folkloristáéra. Meglehetősen zavarba ejtő az a bőséges szerepvállalás, s önéletrajzi ihletésű könyvei ismeretében bátran mondhatjuk: tudatos *szerepalakítás*, amelynek révén egy pályáiv (kellően tudományos szakszóval: személyiségterkép) kirajzolódik előttünk. Nagy Olga minden kétséget kizáróan magáénak vallotta volna, ha módjában áll ismerni a kijelentést: „Aki lemond a mesélésről, az lemond történeteiről; aki lemond történeteiről, az önmagáról mond le” (Marquard 2001: 389). A maga részéről a többnyire párhuzamosan eljátszott szerepalakítást, vagyis egy másik életbe, másvalaki életébe, egy idegen élethelyzetbe való beleilleszkedést a tehetséges mesemondóktól és paraszti önéletrajz-íróktól tanulta, miként a Győri Kali-féle önéletrajzon hagyott ujjlenyomata bizonyítja, sikeresen avatkozott be a mesélő „konfigurációs aktusába”. A tanulás és a tapasztalat – mint tudáskészlet – reaktivizálása (mondhatni „visszaforgatása” az önéletrajzíró gyakorlatba) maga is egyfajta azonosulási képességpróba. Éppen abban az értelemben, amiről megint csak Ricœur beszél: „Az elbeszélés (*récit*), az elmesélt történet azonosságát építve építi a szereplő azonosságát, s ez utóbbit nevezhetjük elbeszélte azonosságnak (identité narrative). A történet azonossága alkotja a szereplő azonosságát” (Ricœur 1999: 384).

Mindebből levonható a tanulság, miszerint történetet elbeszélni annyira, mint a közvetlen felhívás, a megszólítás határozott szándékával adott léthelyzetben megmutatni magamat valakinek (hallgatónak/olvasónak), akitől elvárom, hogy megértő módon viszonyuljon hozzám, azonosuljon velem; Lévinas reszponzív etikájának (Lévinas 1999: 166) szellemében megfelelő választ adjon néma hívásomra; határozott ígéretet tegyen arra nézvést, hogy nem egyszerűen együtt kíván velem érezni, hanem meg is akarja érteni történetemet, vagyis azt a szerepet, mellyel refigurált narratívámban kényszerűségből vagy szándékosan rámutattam ön-azonosságomra. A hozzám érkező, az elbeszélésemet hallgató felelete, elhívásomra adandó válasza – mely nem nélkülözheti a felelősségvállalás jövőre vonatkozó ígéretét –, a meseszövegben nehéz feladat előtt álló megváltó hős és nekiren-

deltje diskurzusának és találkozásban levésének záloga. Halkan kérdezem: nem erről a kerügmaticus nyelven való beszélésről (másként: a *titkot* csak a beavatottak számára feltáró diskurzusról) szól a mesemondás, Nagy Olgaát szavával idézve, „jelképessége”, „üzenete”? Ne feledjük: „a kerüigma egyszerre volt nyilvános és személyes is” (Ong 1998: 155), vagyis a szóbeli történetmondás a lokális közösség szellemi-erkölcsi hagyományát beszélte újra el az ismétlések alkalmával, ugyanakkor azt a személyességet is megjelenítette, melyet egyedül az adott mondó önkimondása reprezentált.

Előadásom keretében nem kívánom megvitatni az élet elmesélésének értelmét és érdemét, ellenben azt le kell szögezmem az élettörténet-mondásról, hogy (1) kortól és lokális közösségtől cseppet sem függetlenül, az élettörténet (esetünkben mese-) mondó folyamatos felkínálja azonosulásra a sorspéldázatokból, másként szólva: a valóságos létlehetőség-feltételekből való választási, megoldási javaslatait (a mese szó régebbi, „kitalálós” értelmében). A fiktív történet elmesélése során a mondó átveszi egy vagy több elődtől a megelőző változatot és a preegzisztens tapasztalatot, amit saját tapasztalata (valamint önkimondása, másként a ricceuri „konfigurációs aktusa”) révén fölülír az élő mesemondás benső természete szerint (Honti 1962: 64, Benjamin 2001: 75). Ez a preegzisztens tapasztalat az a nyom, amit Derrida ekként ír le: „A nyomból következik, hogy a beszéd mindig mást mond, mint amit mond, a másikat mondja, aki 'előtte' és 'kívüle' beszél és akit hagy az allegóriában beszélni” (Derrida 1998: 57).

(2) Azt is le kell szögezmem, hogy valamennyi meseváltozat (Honti szellemében minden egyes mese *egyedülálló* variáns [Honti 1962: 57]), kiváltképpen az egymással „rokon” változatok, egy-egy konkrét létszituációra, felmerülő létgondra (kizökkentség, hiány, szenvedés stb.) adott adekvát interpretációs művelet, mely a lokális mesemondó közösség hagyományának és elvárásai horizontjának „hermeneutikai körében” válik értelmezhetővé a hallgatóság számára. Ez a nagyfokú variabilitás élteti és teszi vonzóvá az eleven mesemondást.

(3) Végezetül a *narrare necesse est* kategorikus imperatívusz kimondása – mely napjainkban egyszerre felhívás és segélykiáltás – a valamiként-létezésről hírt adni akaró ember elementáris önkimondási igényét igyekszik kielégíteni: „muszáj, hogy meséljünk, mert nem vagyunk egyebek történeteinknél”. Ebből az axiómából következik Odo Marquard azon másik kijelentése, miszerint az emberek nem egy, hanem egyszerre több élettörténetre szorulnak rá, vagyis mindenkinek nagyobb számban vannak elmesélhető és rele-

váns élettörténetei: így többes számban, mivelhogy – Ricœur interpretációjában is – az élet „elbeszélte történetek szövődéke”. Ezek a szóban elmesélt történetek kiegészíthetők, „fölülírhatják”, keresztezhetik, vagy éppen ellehetetlenítik egymást, de mégis „összefonódnak”,⁵ s ha írásban is rögzítik, együtt és egybe olvasandók, akár csak az egyes mesevariánsok a más személy repertoárjában fellelhető változatával. Kiváltképpen igaz ez az összeolvasási, mondhatni összevetési kötelesség a folkloristánk hagyatéka előtt tisztelgő utókor reprezentánsai számára, ahhoz, hogy a diskurzus terébe léphessenek. Amikor az egyes archivált történetváltozatokat egybe és egymásra olvassa a mesék gyűjtője és kutatója (a meseszövegekkel találkozó hermeneuta), voltaképpen két dolgot tesz. Amellett, hogy a „tisztán gondolati konstrukcióként” létrehozott (Honti 1962: 57) típus kézenfekvő motívumbeli, funkcióbeli, epizódbeli hasonlóságai rámutat, a narratíva jelentéstelítettségének kevésbé feltűnő, ám az elbeszélő intenciójának „sajátlagos” referenciáira is rávilágít, még ha olykor és elsődlegesen nem is tűnik nyilvánvalónak az elmesélt változatok egymástól való markáns elkülönöződése. Az elbeszélés és az átadás során bekövetkező jelentésmódosulásnak az okára utalva Ong megjegyzi: „Az orális diskurzus előrehaladása során tehát általában interpretálja saját magát. A jelentést a jelentésből bontakoztatja ki” (Ong 1998: 144).

A rövid elméleti bevezetés után hangsúlyozni kívánom, hogy jelen tanulmányban az erdélyi falvakban élő és tradicionális meséket gyűjtő személy intenciója és felbecsülhetetlen teljesítménye kötelez számvetésre. Legalábbis a róla szóló *emlék*-beszéd idejéig azonosulnunk kell vele: emlékezetére, hogy képesek legyünk bizonyos pontokon elkülönöződni (de nem elhatárolódni) tőle, magunkat a hátrahagyott korpusz és gyűjtője közé lopva közvetítőként, hogy pereljünk vele. A kultúrtörténetben betöltött szerepét mintegy posztfeszt, vagyis perújrafelvétel révén, másodfokon „tisztázhassuk”. Perújrafelvételt szorgalmazó iratunk éppen abból a számvetésből indul ki, amit folkloristánk – az önéletrajz természete szerint a „túlélő” hangján – tár az olvasói elé: „Hiszen ha nem hittem volna olyan szenvedélyesen abban, hogy [...] nem kell felmutatnom a még élő, a paraszti mindennapokról árulkodó népmesét, akkor nem gyűjtöttem volna több mint 2500 népmesét. És nem gyűjtöttem volna mesét a cigányoktól, románoktól s szinte rezervátumban

⁵ „mindegyikünk története számos más történettel fonódik össze. [...] Mármost éppen ez az összefonódás, valamint a két végből következő nyitottság, ami megkülönbözteti az élettörténeteket az irodalmi történetektől.” (Ricœur: 1999: 402)

elő archaikus közösségektől, vagy a havasi fennsíkokról. Ha továbbá nem fejezem fel, hogy a magyarság már mindinkább a maga hétköznapijairól akar beszámolni, nem tettem volna közzé immár négy kötetben is a népi elbeszéléseket. Ha nem hittem volna abban, hogy a néprajztudományt interdiszciplináris módszerekkel modernül is lehet művelni, nem írtam volna különböző folyóiratokba száz cikket, tanulmányt” (Nagy O. 2010: 128).

Az évtizedes múltba, az elvégzett tudományos feladatokra visszatekintő számvetés (mely maga is egy-egy múltbéli szereppel való azonosulás jogosságának jelenbeli igazolása mások előtt kimondva, de valójában önnön maga számára) a mesekutatónk egy másik, rejtve maradt azonosulásáról ad számot. Nagy Olga ugyanis az interdiszciplináris módszerekkel történő kutatás deklarálásakor kimondatlanul is kimondja híres elődje, Honti János szellemi örökségéhez való csatlakozását: valljuk meg őszintén, nem sokan tették ezt meg a kortársai közül. S bár többen is az Ortutay-féle személyiségkutató iskola követőjeként emlegetik, *A táltos törvénye* című kötet alapján csak megerősíthetjük a Honti szellemi örökségéhez több ponton való kötődését (Nagy O. 1978: 10, 12, 103, 125). E kijelölt nyomon haladását úgy pontosítanám, hogy folkloristánk több-kevesebb tudatossággal az *orális elbeszélés fenomenológiáját* teszi meg vizsgálódásai kiindulópontjaként. Másként szólva, a mesékben megjelenített referenciák – az ő szavával „üzenetek” – interpretációja révén rekonstruálja a lokális közösség elvárásai horizontját és a mondó újra vagy újjá mondott szövegében a – Walter J. Ong által „hermeneutikai közösségnek” nevezett – hallgatóság mesetapasztalatától (tudáskészletétől) való eltérések mibenlétét és intencióját.

A táltos törvénye című kötetet alaposan át-, vagy még inkább újraolvasva szemünk nem kerülheti el, hogy Nagy Olga a szóbeli átadás mindkét érintettjének: a mondónak és a hallgatóságnak a mondásban (performanszban) betöltött szerepét egyaránt vizsgálja (Nagy O. 1978: 7–9, 85–89, 183–190). S noha az utóbbinak Dégh Linda, Kovács Ágnes és később Nagy Iona is kitiüntetett figyelmet szentelt, ám alig-alig szüremlett át kutatásaikba mindaz, amit a kortárs angolszász kutatók, Parry, Lord, Foley, Finnegan a mesemondás *performansz jellegéről* mondtak.⁶ Jakab István

⁶ Figyelemre méltó a későbbi szóbeliség kutatók munkásságából John D. Niles *Homo Narrans. The Poetics and Anthropology of Oral Literature* kötetében a „Folklore Acts and Oral Poetry Acts” fejezete. (Niles 1999: 102–119) Továbbá: Thomas A. Dubois: *Lyric, Meaning and Audience in the Oral Tradition of Northern Europe* kötetének következő fejezete: „Personal Meaning in the Performance of One Man’s Repertoire” (Dubois 2006: 212–242).

elbeszélőstílusának megítélése során ezen kutatók szóbeliségről alkotott elméleteinek figyelmen kívül hagyásából fakadnak bizonyos disszonanciák. Nagy Olga szavával élve, a mesemondói stílus „félreismertségéről” beszélhetünk akkor, amikor Nagy Olga azt állítja, hogy az „bizarr” (Nagy O. 2002: 40) és elbeszélői bizonytalanságról tanúskodik az a hosszadalmas, mondhatni a retardáció és a redundancia, a kontamináció és az invariáns-teremtés eszközével élő mesemondói elbeszélés, melyet górcső alá vesz.⁷ Nagy Olga önéletrajzi vallomásában arról beszél, hogy sorsszerűen találkozott a görgényüvegcsúri Jakab Istvánnal, meséiről (ellentétben Cifra János meséivel) magabiztosan jelentette ki, hogy „invariánsok”, s mivel nem kerültek bele a folklorizáció vérkeringésébe, nem is hagyományozhatóak tovább. (Megint csak emlékeztetnék Honti fentebbi kijelentésére, miszerint minden egyes mese *egyedi* variáns!) Már csak azért sem mehetünk el szó nélkül e „beskatulyázás” mellett, mert éppen a nyugat-balkáni élő szóbeliséggel (Lord 1960: 69–98) – s a Kovács Ágnes gyűjtötte román mesemondói hagyománnyal – való összevetés bizonyítja leginkább Jakab szó szerint páratlan érdemeit és mesemondói őstehetségét. Ugyanakkor a hitelesség és tisztesség kedvéért meg kell említenem, emlékeztetnem kell rá, hogy Nagy Olga maga revidiálta ebbéli fölfogását: „S ha egyes mesemondóktól gyűjtött mesék tűnhetnek invariánsnak, mesélési módjuk pedig hagyománytalannak, az ország különböző területeiről gyűjtött magyar és román mesék százait már abszurd dolog lenne annak minősíteni” (Nagy O. 1978: 6).

Nagy Olga szellemi hagyatékával való azonosulásom (vagy némelykori ellenvetésem, gondolataim más terenumra és másként való vetésének) sarkalatos pontja a Jakabbal történt sorsszerű találkozása és a cigány közösségekben végzett gyűjtési anyagának ismerete. Azonosulásom ezek fényében érthető meg. A legnagyobb tiszteletem illeti őt azért, mert (1) néhány magyar nyelvű cigány mesegyűjtemény napvilágra kerülése után, saját áldozatos gyűjtőmunkája során felismerte az archaikus cigány mesemondó közösségek folknarratívájának paradigmaticus voltát. Egészen pontosan azt tudatosította bennünk, hogy ezen eredeti, vagyis a szóbeli

⁷ „A szóbeliség nyelve merőben más szemantikát és logikát sugall, mint az írásbeliségé. Az írásbeliségtől nem érintett beszéd [...], szituációfüggő: a mondott szó jelentését gesztusok, hangsúlyok, arcjáték befolyásolják, a jelentés nem valamiféle önálló, mintegy a szó által megjelölt adottság, hanem az a jelentőség, amelyre a beszédaktus a cselekedetekbe beágyazva itt és most tesz szert. A szóbeli gondolkodás operacionális.” (Nyíri 1998: 13).

formában rögzített narratívákból, ha más népek mesehagyományával vetjük össze őket, nyomon követhetővé válik az a folyamat, amiként a cigány mese szinte egészen napjainkig megőrzi azon funkciókat, epizódokat, képeket, metaforákat, kontaminációs szerkesztéseket, önkimondási és emlékezet-működtetési technikákat, melyek valaha a mese élet és- (sors)történetmondási aktusát jellemezték. Amikor egy-egy mesevariáns interpretációs művelete során elbizonytalanodtam, mivel a konkrét meseszövegben feltűnő kihagyások vagy a blumenbergi elhallgatott és elveszített részletek, illetve felbukkanó preegzisztens tapasztalatok észlelése⁸ arra kényszerített, hogy másik (más nép) szövegvariánsával vessem össze a mesét, akkor bizvást lapozhattam fel egy-egy alkotó típusú cigány mesemondó repertoárját, hogy rábukkanjak arra a hiányzó láncszemre, mely a narratíva logikus interpretációját segítette. (2) Másodszor azért illetem tisztelettel Nagy Olgát, mert soha nem tett olyan finoman szólva is „kétes”, olykor a cigány mese leglényegét tagadó, félreértő, az erkölcsiségét és világképét pellengérré állító kijelentéseket, mint az egyébként nem csekély érdemeket magáénak mondható gyűjtőtársa, Vekerdí József, amint azt *Az archaikus alakzatok a népmesében* kötetemben ki is fejttem (lásd Bálint 2014: 26–38). Nagy Olga folkloristaként és emberként is képes volt azonosulni egy marginalizált népcsoport „idegenként” aposztrófált kultúrájával, a többségi társadalom modernizációs törekvéseitől eltérő életmódjával: az elkülönböződés ténye számára nem az igénytelenség, a hagyománytalanság, az erkölcstelenség kategóriáival volt leírható (mint Vekerdinél), ehelyett egészen más alapállásból közelített a Kárpát-medencei cigánysághoz és egyszerűen csak „testvéreimnek” nevezte őket.

Tegyük világossá, az a reveláció, melynek Nagy Olga Jakab Istvánnal való találkozása nyomán hangot adott, bizvást lehetett volna, vagy lehetne még ma is a mesekutatás számára egy új mérföldkő, ahonnan akár annak az árán is el lehetne indulni egy lehetséges másik irányba, hogy fáradtságot nem kímélve, az újrakezdés és másként-beszélés határozott szándékával alapozzuk meg a népmeséről szóló interdiszciplináris diskurzust. (Ne feledjük, ő maga és kortársai közül többen is a Grimm és- Lüthi-féle meseinterpretációval ellentétes pozíciót foglaltak el!)

⁸ „Az ilyen 'felbukkanások' azonban csak akkor tanulságosak, ha észrevesszük állandóság és variáció, kötöttség és kicsapongás, hagyomány és újító merészség formailag egymással ellentétes tendenciáinak egymásba kapcsolódását” (Blumenberg 2006: 131).

„Jakab meséi megcáfolni látszottak mindent, amit eddig a meséről tudtunk s amit a mese esztétikájáról Max Lüthi és még nagyon sokan mások kifejtettek. [...] Jakab meséi bőségesen áramló életességet, vaskos földiséget és erőteljes „evilágiságot” képviseltek” (Nagy O. 1978: 5).

A „sors” által felkínált lehetőség és interpretációs lehetőség olyan ígéret maradt csupán, melyet Nagy Olga és kortársai legnagyobb igyekeztük ellenére sem realizáltak maradéktalanul. Mentségére legyen mondva, hogy az a következetes fogalmi gondolkodás és folklórkutatói szerep-átértékelés (mely persze később, többek között épp a két Vilmos: Keszeg és Tánczos kollégák törekvését jellemzi egyfelől a lejeune-i élettörténet, másfelől a durand-i szimbólum- és izomorfiakutatás terén), máig is alig-alig talált követőkre a folkloristák körében. Újból ismétlem, Honti – akit egyébként bizvást titulálhatunk könyvmolynak és filozófusnak –, a finn iskola javasolta iránnyal szemben, idejekorán másfajta hermeneutikai eljárást akart szabni a honi mesekutatásnak. Épp a kárpát-medencei és nyugat-balkáni cigány mesekincs (mely a szóbeliség és a mesemondói aktus legkésőbbi időikig megőrzött „lenyomata”) adhatná a legkiválóbb terepet e vizsgálatnak, mivelhogy az évszázadok óta zárt nyugat-európai paraszti mesehagyománytól lényegileg tér el, s őriz olyan tradicionális mondási, illetve konfigurációs és- refigurációs sajátosságokat, melyeket az átírt, megcsonkított, a benjamin-i „hármasszón” meghatározást figyelembe sem vevő közelítések egyszerűen nem képesek megérteni. A magam részéről most csak a francia folklórkutatást említeném, amelynek még a jeles képviselője, Nicole Belmont is kénytelen elismerni, hogy bár a populáris mese (a *conte populaire* a szó több értelmében) ismert, ám a tradicionális parasztmese felfedezésre vár (Belmont 1999: 26). Most nem is beszélnék az interpretációs művelet ama lehetőségéről, amit mondjuk a francia fenomenológiai filozófia, szöveghermeneutika, nyelvészet és az angolszász oralitás kutatás, kulturális antropológiai szemlélet alkalmazása kínálna. Meggyőződésem – s e tekintetben is egyetértek Nagy Olgával – hogy a cigány mesehagyomány nem a napjainkban oly divatosá vált etnicitás problematikája miatt érdekes és megkerülhetetlen a számunkra. Sokkal inkább a gyakorta kontaminációval létrehozott mesék narratívájában alig kutatott ongi szóbeli áthagyományozás, kanti jóvá és jobbá válás, jungi sorspéldázat-állítás, riceuri konfigurálási és refigurálási aktus, a durand-i izomorfiák és a Merleau-Ponty-féle látás és percepció kritika cigány mesékben való jelenléte ki-

nál tanulságokat a kortárs mesekutatóknak. Sokadjára hangsúlyozom, nem a meseszöveggel bíbelődő hermeneuta olvassa bele gondolatait a narratívába, éppen ellenkezőleg, az évszázados paraszti tapasztalat és történetmondás tanítja annak a felhalmozott tudáskészletnek a helyes interpretációs műveletére, melyet a kutatónak kutya kötelessége elvégeznie.

A Honti-féle elvárás: a filológiai és filozófiai pontossággal végzendő gyűjtői és szövegelemzői magatartásra ösztönzés meghallgatásra talál Nagy Olga meseelméleti köteteiben, s nem utolsósorban a Jakab István, Cifra János, Dávid Gyula mesegyűjteményeihez írott, tudományos igényű és nem kevés vitára alapot adó bevezetőiben. Bár Nagy Ilona, aki Nagy Olga kötetek némelyikének⁹ szerkesztője volt, a filológiai pontosságot és következetességet illetően fenntartásainak adott hangot egy baráti beszélgetés során. Ám a filozófiai – bővebben nyelv fenomenológiai, kulturális antropológiai, alkalmazott társadalomtudományi – tájékozódás tagadhatatlan folkloristánk írásaiban, elég, ha csak a már idézett *A táltos törvénye* című könyv bibliográfiáját megnézzük: Bahtyin, Barthes, Florenszkij, Greimas, Ingarden, Jakobson, Lotman, Ricœur, Wellek–Warren nevét megtalálhatjuk. Az, hogy a tőlük vett idézetek többnyire megmaradnak az éppen aktuális gondolatot igazoló szinten, s nem egy új gondolati, meseelméleti rendszer sarokkövei, annak több oka is van. (1) Nagy Olga *kettős pozíciójánál* fogva, miszerint egyszerre gyűjtő és forráselemző, az orális átadás lehetőségeit és módszereit lajtombba szedve nem úgy tekint a rögzített szövegekre, mint összehasonlító folklorisztikai vagy filozófiai hermeneutikai vizsgálatot igénylő dokumentumra, szövegre. Sokkal inkább úgy néz a szövegekre, mint eleven és változékony variánsokra (Nagy O. 2002: 57), melyek – paradox módon – nyomban „holttá”, archivált szöveggé, Lotman szerint „sírfelirathoz hasonlatossá” is válnak, mihelyst lejegyezik őket.¹⁰ Viszont ha az orális elbeszélés fenomenológiájának vizsgálatát és a lokális közösségi hagyományok összevetését tételeztük Nagy Olga munkásságának köz-

⁹ Többek között a *Havasok mesemondója* című kötetnek (Nagy O. 2002).

¹⁰ Ez a sírfelirat kifejezés (az elmúlt évtizedek filozófiai megfontolásainak tükrében) csöppet sem fogható föl pejoratívként, hiszen a mese egyszerre önkimondás – Lejeune szellemében „beszédaktus” – és Derrida szavával „maszkot” vagy „arcot” adás, a hang és a hangvétel összetéveszthetlensége révén: ekként minden elmondott és gyűjtője által rögzített mese egyben mondójának a sírfelirata is.

ponti elemeként, akkor nem árt mindenekelőtt felelevenítenünk Walter Ong tézisét, melynek fényében át kell értékelnünk a kettős pozíciót: „Az orális megnyilatkozásoknak a szövegekkel ellentétben nincs eredetjük. A szövegek autonóm, kontextustól független diskurzust alkotnak” (Ong 1998:148).

Nos, a kettős szerep: a lokális közösségekben fellelhető eleven variánsok *gyűjtőjéé* és az azokat rögzítő *archivárusé*, nemhogy kizárják egymást, nemhogy alá- s fölérendeltségi viszonyt hoznak létre, egyenesen megköveteli egyik a másikatól a kölcsönös diskurzust, mely a gondolkodásmódok és a nyelvhasználatok egymáshoz közelítését, mondhatni összeillesztését feltételezi. Nagy Olga vallomásaiból kitűnik, hogy világosan látta kettős szerepét is: „A válogatás [...] azt kívánta bemutatni: milyen korrekcióra volt szükségem, míg abból az ún. leíró és pozitívista folkloristából, aki csupán adatokat gyűjt, eljutottam ahhoz, hogy az adatok mögé is bepillantsak; lassan-lassan meg is értsem azt, hogy mögöttük ott sejtlik, sőt lobog egy izgalmas paraszti/népi társadalmi valóság. De ha már a vizsgáló ezt megsejti – sőt elkezd nyomozni, azokat a bizonyos szövegeket elemezni, a szövegek közötti összefüggéseket megkeresni és a meg nem értett összefüggések után kérdezni –, akkor már közel jár ahhoz, hogy a néprajzi kutatást szenvedélyesen elvállalja” (Nagy O. 2010: 183).

Miként az alábbi idézet tanúsítja, Nagy Olga maga is óvatos célzást tett arra, hogy a személyiségkutató iskola törekvései elégtelenek a mese mint orális elbeszélés fenomenológiájának (Merleau–Ponty értelmezésében: a láthatatlan láthatóvá tételének) vizsgálatához, a mondás performansz jellegének feltárásához, az újjá-mondás nyelvi jelentéstelítettségének leírásához. Ahogy írta: „szerintem azok a meseszociológiai kutatások, amelyek a mese életét tárták föl, önmagukban nem képeznek egy külön célt, csupán eszközök arra, hogy a szövegvizsgálattal együtt felzárkózva a mesekutatás egyéb ágaihoz, kiteljesítsék a mese egységes vizsgálatát” (Nagy O. 1978: 11).

Ellenben neki is szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy csakis úgy képes az interpretációs műveletre, ha a lokális közösségekben végzett gyűjtése során rögzített szövegeket folyamatosan olvassa össze (a szinkrón és diakrón vizsgálati módszer együttes alkalmazásával) abból a célból, hogy egy-egy lokális mesemondó közösség mesemondói és áthagyományozó szokásainak lényegét, más közösségektől vett markáns elkülönböztetőit megragadhassa. (vö. Nagy O. 1996)

Bármily érzékeny pontot is érintek – én, a botcsinálta mesekutató¹¹ – azt kell mondanom, a Kárpát-medencei régióban az elmúlt évszázad során tevékenykedő mesegyűjtő és mai követője, a szöveghermeneuta, egyvégtében zavarban van. Ugyanis olyasvalamiről kellene elméleti kijelentéseket tennie, amiről csak kellő fenntartással beszélhetne, mivelhogy sem a másfél évszázaddal korábbi orális változatokról nincs megbízható tudása (az archívumokban őrzött átírt és megcsonkított szövegváltozatokról szót se ejtsünk!), sem a korabeli lokális közösségbeli mondás természetrajzáról nincs kellő ismerete. Utóbbira egy helyütt Nagy Ilona is utalt (Nagy I. 2007: 1161–1173). (Nagy Olga a kettős szerepéből fakadóan persze nagyon is jól ismerte a cigány mesemondás performanszát, amit gyűjteményeinek bevezetőiben igyekezett is „érzékíteni” az olvasóban). Vagyis, ha tetszik, ha nem, az előttünk álló egyedüli lehetőség: a diakronikus megközelítés szempontjából mindannyian (folkloristák és kulturális antropológusok, irodalomkritikák és nyelvészek) jobbára csak szöveghermeneuták vagyunk. Az európai folklór-kutatásra mai napig károsan, sőt a meséről való gondolkodás számára egyenesen bénítóan ható szellemisége (más olvasatban szellemtelensége) abban nyilvánul meg, hogy alig vagy egyáltalán nem hajlandó elismerni: a különböző archívumokban őrzött meserepertoárokra éppúgy ráolvashatók a különböző interdiszciplináris kutatások elméletei, mint az irodalmi szövegekre. Itt van mindjárt a *diakritikai módszer*, mint fenomenológiai eljárás, melynek lényege Tengelyi szerint, hogy: „filozófiai megfontolásaink során ki kell lépnünk a pusztá fogalmak elemzésének bűvköréből, és olyan élethelyzeteket kell szemügyre vennünk, amelyekben jelenségek tárulnak elénk és tapasztalatok adódnak” (Tengelyi 1998: 37). Kérdezem, a mesére irányuló interpretációs műveletnek nem ez volna a lényege: a pusztá – s nem is mindig világos, következetes – fogalomhasználatunk átgondolása olyképpen, hogy a mesenarratívában előfordu-

¹¹ E *botcsinálta mesekutató* szerepemmel kapcsolatosan segítségül hívom az egyik neves filozófust, aki a mítoszelméleti kutatások modernkori kritikusa is egyben: „Természetesen mindig tartunk majd a szakemberek felzúdulásától: valami olyasmi, ami az ő számukra régóta napnál világosabb, s amivel kapcsolatban kevésbé vitatott kompetenciával és terminológiával bírnak, most egyszerre csak a homály és a meghatározatlanság martaléka lesz. Különösen áll ez a mítosz tárgykörére, ugyanis igyekszünk komolyan venni az illetékelen mivoltunkból fakadó kötetlen nyelvhasználatot, amely archaikus korszakokon, gondolkodásmódokon és etnológiai primitívizmusokon keresztül túl is úgy hiszi, hogy észlelni, illetve posztulálni tud valamiféle mitikus valóságot” (Blumenberg 2006: 106).

ló jelenségeket és a kimondásuk mögött rejtő tapasztalatokat – amúgy a ricœuri hermeneutikai felfogás módjára – az elhangzott történetek faggatásán, újraértelmezésén keresztül, a „szöveget az egész és a rész összefüggésében” (Ricœur 1999: 398) világítsuk meg?

Noha Nagy Olga az orális elbeszélés fenomenológiáját vizsgálja, az élő mesevariánsokat gyűjtő és az archivált meseszövegeket interpretáló pozíciója között tatóngó, egyébként áthidalhatatlan szakadékot úgy iparkodott áthidalni, hogy az egyes mesevariánsok „eredetiségének”, vagy csak a bennük rejlő tapasztalat *preegzisztens* voltának (Blumenberg 2006: 129), esetleg időbeli és lokális közösségbeli átváltozásának folyamatáról visszafogottan nyilatkozott. Az általa gyűjtött mesék szinkronikus összehasonlítására helyezte a hangsúlyt, az eleven mondás hagyományörző voltára irányította a figyelmet. A hermeneutikával való kacérkodása azt eredményezi, hogy bár Nagy Olga tiszteletre méltó bátorsággal eltávolodik a Grimm-féle szövegátírás és meseértelmezés, majd a két fivér nyomdokaiba lépő mesekutatók olykor cáfolható, máskor pontosításra szoruló szellemi tornamutatványaitól (Nagy O. 2010: 194), mégsem lép át elég bátran a „hermeneutikai kör” mezejére. Holott épp a sokféle szerepalakítása, különböző szerepekkel való azonosulása bizonyítja, hogy tudatában volt a bartóki elvárásnak: „az ideális népzene gyűjtő valóságos polihisztor kell legyen” (Bartók 2008: 9).

Végezetül Nagy Olgának még egy, az eddigiekkel szorosan összefüggő *azonosulására* kívánok rávilágítani, nevezetesen a hagyományörzés kapcsán egyetért Edgar Morinnal, akitől idéz is egy kulcsmondatot: „Ha a jövő már most eltékozolt, a jelen pedig beteg, az egyetlen megoldás a visszafordulás a múlthoz, az etnikai, nemzeti, vallási gyökerekhez” (Morint idézi Nagy O. 2010: 52). A folkloristának az egyéni identitást és a lokális közösségi összetartozást erősíteni kívánó szándéka (mely a paraszti életformát ugyan nem akarja „idealizálni”, ellenben pusztán amiatt, hogy a globalizáció bajnokai avítnak vagy középkori csökevénynek aposztrofálják a faluközösséget és hagyományát, megtagadni sem szándékozik), a túlhajszolt perfekcionizmus és modernizmus kompenzálásaként olyasfajta közösségi hagyományhoz, múlthoz való visszafordulást szorgalmaz, melyet korunk két kiváló gondolkodója, Odo Marquard és Alasdair MacIntyre is üdvöztetőnek tart. Viszont a hagyományörzés – mint a kulturális emlékezet nélkülözhetetlen eleme – megint csak csapdahelyzet elé állítja folkloristánkat, ugyanis az áthagyományozásban *ab ovo* benne rejtezik a szedimentáció, s ha nem ismerjük föl az ülepedés, lerakódás aktusában az újramondás lehe-

tőségét,¹² illetve elveszítjük azt, könnyen „halottá” válhat az átadandó hagyomány (lásd a könyvekben megjelentett meserepertoárok esetét). Érzékelvén ezt a veszélyt, Nagy Olga maga is hangot adott kételyeinek: „A hagyományörzés máig egyfajta mitizálást is jelent. Minden, amit örököltünk: szent és sérthetetlen!” (Nagy O. 2010: 188) A passzív hagyományörzés, illetve annak tudós vizsgálata helyett azzal a programmal azonosul, amelyik szerint a folkloristának „az élő, változó, alakuló falut kell vizsgálnia, s egyben megérteni e változás, alakulás törvényeit is” (Nagy O. 2010: 185). Ez utóbbi megállapítása egészen közel viszi a kulturális antropológia szemléletmódjához, de nem az általa megnevezett meseszociológiához. Mindez nem csekély feladatot rótt rá, melyek a briliáns mesegyűjtemények kiadásához vezettek. Ámbár nekünk – hadd jegyezzem meg némi öniróniával: „urbánus könyvmolyoknak”, vagy Belmont által használt kifejezéssel, „specialistáknak” (Belmont 1999: 23) – akik többnyire már csak archivált meseszövegekkel találkozunk (tisztelet illeti a lokális közösségek folklórhagyományának kortárs gyűjtőit), aligha akad lehetőségünk az élő lokális közösségek időszerű elvárásai horizontjának és a mesemondás eleven áthagyományozásának egységben látására. Ezért is kell tisztelegnünk azelőtt, aki elvégezte feladatát és szerző, szerkesztő túlélőként segíti a kutatásainkat.

Irodalom

BÁLINT Péter

2014 *Archaikus alakzatok a népmesében. Jakab István cigány mesemondó. Archaic Images in Folk Tales. The Tales of István Jakab, Gypsy Tale Teller.* (Fabula Aeterna, I.) Didakt Kiadó, Debrecen

BARTÓK Béla

2008 Írások a népzeneről. Kortárs Kiadó, Budapest

BELMONT, Nicole

1999 *Poétique du conte. Essai sur le conte de tradition orale.* Gallimard, Paris

¹² „A konfiguráló aktus *sematizáló* és *hagyományörző* jellegéről van szó, mindkét vonása sajátos kapcsolatban áll az idővel. [...] A hagyomány konstituálódásának alapja valóban az újítás és a lerakódás (sédimentation) játéka.” Ricœur 1999: 280–281.

- BENJAMIN, Walter
 1960 „A szirének hallgatása”. *Válogatott írások*. (ford. Szabó Csaba) Osiris Kiadó, Budapest
- BLUMENBERG, Hans
 2006 *Hajótörés nézővel*. (ford. Király Edit) Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- DERRIDA, Jacques
 1998 *MÉMOIRES Paul De Man számára*. (ford. Simon Vanda), Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest
- 2005 *A másik egynyelvűsége avagy az eredetprotézis*. (ford. Boros János et al.) Jelenkor Kiadó, Pécs
- DRAPER, Jonathan A. (ed.)
 2003 *Orality, Literacy, and Colonialism in Southern Africa*. Society of Biblical Literature, Atlanta
- DUBOIS, Thomas A.
 2006 *Lyric, Meaning and Audience in the Oral Tradition of Northern Europe*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana
- HONTI János
 1962 *Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LEJEUNE, Philippe
 2003 *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. (szerk. Z. Varga Zoltán) L'Harmattan Kiadó, Budapest
- LÉVINAS, Emmanuel
 1999 *Teljesség és Végtelen*. (ford. Tarnay László) Jelenkor Kiadó, Pécs
- LORD, Albert B.
 1960 *The Singer of Tales*. Cambridge University Press, Cambridge
- MARQUARD, Odo
 2001 *Az egyetemes történelem és más mesék*. (ford. Mesterházi Miklós) Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- NAGY Ilona
 2007 A népköltési gyűjtemények kiadásáról. In: Jankovics József (főszerk): „Nem súlyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1161–1173.
- NAGY Olga
 1978 *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

- 1996 *Villási a táltosfiú. Mezőbándi, szucsági és mérai cigány népmesék.* (Ciganisztikai Tanulmányok, 9.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest
- 2002 *Havasok mesemondója. Jakab István mesél.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- 2010 *Vallomások.* (szerk. Keszeg Vilmos) Noran Kiadó (Luna Könyvek), Budapest
- NILES, John D.
- 1999 *Homo Narrans. The Poetics and Anthropology of Oral Literature.* University of Pennsylvania Press, Philadelphia
- ONG, Walter J.
- 1998 A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség.* Áron Kiadó, Budapest, 143–167.
- 2010 *Szóbeliség és írásbeliség.* (ford. Kozák Dániel) Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- RICEUR, Paul
- 1999 *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* (ford. Angyalosi Gergely et al.) Osiris Kiadó, Budapest
- TENGELYI László
- 1998 *Élettörténet és sorsesemény.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

Identificarea cu rolul de cercetător al basmelor populare: cazul lui Nagy Olga

Nagy Olga, un excelent cercetător transilvănean de basme populare, și-a însumat numeroase roluri de-a lungul vieții ei. În studiul de față doresc să-mi formulez respectul față de opera ei doar prin prisma culegătorului de basme populare cu *rol dublu* (culegător și arhivant, comentator și analist textual). Obiectul lucrării este folcloristul care a publicat basme populare ale romilor culese în diferite regiuni, acompaniate de comentarii detaliate, a cărui excelență devine tot mai evidentă pentru specialiștii de astăzi.

Identification with the Role of the Folk Tale Researcher: the Case of Nagy Olga

The excellent Transylvanian folk tale researcher, Nagy Olga, has identified herself with several different roles. In my present article I wish to play my tribute to her work functioning in a double role (as a collector-archiver and as a commentator-text analyser). The object of my tribute is the ethnographer who, extended by thorough commentaries, published Gypsy folk tales collected at different local areas. Her excellence becomes more and more evident for today's scholars.

Nagy Gabriella Ágnes

Daseinanalízis és népmese:

Nagy Olga népmese gyűjtései

(A *hűtlen feleség* típus:

származás, hűtlenség, féltékenység)

„A mesegyűjtő is csak rendre és fokozatokon haladva képes megérteni a mese legbensőbb lényegét”. (Nagy 1978: 5)

A *Magyar Néprajzi Lexikon* szerint a népmese „a szóbeli elbeszélő költészet legnagyobb műfajcsoportjainak egyike”, normatív szerepe van (Kovács 1980: 739), pontosabban „a beszélt és nem az írott nyelv esztétikai lehetőségeire épült, jelképes tartalmú, kötött formájú prózai elbeszélő alkotás. Voltaképpen gyűjtőfogalom, mivel különböző cselekményű, formájú, hiedelemháttérű alkotáscsoportok egész sorát értjük rajta” (Kovács 1979: 457). Valójában a népmesekincs a szóbeli szövegfolklor hagyományban olyan korpuszt alkot, amelyet Magyarországon a 19. század első harmadában kezdtek gyűjteni, a paraszti kultúra részeként tekintettek rá, ám kitapinthatóan szoros kapcsolata van, volt és lesz az írott, nyomtatásban megjelenő szövegekkel (Nagy 1993).¹ A meséket Európában a 16–17. században kezdték leírni, az általunk ismert mesék – amelyek fennmaradtak, mert a szájhagyományból „átkerültek” az írásbeliségbe – kapcsolatban voltak

¹ „Bár a gyűjtéskor még csupán az érdekelt, hogy az egyes írott szövegeket az egyéni tehetség, no meg a közösségi elvárás hogyan adaptálja, színezi, változtatja, alakítja – egy szóval folklorizálja –, később már az irodalom és a népköltészet meg nem szűnő kapcsolatára is rádöbbsentem” (Nagy 2010: 207). Keszeg Vilmos sorra vette a mesemondók gyakorlatát és ő is arra a következtetésre jutott, hogy „a mesemondóknak mintegy fele maga is intenzív kapcsolatot tartott fenn az írott kultúrával” (Keszeg 2011: 99). Néhány oldallal később is kifejti, hogy a „népmese kutatás mindvégig figyelt a mesemondók szépirodalmi tájékozódására” (Keszeg 2011: 122).

írott történetekkel: egyfelől a nyomtatásban megjelent narratív szövegek, több esetben kifejezetten a ponyvairodalom termékei, másrészt például a prédikációk hatottak rájuk.² A népmese eredendően nem gyermekek számára elmondott műfaj, hanem olyan, a közösség számára fontos narratívák áthagyományozásának az eszköze, amely egyfajta kulturális és nyelvi identitást hoz létre – a hagyomány: kultúrának és szellemi javaknak az a sajátos létezési formája, amely nemcsak létezési forma, hanem megalkotást és fennmaradást szabályozó és lehetőségessé tevő törvény (Honti 1962: 37). Honti János szerint a mese a praktikus élet ellentéte, a csodák és fantasztikum világa, ellentétben áll a praktikus, technikai, természettudományos, logikai világképpel (Honti 1962: 12). A mesevilág a nem létező ellentétek, a lerombolt határok világa, sőt, minden mese határlerombolásokat mutat. A mese felismerés, állásfoglalás, az élet valóságát cselekvő szellemmel itatja át: a mesehős szinte soha nem mereng, nem latolgat, csak cselekszik. Honti János szerint a mese funkció, következménye az emberi társadalom sok lelki jelensége szövedékének: a mese ősiségéhez a történelem nem tud eljutni, talán csak a lélektan (Honti 1962: 67-68).

Nagy Olga a népmese esztétikumáról szóló könyvében leszögezi, hogy a mesei gondolkodásmód prelogikus, valamifajta ősiség mentén szerveződik, mágikus animizmus és fantasztikum jellemzi, mégis Ricoeur-re utalva egy pillanatra teret enged annak az elképzelésnek, hogy ez a fajta gondolkodási mód más stratégiai szinten, az érzékelés szintjén működik (Nagy 1978: 25). A tankönyvként használt *Kulturális pszichológia* kötet *Törzsfejlődés és kultúrtörténet* című fejezetében Michael Cole éppen ezeket az ősi gondolkodásformákat vizsgálja és Vigotszkij rétegződés törvényét alkalmazza rájuk. „Az emberiség története során újabban megjelenő viselkedésformák jól megférnek a legősibbekkel” (Vigotszkij idézi Cole 2005). Vigotszkij tanítványa, Lurija rengeteg olyan kutatást végzett, amelyek rá-

² A reformáció nem csupán az anyanyelvi kultúra előretörését segítette, hanem olyan folyamatoknak volt az eredője és katalizátora, amely során mind a kép, mind pedig a nyelv mint médium szakralizálódott. (Mészáros 2014: 114). A reformációban lezajló textuális–orális, orális–textuális váltás mindvégig a verbalitás keretein belül maradt, miközben a katolicizmus inkább a vizualításra, valamint a rituálékra összpontosított (Mészáros 2014: 83). A reformáció „teljesítménye” azonban nemcsak mediális váltást, áthelyeződéseket eredményezett, hanem a könyvnyomtatást is felvirágoztatta. Azaz a 16. századtól az anyanyelvi bibliákon, bibliakommentárokon, katekizmusokon túlmenően terjedni kezdtek azok a profán szövegek is, amelyek beszűrődhettek a mesei világba.

világítottak a szóbeli (számunkra valamifajta ősiséget és kezdetlegességet idéző) közösségek működési módjaira, és leírhatóvá tették az emlékezés mechanizmusait, valamint a szóbeli kultúra tagjainak gondolkodásmódját. Ezekből a vizsgálatokból az is kiderült, hogy a logikus gondolkodás nem váltja fel automatikusan a prelogikus gondolkodást. „Ahhoz, hogy a prelogikus gondolkodás maradványai eltűnjenek, minden fogalmunknak, beleértve a mindennapi élet során használtakat is, az élőlényeknek és az eseményeknek kizárólag az objektív jellegzetességeit, viszonyait kellene kifejezniük.” (Cole 2005: 163). Ez valójában csak a tudományos gondolkodás jellemzője. Azonban a magasabb rendűnek értett tudományos gondolkodás, az írásbeliség közegében kifejlődött elvont és reflexió mentén szerveződő struktúrák nem váltják fel a prelogikus gondolkodást, hanem átalakítják azt, mintegy rárétegződnek – tulajdonképpen a prelogikus nélkül nem jöhetne létre és nem működhetne a logikus szint. A William James által megkülönböztetett hétköznapi, tudományos és kritikai filozófiai gondolkodás egymásra épülve jelenhetnek meg, ám egyik sem jobb vagy rosszabb a másiknál. Minden gondolkodásfajta instrumentális. Ezért a gondolkodásmódok helyességét minden esetben az a tevékenységkör fogja meghatározni, amelyen belül megjelenik (Cole 2005: 169). Tehát a mesemondás alkalmain a szóbeliségben használt eszközökre van szükség, amelyhez a gondolkodásformáknak, nyelvi kifejezőkészletnek, kommunikációs stratégiáknak alkalmazkodniuk illik.

A mesei beszéd, a mesékre jellemző szóbeli előadásmód egy olyan közeget, gondolkodásmódot képvisel, amelyet ugyan tekinthetünk valamifajta eredetnek, kezdetnek, esetleg a tudományos, reflektív gondolkodásnál fejletlenebbnek, ám ha tisztában vagyunk azzal, hogy a mese szóbelisége egy világlátás, egy érzékelési mód megjelenése – amely se nem jobb, se nem rosszabb másoknál –, akkor elkerülhető az, hogy közvetlenül olyan fogalmi mátrixot olvassunk rá, amely az absztrakt, reflektív gondolkodási mód sajátja. Ezért a mesék filozófiai megközelítésének mindig az egyes szövegekből kell kiindulnia, hogy az adott meséről mondható, megérthető megállapítások ne általánosságok vagy univerzálisok köré szerveződjenek, hanem az összehasonlítás alapján megragadhatóvá váljanak az egyes mesék sajátosságai. A változatokban, típuskombinációkban, kontaminációkban hozzáférhető történetek ugyanis mindig saját módjukon mondják újra vagy el a történeteket, mindig alkalomhoz igazítják őket: „a szóbeli mesélésben az eredetiséget nem az új történetek kitalálása jelentette, a

hagyományt nem kellett új elemekkel bővíteni. A mesélő eredetisége azal volt mérhető, mennyire tudja a hagyománykincset sikeresen az adott szituáció kívánalmaihoz, illetve az adott közönség igényeihez alkalmazni” (Ong 2010: 58).

Nagy Olga az 1940-es évek közepétől gyűjtött fel meséket, elsősorban Erdélyben. Ennek kapcsán a *Vallomásokban* azt írja: „A meseszövegekben és azok elemzésén keresztül megpróbáltam bemutatni, hogy annak a hiteles népmesének, amelyet hangrögzítő készülékkel vettünk fel, s amelynek szövegét szó szerint jegyezzük le és közöljük, kevés köze van az eddig – már százötven éve – gyűjtött, közölt, korrigált, átszűrt, megszüpített, éterivé stilizált meseszövegekhez, melyeket mind a magyar, mind az európai folklórisztikában kanonizáltak. Tudatában voltam annak, hogy nagy merészség ilyenekkel betörni a folklórtudományba, egy éteri mesetáj helyett valódi földi térségeket megidézni.” (Nagy 2010: 193–194). Az ilyen módon felgyűjtött és publikált mesék jelentős felháborodást váltottak ki, esetenként „szenvedélyes visszautasításba” ütköztek. Az általam szorosabban vizsgált, Nagy Olga által felgyűjtött mese kapcsán szeretnék rámutatni azokra a pontokra, amelyekben ez a fajta valóság, a valódi földi térségek megidézése megjelenik. Előtte azonban rövid kitérőt teszek a daseinanalízis területére.

A daseinanalízisről

Amikor a daseinanalízis fogalomrendszerét megpróbáljuk ráolvasni a mesei szövegekre, körbe kell járnunk, hogy mivel tud a daseinanalízis hozzájárulni a népmesék értelmezéséhez. A mesékhez jó ideje szempontrendszerrel biztosít a pszichológia, annak is a jungi ága: az archetípusok vizsgálata Jung, majd különösen Marie-Louise von Franz munkássága óta átszövi a meséről való beszédet. A pszichoanalízis hagyományát követő terápiás irányzatok, amelyek meséket használnak fel gyógyítás céljára, szintén mozgósítják a lélektani diskurzust. A filozófia pedig utóbb, többek között a fenomenológia felől tekint rá a népmesei szövegekre, hogy a lét alapvető jelenségeit tárja fel. Valójában a meséről szóló diskurzus mindig érintkezett a lélektani megközelítésekkel, akár belőle indult ki, akár annak ellenében vizsgálta a népmesét. Claude Lévi-Strauss 1955-ben a mítoszok struktúrájáról értekezvén elégtelennek tartja a mítoszok lélektani

megközelítését (a mítoszok és népmesék kapcsolata rendszeresen vizsgálat tárgya) és azt állítja, hogy „a vallásnéptudomány megalapítói: Tylor, Frazer és Durkheim mindig odafigyeltek a lélektani problémákra; de mivel ők maguk nem voltak hivatásos pszichológusok, nem tudtak lépést tartani a pszichológia eszméinek gyors fejlődésével, s még kevésbé tudták ezt előre sejteni. Értelmezéseik éppolyan hamar elavultak, mint a bennük foglalt lélektani posztulátumok” (Lévi-Strauss 2001: 164). A lélektani értelmezések azonban nem csupán annak köszönhetően kérdésesek, hogy gyorsan változik a tudományterület, hanem annak is, hogy különböző ágai jelentek meg, valamint hogy a lélektan tudománya kulturálisan és temporálisan meghatározott.

A daseinanalízis a filozófusok azon igényének köszönhetően született, hogy a filozófia létértelmezésre vonatkozó gondolatait, eredményeit, kérdéseit vagy válaszait ne csupán tudományos diskurzusrendek osszák meg egymást között, hanem alkalmazhatóvá váljon a tudás: amit a lélektan nem tud megválaszolni, mert az emberi létezés végső kérdéseibe ütközik, azt a filozófia képes megtenni, ha az egyén saját létével kapcsolatosan ezeket a végső kérdéseket feszegeti. (Arra ugyanis nincsen a pszichológiának adekvát válasza az egyén számára, miért is létezzünk). A daseinanalízis nem más, mint alkalmazott filozófia, bizonyos szempontból a fenomenológia és a pszichoanalízis ötvözete, de legalábbis folyamatos párbeszédük eredménye – „a pszichoanalízis és annak állandó továbbfejlődése nélkül a daseinanalízis ma nem létezhetne” (Condrau 2013: 50).³ A pszichoanalízis bő száz év alatt legalább annyit változott és fejlődött, mint a fenomenológia. Egyik alapítója, Biswanger azonban soha nem akarta, hogy a daseinanalízis pszichoterápiás iskola legyen, a pszichiátia filozófiai-antropológiai megalapozásának szánta (Horváth 2012: 458). A lélektan fenomenológiai megközelítése megköveteli mindenfajta beállítódás függesztését, a tapasztalat számára való megnyílást és az ember létmódja, létlehetőségei felőli értelmezést. Már Freud is belátta, hogy az a cél elérhetetlen, miszerint a tudattalant (legyen az kollektív vagy egyéni) teljes mértékben tudatossá lehet tenni. A pszichoanalízis annak tudatában, hogy korlátokba fog ütközni, az ösztönök, elfojtások, ismétlési kényszerek

³ A daseinanalitikus gondolkodáshoz közel álló neopszichoanalitikus irányzatok képviselői között találjuk a következő neveket: Melanie Klein, David Winnicott, Karen Horney, Erich Fromm stb.

stb. fogalomtárát alkalmazva úgymond megpróbál mögé kerülni mind-annak, ami nem látható, rejtve marad, míg a fenomenológia azt vizsgálja, ami megjelenik az észlelés számára, valamint ami fenoménként van jelen. Mindezt úgy teszi, hogy kiindulópontja minden esetben a világban-való-lét. A daseinanalízis az emberi létmód kapcsán arra figyel, hogy miként képes az ember az autentikus létmód felé mozogni, azt elérni, illetve milyen viszonyban áll a halállal – ez utóbbi kérdéskör, a halál felé futó élet Heidegger filozófiájának sarokköve.

A daseinanalízis nyelvén szólva a mese az oksági viszonyok felfüggesztésének segítségével – a kauzalitás a pszichoanalízis megfajtási útvonala,⁴ míg a mese ezeket a pontokat a fantasztikummal, csodával, átváltozásokkal oldja fel – az ember arra való szabadságának narratíváját alkotja meg, amelyben szabadon, valami által megszólítva, az egymás iránti gond(ozás)ban⁵ és egyfajta integritás létrehozásával igyekszik kiteljesíteni egy autentikus létformát.⁶ Talán ez az értelme a szokásos mesevégnék a tündérmesék esetében a királlyá koronázott hős lakodalmán: a minden más kötöttségtől megszabadult hős többé nincs kiszolgáltatva semmi betegségnek, próbának, életveszélyes helyzetnek, léte inntől csak azáltal meghatározott, hogy a halál felé fut. (És boldogan éltek, amíg meg nem haltak.) Előrevetítve megjegyezhetjük, hogy ennek az üdvtörténeti mesevégnék a bonyolítása különösen érdekessé tesz néhány mesét – Nagy Olga ezekből többet is felgyűjtött –, ahol a királyság elnyerése a királylány feleségül vételével nem vet véget a cselekménynek. A királyságot elnyert hősnek ebben az elvileg szabad létben újabb, más típusú feladatai adódnak. Az addigi próbatételek hősie kiállása után a világban-való-lét esetlegesen olyan beteg módjain kell úrrá lennie, amelyek már közelebb állnak a mindennapi élet által felkínált helyzetekhez.

⁴ „A motívum az emberi cselekvés mozgató oka, a kauzalitás pedig egy természeti folyamat lefolyásának mozgató oka. Az ok lényege abban áll, hogy nem lehet semmi másra visszavezetni. A kauzalitás mindössze egy elképzelés a természet létszerkezetének meghatározottságáról alkotott lehetséges elképzelések között. A motiváció az ember egzisztenciájára vonatkozik, amely a világban mint cselekvő és tapasztaló létező egzisztál” (Condrau 2013: 27).

⁵ Sok esetben egy másik mesei hős az, aki például csodálatos tárgyakkal továbbsegíti a mesehóst mesei útján.

⁶ A mese ebben az értelemben azt is állítja, hogy sorsunk nagy problémáinak megfajtése nem az oksági viszonyok tisztázása által lehetséges, hanem inkább a szerencse, a kegyelem és a szemléletváltás segíthet.

Azonban „filozófiai megalapozás nélkül egyetlen betegségtan sem lehet kellőképpen átfogó. Az emberlét mint szenvedő lét határozható meg. Olyan kérdések állnak a középpontban, amelyek az életre és a halálra, a bűnre és az áldozatra, a vizályra és az örületre, a törvényre és az igazságra irányulnak” (Condrau 2013: 51). A mesék többnyire éppen ezek felől a kérdések felől olvashatók. Az emberi életben erre vonatkozó tapasztalatok és megoldások bizonyos szempontból sorsválasztások következményeinek tekinthetők, a választások pedig cselekvések útján történnek. Weizsäcker-re (1956) hivatkozva Condrau azt írja, hogy „cselekvési attitűd nélkül nincsen megismerés és nincs értelmes (*sinnvoll*) cselekvés az érzékek (*Sinne*) állandó felügyelete nélkül, továbbá hogy az emberek közötti kölcsönhatás nem más, mint szakadatlan beszéd és válaszadás, elfogadás és adás” (Condrau 2013: 54). A világban-való-lét az embert képtelenné teszi arra, hogy kibújjon a cselekvés alól (a nem cselekvés is döntés és cselekvés értékű), vagy hogy létét elszigetelve, önmagára zárulva élje meg. A világban-való-lét az embert arra kényszeríti, hogy cselekvései által döntsön, mindezt pedig mindig a másokkal való kapcsolatrendszerben teszi meg. A világban-való-lét zavarai abból adódnak, ha önmaga végbevételének az ember nem képes eleget tenni, úgymond nem tudja sorsát megfutni, akadályokba, ellentmondásokba, bizonytalanságba, retardációba ütközik. Ilyen értelemben minden beteg létállapot tulajdonképpen akadályoztatottság az autentikus léthez való eljutásban. Ez az akadályoztatottság, vagy az ember ellentmondásossága fakadhat külső (látható, érzékelhető), illetve belső (elrejtettségben lévő) forrásból. A mese a cselekvéseken keresztül mindig a külső akadályoztatottságra fektet hangsúlyt, helyzetek leírásával konkretizál, míg a belső, rejtett ellentmondás sokszor a mesei titok formájában jelentkezik.

Cifra János meséi Nagy Olga gyűjtésében

Nagy Olga egy kötetnyi mesét gyűjtött fel Cifra Jánostól, a koronkai cigány mesemondótól. Cifra János meséi minden bizonnyal magukon hordozzák a cigány közösség szabályainak, életmódjának, szokásrendjének jegyeit: „a mindennapi történetmondás a lokális társadalom szerkezetét és eseményeit, életvilágát teszi láthatóvá, közös tudást hoz létre, társadalmi kohéziót teremt” (Keszeg 2011:134). Cifra egyetlen meséjét szemügyre véve

ez egészen jól kitapintható. Nagy Olga a cigány mesék kapcsán azt írja, hogy „amit a népmese kapcsán tudok, azt elsősorban annak köszönhetem, hogy találkoztam a cigány népmesével” (Nagy 1992: 24). A szóbeli közösségekben élő cigányok meséi ugyanis erőteljesebben hordozzák magukon azokat az archaikus jegyeket, amelyek meghatározzák a mesélés aktusát, illetve szövegeit. A cigány mesék között ritkán találni olyan mesetípus variációt, amely nem kombinálódna, sok meséjük több mesetípus kontaminációja. Cifra János meséi közül ezért szándékosan olyat választottam, amely viszonylagosan „tisztá”, egyetlen típus variánsa, ám rendkívül sajátos módon szövi a cselekményt. A *Vízi Sándor* néven gyűjteménybe került mese még így is a tipologizálhatóság kérdéseit veti fel, hiszen egyfelől a hűtlen feleség típusba sorolódik (AaTh 318), amelynek létezik a *Magyar Népmesekatalógus*ban egy másik típusszám alatti besorolása (AaTh 590A) is, az utóbbi típusszám alatt hivatkozott felgyűjtött mesék pedig többnyire azonosak a 318-as típusszám alá soroltakkal.⁷ Amellett, hogy a *hűtlen feleség* típus önmagában kétszer tipologizált mese, a katalógus külön nem jelzi, hogy kombinálódott volna a *két testvér* (AaTh 303) típusú mesével. Nagy Olga is inkább az AaTh 325-ös számú mesét jelöli meg, ami Cifra meséjében beékelődik a *hűtlen feleség* típusba. Mielőtt azonban néhány mesevariánst szemügyre vennénk, vessünk egy közelebbi pillantást Cifra János meséjére.⁸

Cifra János a hűtlen feleség típusú mese (AaTh 318) olyan változatát mondja el a mese elejére illesztett származástörténettel, amelynek tanulságai beírhatóak a cigányok társadalommá még nem szerveződő, de közösségként már működő szokásrendjébe – még akkor is, ha a mesekezdetnek ez a fajtája elterjedt volt. A nomád népekre jellemző, hogy a

⁷ Már Honti János is rámutat: „Világos, hogy a ’mesetípus’ fogalma tisztán gondolati konstrukció, hiszen, ami létezik, amit hallhatunk, ha elmesélnek, amit a mesekutató papírra vet, és könyvben kiad, amit az olvasó ennek eredményeként olvashat, az mind csak az egyes elmesélés: variáns. A variánsok száma elméletben végtelen: hiszen aki tudja a mesét (és nem csak egy ember tudja), az maga is számtalanszor elmondhatja.” (Honti 1962: 57). Honti János kapcsán lásd még Bálint Péter kitűnő tanulmányát, amelyben kiemeli, hogy Honti a mesetípus és a katalógus kapcsán azt állítja, inkább a kutatók szükségleteit elégíti ki, sorvezetőként használható (Bálint 2011: 11–48).

⁸ A hűtlen feleség típust Bálint Péter elemezte (Bálint 2010, 2013), ám ő Jakab István *Feketebéli király* című meséjéből indult ki, amely jónéhány mesetípus kontaminációja. A Bódis Zoltán által írt Cifra János monográfia, bár jelentős összefoglaló munka, érdemben nem tér ki a *Vízi Sándor* című mesére (Bódis 2014).

vérségi kötelékek nagyon szorosak, és minden kívülről érkező „idegen”, betolakodó veszélyforrást jelent a közösség számára. Cifra János meséje, *Vízi Sándor* pontosan ezzel a helyzettel indul: a mesékben gyakori párhuzamos történetek, a karakter duplikáció szolgáltatja a mesei bonyodalom kezdetét. A hűtlen feleség típusú szövegek „hőse”, maga a hűtlen feleség, aki az esetek többségében gonosz anya is, és szerelmi szenvedély, sóvárgás vezérli. Ezekben a mesékben a szív és a szem kettőssége jelenik meg. A királylányt megmentő hős a mese elején gyakran száll le az alvilágba, vagy jár be egy sűrű, sötét erdőt, ahol találkozik az elátkozott, „álarc” mögé rejtett lánnyal (Bálint 2013: 259–260). Cifra János meséjében azonban a királylány elrejtettsége, vagy „feketésege” átformálódik egyfajta akaratoságba, míg a hős az alvilágra leszállás helyett a szolgálai lét, a királyi családba való belépés lehetőségének próbáját állja ki.

A Nagy Olga által említett módon felgyűjtött mesékben gyakran találkozni olyan kezdőképpel, amely az elmesélt típusvariáns elé egy származási történetet illeszt, hogy elbeszélje a hős vérségi eredetét, így történik Cifra János meséjében is. A *két testvér* típusú mesékből beépített epizód szerint a vén király öregsége idején átadja királyságát egy fiatalabbnak, a Veres királynak. Mindkettő gyermeket szeretne, lesz is mindkettőnek: a Veres királynak vér szerinti fia (Veres vitéz, hiszen a vér köti), a vén király halásza pedig talál egyet, akít a folyón úsztattak le (innen kapja a nevét: *Vízi Sándor*)⁹. A két fiút a Veres király kereszteli meg, azaz fogadja be a társadalmi rendbe, mintegy felszenteli. A Veres király fia kövér, jól fejlett gyermek, aki növekszik, ámde nem túl sikeres a tanulásban. *Vízi Sándor* soványka, jól tanul, rendes, és szép szeme és arca van. A gyermek születése lehet a kulcsa egy-egy mesének. Propp több mese kapcsán azt állítja, hogy az együttélésből született gyermekekhez való viszony nem egyértelmű, a mesékben rendszerint megölik őket (Propp 2005: 119). A promisz-

⁹ A *két testvér* típusú mesében gyakori az egyik testvér vér szerinti, míg a másik idegen származása (Nagy 2010: 602–603). A *Vízi Péter és Vízi Pál* című palócfoldi mesében a vér a halál, a víz az élet szimbóluma, valamint fontos az is, hogy a két testvér nem egymás ellenségeként, hanem ahogyan általában ebben a mesetípusban megjelenik, egymás segítőként lépnek föl. Cifra meséi között találunk olyat, aminek kezdete nagyon hasonlít a *Vízi Sándor* mesére, kivéve, hogy az idegen gyermek nem vízen érkezik, illetve eltérően a *Vízi Sándor* mesétől, a testvérek alapvetően segítik egymást, még ha akad is olyan epizód, amelyben a rivalizálás megjelenik – lásd a *József és Károly* című mesét (Nagy 1991: 248–280).

kuitásból született gyermek nem kívánt volt, mondja is a Veres vitéz Vízi Sándornak: „Hát téged a vízből fogtak ki. Anyád kurva vót, s belédobott a vízbe” (Nagy 1991: 214). A hűtlen feleség típusú mesét felhasználó Cifra-mese ezek szerint egy olyan mesekezdetbe ágyazza bele a történetet, amelynek egyszerre lesz tétje a származás, a vér szerinti kötelék ereje, illetve az árulás – a feleség árulása nem egyszerűen a mesetípusban föllelhető árulásnak feleltethető meg, hanem egy olyan típusú átjátszása az erőforrásoknak, amely a talált/nem kívánt/megmentett/idegen gyermek erőforrását játssza át a vér szerinti fiú kezére.

A homeosztázis működésének, jellegzetességeinek tárgyalása kapcsán Heller Ágnes különbséget tesz biológiai és társadalmi homeosztázis között. Az antropológiai-társadalmi homeosztázis szabályozása tartalmazza a biológiai homeosztázis szabályozását is – a biológiai homeosztázis az embernek mint biológiai lénynek egyensúlyban maradását biztosítja, ha éhes, ennie kell, ha álmos, aludnia, stb. Azonban „társadalmi szinten fontos az, hogy a stagnáns társadalmakban a megőrzés-fenntartás, a dinamikus társadalmakban a kibővítés dominál. A domináns szerepet játszó funkció, és annak mértéke messzemenően meghatározza, hogy milyen típusú érzések alakulnak ki, továbbá, hogy ezek milyen mértékben differenciáltak. Így az idegentől való félelem, illetve az idegennel szembeni ellenséges érzés sokkal nagyobb szerepet játszik statikus és zárt közösségekben, mint ma [...]; a tudásvágy viszont ma sokkal erősebb és általánosabb; mindkettő akkor is létezett és most is létezik, csak más arányokban” (Heller 2009: 49). Vízi Sándor a mesei világot elbeszélő történet szerint egy meglehetősen nyitott rendbe érkeznek, ahol befogadják az idegent, és ahol a tudás/tanulás értéként jelenik meg. A rendet képviselő Veres vitéz viszont ezeket az értékeket nem tartja sokra, és sokkal inkább a meglévő rend fenntartásában érdekelt.

Ebben a folyamatban mindemellett kulcsszerepet kap a szerelem és a szerelem akadályoztatottsága, valamint a szerelem mint betegség megjelenése. A Vízi Sándorba beleszerető királylány egyszerűen csak szerelembeteg, s ebben a helyzetben az anya dönt, az anya keres megoldást: „Szerelemért halált nem lehet csinálni” (Nagy 1991: 217). A *gonosz királylány*a című mesében például a királyfi esik ágyának, nem eszik, nem iszik: beteg („A fiam beteg.” „Aki beteg, nyegjen, aki egészséges, énekeljen.” „Te leány! Nem látod, hogy beteg vagyok?” [Nagy 1991: 240]) De miért is kell a szerelembe belebetegedni, amikor a „szerelem a szeretés által jön lét-

re”. A szeretés elsősorban önszeretésből indul, ennek megvalósításához egy felfoghatatlanul hatalmas, végtelen segítségre, kegyelmi beavatkozásra és ebből a kegyelmi intervencióból származó (ön)bizalomra volna szükség (Marion 2012: 103–104). A Vízi Sándorba beleszerető királynő azonban elérhetetlennek érzékeli szerelme tárgyát – jogosan, hiszen egyfelől Vízi Sándor azt gondolja, hogy nem szereti senki (Nagy 1991: 217), másfelől leszögezi magában, hogy „ilyen családba [mármint királyi családba] nem vegyülhetnek” [...] Utoljára nehogy az legyen, hogy: »Ki Vótál? Mi vótál? Senki se vótál!« Ezeket nem akarom viselni” (Nagy 1991: 217). Az akadályoztatottság a kölcsönös szerelemben tehát nem más, mint a királynő birtokvágya, Vízi Sándor önbizalomhiánya és alacsonyabb társadalmi rangja. A mese így is fogalmaz: „Tehát ha akart, ha nem akart, meg kellett esküdjék a szép leánnyal” (Nagy 1991: 217–218). A királyi családba beházasodott fiú azonban nem csak a társadalmi különbségekkel, saját oda nem illőségével küzd (arról sincsen szó egy percig sem, hogy ő viszontszeretné a királynőt, valóban úgy használják, mint egy szolgát, aki ezzel a házassággal is feladatot teljesít), ezen felül még szembe találja magát egy olyasfajta szeretettel is, amely a létezés alapszükségletek szintjén való szabadságát akadályozza. „Ez a fehérszép – jól mondják, hogy szereti a fehérszép a férfit – de ez annyira szerette az urát, ha az árnyékszékre ment, az az árnyékszék ajtójába várta, s úgy ölte meg, mikor kijött, s csókolta. Annyi időt nem hagyott, hogy végezze a dögát” (Nagy 1991: 218). Nemhiába szúrja közbe a mesélő ezen a ponton, hogy a régiek azt gondolták, a szerelem nagyobb a nyavalyarontásnál.

A mese egy olyan állapotot ír le, amelyben a szerelem mintegy hiányállapotként vagy egy kialakult, tisztességes csereüzletként jelenik meg: szeressen engem valaki először, azaz először én szeretném megkapni, ami nekem jár (Marion 2012: 94) – a királynő szert akar tenni arra, akibe beleszeretett, és a kölcsönösség figyelembe vétele nélkül be szeretne vele tölteni egy helyet. Eközben Vízi Sándor „húzódzik”, nem érzi úgy, hogy létehetőségeit itt, ebben a viszonyban kiteljesítheti. A daseinanalitikai terápia célja (és itt most eltekinthetünk a terápiás céloktól, hiszen tágabban az emberi létezés céljáról van szó) az, hogy figyelmessé tegye az embert saját meg nem ragadott és gyakran félreismert létehetőségeire, illetve a nyitottabb ittlét beteljesítését kell biztosítsa (Helting 2007: 161–162). Csakhogy Vízi Sándor nem igazán tudja, milyen létehetőségei vannak a tanuláson kívül, illetve azon kívül, hogy szabaddá tegye magát attól a po-

ziciótól, amelyre származása predesztinálja. A fenomenológiai alapbeállítódás szerint azt, ami önmagától megmutatkozik, önmagából kell megérteni és nem szabad valami másra visszavezetni. A mesében a vízben sodródó gyermek, aki nem ismeri származási tájékát, és csak azt tudja, hogy nem idevaló, azért lehet „beteg” létállapotban, mert ha nem parancsot teljesítene a házassággal, tulajdonképpen egyfajta menekülő- ellenszegülő magatartást tanúsítana, és egyáltalán nem biztos abban, hogy minek a számára tudná szabaddá tenni magát.

Vízi Sándor és a királylány kapcsolatában nem tud létrejönni az a valódi találkozás, amelyben a meg-nem-érdemeltség, a hála érzete keletkezne (Helting 2007: 170), hiszen Vízi Sándor önbizalomhiánya, kegyelmi állapotának fel nem ismerése, a királylány pedig birtoklásvágya okán, illetve a lenni hagyás hiánya miatt nem képes ilyen viszonyban létezni. Pedig a szerelem nem más, mint egy olyan helyzet, amelyben azért lehetnek egymás számára nyitottak, mert a másik ezt lehetővé teszi (Helting 2007: 182). Ennek a szabadságnak és nyitottságnak része a méltóság érzete is – a szerelemben lenni hagyni a másikat, és egymás számára jelen lenni annak a záloga, hogy egyenrangú te-te viszony létesülhessen (Helting 2012: 183). A szerelem akadályoztatottsága tehát nem külső akadályokban manifesztálódik a mesében, hanem a mesei alakok beállítódásának köszönhető. Ugyan a Veres vitéz beleszeret a királylányba, és a mesei bonyodalom nagy részét a vele való küzdelem teszi ki – a királytól szerzett rozsdás, illetve aranykard cseréje miatt Vízi Sándor nem képes magát megvédeni. A kardokat a királylány cseréli ki, s ezzel olyan csereüzletet üt nyélbe, ami se nem tisztességes, se nem egyezségeen alapuló, még csak nem is az ő birtokát képezi az, amit cserére bocsát. A Veres vitézt úgy juttatja „nyerő helyezethez”, ami nem lehet egy következő szerelem záloga, hiszen a „szeretőknak nincsen semmi csereakció tárgyát képező tárgyi birtokuk, és éppen ezért árat (realistát vagy túlzót) sem tudnak mondani” (Marion 2012: 96).

A két szerelmi szálként elmondott történet, Vízi Sándor és a királylány, illetve a királylány és a Veres vitéz története – amely közül egyik sem tekinthető valódi szerelmi viszonyznak – a mesében valamifajta kiegyenlítésre, megoldásra tör a sors szintjén. Cifra János ezt úgy oldja meg (s ebben követi a *hütlén feleség* mesetípus cselekményvázát, bár a típust kiegészítő bevezető történet jelentősen módosítja a megoldás értelmét és értelmezhetőségét), hogy a Veres vitézzel való küzdelemben több ízben

elpusztított hős segítségére egy szolgálólányt küld. Ha Helting azt állítja, hogy szabaddá tenni azt jelenti: önállóságba engedni (Helting 2007: 219), akkor Vízi Sándor meséjében a hőst megmentő szolgálólánynak is valami hasonlót kell cselekednie. Azonban a szolgálólány tetteit egy nagyon fontos eseménysor előzi meg, amelyben a hős önállóságának megnyerése megkezdődik. Vízi Sándort a Veres vitéz először felmiszlikeli, és egy öreg házaspár teszi egybe. Az átváltozások sora majd ezután következik, s ez azzal párhuzamosan zajlik, hogy a hősnek vissza kell mennie a Veres király udvarába: először csitkó képében, aztán körte képében, majd egy aranyácsér képében tér vissza. Mindannyiszor a szeméről, szeme fényéről ismerik fel, és a királylány kéri az elpusztítását. Mindahányszor elpusztítják, megmarad belőle valami (a csitkó mája, egy forgács), amit a szolgálólány őriz és ültet el, ezáltal biztosítva a túlélést, a megmaradást, valamint azt, hogy önmaga nevelkedjen, nőjön, terebélyesedjen, alakuljon át. A harmadik átalakulásnál egy aranyácsér lesz a tó partján homokba rejtett körtefa-forgácsból, olyan, amelyik „hétféle nyelven kezdett énekelni. Olyan fényt adott a király ablakára, mint mikor valakinek tükröt tartanak elébe s a nap süti” (Nagy 1991: 228).

Az átváltozások sorát elbeszélő mese azonban sajátos jegyeket mutat: a Kovács Ágnes által hősmesék közé sorolt *hütlén feleség* típus jellemzője „a hős megölése és feldarabolása, majd a darabokból való újrafeltámasztása egy természetfeletti segítő által, s az a tény, hogy ennek következtében a hős sorozatos átváltozásra képes” (Kovács 1979: 464). Amellett, hogy a feldarabolás-motívum viszonylagos ritkaság, nem tudunk ponyvaváltozatról vagy irodalmi feldolgozásról (Kovács 1979: 465). A feldarabolás természetesen utalhat egyfajta samanisztikus hiedelemvilágra, ám Cifra János meséjében ez hiányozni látszik: nem természetfölötti segítő az, aki darabjait összerakja, hanem két szegény cigány – egy öreg cigányember és a felesége. A feldarabolt testet egy ló hátán találják meg egy átalvetőben, és egyáltalán nem hősiek vagy mágikus módon: a lódobogást hallva félelmükben el akarnak futni; az öreg cigányember mégis úgy dönt, megnézi, ki az, mi az. Meglepődve látják, hogy egy üres ló az, s rajta egy átalvető, abban pedig rengeteg hús. Az öreg cigány mind kiönti a húst, rakta, „ínyt az ínyhez, csont csonthaz, hogy összerakja, egy morzsalék se maradjon. Tehát mi formálódik ki belőle? Egy ügyes ember. Egy szál vessző van ott a földön, felveszi a vénember, s int feléje” (Cifra 1991: 224). Talpra szökik Vízi Sándor, s mikor kérdezi a két öreg, ki vágta őt így össze, azt válaszolja:

„Ne kérdezzék! Ne kérdezzék, csak vállaljanak bé gyermekeknek!” (Cifra 1991: 224) Ezzel a jelenettel még nagyobb hangsúly kerül arra, hogy először is Vízi Sándor úgymond családot keres, újjászületése lehetőséget ad arra, hogy eddigi számkivetett élete helyett tartozzon valahová, másfelől pedig a ló hátán az öreg cigányokhoz eljuttatott hús mintegy előkészíti a lóvá változás mozzanatát: aki megmentette, azzá változik – aki öszszerakta, ahhoz tartozik. A feldarabolás utáni emberré válás ily módon a samanisztikus elemek mellett komplexebb képrendszer alkotását mutatja mind az átváltozások módját, mind pedig az átváltozásból nyerhető „hasznot” illetően. Az átváltozások sorát megnyitó feldaraboltatás és öszszerakás, ennek nyomán a származási hely biztosítása előfeltételévé válik annak az átváltozási sornak, melyben a hős saját önállóságát méltó módon elnyeri. (Ehhez nem kellett a tudás, a könyvek a mese első részében rivalizálásra adtak okot, és nem a szent, vagy samanisztikus tudás elnyerésének voltak eszközei – inkább az udvari életbe való betagozódást remélte tőlük a hős.)

Az aranygácsér képében negyedszer újjáéledő Vízi Sándor úgy képes legyőzni a királynány felbujtására életére törő Veres vitézt, hogy becsalogatja a vízbe, onnan kirepül, megszerzi a régi, rozsdás kardját, s azzal öli meg. Vízi Sándor úgy menti meg saját életét, hogy egyrészt a segítő önzetlenül eltesz, megőrizz belőle egy-egy darabot, majd a megmaradt darabokat hagyja nőni azzá, amivé lesznek. Végül azáltal győzi le a Veres királyt, hogy visszacsalja abba a közegbe, amelyből ő maga érkezett: a vízbe. A származási helyét messzebbre visszavezetni nem képes hős abban a közegben tudja újra kézbe venni a neki szánt erőforrást, a kardot, amelyből érkezett. Ilyen értelemben mindegy is, hogy a mese milyen szimbólumokat használ (külön fejtegetés tárgya lehetne, mit szimbolizál itt a víz: sodródást, születést, újjászületést, győzelmet, az erőforrás visszaszerzésének közegét stb.), mert a mese cselekményének szintjén az mutatkozik meg, hogy a továbbélés esélyét a származási közegbe való visszatérés adja.¹⁰ A mesevég ennek párhuzamos megoldását biztosítja avval, hogy a szolgálólány feleségül vétetik, azaz Vízi Sándor visszakapcsolódik abba a társa-

¹⁰ A víz mindennek a kezdete és mindennek a forrása, amiből minden lehetséges forma megszülehet, és amibe minden megszületett forma egyszer visszatér (Tánczos 2007: 337). Cifra János meséjében bizonyos szempontból a víz mint egyedi szimbólumrendszer épül fel.

dalmi közegbe, amelyből valószínűleg, vagy feltehetően származik, de ez a mesei beszédben már nem önmagában álló elem, azaz nem társadalombírálat, vagy erkölcsi tanítás, hanem annak a megerősítése, amellyel a hős számára bejárható utat elbeszélte. Ezért Nagy Olga Cifra Jánossal kapcsolatos megjegyzése, hogy őt kivételesen „nem származása, hanem kultúrája határozza meg” (Nagy 1991: 7) a mesében látszólag ellenkezőjére fordul: Vízi Sándort igenis a származása határozza meg, de a származása általi akadályoztatottságon úgy képes úrrá lenni, hogy visszatér származási közegebe, ahonnan újból hozzájuthat nem származási, hanem saját, valódi, szerzett erejéhez. A mesék rendszerint homeosztázisra törekednek, ahogyan azt Ong kiemeli a szóbeliségről és írásbeliségről írott könyvében – ez a törekvés minden szóbeli műfajt jellemez. Az írott szövegektől eltérően, ahol a szavaknak pontosan definiált jelentésük van, a szóbeliségben a definícióknak nincs jelentőségük, „a szavaknak mindig aktuális környezetük ad jelentést” (Ong 2010: 47). Az egyensúlykeresés, a feszültségek oldása alapvető jellemzője a meséknek: úgy tűnik, a szóbeli kultúrákban „a múlt változatlan megőrzése másodlagos fontosságú volt a jelen integritásának biztosításához képest” (Ong 2010: 48). Ennek megfelelően a *Vízi Sándor* című mesében, amely a szövegfolklor egyik alkotásának tekinthető, a víz jelentése annyiban tisztázható, amennyiben a szöveg, a történet építi fel jelentését.

A hűtlen feleség típus változatai

A hűtlen feleség típus több változatát áttekintve tanulságos belátásokra lehet jutni, hiszen a cselekményváz azonossága alapján egy típusba sorolt mesék nagyjából ugyanazt a történetet beszélik el, mégis radikálisan más-keppen. A fellelhető mesevariánsok közül a Kovács Ágnes által Baranya megyében, a Moldvából elvándorolt székely közösségből felgyűjtött szöveg áll Cifra meséjéhez legközelebb. A *Buketár János* című mesét Kocsis Görgy 1953-ban mondta el. Ebben a mesetípusban a hős szinte kivétel nélkül szegény sorból születik. *Buketár János* meséjében az elbeszéltek szerint az öreg király hidat épít a víz fölé, onnan fognak ki egy aranyhalacsát, a belőle készült ételt megevén válik állapotossá a szakácsné és a királyasszony is – ebben a mesében a származási történet nem kapcsolódik szervesen a hős győzelméhez. A két aranyhajú fiú közül a királyi sarj

sanyargatja, veri a szegény sorból születettet, mígnem az útnak ered. A hős jár a veres királynál, megmenti a lányát a sárkánytól, s feleségül veszi. Első halálát minden magyarázat vagy ok nélkül egy cigán okozza: „Mikor ő elaludt, akkor jött egy cigánlegén, elvágta a királylegént a leán ölibe” (Kovács 1979: 201). A hősnek azonban van segítőtje, egy öregasszony, illetve az otthon maradt testvére személyében, akik újra és újra megmentik az életét. A veres király lánya csaknem hozzámegy a cigányhoz (nem tudjuk meg, hogy ez a rend, a törvény, vagy meg van tévesztve), ám a holtából újjáélesztett hős egy gyűrűvel bizonyítja kilétét, s övé lesz a királylány. Ebben a mesében nem a hőst vágják miszlikbe, hanem a csaló cigánt kötik lóra, s hagyják leszakadni róla cafatonként a húst. Hiányzik a teljes feldarabolás és újjáélesztés aktusa – a cigányt darabolják fel, a hősnek „csak” a fejét vágják le. Ennek ellenére ez a mese később kifejezetten táltosnak nevezi a hőst („immár tátos volt a legény” [Kovács 1979: 203]), de nem amiatt, hogy újjáéledt, hanem mert lóvá változott. A mesei menetben a hős nem az ellopott varázseszközöket vagy az erejét indul megkeresni, hanem azt a fehérszűrt, akit a fehér király ellop tőle, s akiért már egyszer meghalt – hiába mondja neki a király, maradj itt, fiam, nősülj meg, Buketár János útra kel. Az elrabolt királylány (bár a mese szövege semmilyen magyarázatot nem ad arra, miért is érez így) felismeri első férje szemét a lóban és megöleti. Az átváltozások sora ugyanúgy zajlik, mint Cifra János meséjében, azzal a különbséggel, hogy a ló, illetve a mindenkori átváltozott hős az, aki megkéri a szolgálólányt, hogy segítsen neki. A mese végén nyílpróba dönt arról, ki a bűnös. „Apám, ne gondold, hogy rosszadra vagyok, mind a leányod héjzám. Néccer hóttam meg érette, ötödikcer nem sikerült. Hátha hatodikcor sikerül. – Elévette a nyilat – ha meghalok, úgy csináljatok, mint én. – Akkor felcsapta a nyilját – ha bűnös vagyok, én halok meg hamarabb, belém esik a nyíl.” (Kovács 1979: 204) A nyílpróba-ban azonban sem a hős, sem az öreg király, sem a királyné nem hal meg, ellenben a (hős által a nyílpróba alatt kurvámnak szólított királylánynak) „fiatalasszonynak [...] belément a fejetetejibe a nyíl, keresztül ment a hasán, belément a földbe, és meghalt belőle. – Itt van, apám az igazság, ki bűnös volt, meghótt, ki nem volt bűnös éljen istennek” (Kovács 1979: 205). A nyilvánvaló erkölcsi tanulsággal záródó mese elítéli a csapodár királylányt, nincsen benne szó varázserő ellopásáról, a vízzel kapcsolatos szimbólumrendszer sincs kibontva. Buketár János a nevet nem a vizet át-szelő hídról kapja a nevet, hanem a román *bučatar*, „szakács” jelentésű

szó nyomán. Neve így alacsonyabb társadalmi rangjára utal. A hős a mese végén el is vándorol a királyi udvarból, s a *fehér* király kastélyában üli meg lakodalmát a királynnyal, mintegy a *bűntelenséget* megerősítve.

A Kriza János által felgyűjtött változatban a származástörténet valójában teljesen hiányzik, a mese azonnal a lófejből borostyánfává váló fiúról ad számot, aki a faforgács egy darabját keblébe rejtő szobaleánytól születik meg. Pávatoll beáll a királyhoz vadászni, az pedig elküldi egy másik királyhoz, hogy annak a lányát megszerezze neki feleségnek. Az úton Pávatoll segítőkre talál, majd a királynnyal a csoda könyvéből segít megtalálni, hol s merre jár, hogy Kócibár király „idegenország fiát” megtalálja, s megölje. A segítők által (hal, róka, mókus) sikeresen rejtőző hős végül a király elé járul, hogy kiállja a próbát: felismeri-e a tizenkét egyforma arcú, egyforma ruhájú lány közül az igazi királynnyat. Egy légy segítségével meg is találja, viszi vissza a királynak szinte rendelésre a feleségnek valót. A király meglátván Pávatollat, hogy az új menyasszony mellett ül a szekéren, „szörnyű haragra lobban, s meg akarja ölni, de mégis megtürközteté haragját ezúttal” (Kriza 1956: 82). Esznek-isznak, s csak utána jelenti be, hogy Pávatollnak meg kell hálnia. Kardjával megöli, de az új, megmentett királyné az útközben merített élő-haló vízzel újjáéleszti. Ebben a változatban sincs szó arról, hogy varázserejű tárgyakat tulajdonítanak el egymástól, sem arról, hogy szolgálólány menti meg a hőst: Pávatollat a királynnyal menti meg, őt is veszi feleségül, miután lekaszabolja Sándor királyt. „No, háládatlan! Tudd meg most azt, hogy mikor a vadászból jöttél a havasról, én mondtam neked a kopac lófőből: Hat királynak a fejit veszem, s a hetedik a tiéd lesz! Te az énbőlőlem kinőtt borostyánfát kivágtad, azt minden ágával együtt tűzre rakatád, s engemet, aki hogy egy jó feleséget hozhassak neked, kockára tettem életemet, s ezer veszély között forgottam, összevagdaltál minden ok nélkül, ártatlanul. Most már itt az idő, hogy meglakolj mindezekért, úgy amint érdemléd” (Kriza 1956: 83–84). Ezek szerint a Kriza-féle gyűjtésben a szolgálólány szerepe az életadás, s e tekintetben nem áll messze Cifra meséjének szolgálólányától, aki szintén egy magasabb szintű, autonóm léthez segíti hozzá a hőst, bár el kell különítenünk a világban-való-létezés lehetőségét a világban-való-létezés autonóm módjától. A lakodalmat Pávatoll a királynnyal üli meg, miután valójában két féltékeny királlyal kellett megküzdenie: Kócibár király nem akarja adni a lányát, Sándor király pedig magának akarja tudni – a mesét nem annyira a hűtlenség, mint inkább a féltékenység vagy tulajdonféltés fenoménje jellemzi.

A *zsiros imöggatya* című mesében, melyet Berze Nagy János gyűjtött fel 1935-ben, és adott közre 1940-ben, szintén eltűnik az egész származástörténet. Hadnagy István meséjében a kígyót lelő iskolásfiú felneveli az állatot/sárkányt („A kígyó^a ollan vastag v^aót, mind egy borgyu, mög förtelmes nagy tarajja v^aót.”), akitől varázseszközöket kap, s mikor eszébe jut, hogy „mök köllene házasodni. Évötte a királ lányát. A királ lányának kurafija v^aót. Ez rávötte a lánt, tuggya mög, mibe van a f^eérgy^eének a büszkes^eége. Já^o mondik, hogy a zasszony a kutya farkából lött. Mökcsali a f^eérgyé^et, m^eg egyet fordul!” (Berze Nagy 1940: 249) A kígyókirály és a kapott varázseszközök segítenek a hősnek, hogy legyőzze a kurafit, visszaszerezze a kardot és az imöggatyt, a csalót felkoncoltatja, lóra köttei, a kutyák pedig mindenestül megeszik. „A királ akkor haza mönt. Aszt monta ja zasszonnak: – Iszó-é velem ety pohárbul vagy gyéryát tartasz? – Gyertyát tartok! – mondi ja zasszony. Akkor a királ mögájta a nagy gödröt, abba ja zasszont beáll^eétotta, gyertyává lecsöpöktette, oszt möggyutotta. A zasszony el^eégött. Mikor má összerokkant, a nagy gödörbe b^etemette” (Berze Nagy 1940: 252). A Berze Nagy által felgyűjtött változat az asszonyi hűtlenségre helyezi a hangsúlyt, és a hős ártatlanságát, jóságát azzal emeli ki, hogy a szóhasználattal egyértelművé teszi a csalást és árulást. Emellett egy olyan szolgálólányt tesz meg segítőül, aki tizenhárom éves, a próbák kiállta után tizenhat évessé cseperedik, s a megmenekült hős őt veszi el feleségül. A hűtlen feleség pedig kegyetlen halált hal: viasszal lecsöpögtetik és meggyújtják, mint egy boszorkányt.

Az Ortutay Gyula és Katona Imre által közreadott szövegvariáns különlegesnek tekinthető. A jegyzetek szerint a mesét „Tyúkos” Horváth Antal, 48 éves halász mondta el Kopácson (Baranya megye) 1942-ben. Ritkaság, hogy egy mesélőtől kétszer gyűjtik fel ugyanazt a mesét; Horváth Antal meséjével ez történt, de nem Katona Imre gyűjtötte fel még egyszer, hanem Penavin Olga – s közé is tette az 1971-ben megjelent jugoszláviai mesék gyűjteményében. A két gyűjtés között eltelt 25-30 év azonban nem indokolja a két változat közötti radikális különbséget. A Katona Imre féle gyűjtés szövege nyelvezetében kiigazított mese, amely a következőképpen kezdődik: „Hol volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl volt, az óperenciás tengeren innen volt, az üveghegyeken meg túl volt, volt a világon egy szegényember (Ortutay–Katona 1951: 87). Penavin Olga gyűjtésében így olvasható a mesekezdet: „Vót valamikő egy szegény ember és annak volt három fia” (Penavin 1971: 120). Gyanítható, hogy nem a me-

sélő emlékezete kopott meg, hiszen meséjének hosszúsága nem változott az eltelt idő alatt, hanem esetlegesen olyan mesei formulák íródta bele a szövegbe, amelyek nem biztos, hogy ennek a mesélőnek eredendően sajátjai voltak.¹¹ A két meseszöveg között a történetészövésben is jelentős eltérések fedezhetők fel. Mindkét variánsban a szegény fiú útnak ered, hogy beálljon szolgálni. A Penavin Olga által gyűjtött mesében lovakat kell őrizni, a másikban kecskéket. A Katona Imre által gyűjtött mese a királylány megnevettetésének epizódjában az aranszörű bárány meséjét illeszti be, míg az 1971-es közlésben egy póriasabb megoldást olvashatunk: a legény a királylányt fagyott varjú, abroncs, ék és egy darab szar segítségével neveteti meg. Az 1971-es gyűjtés szövege szerint ez az epizód gerjeszti haragra a szomszéd király fiát, akinek nem sikerült előzőleg megnevetetni a királykisasszonyt, emiatt bosszút akar állni a szegénylegényen. Ám „a királykisasszon is jobban húzott ahhoz, mint őhozzá. Hiába szabadította meg az országát, hogy tönkre ne tégye” (Penavin 1971: 130). Az 1942-ben felgyűjtött változat szerint így szól a történet idevágó része: „Így a fiú győztesen ment haza. A király, apósa, nagyon örült neki, de a felesége nem örült. Az jobban szerette volna, ha ő pusztult volna el, mintsem a másik királynak a serege. Mert amikor azt a fiatal királyt meglátta, szerelemre gyulladt iránta. Mert ez igazi királyfi volt, nem pedig egy parasztból lett király” (Ortutay–Katona 1951: 107). A hűtlen feleséget ennek a mesének a végén is először feldarabolják, majd elégetik, csakúgy, mint Hadnagy István meséjében: „édes feleségem! Te énvelem úgy elbántál! Teneked jobban tetszett az, mivelhogy királyfi volt. De az annyi jót nem tett veled soha, mint én. [...] Teneked nincs tovább kegyelem” (Ortutay–Katona 1951:114). A szívében hűtlen feleség súlyos büntetést kap. A két különböző időpontban felgyűjtött és közreadott mese szövegének eltérő stiláris jegei, illetve szüzsébéli különbségei miatt inkább különálló szövegnek, vagy mesének is tekinthetnénk őket.

A *Palkó vitéz*ben az óriáskigyó, a tündérek dudása mellett szolgál a hős. Különbéle próbákat kiállva feleségül veszi a királylányt, aki tündéri képességeit használva, az esküvő után eltűnik – az eddig felsorolt variánsok közül ebben az egy mesében szerepel tündér. Legközelebb akkor találkozunk az urával, amikor az utánajár és megkeresi: „Megy oda, ahol a

¹¹ Sajnos a gyűjtés körülményeiről nincs adatom, ezért egyelőre kérdéses, milyen szempontok szerint lehet erre a változatra tekinteni.

felesége lakik. Felesége akkor már az orosz herceggel élt, pedig volt már Palkótól egy kisleány” (Ortutay–Katona 1956: 172). Ez a tündérlány, akit a mesében Ilonkának neveznek, „megunta a sok férjeváltozást” – az újra felbukkanó Palkóval „éjszakára együtt mentek. De éjszaka jön az orosz herceg az ablakhoz. Nem tudta, hogy Palkó van Ilonánál. Megzörgeti: – Ilona, szívem szerelmem, eressz be! Palkó odamegy: Eltakarodol, te! [...] Az orosz herceg megharagszik, ráküld ezer katonát Palkóra” (Ortutay–Katona 1956: 172–173). Az adatok szerint 1878-ban a Békés megyei Mezőkovácsházáról Balás Gyula által felgyűjtött mese a többi variánshoz képest új elemet épít a mesébe – beékelődik a civakodó ördögfiak egy epizódja (AaTh 518) is, ettől eltekintve a mesemenet a szokásos módon alakul, Ilona alakjában pedig egy varázsképpességű, de könnyelmű, hűtlen nőt rajzol meg. Az ítélkezés itt is megjelenik: „– Hát veled mit csináljak, te kutyaszívű, hogy nem sajnáltál annyiszor megöletni. Vessz el te is! – Őt is összeaprította. A herceg testével egy lepedőbe tétette, feldobták a szürke hátára. Levágatta a négy lábát, aztán elverette a határból” (Ortutay–Katona 1956: 176).

A Dégh Linda által Pandur Pétertől lejegyzett mese egyszerűsíti a hűtlen feleség típusú mese cselekményét: a vitéz, akit szülei gyengének találnak és meg akarnak keresztelni, mielőtt meghal, keresztiséget kap Jézustól és Máriától. Gyorsan megerősödik, felnő, elmegy szerencsét próbálni. Mint több más variánsban, úgy itt is legyőzi a sárkányt, ami a város kútjára telepedett, elveszi a királylányt feleségül, de már a megmentés pillanatában jelzi a mesélő, hogy a királykisasszony „szive egyet dobant a vőlegénye után” (Dégh 1941: 187). Az esküvőt követően be is csempészi a vőlegényt a lakosztályába, az pedig lefejezi a hőst. A próbák és átváltozások során egy öregasszony és egy ló segíti a hőst, a hős helyett a többi mesevariánstól eltérően a ló változik át, az öregasszony teszi újra és újra egybe a hőst minden egyes feldarabolás után. Végül a hős legyőzi ellenfeleit, és következőket mondja a feleségének: „Látod mijen kegyetlen szívű nő vagy, vótá és talán az vagy még máma is. Kéccer vetted el az életemet, mert én a huszonnégy fejű sárkántól megmentettem az életedet. Néz, én nem akarok ítélkezni, én a Jóistenre bízom az ítéletet és a Jóistent kérem, hogy az ítéletet hajtsa végre. – Ekkor kirántotta a kargyát és felhajította a levegőbe és ott álltak szembe amikor eccer leesett a kard és kétfelé hasította Jóska feleségét, a kirájt és a kirájnét” (Dégh 1941: 194). A hős többszöri halála és feltámasztása során a szolgálólány a királyné paran-

csait teljesíti, éppen a József nevű hős elpusztítása érdekében. A sok próbát túlélve a mese hőse újra nekiindul, újra megment egy várost, újra öv lesz egy királylány, akit elvesz feleségül, de immár hozza az apját és anyját is a lagzira. A mese sem az átváltozásokat, sem a hűtlenséget-árulást nem bonyolítja, sőt féltékenység sem merül fel: szinte az élethalálharc szintjén zajlik minden esemény, a „bűnösök” isten ítélete által halnak meg. Ami figyelemreméltó ebben a változatban, az a meseévég:¹² különlegesen gazdag, fordulatos és hosszúra sikeredő befejezést alkalmaz a mesélő, amivel önmagát hozzátcsolja a lakodalomban résztvevők seregéhez – ám ez inkább a mesemondás poétikáját érintő észrevétel, és nem a mesetípus variánsához szorosan kötődő sajátosság.

Cifra János *Vízi Sándor* című meséjének egyedisége

Összefoglalva, a meseévég képrendszerét figyelembe véve a származási történet komplex képrendszerének köszönhetően Cifra meséje kiemelkedik a többi variáns közül, s önálló, az egész meseszöveget átfogó, koherens, összetett szimbolikát alakít ki. Emellett a *hűtlen feleség* típusú mese alapvető fenoménjének a típus neve alapján az árulást, hűtlenséget kellene tekinteni, ahol az árulással mindig féltékenység is párosul. Valójában Cifra meséjében az árulást a féltékenység váltja ki. A daseinanalízis a féltékenységre és az irigységre a narcisztikus alaphangoltság egyik meghatározó jegeként tekint. Condrau abból indul ki, hogy a „*hübrisz és az elbizakodottság, a belezuhanás a létezőbe, a létfeledettség és a lényegi iránti vakság egyszersmind a narcisztikus hangoltság és a narcisztikus viszonyulás szubsztanciális tartalma. A hübriszben és az elbizakodottságban az ember szükségletszobjektumként tapasztalja meg magát, akinek a többi ember és a dolgok csak saját szükségletei kielégítésére szolgáló objektumok. Az együttlét az ontikus kihordásban ekkor az eszközkarakterre redukálódik, a »másik«, durván szólva, használati tárgygyá, áruvá válik*” (Condrau 2013: 144). Cifra János meséjének szövegében ez a hübrisz egészen részletesen kidomborodik. Miközben a többi fent említett variáns egyike sem

¹² A mesélő így zárja a történetet: „Ezt a mesét egy Deák nevezetű erdélyi, fogarasmegyei menekült mesélte. Mellettem a második ágyba fekütt. Ő orosz fogságba hallotta” (Dégh 1941: 196).

részletezi a hős által feleségül vett királykisasszony viszonyát a csábítóhoz (például *Buketár János* egy szinte bábszerű királykisasszonyt rajzol meg, aki bárkihez feleségül megy, ellophatják, megmenthetik), esetleg arról adnak számot, hogy létezik egy már korábról jelenlévő szerető (lásd Tyúkos Horváth Antal meséit, vagy *A zsíros imöggatya* című meséket), akihez a királylány szíve eleve húz. A *Pávatoll* című mesében kifejezetten apai féltékenységről, birtoklásvágyról, illetve a házasulandó király féltékenységről beszél a mesélő, míg a *Palkó vitéz*ben egy tündérlány idézi elő a féltékenységi jelenetet a sok férjeváltozással, aminek tulajdonképpeni oka ő maga. Egyedül Cifra bontja ki részletesen meséjében, hogy a királylány, meglátva Vízi Sándort, beleszeret (legfőképpen a szeméibe), szerelembeteg lesz, meg akarja szerezni férjnek, s a szerelmi háromszöget éppen ez a helyzet idézi elő: a Veres vitéz ugyanis „ezt a szép lányt szerette. Kiválasztotta magának, hogy neki nem lesz soha más felesége, csak ez lesz, a szép lány, a felesége.” (Nagy 1991: 216) De nem szívből szeret bele, hanem egyrészt a szépségéért, másrészt „nem volt megelégedve Veres vitéz a sorával. Hogy tudta szeretni a leány Vízi Sándort, mikor neki semmije sincs! 'Én bölcs király vagyok, aranykardat viselek, s Vízi Sándort szerette meg! MÉR nem ingem? Bosszút űzek rajta. Há hogy űzzek bosszút rajta? Hadat űzenek neki.'” (Nagy 1991: 218)

Elsőként tehát a királylány akarja megszerezni magának Vízi Sándort, ezt látva pedig a Veres vitéz jelzi, hogy ő is igényt tart, sőt nagyobb joggal tart igényt a királylány szerelmére. A királylány elbizakodottsága, a Veres vitéz mértéktelen önfelértékelése jelzi, hogy mindkettőjük viszonyát a szerelemben ez a fajta hangoltság jellemzi, azaz valamiféle eszközkarakterre redukálódva jelenik meg számukra a másik. Különbséget kell azonban tennünk az irigység és a féltékenység között azon túlmenően is, hogy az irigység két ember, míg a féltékenység mindig három ember viszonyában jelenik meg. Az irigység olyasvalamire irányul, ami az irigykedő számára is elérhető, illetve az irigyelt személyt minden érték megfordításával a negatívba fordítják át, és az irigykedők, még azoknál is, akik rendelkeznek a szépség, a fiatalság, a gazdagság és az intelligencia adományával, megpróbálják elérni azt, hogy szégyelljék magukat ezen adományok miatt. Az irigység könnyen kapcsolódik a gyűlölethez, a bosszúvágyhoz, és nem utolsó sorban a narcisztikusan motivált agresszióhoz (Condrau 2013: 145–147).

Mind az irigység, mind a féltékenység a tulajdonlással áll kapcsolatban. Ha Cifra János meséjében nem szentelne figyelmet annak, hogy

hosszan elidőzzön a két hős, Vízi Sándor és a Veres vitéz gyermekkorának leírásánál, a Veres vitéz iskolai sikertelenségeinél, a következő megállapítást nem is illene ide. Mivel azonban az iskolában Vízi Sándor messze a legjobb tanuló, s ezért Veres vitéz bántja, csúfolja, megszegyeníti, helyénvaló a daseinanalízis féltékenység-genealógiája: „a féltékenységnek szinte semmi köze nincs a szexualitáshoz, hanem krónikus, már gyermekkorban kifejlődött bizalmatlanság, irigység és birtokvágy sajátos keveréke” (Condrau 2013: 148). Anélkül, hogy a mesében egy szó is esne nárcizmusról, irigységről, féltékenységről, a mesei karakterek alaphangoltságában mégis világosan felismerhetőek ezek a jegyek. A nárcisztikus továbbá nem tud várni, nem ismeri a muszájt, nem időzik embertársainál, „minden kellemetlent azonnal meg kell szüntetni, minden rossz közérzetet azonnal meg kell gyógyítani” (Condrau 2013: 152). A királylány éppen úgy ennek a hangoltságnak köszönhetően választja és akarja férjül Vízi Sándort (azonnal ki kell gyógyulni a szerelembetegségből, amiből egyébként majd a Veres vitéz gyógyítja ki), mint ahogy a Veres vitéz is haladéktalanul, nagyzási hajlamának teret engedve akarja megszerezni a királylányt. Ha és amennyiben a mese valódi kapcsolatot szeretne modellezni, nyilvánvaló, hogy ezek közül egyik sem lehet az. „Nem arról van szó, amit nem kapunk meg, hanem arról, ami valakinek (állítólag) rendelkezésére áll, de valaki más kapja meg, s ami fáj” (Condrau 2013: 148). Ehhez a fájdalomhoz a sérült önbecsülés, a megalázó leértékelődés és a marginalitás érzése kapcsolódik – a féltékenység ugyanis a rivalizálással áll összefüggésben, és oka nem csak „az ellenfél sikerében, hanem a saját sikerek hiányában keresendő” (Condrau 2013: 148). A háttérben az önállóság hiánya áll – a mértéktelen ráutaltság a partnerre, ami azonos az arra való képtelenséggel, hogy az egyedüllet és a fájdalom érzését feldolgozzuk.

Jean-Luc Marion a féltékenységről mint szerelmi viszonyon alapuló érzésről gondolkodik, aminek két aspektusát gondolja végig: egyszerűt lehet valaki féltékeny, ha a másik nem szereti – ezt a helyzetet igazságtalannak érzékeli, és erős neheztelési érzés keríti hatalmába. Pontosan ez jellemzi a Veres vitézt, amikor kiderül, hogy a királylány szemet vetett Vízi Sándorra – ez a fajta féltékenység azonban a szerelemtől való teljes tudatlanságról árulkodik (Marion 2013: 228). A másik fajta féltékenység akkor jelenhet meg Cifra meséjében, amikor a királylány elárulja Vízi Sándort, hiszen ilyenkor az árulásban megjelenik egy explicit hazugság: lehet, hogy gyengeségből hazudik, nem tud nemet mondani az egyiknek, sem igent a

másiknak, ez a gyengeség pedig utal a személy fenomenalitásának problematikus voltára. Olyan másikat szeretünk ilyenkor, aki vagy rosszat akar, vagy azt sem tudja, mit akar, vagy eleve romlott (Marion 2013: 229). Vízi Sándornak azonban esze ágában sincs féltékenynek lenni, hiszen őt nem a szerelem vezérelte a házasságra lépésben, hanem, mondhatni, kötelességet teljesített. A féltékenység a maga erotikus lényegében megragadva Marion szerint „egyáltalán nem azt jelenti, hogy másik akarata ellenére akarom megszerettetni magamat vele, sem azt nem jelenti, hogy a kölcsönösség kötelmét akarom rákényszeríteni, és még csak azt sem jelenti, hogy a hozzám való hűségét kérem számon rajta, – hanem elsősorban azt jelenti, hogy megkövetelem tőle, hogy *maradjon hű önnön magához*” (Marion 2013: 231). Az, hogy Vízi Sándor az áruláskor nem mutatja a féltékenység jegeit (ellentétben az összes többi hűtlen feleség variáns hőisével), lehetőséget is adhat arra, hogy figyelmen kívül hagyva az érzelmi sodrást, megteremtse a helyzetet a hűtlen feleség számára, amelyben ha az még mindent el is veszít, akkor is elnyerheti a legfontosabbat: a szeretés képességét (Marion 2013: 232) és visszatalálhat önmagához. Előrebocsátva: a mesében árulást elkövető nő nem lakol meg halállal, és életben maradása egyszerre büntetés (kirekesztés, koldusbotra jutás), másfelől lehetőség. A lehetőség ebben az esetben a bűn levezeklése éppúgy lehet, mint a jóvátétel, vagy az önmagához való megtérés. A mese ezeket a lehetőségeket nyitva hagyja.

A hűtlen asszony alakja minden egyes egyéb 1953-ig felgyűjtött vizsgált variánsban kegyetlen büntetésben, egészen pontosan halálbüntetésben részesül. Cifra János meséje ebben kivételnek számít, hiszen a feldarabolás, elégetés, stb. helyett meghagyja a királylány életét:

„– Fiatal koromba megszerettél, emberré tettél, de aztán koldusbotra juttattál, s meg is ölettél. Kétszer pusztítottál el a szememért, mert megismerted: »Úgy csillámlik, mint a Vízi Sándor szeme.«

Avval egy botot adott a kezibe:

– Menj, amíg a szemeddel látsz! Kivezetlek, s kúdulással keresd meg a mindennapi kenyeredet! Mert dolgozni, azt nem tudsz! Végeztem!

Kivezette a kapun, s a kókusbotot a kezibe, s kilökte” (Nagy 1991: 229).

Cifra meséjében a hűtlen és csalárd asszony nem lakolhat meg halállal, nem éledhet újjá, nem végződhet be az élete. Bizonyos értelemben büntetése keményebb a halálbüntetésnél: mindenét, kivéve a szeme világát elveszítve egyedül, számkivetetten bolyong majd a világban. A szemnek és a látásnak a mesében általában, de ebben a mesében is kitüntetett

szerepe van, hiszen Vízi Sándor a Veres vitézt gácsér képében csak úgy képes legyőzni, hogy nem engedi tekintetüket találkozni: „a gácsér mind segget fordít neki” (Nagy 1991: 228). A szem mint azonosításra alkalmas testrész – bőven az írisz-felvételek előtt – az átváltozásokban, a kalandok során, de a büntetés részeként is az egyetlen, amely az önazonosság megőrzésének garanciája. A büntetés ezen formája emellett egy magasabb szintű létezésre ad lehetőséget a királylánynak: „ahhoz, hogy önállóak és szabadok legyünk, a létnek és a látszatnak összhangban kell lennie egymással” (Condrau 2013: 150), vagyis az egyedüllétre kárhoztatott mesei szereplő nem folytathatja tovább annak megtagadását, hogy lássa azt, ami valóban megmutatkozik. Amennyiben önmagára utaltan szegénységben, azaz mindenétől megfosztva kell tovább élnie, mindenképpen döntésre kerül, hogy belehal ebbe, fájdalmat visz tovább, vagy pedig önállóságra lel. Aki „egész és önmagában egy, annak nincsen szüksége semmilyen szembenállóra, kiegészítésre, együttlétre. Ugyanez igaz a tökéletességre is. Aki tökéletes, az minden elérhetőt elért; számára már nincsenek nyitott lehetőségek. Elegendő számára az 'önszeretet', nincsen szüksége más szeretetre” (Condrau 2013: 151). A királylány szemének, a látás meghagyásával („menj, amíg a szemeddel látsz”) a mesélő valódi homeosztázist képes működtetni a mesében. Az egyéb variánsokban méltó büntetés-ként meggyilkolt csalfa királylány az élet-halál szinten adja meg a mesei homeosztázis lehetőségét, míg Cifra meséjében az élet ennél értékesebb adomány is lehet, de ami ennél fontosabb: az ellenfeleket a saját eszközeikkel bünteti. Aki életére tört és feldarabolta, azt megöli, aki viszont szemével látta, árulta el és tagadta meg, azt a látással bünteti.

Más mesei variánsoktól a *Vízi Sándor* című mese szövege két módon is eltér. Ezek az eltérések nem csupán egyediek a többi variánshoz képest, hanem olyan megoldásokat kínálnak, amelyekkel egyrészt koherenssé válik a mesében megjelenő szimbolika, másfelől ezen keresztül két önálló sorsképletet ajánlanak fel: (1) akármilyen is, a származási tájék mint erőforrás jelenik meg, valamint (2) a csábításra alkalmas szem a „befelé fordítással”, a csábítástól való elfordulással a belső látás, az önvizsgálat lehetőségét biztosítja. A nárcisztikus alaphangoltság (az ebben foglalt irigység és féltékenység), mivel gátolt a másokkal való együttlétben, problematikus a másokkal való együtttérzésre való képesség szempontjából is. Az együtttérzés, vagyis empátia a *pathosz* görög szót rejt magában. A *patein* annyit jelent, mint 'szenvadni, elviselni, kiállni, megtapasztalni, megélni'. A pathosz olyasmit

jelent, mint 'fájdalmas elszenvetés, szenvedély' – az *em* prefixum – 'ban/ben', illetve 'befelé' jelentéssel összekapcsolva adja ki a „beleézés” jelentésű magyar szót. A korábban hűtlenné vált feleség büntetése ilyen módon a valamikor szeretet jegyében sem lehet halálbüntetés, hanem inkább annak a lehetőségnek a biztosítása, hogy szeme világát megőrizve, a látással kapcsolódva kifejlődhessen valamifajta együttérzés önmagával és a világgal kapcsolatban – koldusként csak járja, megtapasztalja, megélje, elviselje, elszenvedje a világot, s ennek az útnak a során önmaga és a világ felé együttérzéssel fordulhat. Büntetése tehát a homeosztázis jegyében nem zárja ki az autonóm lét felé haladás lehetőségét.

Irodalom

BÁLINT Péter

2010 *Kedvenc népmeséim. A hangok sokfélesége*. Didakt Kft., Hajdúböszörmény

2011 Honti szellemi örökségének nyomában. In: Uó (szerk.): *Honti és a mesevilág*. Didakt Kft., Debrecen, 11–48.

2013 A varázsló és a sóvárgó tekintet (Az elátkozott királylány [AaTh 307] típusú cigány népmesék hermeneutikája). In: Uó: *Meseértés és meseértelmezés. A kárpát-medencei népmesehagyomány hermeneutikai vizsgálata*, Didakt Kft., Hajdúböszörmény, 259–280.

BERZE NAGY János

1940 A zsiros imöggyatya. In: Uó (gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta) *Baranyai magyar néphagyományok II.*, Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, Pécs, 248–252.

BÓDIS Zoltán

2014 *A meseszó igazsága. Cifra János cigány mesemondó meséi*. Didakt Kft., Debrecen

COLE Michael

2005 *Kulturális pszichológia. Egy letűnt majd újraéledő tudományág*. Gondolat Kiadó, Budapest

CONDRAU Gion

2013 *Freud és Heidegger. Daseinanalitikai neurózistan és pszichoterápia*. TIT Kossuth Klub és Egyesület–Magyar Daseinanalitikai Egyesület–L'Harmattan Kiadó, Budapest

- DÉGH Linda
1941–1942 *Pandur Péter meséi*. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, III–IV.) Magyarságtudományi Intézet, Budapest
- HELLER Ágnes
2009 *Az érzelmek elmélete*. József Műhely Kiadó, Budapest
- HELTING Holger
2007 *Bevezetés a pszichoterápiás daseinanalízis filozófiai dimenzióiba*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- HORVÁTH Gergő
2012 Heidegger és a pszichoanalízis. A daseinanalitikus és a pszichoanalitikus halál-felfogás összevetése. *Első század IX.* (2) 455–493.
- HONTI János
1962 *A mese világa*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- KESZEG Vilmos
2011 *A történetmondás antropológiája*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) Kriza János Néprajzi Társaság–BTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár
- KOVÁCS Ágnes
1954 Népművészeti és népköltészeti gyűjtés a Baranya megyei moldvai székely telepések között. *Ethnographia* LXV. (1–2) 197–211.
1979 A hősmese. *Ethnographia* XC. (4) 457–479.
1980 'népmese' címszó. In: Ortutay Gyula (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 739–740.
- KRIZA János
1956 Pávatoll. Uő: *Székely népköltési gyűjtemény. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratot hagyatékból*. I–II. A verses részt Gergely Pál, a meséket gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Kovács Ágnes. Magvető Kiadó, Budapest, 76–84.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
2001 A mítoszok struktúrája. In: Uő: *Strukturális antropológia I*. Osiris Kiadó, Budapest, 164–183.
- MARION, Jean-Luc
2012 *Az erotikus fenomén. Hat meditáció*. L'Harmattan Kiadó–Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest
- MÉSZÁROS Márton
2014 *Reformáció, közvetítés, nyilvánosság*. Fiatal Írók Szövetsége–Ráció Kiadó, Budapest

NAGY Olga

1978 *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

1991 *Cifra János meséi.* (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, XXIV.) Akadémiai Kiadó, Budapest

1992 Cigánymesék vizsgálatának néhány tanulsága. *Művelődés* XLI. (9) 24–26.

1993 *Táltos és Pegazus.* Holnap Kiadó, Budapest

2010 *Vallomások.* Noran Könyvkiadó, Budapest

NAGY Zoltán

2010 Vízi Péter meg Vízi Pál. In: Uő (gyűjtötte és a jegyzeteket írta): *Fanyűvő Jankó. Palócföld meséi és mondái.* Balassi Kiadó, Budapest, 104–109.

ONG, Walter J.

2010 *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása.* Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó, Budapest

ORTUTAY Gyula – KATONA Imre

1951 A három aranyszőrű bakkecske. In: Uők (gond.): *Magyar Parasztmesék I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 87–115.

1956 Palkó vitéz. In: Uők (gond.): *Magyar Parasztmesék II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 169–176.

PENAVIN Olga

1971 Mese a fiúról meg a három csikóról. In: Uő: *Jugoszláviai magyar népmesék.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 120–132.

PROPP, Vladimir

2005 *A varázsmese történeti gyökerei.* L'Harmattan Kiadó, Budapest

TÁNCZOS Vilmos

2007 *Szimbolikus formák a folklórban.* Kairosz Könyvkiadó, Budapest

Dasein-analiza și basmul popular: culegerile de basme populare ale lui Nagy Olga

Nagy Olga, unul dintre cei mai importanți etnografi și culegători de folclor transilvăneni a cules un volum întreg de basme populare de la Cifra János. Aceste basme sunt cu totul specifice în ceea ce privește structura narativă și cursul povestirii. Prin utilizarea metodei Dasein-analiză încerc o analiză a uneia dintre basmele povestite de către Cifra. Textul notat cu o precizie desăvârșită păstrează specificități ale oralității, iar în ceea ce privește simbolurile și cursul narativ, prezintă o coeziune mult mai mare decât în cazul variantelor din același tip de basm.

Daseinanalysis and Folktale: the Collections of Nagy Olga

Nagy Olga, one of the most significant ethnographer and folktale collector of Transylvania published a volume of tales told by Cifra János. Cifra's tales seem to be quite peculiar in their narrative structure and story line. Using the approach developed by daseinanalysis – based on phenomenology and psychoanalysis – I attempt to examine one of the tales told by Cifra. The precisely noted text preserves features of orality and shows a greater cohesion in both its symbolic elements and the narration of its plot.

Kiss Emőke

Bözödi György bözödi mesegyűjtése

„1942-ben ismét a nagyközönségnek szánt mesegyűjtemény járul az eddigiekhez: Bözödi György közli Bágyi János 15¹ meséjét [Bözödi 1942, 1943]. Reméljük, hogy erről a mesemondóról a nevének kívül egyebet is meg fogunk tudni. Nem hiszem, hogy a pusztán gyönyörködni akaró olvasót is ne érdekelné...” – írja Kovács Ágnes saját népköltési gyűjteményének bevezetőjében (Kovács 1944: 9), melyből határozottan kiérződik a „budapesti iskola” egyéniségcentrikussága, az alkotói biográfia ismeretének szükségessége.

A tréfás farkas egyetlen kiadásában sincs semmiféle előszó vagy utószó a mesemondóról, viszont a következő mesegyűjtemény, az *Eszös gyermekök* (Bözödi 1958) már közzétesz néhány, Bágyi János személyéről szóló információt – rövid, tömör, *A mesemondóról* című utószavában. Ezt követi *A Nap s a Hold keresése* című mesekötet (Bözödi 1993), melyet B. Nádor Orsolya rendezett sajtó alá Bözödi György 1941-es gyűjtése² alapján. Utószavában *A mesemondó Bágyi János* címmel közöl egy pár oldalas ismertetőt. Ezekon kívül: a *Néprajzi Lexikon*nak van *Bágyi János* szócikke, mely tartalmaz néhány alapvető információt a mesemondóról. Egyetlen tanulmány, Faragó Józsefé (Faragó 1959) foglalkozik kimondottan Bágyi János második meséskönyvével, de ezen belül problémafelvető kérdései Bözödi gyűjtésére, a lejegyzésre és publikálásra vonatkoznak. Utalás található néhány összefoglaló jellegű munkában (például Voigt Vilmoséban [Voigt 1998]), illetve néhány népköltési gyűjtemény bevezetője

¹ A mesekötetben nem tizenöt, hanem tizenhat mese szerepel.

² A kötet copyrightoldalán szerepel ez az információ. A pontosítás kedvéért megjegyzem, hogy a mesék végén feltüntetett dátumok – év, hónap, néha napi pontossággal is – az adott mese elhangzásának és rögzítésének időpontjai, de ez az információ hat mesénél hiányzik, illetve öt az 1942-es évből való, valamint egy mese az 1943-as évhez tartozik.

is említi Bágyit – a többi magyar vagy erdélyi magyar mesemondó összehasonlításának kontextusában.

Ezek azok a publikációk, melyekben megjelenik Bágyi János, ám az életéről, mesemondásának körülményeiről érdemben nagyon keveset tudunk. Csupán a két említett mesegyűjtemény utószava ad – ha rendkívül szűkszavúan is – némi tájékozódást a mesemondó emberi és alkotói mivoltához. Eme hiányosságok pótlására szeretnék vállalkozni. Jelen tanulmányban Bágyi János mesemondó életéről összegyűjtött adatokra összpontosítottam: célom az alkotó egyéniség sorsának megfigyelése az egyéniségkutató módszer segítségével. Szólni szeretnék emellett a gyűjtő jelentőségéről. Bözödi György kéziratait³ megvizsgálva, valamint a terepmunka eredményeit felhasználva szeretném rekonstruálni a bözödi mesemondó alakját, életpályáját, tekintélyét. Választ keresek arra a kérdésre, hogy mi jellemzi a mesemondást, meshallgatást Bözödön, mennyire rekonstruálható a mesemondás kontextusa; a gyűjtő mit publikál a meglévő kézírataiból és mit nem, illetve ez mivel magyarázható; specialistának tekinthetjük-e a mesemondót vagy nem; mivel az egyén sorsában utóélete is szerepet játszik: mit tart meg emlékezetében a közösség, a rá való emlékezés mennyiben mozdul el a kulturális emlékezés irányába. Ezek azok a problémakörök, melyeket végig szeretnék járni.

2007–2008-ban foglalkoztam először a bözödi mesemondóval: a bözödi mesemondás mikéntjére, mögöttes kontextusára való rákérdezés és Bágyi János életpályájának középpontba állítása volt fő célom e kutatás során. Feltételeztem, hogy az 1953-ban elhunyt mesemondó emléke – ha nem is élénken, de – megőrződött a bözödiek tudatában, hiszen a három mesekönyv megjelenése, azaz az írás, mint mnemotechnika ezt nagymértékben elősegítené. Kutatásom az emlékezés viszonylagosságát bizonyítja. Ugyanakkor azt láttam, hogy a vizsgált közösség tudatából egyre inkább kiszorul Bágyi János, és egyre nagyobb teret kap benne Bözödi György. Ez természetes is, hiszen az utóbbi személyt olyan nagy nevekkel hozzák összefüggésbe, mint Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Sütő András, Kós Károly stb. Bözöd

³ BÖZÖDI GYÖRGY KÉZIRATHAGYATÉKA (BH), Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára, Kolozsvár. IV. Bözödi György kéziratai: 34. A székely népmesegyűjtés fejlődése, 69. Mesegyűjtés és feldolgozás (Bágyi János és Móka Eszter meséi), 71. Egy népmese két változatához. A katalógus internetes változatát lásd Bogdándi Zsolt: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=356>

általános iskolája is Bözödi György nevét viseli, a kulturális emlékezet jelenlétét erősítve, míg Bágyi inkább a kommunikatív emlékezetben él tovább. A hangsúly tehát a mesemondóról áttevődik magára a gyűjtőre.

Az első gyűjtésem volt a 2009-es egyetemi szakdolgozatomnak kiindulópontja (Kiss 2009), amelyben alaposan szemügyre vettem a Bözödi György hagyatékában található minden témába vágó kéziratot és dokumentumot. Az új ismeretekkel felvértezve mentem ki újra a terepre. Az adatközlőkkel a bözödi unitárius lelkész, Fazakas Lajos Levente tiszteletes úr jóvoltából kerültem kapcsolatba, de természetesen az adatközlők is irányítottak más adatközlőkhöz. Diktafonnal rögzítettett négy szemközti beszélgetések képzik a gyűjtés alapját. Kapcsolatba kerülhettem a falu néhány nagyon idős tagjával, a 94 éves Tordai Zsófiával, a 99 éves Berei Juliannával, a 79 éves Vas Mózessel, aki gyerekkorában hallgatózott, miközben Bözödi Bágyitól gyűjtött, a 82 éves Bartha Eszter nyugdíjas tanító nénivel, aki rendszeresen tartotta a kapcsolatot Bözödivel, a 43 éves Vas Ibolyával, akinek a nagyapja Marosi József volt, az a bözödi népénekes, aki László Jánossal, Ádám Györggyel és Bágyi Jánossal volt Budapesten Kodály Zoltán kérésére, a 80 éves Koncz Ágnessel, aki Marosi József lánya, a 90 éves Marosi Domokossal, Marosi József fiával, a 86 éves Sebesyén Sámuellel, a 72 éves Berei Zsuzsannával és a 82 éves Vas Ilonával⁴.

Sajnos az anyakönyvek a második világháború során megsemmisültek⁵, ezért azok vizsgálata nem állt módomban.

A helyszín: Bözöd

Maros megye délkeleti részén, Marosvásárhelytől 35 km-re (a Marosvásárhely Székelyudvarhellyel összekötő legrövidebb út felezőjénél található), közigazgatási központjától, Erdőszentgyörgytől 7 km-re fekszik, a Bözöd-patak völgyében, és nyugatról magas hegyláncolat választja el a Lóc-patak völgyétől. A falu körül lévő csúcsokról (pl. Anya-hegy) kilátás nyílik a Fogarasi-havasokra, Bekecs-tetőre, a Hargitára és az Isten székére, nyugaton a Torockó fölötti Székelykőre, valamint a Tordai-hasadék körvonalaira.

⁴ A kézirat terjedelmes volta miatt az interjúkat nem közlöm. Megtalálhatók: Kiss 2009.

⁵ Fazakas Lajos Levente bözödi unitárius lelkész szíves közlése.

A népszámlálási adatok szerint a mesegyűjtés idején (1941-ben) a faluban 1359-en laktak összesen: 1354 magyar és 5 cigány. Felekezeti szempontból 3 görög katolikus, 29 római katolikus, 408 református, 911 unitárius és 8 izraelita. 2002-re a lakosság összetétele így módosult: összesen 699-en laknak a településen, ebből 629 magyar, 12 román és 58 cigány. Felekezeti megoszlás szerint 412 unitárius, 158 református, 61 egyéb, 52 római katolikus, 10 ortodox, 8 adventista és 6 evangélista él Bözödön (Varga E. 1998–2002: 148).

Többnyire földműves, állattartó közösség. A nagy múltra visszatekinthető szalmafonás (kalapkészítés) jövedelempótló foglalkozás. A faluban működő és a szalmafonatot késztermékké (kalap, táska, díszek) feldolgozó egység az 1960-as évek elején szűnt meg. Jelenleg a szomszédos Kőriscapaton működik szalmakalap-múzeum. „A falu életszínvonalának emelkedésében, művelődési életében, forradalmi változást hozott a villanyáram bevezetése 1971-ben. Megsokasodtak a rádiók, televíziók és lemezjátszók. Minden évben megrendezésre kerül a házasember-bál, a kosarásbál, amely lehetőséget ad a falu lakóinak szórakozásra. A Bözödi György Általános Iskola táncsoportja már több elismerésben részesült, éppen a táncok népi sajátosságainak révén, Románia fesztivál megyei szakaszán kétszer nyertek II. díjat. A Bözödi Általános Iskola tanulói Benedek Elek mesemondó versenyen mesemondásért és kiváló szerepléséért emléklapot nyertek” (Márton, é. n.).

A mesegyűjtő: Bözödi György

Bözödi György (1913–1989) írói, történelmi és szociográfusi munkásságából kiviláglik, hogy nem a helikoni transzilvanizmus körébe tartozott, hanem az 1930-as évekre jellemző realitásirodalom képviselője. Bírálta a Tamási Áron körébe tartozó írók valóságtól való elrugaszkodását, szinte Orbán Balázsként már fiatalon bejárta a Székelyföldet (főleg az unitárius falvakat), és a kisebbségben levők falvainak hiteles rajzát adta (Katona Szabó 1981: 279). Mindezek mellett viszont ritkán és keveset szólunk az erdélyi folklorisztikában betöltött szerepéről.

Szeretném megcáfolni Faragó Józsefnek a következő kijelentését: Bözödi „eközben [ti. a modern magyar mesekutatási módszerek, Ortutay egyéniségvizsgálata kialakulásának idejében] [...] Bözödön az egész euró-

pai folklorisztikát feszegető módszertani kérdésekkel bizonyára mit sem gondolva” gyűjtötte össze Bágyi meséit (Faragó 1959: 764). Bözödi György igenis tisztában volt az addigi módszertani eredményekkel: a hagyatékban lévő tanulmányaiban felvázolja a mesegyűjtés tudománytörténeti kontextusát. Tájékozott más népek eredményeiben, ismeri Anderson, de Vries, Andrejev, Aarne összehasonlító monográfiáit, a földrajzi iskola célkitűzéseit, illetve az ebből kifejlődő, az egyéniség felé forduló módszertant. Ugyanakkor ismeri a módszerek úttörőinek munkásságát a mesemondó-típusok kategóriáiban (az orosz Ontschukevnek köszönhető a paradigma-váltás), és átlátja az erdélyi gyűjtések hiányosságait: „mi kiestünk ebből a módszertani fejlődésből, még anyaggyűjtésben is” (EME, BH 34). Az addig elért eredményeket felvázolva Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Ósz János népmesegyűjteményeit szakszerűen bírálja (EME, BH 34). Gyűjtését módszertani szempontból megalapozottnak tartja: „Bágyi mesekötetei nemsokára sajtó alá kerülnek, és szeretném, ha minél előbb nyilvánosság elé jutnának, hogy megjelenésük után még az öreg pásztor életében alkalma legyen bárkinek a tudományos ellenőrzésre” (EME, BH 34). Faragó József ezt a munkásságot a következőképpen értékeli: „Szóban és írásban sokszor biztattuk már a költőket és az írókat, hogy jöjjenek velünk minél többen ezen az úton [ti. népi alkotások gyűjtése], s nem ok nélkül, mert ők – a hivatásos folkloristák és az önkéntes gyűjtők mellett [...] – ma is méltó részt vállalnak a népköltészet gyűjtésében és értelmezésében, népszerűsítésében és feldolgozásában. Bözödi gyűjteménye ennek az írói munkának egyik követésre méltó eredménye” (Faragó, 1959: 762). Bözödi György Bágyi mintegy 25-30 meséjét adta közre különböző lapokban, folyóiratokban, és többször kapta azt a visszajelzést, hogy száz közül is meg lehet ismerni Bágyi meséjét. A mesekutatás tudománytörténetének ismerete mellett személyes tapasztalatai is az egyéniség fele fordították figyelmét.

A mesemondó teljes repertoárjának rögzítésére vállalkozott, szó szerint igyekezett megőrkíteni Bágyi meséit, rajtuk hagyva a jellegzetes ő-ző nyelvjárás nyomait. Faragó József erre irányuló bírálata (Faragó, 1959: 766–767) méginkább erősíteni látszik Bözödinek a folklorisztika tudományossága felé irányuló törekvéseit: a tájszavak és egyéb nyelvi sajátosságok gátolják a könnyed és kényelmes olvasást, viszont élethűek. Bözödi tehát nem népszerűsítésre törekszik, hanem a szellemi néprajz (korában új) módszertani paradigmáinak betartására. Erdélyben – Kovács Ágnes

ketesdi mesegyűjtése mellett – ő az első, aki már az 1940-es években – tudatosan – alkalmazza az egyéniségkutatás módszertani elveit, egy teljes mesemondó teljes repertoárjának feltárására irányuló törekvésein keresztül.

Bágyi János életútja

A következőkben – felhasználva a Bözödi-hagyatékából,⁶ valamint a publikált mesegyűjtemények utószavából és ugyanakkor a terepről származó információkat – szeretném csoportosítani, ismertetni mindazt, amit Bágyi Jánosról ezidáig megtudhattunk. Az általam felkutatott adatokat, biográfiai eseményeket, úgynevezett élettörténeti epizódokat⁷ úgy szeretném csoportosítani, hogy kialakuljon valamiféleképpen egy linearitás, progresszív rendszer (Keszeg 2005: 8), a születés és halál határai között elhelyezkedő életpálya. Ezért az emberi életet jellemző csomópontok, háttérkövetkező fordulóponatok, azaz biografikus toposzok szerint csoportosítom a feltárt adatokat a születés, származás, a gyermekkor, a foglalkozás, a házasság, az utód, a jellegzetes életpizódok, a budapesti szereplés és a halál szempontjából, rekonstruálva Bágyi alakját.

Születése. Bágyi János születési évét illetően sok helyen változnak az adatok. B. Nádor Orsolya az 1873-as évvel jelöli a mesemondó születését,⁸ Bözödi György ellenben *Az eszös gyermekben* megjegyzi, hogy a mesemondó hetvennyolc éves korában hunyt el (Bözödi 1958: 197). Ez azt jelentené, hogy Bágyi 1875-ben született. Ha megvizsgáljuk a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesület irattárában található kézírathagyatékot, akkor a több mese után is a következő szerepel: „Mondotta Bágyi János 66 éves, Bözöd, 1942” (EME, BH IV. 69) A fenti megjelölésből következően Bágyi 1876-ban született, tehát helyes a *Néprajzi Lexikon* adata is, B. Nádor Orsolya kötetében szereplő évszám helytelen. Mivel a világháborúk ideje előtről származó anyakönyvek a háborúban megsemmisültek, biztosabb

⁶ A mesemondó életének rögzítését Bözödinél a halandó embereknek való kontra-prezentikus emlékéllátás motíválja. Bözödi megörökítési kísérlete, valamint kora népmese-kutatásának paradigmáihoz való felzárkózás készíteti Bágyit történeteinek elmondására. Ennek szakirodalmát lásd Keszeg 2005: 9, 18.

⁷ A biografikus történetek három alapvető típusáról lásd Keszeg 2005: 7.

⁸ Lásd a könyv borítólapját, Bözödi 1993.

adattal nem rendelkezünk, a hagyatékban található egyes szám első személyű életrajzokból pedig hiányoznak a konkrét időpont-megjelölések.

Származása. A helybéli Sebestyén Sámuel azt állítja,⁹ hogy Bágyi János bözödi születésű volt, de a szülei vagy Solymosról vagy Andrásfalváról jöttek. Pontosán senki nem tudja, de a legtöbben úgy tartják, hogy nem volt bözödi születésű. A homályos emlékezet ezen a ponton teret enged a képzelőerőnek és feltételezéseknek: származhatott olyan településről, ahol ma sok a Bágyi családnevű¹⁰ lakos (pl. Solymos), de egy közeli erdőről, tanyáról is (Vas Mózes hipotézise¹¹). Apja koldult vagy alkalmanként nagygazdánál szolgált. Olyankor trágyát vitt szekérrel a mezőre, visszafelé pedig köveket szállított a gazdáknak Marosszentgyörgyre, Gyulakútára és Havadtőre. 53 évesen halt meg: egyik alkalommal a ló elragadta a szekeret, ő leesett róla, és a szekér elütötte (EME, BH IV. 6. a). Anyjáról nagyon keveset beszél, annyit, hogy „az én anyám még azután sokáig élt. Beteg lőtt a meghót” (EME, BH IV. 6. a).

Gyermekkora. Már gyermekkorában dolgozni szegődött és a Koncz családhoz került. Gyerekkori emlékeivel szűkszavúan bánik, egyetlen esetről szerzünk tudomást: egyik alkalommal talált egy táskát a piacon, és szekér alá bújva próbálta kibontani, remélve, hogy ennivalót talál benne (EME, BH IV. 69).

Foglalkozása. Tehén- és libapásztorként tartják számon a közösségben. Saját elmondása szerint sokszor elszegődött fát vágni vagy mezei munkát végezni napszámosként a nagygazdákhöz. Birtoka, vagyona sosem volt, a megkérdezett bözödiek mind-mind úgy minősítették őt, mint a falu legszegényebb, legszerencsétlenebb tagját. Koldulni ennek ellenére sosem koldult. Dolgozott Nagymedeséren is, ahol télen szánkóval hordta a fát eladni, majd elment Sipos Gyurihoz az erdőre. Tulajdonképpen bejárta és végigszolgált a vidék falvait. Mindkét háborúban részt vett, az első világháborúban egy ló kirúgta a fogát, majd a másodikban elvitték *taliján frontra*,¹² ahol megsebesült a nyaka, és emiatt a kreamsi kórházba került.

⁹ Lásd Sebestyén Sámuellel készített interjú (Kiss 2009: 69).

¹⁰ Sebestyén Sámuel egy Bágyi Mariska nevezetű bözödi lakoshoz irányított, remélve, hogy Bágyi egyik rokonára talállok, de csakhamar kiderült, hogy csak névrokonok.

¹¹ Lásd Vas Mózesrel készített interjú (Kiss 2009: 53).

¹² Lásd Tordai Zsófiával készített interjú. Kiss 2009: 48.

Családi állapota. Tordai Zsófia szerint *senkije se vót*.¹³ Bágyi Böződi által lejegyzett biografikus történetei közül az egyik¹⁴ részletesen ismerteti a mesélő családi körülményeit,¹⁵ a feleségével (nem törvényes házastársi viszony) való sikertelen együttélést (hiszen az anyja nem engedte, hogy azt vegye el feleségül, akit akart, Mónár Estört, EME, BH IV. 6b). Első felesége Némöt Varga lánya volt, akivel elhagyták egymást, mert „hát nem tudtunk élni égyütt, vaj öt esztendőöt kénlődtunk égyütt [...] nem volt életrevaló, [...] élhetetlen” (EME, BH, IV 6a). Ezután három évig kocsinak szegődött el Jakabházi Andráshoz, akinek az egyik zsellére szerzett neki egy kőrspataki asszonyt, Lőrinci Vilmát (akinek volt egy fia). Csakhamar kiderült róla, hogy nem becsületes asszony, többször is meglopta a nagygazdát. Emiatt Bágyi elhagyta. A harmadik nő az életében egy Albiné nevezetű nő volt, akivel „a háborúkor esküdtek meg” (EME, BH, IV 6a), és tizenkilenc évet éltek égyütt, míg a nő 84 évesen meg nem halt. Ezt követően még tizenöt évet élt Lázárnéval, „aztán Lázárné is meghót, én még élök” (EME, BH, IV 6a).

Hogy ezekből a kapcsolatokból végülis született-e utód vagy sem, máig kiderítetlen. Bágyi bátyja így jellemzi testvére házasesetét: „tégöd a fejeérnépek mind megcsufolnak”. A böződiek is csak találgatni tudnak utód szempontjából: Marosi Domokos szerint a testvérének, Bágyi Rózának volt egy lánya, illetve a testvérkapcsolatból is született egy fiú, aki Brassóba került.

Jelentős epizódok Bágyi János életéből. Életének egyik meghatározó eseménye, szerencsétlen fordulata a lábtörése, melyre többször visszatér. Részletesen elmeséli, hogyan történt, ahogy azt is, milyen sok segítséget kapott meggyógyulásáig: Szász Dénes feketenadály gyökeret hoz a lábára, sokan élelmiszerral segítik, magukhoz fogadják, tehetetlenségében gondoskodnak róla (EME, BH IV. 6a és 6b).

Élete kiemelkedően szerencsés fordulataának számít Kodály Zoltán és Lajtha László 1941-es böződi látogatása, akik azért érkeztek a faluba, hogy gramofonlemezre rögzítsék a helybeli idősebb földművesek éneke-

¹³ Lásd uo.

¹⁴ Böződi hagyatékában két gépelt kézirat található Bágyi életéről: a *Bágyi János életrajza* dossziéhoz egy 13 oldalas egyes szám első személyben elmondott monológ és egy 3 oldalas kiegészítő tartozik. Lásd EME, BH IV. 6a és 6b.

¹⁵ „Hát ott az erdőn lakott neköm egy bátyám, Bágyi Samubá.”

it.¹⁶ 1941. szeptember 25-én¹⁷ Bözödi György vele együtt Ádám Györgyöt, László Jánost és Marosi Józsefet kíséri el a budapesti rádió stúdiójába. A különböző napilapokban több újságíró is közölte ezt a hírszamba menő eseményt: cikkek jelentek meg a *Székely Szóban*, az *Ellenzékben* és a *Romániai Magyar Szóban*¹⁸.

Halála. A bözödiek többsége nem tudja sem térbe, sem időbe behatárolni Bágyi halálát. 1953-ban hunyt el egy balázsfalvi aggmenházban¹⁹. Sebestyén Sámuel ezt megerősíti,²⁰ és hozzáteszi, hogy sokszor üzent onnan a bözödi lelkésznek pénzkérés céljából: alig várta, hogy visszameheszen falujába, hiszen az öregotthonban mostoha körülmények között élt, és kegyetlenül bántak vele (súrlókefével és hideg vízben mosdatták). Hetvennyolc éves korában halt meg.

Amit Bágyiról még tudni vélünk. A falu szélén, az úgynevezett Tyúkszervárban/Tyúkszar utcában lakott – a legkülső házban, majd földbe vajt kunyhóban, a testvérével.²¹ B. Nádor Orsolya idézi, hogy volt idő, amikor Bözödi magához vette: „Sz. Szappanyos Gabriella a marosvásárhelyi Székely Szóban 1943-ban így ír róla: »Öreg, koránál sokkal elesettebbnek és görnyedtebbnek²² látszó ember Bágyi bá. Sok vihart átvészelt. De a kedélyét maradéktalanul megőrizte, huncutul hunyorító szeme tanúskodik erről. Bözödi György pártfogásába vette a rokkant, egyedülálló öregembert esztendőkkkel ezelőtt. Ellátja étellel, itallal, tisztességesen ruházza.

¹⁶ Ezek szöveges változatai megtalálhatók a Bözödi-hagyaték 27-es számú dossziéjában. Összesen 27 darab (a négy énekes nevének megjelölésével).

¹⁷ Ez az időpont nem egyezik meg a Bözödi György által írt cikk adataival (Bözödi 1942: 5): „A felszabadulás után a budapesti Néprajzi Múzeum ismét megkezdte a gyűjtést, áldozatokat nem kímélve pótolni igyekezett a veszteséget és már a felszabadulás utáni első nyáron több gyűjtőt küldött le fonográffal a Székelyföldre.” Ennek során 1941 nyarán gyűjtöttek fonográffal, majd 1942 augusztusában ismét megérkezik Bözödre Lajtha, és a jobb énekeseket a Néprajzi Múzeum és a rádió közös költségén felvitte Budapestre, ahol a rádió stúdiójában Kodállal együtt gramofonlemezre vették énekeiket: négy bözödi énekestől összesen harminc dallamot.

¹⁸ A lemezfelvétel élményének megörökítését lásd Tölcséres urak. *Romániai Magyar Szó*. 1991. július 27–28. Énekelnek a stúdióban a bözödi székelyek. *Ellenzék*. 1941. október 18.

¹⁹ Lásd Marosi Domokossal készített interjú. Kiss 2009: 68.

²⁰ Lásd Sebestyén Sámuellel készített interjú. Kiss 2009: 70.

²¹ Miután meghalt a felesége, a testvérével költözött össze. Erről lásd Marosi Domokossal készített interjú (Kiss 2009: 68).

²² Koncz Ágnes alacsony, szinte törpe alkatúnak minősíti.

Úgy is néz az öreg parasztköltő a vékonydongájú, fiatal 28 éves Bözödi Gyurkára, mint az édesapjára» (Bözödi 1993: 231).

Írástudatlan mesemondó és énekes.²³ Noha Bözödi sehol sem említi beszédhibáját, talán elhallgatja, és egyetlen, Bágyira vonatkozó írás sem tünteti fel, a terepen sokszor hozták szóba: egyesek azt állítják, hogy a testvére, Bágyi Róza volt selyp, nem ő, mások pedig, hogy egyiküknek sem volt *tiszta beszédje*,²⁴ Bágyinak *dunnyogós hangja vót*.²⁵ Vas Mózes szerint pedig egyszerre *habart* és *dadogott*.²⁶

A mesemondó Bágyi János

Tordai Zsófia²⁷ kiemeli, hogy Bágyi sosem mesélt nagyközönség számára. A mese hallgatóit ő a gyermekek csoportjára szűkíti – kizárólagosan. Vas Mózes²⁸ csak a *Jakab úrnak*,²⁹ gyűjtés céljából történő mesemondásra emlékszik, csakúgy, mint Bartha Eszter, aki szerint nem Bágyi járt mesét mondani Bözödihez, hanem fordítva; tudomása szerint a gyermekeknek egyáltalán nem mesélt (ő gyerekként csak hallgatózott!), és ő is megjegyzi a közönségtől való távolmaradást. Berei Juliánna³⁰ szerint pedig *alkalom nélkül mesélt, miko kedve vót*, inkább este. Annak mondott mesét és énekelt, aki meglátogatta. Emlékszik felkérésre is: néha tanítók, néha gyermekek kívánságára. Továbbá arra is, hogy fiatalabb hallgatóknak nem mesélt akármit, vigyázott mind a témára, mind a nyelvezetre. Vas Ibolya³¹ szerint télen, a kórusban mesélt, cserébe ennivalót kapott: *megvölt, hogy hétfőtől szombatig egy-egy házhoz. Így, a szomszédok. A férfiak kukoricát fejtettek, morzsoltak, a nők kalapot kötöttek vagy szalmát tisztítottak*. Koncz Ágnes szerint³² mindenkinek mesélt, felnőttek, gyerekeknek egyaránt, a helyszín pedig az utca volt, ahol többször beült egy-egy

²³ Többen visszaemlékeznek a tizenkét strófás úgynevezett Juliska-siratójára.

²⁴ Lásd Marosi Domokossal készített interjú (Kiss 2009: 68).

²⁵ Lásd Sebestyén Sámuellel készített interjú (Kiss 2009: 70)

²⁶ Lásd Vas Mózesrel készített interjú (Kiss 2009: 52)

²⁷ Lásd Tordai Zsófiával készített interjú (Kiss 2009: 49).

²⁸ Lásd Vas Mózesrel készített interjú (Kiss 2009: 53).

²⁹ Azaz Bözödi Györgynek (írói álnév).

³⁰ Lásd Berei Juliánával készített interjú (Kiss 2009: 54).

³¹ Lásd Vas Ibolyával készített interjú (Kiss 2009: 58).

³² Lásd Koncz Ágnessel készített interjú (Kiss 2009: 62.)

kapuba. Marosi Domokos³³ pedig határozottan állítja, hogy Bágyi inkább a gyermekeknek mesélt, néha a gazdáinak: sokszor alig várták, és ilyenkor leültek köréje, úgy hallgatták. A mesemondásának ideje az este vagy esős idő. Sokszor mesélt télen, hiszen máskor dolgozni kellett, hátráltatta volna a munkát. Ő viszont személy szerint többször hallotta őt ebédidőben mesélni (ő hordta neki az ételt, mikor Bágyi tehénpásztor volt), és emlékszik arra, hogy *minden szavára lehetett kacagni*. Berei Zsuzsanna és Vas Ibolya pedig úgy emlékeznek, hogy Bágyi törökbúzaszedéskor mesélt.

Bözödi kéziratában egyetlen, a kontextust is megvilágító eset található, bár ez éneklésre vonatkozik: Marosvásárhelyen, miután eladták a fájukat, egyik társával mulatni mentek, és felkérték őt a közönség szórakoztatására: „gyere mönyünk el vendéglőbe bé, me tudom, hogy jó énekös vagy” (EME, BH IV. 6b).

Az eltérő válaszok ellenére is lehet általánosítani: Bágyi sosem mesélt a munka rovására, és sosem mesélt nagyközönség számára. Ketten is említik, hogy Bágyi akkor tudott a legjobban mesélni vagy énekelni, ha előtte pálinkát ivott.

Bözödi *Egy népmese két változatához* című, hagyatékban található kézírata (EME, BH 71) a falusi hallgatóság fontosságára is figyelmeztet, melynek a mesélő beszél. Ugyanannak a mesének két változatát veti össze, és mindkettő a Kis-Küküllő vidékéhez tartozik. „Otthon kell lennünk az egész vidék népi életében, hogy a mese elérhesse igazi hatását.” (EME, BH 71) Például Újfalú említése a mesében a bözödiek harsány felnevetését idézi elő, míg egy idegen számára az elhangzó helynév nem keltené fel különösebben a figyelmet. A hallgatóság tisztában van a térrel, ahol a mese elhazlik (Bágyi gyakorta ötvözi az imagináriust a reális térrel), ily módon a befogadó „tudja például, hogy ha a hős ezen az úton indult el, a másik meg amazon, hol fognak találkozni, és ez fokozottan tartja feszülten figyelmét” (EME, BH 71). Bözödi arra a következtetésre jut, hogy a mese szorosan a népi közösség életébe beágyazott produktum.

Faragó József megállapítása a következő: „A *mesemondóról* című utószóban szépen méltatja-búcsúztatja ugyan, de sajnos még mindig nem mond róla eleget. Különösen két alapvető kérdés marad teljes homályban: az egyik, hogy Bágyi miképpen mesélt, a másik pedig, hogy a meséket mikor, kitől, honnan tanulta.” (Faragó 1959: 764) Az első kérdés vá-

³³ Lásd Marosi Domokossal készített interjú (Kiss 2009: 67.)

laszát az imént rekonstruáltam főként a bözödiek visszaemlékezéseiből, a második kérdésre viszont maga Bözödi is válaszol kéziratában, megjelölve a forrást: „Fiatalkori szolgálatai, katonáskodása alatt ismerte meg a faluján kívüli világot. Meséit részint szülőfalujából, édesanyjától örökölte, részint pedig vándorlásai alkalmával szedte fel a hozzá hasonlóktól, s a mesék iránti szeretetét éppen az magyarázza, hogy bennük találta meg az egyetlen vigasztalást az elveszett valóságért.” (EME, BH 69)³⁴

A mesemondó tekintélye is olyan kontextuális tényező, mely nem hagyható figyelmen kívül. A falubeliek körében a vélemények ebből a szempontból is széles skálán mozognak. Tordai Zsófia a gyermekek csúfalkodási célpontjaként láttatja a mesemondót: mindenki kacagta őt, nem értékelté, bármit is mondott/énekelt, hiszen nem értették beszédhibája miatt.³⁵ Ez a közösség emlékezetében elevenen él, tulajdonképpen erre emlékeznek a legtisztábban. Még példákkal is bizonyítani tudják, hogy valóban így volt: sok mondat vagy mondatfoszlány megmaradt a Bágyira emlékezők tudatában. Ha nem is tudják egységesen rekonstruálni a mesemondás és -hallgatás kontextusát, narratív szinten meglepően sok az emlék (jellegzetes szófordulatok, szófoszlányok, humoros mondatok). Így például: *úgy szerettem a táposztyajevet hideg pulitszkáva; elég baj, hogy jól vagy; csirárára lecsó; hetven helyett héppén* stb.

Tordai Zsófiával³⁶ ellentétben, aki szerint *még*ha köszönt is [Bágyi], *réa se néztek*, Vas Mózes³⁷ ezt mondja: *Mindenki illedelmesen szólt János bához*. Emellett többször is jelzi, hogy nem bajlódott³⁸ vele senki. Berei Julianna³⁹ is megjegyzi, hogy főként a gyermekek nevelték sokat, de ennek ellenére mindenki jóban volt vele. *Mindenki szerette* – hangzott legtöbbször a válasz a feltett kérdéseimre. Bözödi György pedig megállapítja, hogy „híres mesemondóként ismerték mindenütt.” (Bözödi 1958: 157)

Specialista volt-e Bágyi János? A kérdés jogos, hiszen a népi specialista terminológia olyan személyre vonatkozik, aki „a maga és/vagy környezete megítélése szerint egy foglalkozást mennyiségi vagy minőségi szem-

³⁴ *Előszó* cím alatt.

³⁵ Szerinte Bözödivel emiatt nem lehetett olyan jó viszonyba: Bözödi szégyellte volna, ha az ő társaságában látják.

³⁶ Lásd Tordai Zsófiával készített interjú (Kiss 2009: 50).

³⁷ Lásd Vas Mózessel készített interjú (Kiss 2009: 53).

³⁸ Foglalkozott.

³⁹ Lásd Berei Juliannával készített interjú (Kiss 2009: 54).

pontból szerepszerűen, a környezettől elütő módon gyakorol” (Keszeg 2005: 20). A specialistának való minősítés előtt a következő kérdésekre kell választ keresni: a közösség tudásának melyik részét fedi le az adott személy, milyen speciális tudással rendelkezik, hogyan alakul ki a tekintélye, szolgáltatása mennyire biztosít megélhetést számára, mennyire tipikus vagy atipikus az életpályája, speciális foglalkozásának állandósulása mennyire készíti a környezetét újrászerveződésre, illetve mennyire áll kapcsolatban a médiával (Keszeg 2005: 20).

Bágyi népi énekesként és mesemondóként, azaz szellemi tudásával hívta fel magára a figyelmet – elsősorban a falu író-értelmisége, Bözödi György figyelmét. A mi esetünkben nem a közösség az, ami kiemeli az egyént, és specialistává lépteti elő, hanem a gyűjtő maga, „saját kultúrájában kutató etnológusként” járul hozzá Bágyi specialistává válásához. Ő az, aki felhívja figyelmet Bágyi meséinek mennyiségi mutatóira, és népszerűsíti a mesemondóról szóló tájékoztatójában (Bözödi 1958: 196), illetve különböző élethelyzetekben: Bözödi sokszor hívta magához Bágyit, mikor vendégei voltak szórakoztatás végett (írótársai, mint Sütő András, Móricz Zsigmond stb. többször meglátogatták őt Bözödön).⁴⁰ Egyik, kéziratban talált tanulmányában ezt írja róla: „A gépírásban lévő lejegyzett anyag alapján 35-40 000 nyomtatott sorra lehet tenni Bágyi János meséit, így azt hiszem, túlzás nélkül elmondhatom, hogy a székely pásztor méltó társa a világhírű karjalai asszonynak.” (EME, BH 34.)⁴¹ És továbbra is érvel emellett: míg Paraske Larin asszony több műfajban érte el a 32 000 sornyi hosszúságot, addig Bágyi egyetlen műfajban ennél többet. „Ha sikerül énektudását is feljegyezni [...], nemzetközi viszonylatban is [...] kimagasló alak lesz.”⁴²

Szerették őt a faluban is, de nem emelkedett ki a közösségből, hanem mesemondása, illetve szorgalma által került ki marginalizált pozíciójából. A mesemondás sokszor jelentett számára túlélési lehetőséget, abban az értelemben, hogy legtöbbször ételt kapott, vagy mulatságokban kifizették a számláját. Biográfiája pedig sok atipikus vonásban gazdag. Tréfás, humoros természete és szorgalma nélkül peremre szorult volna. Mesemondásáért viszont szívesen látják és gondozzák a bözödiek, ha erre kerül a sor.⁴³

⁴⁰ Marosi Domokos utólagos közlése.

⁴¹ A szöveg egy előadás lejegyzett változata.

⁴² Uo.

⁴³ Lásd például lábtörése miatti kiszolgáltatottságát.

Bözödinek köszönhetően kapcsolatban állt a médiával. Többször publikálták meséit, a gyűjtő több újságban is közölte őket,⁴⁴ illetve gramofonlemezre vették a hangját, sőt, Budapesten is szerepelhetett a rádió stúdiójában.

A viszonylagosság és sokszor az ellentmondásosság jellemző a bözödi mesemondóra való emlékezésre. A közösség emlékezetében főként az él, ami Bágyi anyagi helyzetére és mese-, illetve énektudására vonatkozik. A bözödiek kollektív emlékezete főként biografikus emlékezet, azaz a személyes tapasztalatokhoz kapcsolhatók (vö. Ricoeur, 1999, 56). A Bágyiról szóló anekdotikus történeteknek,⁴⁵ illetve állandó szerkezetekként funkcionáló mondatok, esetleg szállóigék⁴⁶ kialakulásának mnemotechnikai szerepe van. Ez a fajta emlékezés elsősorban nem vizuális vagy szcenikus, hanem nyelvileg szervezett, narratív (Barna 2002: 152).

A kommunikatív emlékezet kulturális emlékezet felé mozdulása Bözödinek köszönhető. A médiával való kapcsolat a mesemondás nagyfokú megformáltságát, intézményesülését (*intézményes mnemotechnika*, Ricoeur 1999: 56) eredményezi, valamint a szakosodott hordozók jelenlétét (Assmann 1999, 56). A kommunikatív emlékezettel szemben a kulturális emlékezet nem magától terjed, hanem tervezés és irányítás alatt áll, azaz ellenőrizhető (Ricoeur 1999: 57).

A falu óvónője, Szabó Piroska közlése szerint volt idő, amikor a gyerekek mesemondóversenyeken való szerepléskor Bágyi *Tréfás farkas* című meséjét mondták el, de nem a jellegzetes bözödi nyelvjárásban. Ugyanakkor tőle tudom, hogy a *Napsugár*⁴⁷ gyermeklapban létezik erről a meséről képregény formában egy feldolgozás.

Bágyi János meséinek kézírata, átírása, nyomtatása

Az orális szöveg írott közegbe való konvertálása megszünteti a szóban elhangzó mese rugalmasságát, egyediségét, a változatok gazdagságát (vö. Keszeg 2008: 83). De nem *ugyanannak* a tartalomnak/formának a „visz-

⁴⁴ A hagyatékban több újság is található, főként az *Ellenzék*ben jelentek meg a mesék (szám szerint 17).

⁴⁵ Lásd Marosi Domokossal készített interjú (Kiss 2009: 67).

⁴⁶ Például: a fiatalok így csúfolkodtak egymással: *Úgy nézel ki, mint Bágyi bá szamara*. Lásd uo.

⁴⁷ *Napsugár* XXXII. évf. 1988. március. 375.

szaadásáról” beszélhetünk, hiszen a szóról szóra való leírás, majd a folyamatos átírás következtében ez nem lehetséges. A Bágyi-mesék kéziratos és nyomtatott fázisai közötti elmozdulásokban kulcskérdésként kezelem a többszöri átírás során bekövetkezett módosulásokat.

Rekonstruálva Böződi gyűjtésének kontextusát, tudjuk, hogy nem a hangszalagra rögzítés módszerével dolgozott, nem állt rendelkezésére hangrögzítő eszköz. Ehelyett Bágyi tollba mondta a meséit, azaz azok diktálás útján kerültek papírra. Sem a hagyatékban, sem a kiadott kötetek elő-, illetve utószavában nem találtam a gyorsírás nehézségeire vagy az elhangzott mesék egyes részeinek megisméltésének szükségességére utaló megjegyzéseket. Viszont már maga a tollbamondás műfaja is sokban eltér a szabad előadástól, kezdi felvenni az írott szöveg sajátosságait: korlátozottá válik. Első fázisnak tehát a szabad előadás tollbamondássá válását tartom.

„...szó szerint jegyeztem és igyekeztem mindenben megörökíteni Bágyi János stílusát, előadásmódját, nyelvének eredeti színeit, néprajvi sajátosságait, hogy az olvasó olvasás közben a mesemondó hangját is hallja.” (Böződi 1958: 19) Böződinek ez a törekvése az élő szó jellegzetességeinek írásban való megörökítését jelenti. Úgy kívánja kötetlenből kötött formába emelni a meséket, hogy azok ne veszítsenek szóbeli elhangzásuk sajátosságaiból. Ezt tekintem a második fázisnak.

Kovács Ágnes a modern mesekutatás útjára lépésének tekinti Kriza János felismerését, miszerint a mesemondót anélkül kell érvényesíteni hagyni, hogy a gyűjtő saját tehetsége előtérbe kerüljön, ezért is írta meg székegy nyelvjárásban a *Vadrózsákat* (Kovács 1982: 34). Böződi sem szándékszik a népköltési szövegeket irodalmivá tenni, a mesegyűjtésről úgy vélekedett, hogy „aki benne születik, annak a gyűjtés természetes állapot és nem tudományos cél, mint némely kívülálló feltételezi – különösen akkor, ha még helyben is van egy különleges tehetségű mesemondó” (Böződi 1993: 231). Mégis, amikor kiadásra készítette elő a meseszövegeket, sokszor látta szükségét az igazításnak, pontosítani a lejegyzéseket, helyenként stilizálni, hiába szó szerint, udvarhelyszéki ö-ző nyelvjárásban jegyezte le őket. Szerinte a tudományos pontosságú fonetikai jelek élvezhetetlenné tették volna a szöveget (Böződi 1993: 231). A szó szerinti lejegyzés publikálásra átírt kéziratát tekintem harmadik fázisnak. Negyediknek pedig magát a publikált változatot. A fázisok közt módosulások figyelhetők meg: a mesélő mint szerző fokozatosan háttérbe szorul (természet-

sen nem annyira, mint az irodalmi művek esetében), a gyűjtő pedig társ-szerzővé válik.

Tekintsük át a hagyatékban található kézirat és a publikált szövegek⁴⁸ közti szembetűnő eltéréseket! Az 1958-ban megjelenő *Eszös gyermekök* kötet tartalomjegyzéke megegyezik a kéziratban előkészített címlistával mind számban, mind sorrendben. Csupán helyesírási kérdésekben találunk néhány eltérést: a kéziratban *A hős szabólegény* című mese a kötetben *A hős szabólegénként* szerepel, illetve *A király szógállója* helyett *A király szógálója* lesz. A címadó mese megtalálható a hagyatékban, gépelt és kézzel itt-ott javított változatban. Kriza „segédgyűjtőjének”, Kis Mihály szövegeihez hasonló sajátság, hogy „nem tagolódnak párbeszédes és elbeszélő részekre” (Kovács 1982: 38), és „a szerző sehol nem emeli ki az egyenes beszédet, az mindenütt beleolvad a szövegkörnyezetbe, még gondolatjellet vagy idézőjellet sem alkalmaz” (Kovács 1982: 38), Bözödi kéziratában is hasonló az eljárás. A gépelt szöveghez képest utólagos a kézírásos toldás – a tördelést és egyéb helyesírási javításokat jelezve. Ez utóbbira példa az „*o*jan” ly-nal való kijavítása, „*f*jam” helyett „*f*iam”, „*g*azdás~~ko~~gyál” helyett „*g*azdás~~ko~~djál”, „*as*z~~mo~~ngya” helyett „*az*t *mond*ja”, „*le*jány” helyett „*le*ány”, „*kir*áj” helyett „*kir*ály”, „*ij*en” helyett „*ily*en”, „*f*ekü~~gy~~ *le*” helyett „*f*ekü~~dj~~ *le*” jelenik meg a kötetben stb. Ezek a kézírásos helyesbítések, a gépelt szöveg átírásának/újraírásának szükségességét motiválják, így a publikált változat – mint következő fázis – már rendelkezik a végső formával.

Az 1993-ban megjelent *A Nap s a Hold keresése* esetében már sokkal több az eltérés. A kötet tartalomjegyzéke ebben az esetben is megtalálható a hagyatékban. A címadó mese eredetileg *A három falevél* volt (ezt jelzi az eredetileg gépelt majd áthúzott cím és a föléje írt alcím). A kézirat tartalomjegyzékén olvasható Bözödi ceruzával írt megjegyzése, miszerint „ez elküldve Akadémiának, 1987 elején”, azaz a kézirat csak a leadás után hat évvel jelent meg.

⁴⁸ „Az utóbbi időben szinte a teljes magyar nyelvterületről jelentek meg jó mesegyűjtemények. Ám ennek ellenére is kéziratban még mindig számos mesegyűjtemény van, részben szakkutatók, részben önkéntes gyűjtők feljegyzései.” Vagy: „Az utóbbi három évtizedben (főként Erdélyben) megnőtt magyar mesegyűjtéseknek csak tizedét publikálták eddig, a többit archívumok és a gyűjtők asztalfiókjai őrzik.” Vagy: „Sajnos a 40-es években megindult monografikus gyűjtések közül csak Kovács Ágnes ketesdi anyaga jelent meg, ez sem teljesen” (Voigt 1998: 238–239). Ez jellemző a Bözödi György esetére is.

Továbbá a kéziratban található mesék sem számban, sem sorrendben nem egyeznek a publikált változattal.⁴⁹ Míg a kéziratban Böződi negyvenöt mesét sorol ebbe a kötetbe, addig B. Nádor Orsolya harmincat rendez saját alá. A következő mesék maradnak ki: *A három falevél* (az eredeti címadó mese!), *A boszorkán lakatosné*, *Fíját kereső asszon*, *Rupi kirájsága*, *Szabadságos katona*, *Herodes kiráj*, *Bíró Kálmán*, *A öregembör tanácsa*, *Két tojás*, *A vendéglős leánya*, *A vakembör*, *Körösztos vitéz (ösven)*, *Tátos János*, *Tréfás esetek* és *Az asszon természete*. (Ezek közül a *Rupi kirájsága*, *Heródes kiráj*, *Tréfás esetek* és *Az asszon természete* című mesék a hagyatéék *Pajzán mesék* dossziéjában szerepelnek.) Átírások tekintetében: „*A juh fija*” „*A jú fia*” lett, „*Világszépasszon*” helyett „*A Világszép Asszon*”, „*A kirájleján három jegye*” helyett „*A királyleán három jegye*”, „*Szüzmárija*” helyett „*Szüz Mária*”, „*leján*” helyett „*leán*”, „*kicsiembör*” helyett „*kicsi embör*” jelent meg, sőt még a címadó mesében is tapasztalhatók eltérések: „*A nap s a hód keresése*” helyett „*A Nap s a Hold keresése*” szerepel. A helyesírás tehát igazodik a kor helyesírásához, az ejtés rovására.

Az első megjelent kötet, *A tréfás farkas* (Böződi 1942) kézírata nem szerepel a Böződi-hagyatékban, csak néhány mese, illetve kézírással javított gépelt szöveg, melyek a tördelés és helyesírás előbbiekhez hasonló problémáit vetik fel.

Nem publikált szövegek

A hagyatéék Bágyi meséit tartalmazó részében sok utalás található a pajzán, obszcén tartalmuk miatt nem publikálható mesékre („felnőtt kötet”, „közölhető mesék” stb.). Összesen harminchárom pajzán mese szerepel a hagyatékban, két példányban (a második példányból hiányzik az első és utolsó mese): 1. *Rupi kirájsága*, 2. *A tudós orvosné*, 3. *A hárombajos embör*, 4. *A mák*, 5. *Jobbágyszabadítás*, 6. *A rokkant katona*, 7. *Tizenkét tál ajándék*, 8. *Korondi fazék*, 9. *Szerelmös történetek*, 10. *Furfangos János*, 11. *A gazdagság ára*, 12. *Milyen az asszony?* 13. *Az akaratos mönyecske*, 14. *A fekete bárán*, 15. *A szömérmetsző léján*, 16. *Az*

⁴⁹ Kötetszerkesztésben a mesék sorrendje általában az elmondás rendjét követik, vagy műfajok szerint elrendezettek, esetleg olyan meglátás szerint csoportosították őket, hogy az olvasó számára a kötet ne legyen fárasztó (Kovács 1959: 282–285).

okos asszon, 17. Az ördöggyavított doktor, 18. Oláfali vígságos, 19. A menyország lámpái, 20. Tátos János, 21. Szegény ember szép felesége, 22. A kirájléján ötözete, 23. Julis asszon, 24. ..., maradnál úgy, 25. Éggy elég, 26. A disznópásztor igaza, 27. A purdé feleséget keres, 28. A négy léjantejbér, 29. Az asszon nadrágja, 30. A léjánka szépálattya, 31. János bácsi⁵⁰, 32. A három katona. 33. A kicsiembőr próbája.

Ami még a hagyatékban található mesék esetében megfigyelhető, az a címadás problémája. A címek túlnyomó többsége utólagosan került a mesék elejére, ezt jelzi az eltérő színhasználat, esetleg más karakterű betűk vagy a kézírás. Sehol nem találtam arra vonatkozólag információkat, hogy ki adta a címet, a szerző vagy a társszerző. Gyanítom, hogy Böződi. Az ő érdeme ugyanakkor a mesék sorrendjének megválasztása, valamint a kötetcímadás.

Összefoglaló

Jelen tanulmány Bágyi János mesemondó és a hozzá kapcsolódó publikációk, illetve kéziratok központba állítására törekedett. Nemcsak életútja látszik körvonalazódni, hanem a mesemondás kontextusa is, valamint a gyűjtő Böződi György néprajzi tevékenységére is fény derül.

Bágyi foglalkozása, anyagi helyzete, rendezetlen életkörülményei és családi élete miatt a társadalom peremére került, de mesemondó tehetsége miatt sikerül integrálódnia a lokális közösségbe. „A beszédben előforduló funkciókat végső soron a társadalmi tevékenységben részt vállaló emberek céljaival és szükségleteivel egyenes összefüggésben kell megállapítanunk.” (Hymes 1997: 493) Ami Bágyit mesemondásra készíteti, az főként az alkalmazkodási vágyban keresendő, a böződi mesemondás tulajdonképpen beilleszkedési kísérlet. Bágyi János mesemondásának tehát kimondottan szocializációs szerepe van.

A gyűjtő Böződi György az, aki kiemeli őt a környezetből, és aktívan hozzájárul tekintélyének alakulásához. Az író, szociográfus és történész folklorisztikai tevékenységét a tudománytörténet általában csak meg-

⁵⁰ A meseközlés végén a következő, kontextusra (forrásra) utaló megjegyzésre bukkanunk: „Szabó Pistának odavótam szénájér Salamásba, s mikor jöttünk haza, ő mondogatta”. (EME, BH: 69)

említi, tanulmányomban viszont hangsúlyozott szerepet kap. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a néprajzos tevékenysége hivatalosan nem tartozik egyetlen intézményhez sem, nem szakirányítással történik, inkább a szülőföld iránti érdeklődése motiválja. Ennek ellenére tisztában volt az addigi módszertani eredményekkel, tájékozódott a módszerekben, a mesemondótípusok kategóriáiban és átlátta az erdélyi gyűjtések hiányosságait.

Bágyi János esetében a mesemondó teljes repertoárjának rögzítésére vállalkozott. Gyűjtései a tájszavakhoz és egyéb nyelvi sajátosságokhoz való hűséget tükrözik, tehát elsősorban nem népszerűsítésre törekszik, hanem a szellemi néprajz módszertani paradigmáinak betartására. Neki köszönhető, hogy Bágyi János, a bözödi mesemondás reprezentatív alakjaként a legjelentősebb erdélyi mesemondók táborát gazdagíthatja.

Irodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

BARNA Gábor

2002 Idő és emlékezet. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közéltések az időhöz. Tanulmányok*. (Tabula könyvek) Néprajzi Múzeum, Budapest, 152–171.

BÖZÖDI György

1942, 1943 *A tréfás farkas. Bágyi János meséi*. Turul Kiadás, h. n.

1958 *Az eszös gyermek. Bágyi János meséi Bözödi György lejegyzésében*. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest

1993 *A Nap s a Hold keresése*. Szerkesztette B. Nádor Orsolya. Akadémiai Kiadó, Budapest

1998 A „tölcseres urak”. In: *Uő: Földre írt történelem. Válogatott írások*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 249–254.

FARAGÓ József

1959 Bágyi János meséi. *Korunk* XVIII. (5) 762–767.

HYMES, Dell

1997 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 458–495.

KATONA SZABÓ István

1981 Böződi György. In: Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 279–282.

KESZEG Vilmos

2005 Előszó. In: Uő (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek 1.* (Sapientia Könyvek) Scientia Kiadó, Kolozsvár, 7–23.

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet.* KJNT – BBTE, Kolozsvár

KISS Emőke

2009 *A mesélés szocializációs szerepe. A böződi Bágyi János mesemondó.* Szakdolgozat. Kézirat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár

KOVÁCS Ágnes

1944 *A kalotaszegi Kettesd mesekincse.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 188.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

1959 Mesegyűjtés, mesekiadás. *Korunk* XVIII. (2) 282–285.

1982 Kriza János népmeséinek hitelessége. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklórisztikáról.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 33–46.

MÁRTON Emőke

É. n. Böződ. http://www.htmik.hu/konyvespolc_doc.php?id=12 (Letöltés ideje: 2009. 06. 18.)

RICOEUR, Paul

1999 Emlékezet, felejtés, történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Kijárat Kiadó, Budapest, 51–68.

VARGA E. Árpád

1998–2002 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1950–2002 között. I. Kovászna, Hargita és Maros megye.* <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (Letöltés ideje: 2009. 06. 18.)

VOIGT Vilmos

1998 Mese. In: Uő (szerk.): *A magyar folklór.* Osiris Kiadó, Budapest, 221–280.

Kéziratok, levéltári dokumentumok

BÖZÖDI GYÖRGY KÉZIRATHAGYATÉKA (BH)

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. IV. Bözödi György kéziratai: 34. A székely népmesegyűjtés fejlődése, 69. Mesegyűjtés és feldolgozás (Bágyi János és Móka Eszter meséi), 71. Egy népmese két változatához. A katalógus internetes változatát lásd BOGDÁNDI Zsolt: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=356>

Culegerea de basme populare a lui Bözödi György din Bezid

Bözödi György a ascultat și a notat basmele populare lui Bágyi János din Bezid la începutul anilor 1940. O parte dintre aceste basme au fost publicate, astfel că povestitorul este cunoscut de către cercetarea basmelor populare maghiare. Cu o jumătate de secol mai târziu autoarea studiului de față s-a angajat să reconstruiască circumstanțele culegerii basmelor, viața și repertoarul povestitorului, respectiv popularitatea sa și amintirea ce-i păstrează satul. Cealaltă sursă a cercetării o constituie fondul Bözödi György, păstrat în arhiva Societății Muzeului Ardelean.

A Folk Tale Collection from Bezid by Bözödi György

Bözödi György listened to the tales of Bágyi János from Bezid and wrote them down in the beginning of the 1940s. Some of these tales were published, thus the tale teller was recorded by Hungarian folk tale research. After half of a century the author of the present study undertook the task of reconstructing the circumstances of collecting, the life and repertoire of the teller, his popularity and his memory in the village. Another source of the research is the legacy of Bözödi György, kept in the archives of the Transylvanian Museum Society.

Képek

Bözödi György háza, 2009.

Bözödi György háza, 2009.

Bözödi György-emléktábla, 2009.

Bágyi János. Gy. Szabó Béla illusztrációja (A tréfás farkas)

Szőke Renáta

Ki volt Jenei Sándor?

Jenei Sándor életéről és munkásságáról eddig viszonylag kevés információ került a nagyközönség elé. Halála után, a kisebbik fiával folytatott beszélgetésből tudtunk meg róla többet. A fia bemutatása nagyobb mértékben Jenei Sándor lelkipásztori munkásságára fókuszált. Mivel a fia is a lelkeszi pályán van, édesapja életéből ő a lelkeszi hivatáshoz fűződő emlékeket tartotta fontosabbnak elmondani. De lássuk konkrétan, hogyan is él tovább Jenei Sándor fia, Jenei Tamás emlékeiben.

Jenei Sándor élete

1914. szeptember 11-én született Nagyernyén. Értelmiségi családból származott. Édesanyja, született Zoltáni Ilona, a sáromberki lelkész leánya, felmenői több nemzedéken át lelkipásztorok voltak. Édesapja, ugyancsak Jenei Sándor, Nagyernyén volt a falu lelkésze. Nyolcan voltak testvérek, négy fiú (Imre, Sándor, Ferenc és Jenő) és négy leány (Mária, Judit, Erzsébet és Ilona). Az elemi iskolát Nagyernyén, középiskolai tanulmányait a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte, ahonnan a közelség miatt elég gyakran látogatott haza. Édesapjuk a gyermekeket tudatosan próbálta az értelmiségi pálya felé terelni. Hogy ezt véghezvihesse, alkalmanként földet vásárolt, ha a családnak pénzre szüksége a tandíjak kifizetésére, akkor azt rögtön elő tudja teremteni.

A nyolc gyermekből a többség értelmiségi pályát választott. A fiúk vagy egyetemre mentek, vagy valamilyen szakmát tanultak. A lányok pedig, a kor szokásainak megfelelően, Székelyudvarhelyre, a Református Tanítóképzőbe mentek tovább tanulni, kivéve Máriát, aki életében tisztviselői állásokat töltött be. A marosvásárhelyi kollégium elvégzése után Sándor is tovább tanult. A Kolozsvári Református Teológiai Intézet hallgatója lett

1931-től 1936-ig. A teológiai diploma megszerzése után egy évig az Erdélyi Református Egyházkerület külmisziói utazótitkára lesz.

Az első világháború után bekövetkezett egyházi ébredés folytán egyházunk felismerte, hogy külmiszió nélkül nem egyház az egyház. Kellő angliai és svájci szakképesítés után egy házaspárt küldött ki Mandzsúriába, Kína északi részébe, misszióba. Ez volt a Babos házaspár.¹ Ahhoz, hogy ez a missziót végző házaspár a munkáját ott, Mandzsuriában végezhesse, annak itthon lelki és anyagi hátteret kellett biztosítani. Az utazó titkárnak az volt a feladata, hogy járta a különböző gyülekezeteket, ahova meghívták, s ott előadást tartott a külmiszióról. Buzdította a híveket a külmiszióért való imádkozásra, utána pedig adományokat gyűjtöttek a külmiszió számára [...] Ezért ez egy fontos munkakör volt!

A segédlelkészi évekhez hozzátartozott ez az egy év külmisziós utazótitkári tevékenység. Utána Jenei Sándort kihelyezték további segédlelkészi szolgálatra Alsócsernátonba, Csíkszeredába, majd Magyarvistára. Végül Pusztakamarásra került parókus lelkésznek és ott 1939–1946 között hét évet töltött. Ebben az időben nem csak a lelkipásztori feladat hárult rá, ugyanis a háború alatt a pedagógusok egy része Észak-Erdélybe szökött, s így a pusztakamarási felekezeti iskola is tanító nélkül maradt. 1940–1944 között ezért a gyermekek tanítása szintén az ő feladata lett. Ezekben az években ismerkedett meg első feleségével, Bartha Idával, aki Kolozsváron végezte a tanítóképzőt. Az esküvőjük 1943-ban volt. Első gyermekük, Sándor, Kolozsváron született 1945. március 1-én. Bartha Ida a gyermekük megszületése után rövidesen elhalálozott. A kolozsvári Házsongárdi temetőben nyugszik. Pusztakamarás után Jenei Sándor a Hunyad megyei Rákosdra került. Itt töltötte a következő évtizedet 1946–1955 között. Ezek alatt az évek alatt jelentős változások történtek a magánéletében. Nagybátyja, Zoltáni Pál révén megismerkedett második feleségével, Nagy Éva Piros-

¹ Babos Sándor 1903. február 9-én született; 1933–1947 között az Erdélyi Református Egyházkerület első mandzsúriai, kínai misszionáriusa. Felesége Lőrincz Mária. A mandzsúriai missziós munkájáról megjelent kötetek: Babos Sándor: *Mandzsúriai naplója*. Füßy Könyvnyomda, Torda, 1936. Babos Sándor: *A szungarin*. Egyház és Misszió kiadása, Kolozsvár, 1939. Dr. Horváth Jenő: *A pogánymisszió arcvonalán*. Minerva irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T., Kolozsvár, 1939. *Pagodák árnyékában*. Babos Sándor magyar misszionárius levelei alapján összeállította Németh Sándor. Magyar Református Külmisziói Szövetség kiadása, Budapest, 1944. Miklya Luzsányi Mónika regényes életrajzot írt *Vándorlevelek Mandzsúriából* címen. Harmat Kiadó, Budapest, 2007.

kával. Nagy Éva Piroska erdőcsinádi származású, lelkészi családnak a leánya. 1949-ben Marosjárán kötöttek házasságot. Ebből a házasságból két gyermek született. 1950. február 2-án Marosvásárhelyen született meg Judit (Mikó Lőrincné). Reá két évre, 1952. február 23-án jött világra a harmadik gyermek, Tamás, Vajdahunyadon. 1956–1982 között Jenei Sándor nyugdíjba vonulásáig a Barcaságon, Hosszúfaluban volt lelkész.

Lelkészi elhivatottság és néprajzos lelkület

Azt, hogy lelkész lesz, már kisgyermek korában elhatározta. Az édesapai példa, illetve az, hogy minden testvére továbbtanult, sarkallta arra, hogy ő is ezt az utat válassza. Tudatosan döntött a lelkészi hivatás mellett. A lelkészi szolgálata alatt legjobban a gyermekekkel szeretett foglalkozni. Konfirmációja után tagja lett a református egyház akkor induló ifjúsági szervezetének, az IKÉ-nek, azaz a Ifjúsági Keresztény Egyesületnek.² A teológiai tanulmányai alatt az IKE szervezésében is fontos szerepet vállalt. Az egyetemi évek alatt tagja a FIKÉ-nek (Főiskolás Ifjúsági Keresztény Egyesület). Később a FIKÉ Senior Osztályának is tagja. Ide azok a személyek tartoztak, akik már kinöttek a FIKÉ-ből, de még mindig a szívükön viselték az ifjúság sorsát, támogatták, segítették és felvállalták azt a fajta munkát, ami az ifjúság nevelésével jár. Jenei Sándor gimnazistaként mint résztvevő, később mint szervező jelent meg ezekben az egyesületekben.

Az erdélyi társadalomban az egyetemi éveitől erősödött meg a falu felé fordulás, a falu iránti érdeklődés, a falukutatás. Jenei Sándor ennek köszönhetően ismerkedett meg még jobban a falusi világgal, közelebb került a falusi gyermekekhez. Már egész fiatalon érdeklődött a falu iránt,

² Az Erdélyi IKE megalakítását 1921. február 28-án kezdeményezte 30 teológiai hallgató a Kolozsvári Református Teológián. Első elnöke Kecskeméthy István volt. Alapszabályzatát az Erdélyi Református Egyház Igazgatótanácsa 1922-ben fogadta el. Fő tevékenységét a bibliaórák tartásában, a misszióban és a szociális jellegű munkában jelölte meg. Az 1930-as évek második felében az IKE munkája egyre jobban összefonódott a falu- és népeségkutatási mozgalommal, mert ez a „harmadik út” tűnt a leginkább összeegyeztethetőnek a keresztyén társadalmi élettel. Ezen jelleg felerősödésének egyik eredménye az IKE által kiadott eredeti erdélyi népdalgűjtemény-sorozat volt (*A mi dalaink*), melynek összegyűjtésében jelentős szerepet vállalt Hegyi István, az IKE utazótitkára. Ennek a mozgalomnak köszönhető a *Mi játékaink* című, 1936-ban megjelent kötet is. www.ike.ro/hu/magunkrol/tortenet/ (letöltés ideje: 2015. 11. 27.)

volt benne egyféle kalandvágy, hogy megismerjen más vidékeken élőket, azok szokásait, kultúráját. Nagy Ödönrel együtt – ma így mondanánk – alig tizedikes korában végigjárta egész Kalotaszeget, természetesen gyalog.

Lényegében már itt érződött rajta a falu iránti elkötelezett érdeklődés. Miután a Teológián a szórványgondozás elindult, ebben Jenei Sándor is előszeretettel részt vállalt. A teológusok Kolozsvár harminc kilométeres körzetébe eső szórványokat és tanyákat látogatták, s tartottak ott vasárnapi istentiszteleteket. Mivel jól beszélt a román nyelvet, arra is vállalkozott, hogy teljesen román vidékre menjen el (Ploiești), két egész nyárra, hogy az ottani gyerekeket tanítsa hittanra, a magyar nyelvre és a magyar öntudatra. Ezzel együtt lelkészi hivatását is gyakorolhatta, hiszen vasárnaponként a templomban prédikálhatott, hétköznap pedig a gyermekeknek szervezett jól átgondolt programokat. Nyilván játékos foglalkozásokra is rendszeresen sor került. A múlt század húszas-harmincas éveiben elég sok magyar család kereste a kenyerét a Regátban, így Ploiești környékén is.

Jenei Sándornak a lelkészi pálya nem csak munka volt, hanem az élete értelme – fia kifejezésével élve – *hobbija*. *Nemcsak a hivatása, de a hobbija is a lelkészkedés volt, annak minden tartozékával. Édesapám lelkészi szolgálatán belül a gyermekekkel és az ifjúsággal való szolgálatát tekintette a legfontosabbnak, hisz ők jelentik a jövő gyülekezetét.*

Nem véletlen, hogy Pusztakamarásról és környékéről 8–10 gyerek továbbtanulását egyengette a Dél-Erdély-i viszonyok között, Rákosdról 25–30 ifjút vitt Dévára és Nagyenyedre, akiknek a nagy többsége egyetemi oklevelet szerzett, Hosszúfaluból is 30 feletti azoknak a száma, akiket ő indított el az értelmiségi pályán. Tette ezt ott, ahol ennek nem volt hagyománya! [...] A hosszúfalusi parókia köré olyan parkot varázsolt, hogy ott mindig volt virág. Azt hangsúlyozta, hogy a hívek már a kapuban kell érezzék azt, hogy a parókián őket szeretettel várják.

Jenei Sándor konkrétan néprajzi képzést nem, vagy csak nagyon keveset kaphatott. Fia emlékezete szerint abban az időben Györffy István, a budapesti Néprajzi Intézet tanára felfigyelt Nagy Ödönre. 1938-ban nyári egyetemet hirdetett meg Debrecenben, amin Gunda Béla vezetésével tíz egyetemi hallgató vehetett részt. Ezen a nyári egyetemen Jenei Sándor is részt vett és itt szerezhethetett elmélyültebb néprajzi ismereteket.³

³ A tíz diák magyarországi útjáról Nagy Ödön leírásából értesülünk (Nagy 2001: 70–73, Nagy 2015: 9).

Szórványgondozás és az a bizonyos „A mi játékaink”

A szórványgondozást a teológusok Imre Lajos teológiai professzor irányítása mellett végezték. Ennek a szolgálatnak az volt a lényege, hogy a teológusok olyan kisebb-nagyobb településekre, falvakba, tanyákra mentek ki, ahol a magyar lakosság kisebbségben élt. Ahogyan azt Jenei Tamás megfogalmazta, az egyház hamar felfigyelt arra, hogy a kisebbségben élő magyar híveket fel kell karolnia, az egyháznak *utánuk kell nyúlnia*, másképpen beolvadnak. Ebben a munkában Jenei Sándor is folyamatosan részt vett mind igehirdetéssel, mind pedig vallástanítással.

A szórványgondozásnak és a néprajzi érdeklődésnek köszönhetően született meg az a néprajzi gyermekjáték gyűjtemény, amit Nagy Ödönnel együtt szerkesztett. Ezt a kötetet didaktikai eszköznek szánták, azoknak az IKE táborvezetőknek (és nemcsak nekik), akik nem tudták, hogy mit játszanak a fiatalokkal az ifjúsági táborok ideje alatt. *Ezt az anyagot még teológus korukban gyűjtik össze, pont azért, hogy ezzel is az IKÉ-t lehessen erősíteni.*

A kötetről és a játékokról

A mi játékaink 1936-ban jelent meg Kolozsvárt az Ifjú Erdély kiadványaként. 83 lapos, játékokat tartalmazó füzet. A kötet 107 népi gyermekjátékot tartalmaz, ezek öt nagy kategóriába vannak besorolva annak függvényében, hogy milyen térben (kinti és benti), milyen eszközökkel (labdát vagy egyéb segédeszközöket igénylő játékok), milyen formációban (egyénilag vagy csapatban) játszik őket. Minden játékot megneveztek, röviden és érthetően el is magyaráztak. A bonyolultabb játékok könnyebb megértéséhez rajzokat mellékeltek.

A játékokat Jenei Sándor akkori jó barátjával és teológus társával, Nagy Ödönnel együtt gyűjtötte össze, szerkesztette és adta ki. Arra a kérdésre, hogy hol gyűjtötték a játékokat, Jenei Tamás nem tudott pontos választ adni. Véleménye szerint a játékok legnagyobb része saját gyűjtés.

Úgy gondolom, hogy az itt megjelent anyag részben saját gyűjtése, amit elsősorban gyermekkorában Ernyén maga is játszott. [...] Több játékot szállíthattak a nővérei a Képzőből. A kollégiumban is bizonyos dolgokat ezen a bizonyos vasárnapi iskolai mozgalmon keresztül, IKE moz-

galmon keresztül [ismert meg]... Voltak ezek a jól szervezett IKE nyári táborozások, ahol mások is szerveztek különböző játékokat. Azokat mind leírták és ebbe a kötetbe egybeszerkesztették.

A kötet a következő öt nagy kategóriába sorolja be a játékokat. I. A *szobai játékokat* a gyerekek zárt térben, szobában vagy akár kultúrotthonban játszhatják. Az eszközkészlete ennek a kategóriának a legnagyobb. Ezekben a játékokban akár a szobai berendezés kisebb tárgyai is játékszernek tekinthetők a vázától a falon függő képig. (*Levelezőlapos ismerkedés, Névgyűjtés, Nagytakarítás, Titokzatos gyertyafúvás, Levélrablás, Nevető sapka, Gyorsgondolkozás, Gyorsszámoló, Vándorgyűrű, Hol a krajcár?, Állat-, madár-, hal játék, Színváltozat, Dal-találgató, Hangos találgató, Tapsolós találgató, Tükör-képek, Egy szóból sokat ért, Ákom-bákom, én már látom, Levegő, víz, föld, tűz, Hajdú, bíró, szegényember, Asztali labdarúgó verseny, Jeruzsálem-Jerikó, Történetírás, Ki az okosabb?, Műveltségmérő-játék, Szótűző-játék, Szóverseny, Bibliai talányok, Bibliai versenyek, Kim-játék*) II. A *tömegjátékok* esetében szükség van minél nagyobb nyílt térre, mindenki egyénileg vesz részt a játékban, a saját maga előmenetelért küzd. Az eszközkészlet minimális, bot, kendő, esetleg víz a pálya kialakításához. (*Sokpáros cica, Cicák és az egér, Fogócska, Liba fogó, Féllábasfogó, Sapkafogó, Sánta róka, Sorompófogócska, Bakugrás, Súlyom és galambok, Add tovább, Üsd a harmadikat, Ne nézz hátra, róka jár!, Medve a veremben, Fogolyszabadítás, Erős-e a lánc?, Ki a legény a körben?, Ki lopta el a baltát?, Körfutó verseny, Gazdajáték, Tüzet viszek, Kanas, Medvézés, Kínai fal, Katonatorozás, Bújócska, Kolompos, Gyűrűzés, Keress kopó, Angyal és ördög, Szítát kereső, Forgó malom, Csűrös*) III. A *labdajátékok* csoportja két alkategóriára oszlik attól függően, hogy az adott játékot egyénileg vagy pedig csapatba szerveződve játszik. Itt is szükséges a nyílt, minél nagyobb tér. Eszközei: labda, kendő, esetenként bot. A. *Tömegjátékok* (*A napi foglalkozás, Felkiáltódsi, A–B–bak, Hármaskapó, Csendes kapós, Nemzetesdi, Lyukbagurítás, Ugráló kör, Kanászos, Kerekbeszedő, Körben dobálás, Sintér méta, Bolond Sándor, Körlabda, Körbendobálódsi nagylabdával, Labdatáncoltatás egyesek hibáira*) B. *Csapatjátékok* (*Rejtő róta, Öreg fali róta, Öreg futó róta, Lovaskörjáték, Kótya, Labdapickézés, Kifutó, Hosszú méta, Repülő labda*). IV. A *csapatjátékokat* csapatba szerveződve minél többen játszik. Szükséges nyílt tér, kendő, bot. (*A nap és a hold, Egyszerű staféta futás, Számozott staféta, Zászlós staféta, Menetelő fogócska, Zászló-lopás, Mezei harc, Fog-*

ház, Róma, Rabló és pandúr, Csűrközés, Picka, Körpicka) V. A nyomozó és megfigyelő játékokhoz is nyílt tere van szükség; viszont itt jó, ha a tér fákkal, bokrokkal van tűzdelve. (Vadászat, Nyulak és kutyák, Szibériai medveadászat, Tatárjáték, A medve, A menekülés)

Élete során ez volt az egyetlen néprajzi témájú kötete, csupán az egyetemi évei alatt foglalkozott ilyen témájú gyűjtésekkel. Később a lelkesi pálya mellett erre nem maradt ideje. Sőt, úgy érezte, hogy ez a néprajzos szakembereknek a feladata, s nem a műkedvelőké. Azok közé az emberek közé tartozott, akik később is szívesen vásároltak és olvastak ilyen témájú könyveket, a tárgykor kedves beszédtémája maradt, de a néprajzi kutatást nem érezte lelkesi feladatának.

Jenei Sándor és Nagy Ödön

Nagy Ödön 1914. május 31-én született Sajóúrvárhelyen, majd családja Mezőpanitban telepedett le. Gimnáziumi éveit a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban töltötte. 1932-ben kezdte egyetemi tanulmányait Kolozsváron magyar irodalom szakon. 1934-ben átiratkozott a Református Teológiai Karra. Teológus évei alatt részt vett a szórványgondozásban. Pályáját 1938-ban Kissármáson kezdte, majd 1940-ben Mezőköbölkútra, 1946-ban Hariba, 1950-ben Istvánházára költözött, majd 1958–1967 között Mezőfélelben szolgált. 1967. május 1-jén a szolokmai gyülekezetet vette át. Lelkesi pályájának utolsó állomása Havad volt, ahol 1970–1981 között tartózkodott. 1981-ben családjával Mezőfélelben telepedett le. 1986–1989 között nyugdíjasként ismét a kissármási gyülekezetben szolgált. 1991. szeptember 1-jén hunyt el Mezőfélelben. Néprajzi ismereteit és a gyűjtés módszertanát a budapesti Néprajzi Intézetben alapozta meg 1937–1938-ban.⁴

Jenei Sándorral egészen kiskoruktól fogva ismerték egymást. Marosvásárhelyen együtt folytatták tanulmányaikat. A kalotaszegi nyári gyalogtúrának is együtt vágtak neki. Közeli kapcsolatukra utal az a dedikáció is, amit Nagy Ödön Jenei Sándornak írt az *Adatok a téli néphagyományaink ismeretéhez* című kötetben, ahol „Kenyeres pajtásnak” nevezte őt.⁵

⁴ Nagy Ödön pályájának összefoglalása: Nagy 2015.

⁵ Nagy Ödön és Makkai Endre gyűjtése 1939-ben, újabb, bővített kiadása 1993-ban jelent meg (Makkai–Nagy 1993 [1939]).

Azzal, hogy Nagy Ödön átiratkozott a teológiára ismét egy helyre kerültek. Mondhatni, nagyon jó barátságban voltak. Jenei Tamás véleménye szerint abban, hogy édesapja a segédlelkészi éveinek a befejezése után Pusztakamarásra került, Nagy Ödönnek is szerepe volt. Ekkor még egy rövidebb ideig ápolhatták a „szomszédságot”.

Ott még pár évig együtt vannak. Utána édesapám elmegy Hunyad megyébe, s ő pedig másfelé. Tulajdonképpen el is távolodnak egymástól, mert abban az időben - a háború után vagyunk – nem nagyon lehetett utazgatni. Jöttek az úgynevezett „nehéz évek”, melyek a lelkeszcsaládok életét is megnehezítették.

Nyugdíjas évei

1982 után Jenei Sándor Hosszúfaluból nyugdíjba vonult. Akkor eldöntik, hogy vagy Marosvásárhelyre, vagy Brassóba költöznek, mert ott éltek a testvéreik. De abban az időben a „zárt városok” diktatórikus törvénye miatt ez csak különleges jóváhagyással lett volna lehetséges. Ebben a helyzetben a család úgy dönt, hogy Sepsiszentgyörgyre költöznek, ahol Judit lányuk dolgozott. Itt töltötték el 1982–1996 között a nyugdíjas éveik első tizennégy évét. Amikor lányuk Kolozsvárra megy férjhez és a fiuk is szintén ide kerül, a sepsiszentgyörgyi tömbház lakást eladták és Kolozsváron vettek új lakást. 2000. augusztus 6-án meghalt Jenei Sándor második felesége, Nagy Éva Piroska. Jenei Sándor 2003. szeptember 21-én hunyt el. Jenei Sándort és feleségét, Nagy Éva Piroskát a Házsongárdi temetőben helyezték örök nyugalomra.

Irodalom

MAKKAI Endre – NAGY Ödön

1939 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 103.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. (Bővített kiadás: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* Szerkesztette Barna Gábor. Magyar Néprajzi Társaság–Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 1993)

NAGY Ödön

2001 Emlékeim. In: Nagy Ödön – Hermán János – Nyitrai Mózes: *Palástban. Lelkészek a szórványban*. Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 27–138.

2015 *Nagy Ödön szórványlelkész és néprajzkutató*. Szerkesztette Keszeg Vilmos. EXIT Kiadó, Kolozsvár

Cine a fost Jenei Sándor?

Jenei Sándor s-a născut la 11 septembrie 1914 în localitatea Ernei, într-o familie de intelectuali. A urmat studii superioare în domeniul teologiei reformate, astfel că a devenit preot reformat. Împreună cu Nagy Ödön a editat în 1936 un caiet intitulat *A mi játékaink* (Jocurile noastre), care a inclus 107 jocuri populare pentru copii. Lucrarea de față își propune o prezentare a carierei bisericești și a interesului pentru etnografie a lui Jenei Sándor.

Who was Jenei Sándor?

Jenei Sándor was born on September 11th 1914 in Ernei, being a child of intellectual parents. He studied Reformed theology, thus he became a priest of the Reformed Church. Together with Nagy Ödön he edited in 1936 a booklet entitled *A mi játékaink* (Our games), including 107 folk games for children. The present study offers a presentation of the church career and ethnographic interest of Jenei Sándor.

Örsi Julianna

Kolozsvári iskolai és családi kötődés a kunsági értelmiség életpályájában

Tudománytörténeti kutatásaim közben figyeltem fel arra a jelenségre, hogy kunsági tudósaink a 19–20. század fordulóján Kolozsvárott jártak egyetemre egy-két szemeszter erejéig vagy ott is végezték tanulmányaikat. Másokat az ősök, a rokonság, a családi kötődés fűzött Erdélyhez. Álljon itt mindjárt az elején erre néhány példa.

Családkutatásaim során több olyan adattal találkoztam, hogy a család 16–17. századi őse Erdélyben élt. Ő a nemességszerző, az ősfán ő a kiindulópont. Így volt ez a kiskunhalasi Gyárfás családban, vagy a karcai Györffy családban is. Györffy István néprajztudós (1884–1939) megtalálta az eredeti okiratot, mely szerint előde, máramarosszigeti lakos Györffy György 1613-ban kapott nemesi levelet (Örsi 2015a: 24, 34, 35). A kiskunhalasi Gyárfás István történetszerző (1822–1883) nagyapja, Gyárfás István a madéfalvi veszedelemkor mint székelyudvarhelyi diák menekült és lett sárospataki diák Györkei néven (Örsi 2014: 57). A lécfalvy Gyárfások 1609-ben és 1621-ben kaptak adománylevelet (Örsi 2014: 66–67). Arról a családról van szó, amely tagjainak halotti címere most is ott van a kolozsvári Farkas utcai református templomban.

Írásom témája ezúttal azonban a Kolozsvárott folyó egyetemi oktatás. Nem kívánok az egyetem részletes történetével foglalkozni, hiszen azt már többen megtették (Kokoly 2015, Gaal 2001). Különösképpen azon, a Nagykunságból származó hallgatók életrajzához kívánok adalékokkal hozzájárulni, akik letették kézjegyüket a néprajztudományban, a genealógiai kutatásban vagy a kisebbségi sorban élő református gyülekezetek lelkeseként adtak példát.

Györfly István (1884–1939)

Selmezi Kovács Attilától, Györfly István biográfusától tudjuk, hogy Györfly István a kolozsvári egyetemen kezdte meg tanulmányait, majd átment a pesti egyetemre (Selmezi Kovács 1981: 11) Ennek eredeti dokumentumát a közelmúltban megtaláltam a Kolozsvári Állami Levéltárban a Kolozsvári Egyetemről Eltávozottak nyilvántartásában. A karcagi Stephanus Györfly eltávozási bizonyítványát az 1904/5-ös tanévről a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Matematika Természettudományi Karának adatai alapján állították ki 1905. szeptember 30-án, mely szerint 1904. június 25-én a késmárki ág. ev. gimnáziumban érettségizett, majd Kolozsváron az 1904/5-ös tanévben két szemesztert sikeresen befejezett.¹ Ebben az időszakban járt erre az egyetemre a kunhegyesi Zsigmond Ferenc matematikus, Visky Károly néprajzkutató, akikkel bizonyára ismerték egymást. Ők az 1904/5-ös és az 1906/7-es tanévben abszolváltak.² Györfly és Visky között az egyetemen kialakult barátság egy életre szóló és munkakapcsolattá vált.

Az egyetemi anyagokból úgy tűnik, hogy a század elején szokásban volt, hogy egy-két szemesztert a kolozsvári egyetemen tanuljanak a fiatalok, majd eltávoztak más egyetemre. Ennek okát Szigeti Jenő azzal magyarázta, hogy a Kolozsvári Egyetem liberálisabb szellemű volt abban a korban, mint például a debreceni Református Teológiai Főiskola³ Az 1903–1906 közötti időszakból kiírtam a Kolozsvári Egyetemen távozási bizonyítványt nyert, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei lakos diákok nevét. Íme a lista:

Jogi kar: 1903/4-es tanév: Horváth Julium – Jászberény, Horváth Ferenc – Jászberény, Lukács Imre – Törökszentmiklós, Nagy János – Mezőtúr. 1904/1905-ös tanév: Karczag Pál – Karczag, Szekeres Julian – Mezőtúr, Grófi Ignác – Tiszabó, Óz János – Törökszentmiklós, Csillag Augenium – Túrkeve, Angyal Colonanum – Jászberény, Petes Kecskeméti – Jászárokszallás. 1905/6-os tanév: Ács Albert – Túrkeve, Kis Sándor – Kisújszállás,

¹ Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvári Egyetem iratai. 69. Certificate de retragere. 12-1904/5.

² Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvári Egyetem iratai. 72. Certificate de absolvire. 1904/5, 1906/7.

³ Ezzel kapcsolatos véleményét 2015-ben Pápán, a Doktorok Kollégiumán tartott előadásom kapcsán fejtette ki.

Kemény Maximiliám – Kisújszállás, Brünauer András – Jászberény, Péntes Sándor – Jászberény, Hajdu Dezső – Jászberény, Neumann Henrik – Mezőtúr, Lánzi Sándor – Szolnok, Vadász Károly – Túrkeve, Nánássy János – Túrkeve.

Bölcsészettudományi kar: 1903/4-es tanév: Vajticzky Emanuelem – Kenderes.

Matematika és természettudomány kar: 1904/5-ös tanév: Györfi István – Karcag. 1905/6-os tanév: Bordács Máttyás – Mezőtúr.

További nevekkel is találkoztam egy másik listában az 1906–1908 közötti tanévekből:⁴

Jogi kar: 1906/7-es tanév: Szabó Ludivicum – Kunhegyes. 1907/8-as tanév: Kövér Vladimir – Martfű, Kövér Aladár – Martfű, Kajzler András – Kisújszállás, Grünbauer Imre – Jászsalsószentgyörgy, Csekey István – Szolnok.

Orvostudományi kar: 1906/7-es tanév: Olé József – Fegyvernek. 1907/8-as tanév: Schneiner Tibor – Kunmadaras.

Bölcsészettudományi kar: 1907/8: Kékesy Tibor – Tiszafüred.

A névsort bizonyára lehetne tovább bővíteni, kiegészíteni a korábbi és a későbbi évekre vonatkozólag is. Azt ugyan nem tudom, hogy az itt felsorolt 34 név soknak vagy kevésnek számít-e a kolozsvári egyetem hallgatóinak összlétszámához mérten, de Jász-Nagykun-Szolnok megye mezővárosaiban minden bizonnyal szerepe volt az értelmiség 20. századi arculatában. Ugyancsak további helytörténeti kutatás derítheti ki, hogy hol folytatták tanulmányaikat, illetve hogy milyen pályán, hol dolgoztak, éltek ezek a fiatalok a későbbiekben. Példaként e szereplők közül néhányról a következő adatokat oszthatom meg az olvasókkal. A túrkevei Nánássy famíliáról közismert, hogy Nánássy János (1825–1888) Túrkeve első polgármestere volt 1872–1876 között.⁵ Leszármazottja (az egyik unokája) lehet az itt szereplő Nánássy János. A másik fia, Nánássy Endre ügyvéd (1861–1829) is Kolozsváron járt egyetemre.

Ács Albert (poklostelki) famíliája erdélyi nemes elődöket tartott számon. A jogot Budapesten és Kolozsváron végezte, 1908-tól bírói és ügyé-

⁴ Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvári Egyetem Iratai 77. Certificate de plecare eliberate de fac. juri-dico-politica. 1906/7–1909/10.

⁵ A Nánássy családfát lásd Talpalló 2010: 392–393; Nánássy Endre rövid életrajza uo. 266.

szi pályán dolgozott 1926-ban történő nyugdíjazásáig.⁶ A család Túrkevére és Kuncsorbára az 1880-as években került. Túrkevéren az Ács-tanya ma is őrzi az emléküket.

Az ugyancsak túrkevei Vadász családról ismert, hogy gyöngyöshalászi Vadász néven a genealógiájuk szerepel Jász-Nagykun-Szolnok vármegye nemes családjai között (Orosz 1906: 302–303). Egyik elődük a Jászságból került Túrkevére. Több generáción át jegyzők voltak. Az itt szereplő Vadász Károly (1886–1935) 1908-ban végzett a kolozsvári egyetem jogi karán. A foglalkozási ranglétrán 1920-ban jutott legmagasabbra, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főjegyzője lett (Bojtos 2015: 7). Testvére, Pál (1883–1948) is Kolozsvárott végezte a jogot 1906-ban. Testvérével, Károllyal együtt 555 kataszteri hold földön gazdálkodtak a túrkevei, gyomai és a dévaványai határban. Így megengedhette magának, hogy életét a történeti és genealógiai kutatásnak szentelje (lásd Örsi 2013: 28–29). 1917-ben Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tiszteletbeli levéltárosának, majd 1925-ben tiszteletbeli főlevéltárosának választották. Bizonyára nem járok messze az igazságtól, ha azt feltételezem, hogy a genealógiai kutatásokhoz indíttatást, módszert éppen Kolozsváron kapott. Ebben az időszakban – 1903-tól – ugyanis Kolozsváron jelentették meg a *Genealógiai Füzeteket*, melynek szerkesztői Kelemen Lajos, ifj. Biás István, Sándor Imre és Köblös Zoltán voltak. Különösen Kelemen Lajos útmutatása volt hatással az ifjú Györffyre, aki a történeti forrásokra, köztük az összeírásokra hívta fel a figyelmét. Györffy István is itt kutatta ki az első Györffi családi címerlevelet és közölte le ebben a periodikában más, egyéb armálissal együtt (Györffy 1910b: 85, 1906: 26–30, 84–87). A saját családja történetének kutatását is 1910 körül végezte. Ezt őrzi az 1915-ben rajzolt Györffy család nemesi címere és hátulján a dedukció, melyet 2014-ig Tőkés Béla őrzött. Másolatát azonban a Györffy emlékülésre elküldte, melyet közöltünk is (Örsi 2015a: 24, 25, 34). Györffy István az apai nagynya (Keszi Hajdu) családjának történetét is megírta és ez litografált kéziratban megmaradt 1916-ból.⁷ Egyéb történelmi dokumentumokra is kiterjedt a figyelme. Belső-Szolnok megye, Doboka megye és Csík-Gyergyó-Háromszék 17. század eleji lustráit is közli (Györffy 1908a: 14–15, 1908b: 16–17, 1913: 49–54, 95–99, 120–132). Az Erdélyi Múzeumban őrzött összeírások mellett szor-

⁶ Scheftsik 1935: 182, Adattár: 198.

⁷ Györffy 1916. Lásd még: Örsi 2015a: 25, 26, 36.

galmasan tanulmányozta a Jászkunság, azon belül is a nagykunsági városi levéltárakat. Előbb közreadta a Jászkunság nemességének összeírását az 1699-es és 1720-as évekből (Györffy 1907a: 55–56, 1907b: 102–103). Kézbe vette a tanácsi jegyzőkönyveket, amelyekből intézkedéseket, bűnügyeket, határpereket és egyéb, a népéletre vonatkozó adatokat ismert meg. Mindez hozzájárult a történeti-néprajzi szemlélete kialakulásához.

Bár Györffy eltávozott a kolozsvári egyetemről, de a kapcsolatot továbbra is tartotta egykori tanáraival, barátaival. 1910 tavaszán itt doktorált. A nagykun tanya volt az értekezése témája (Györffy 1910a, 1942: 112–132). 1910. június 26-án Kolozsvárott avatták doktornak (Selmezi Kovács 1981: 14).

Györffy István magánéletében is jelentős szerepe volt Erdélynek.⁸ Kolozsvárra Tőkés Andrással, elemi iskolai barátjával és osztálytársával együtt mentek, eredetileg a teológiára. Még legációban is együtt voltak Szucságon, ahol megismerte Papp Annát, akivel 1910-ben házasságot kötött. Kisbácsban volt a polgári esketésük és Mérán az egyházi.⁹ Bizonyára még egyetemista korában megismerte Bácsy Gyula gyomai születésű diákot, aki ugyancsak Kolozsváron végzett a Teológián 1896-ban,¹⁰ és utána Mérán szolgált. Tőkés András visszaemlékezése szerint diákkorukban a karcagi fiatalok összetartottak. Gyakran összegyűltek Bácsy Gyula mérari lelkész parókiáján.¹¹ A lelkész ugyan 1910-ben elkerült Detrehembe, de visszajött Györffy István és Papp Anna esketésére.

Ezekben az években Györffy István rendszeresen járt Erdélybe. Gyűjtőútja a Fekete-Körös völgybe vezetett, ahonnan 200 tárgyat és 274 db fotót haza is hozott, és mindez bekerült a budapesti Néprajzi Múzeumba. Ennek feldolgozására és bemutatására Granasztói Péter és munkatársai (Gebauer Hanga, Katona Edit) vállalkoztak és megszületett az „Erdélyen innen – Alföldön túl. A Fekete-Körös völgye a századfordulón” című kiállítás (Lásd Granasztói 2015: 50–72). Az 1910-es években tett gyűjtőútja és itt végzett kutatása alapján több cikket is publikált a korabeli folyóiratokban a Fekete-

⁸ Györffy István életéről lásd részletesebben Örsi 2015a: 23–43.

⁹ Az anyakönyvi adatok felkutatását Keszeg Vilmosnak köszönöm.

¹⁰ Bácsy Gyula neve elsőként van bejegyezve a Kolozsvári Teológia Aranykönyvébe, a végzett lelkészek névsorába. Lásd még *Lelképásztorok betűrendes névmutatója* (1896–2005). A kimutatást Sógör Árpádnak köszönöm. Megjegyzem, Bácsi Gyula neve hol i-vel, hol y-nal szerepel.

¹¹ Bácsi Gyula ugyancsak kolozsvári teológus-hallgató volt. Gyomán született. Györffy István 1910-ben kötött házasságát is ő áldotta meg Mérán 1910-ben.

te-Körös völgyi magyarságról (település, építkezés, népesedési és nemzeti-ségi viszonyok, viselet), melyek később egybeszerkesztve önálló kötetként is megjelentek (Györffy 1986). A család olyannyira tartotta a kapcsolatot Kalotaszeggel, hogy fiuk, Györffy György, az ismert történész is Szucságon született. A kalotaszegiek is napjainkig számon tartják őket (Antal–Lázár 2015).

Gaál László (1891–1964)

Gaál László sikeres érettségi után 1909 szeptemberétől a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem görög–latin szakos bölcsészhallgatójaként folytatta a tanulmányait, amelyeket sikeresen be is fejezett 1913-ban¹² Mivel a leckekönyvét a család megőrizte, így tanulmányairól, tanáraitól bővebb információ is a rendelkezésünkre áll. A kolozsvári egyetemen elsősorban a klasszika-filológia tudományokkal (nyelv, irodalom, művészet, filozófia) ismerkedett meg. A legnagyobb hatással Csengeri János és Némethy Géza volt rá, akik a görög és római kor klasszikusait ismertették meg vele. A legtöbb kurzust náluk hallgatta. Csengery megismertette vele a gimnázium görög és a latin tanítási tervét és módszerét is. Rajtuk kívül hallgatta még Zolnay Gyula (magyar és finnugor nyelv), Dézsi Lajos (magyar irodalom), Erdélyi László (magyar társadalomtörténet, törvényhozás), Szádeczky Lajos (Magyarország története a 18–19. században), Böhm Károly (ókori filozófia, logika), Pauler Ákos (etika, filozófia) előadásait. Ugyancsak tanította Schneller István (neveléstörténet, didaktika, pedagógia), Pósta Béla, Buday Árpád, Boros Gábor. Az olasz nyelvet Cs. Papp Istvántól, a franciát Polak Gastontól, a németet Goekler Lajostól sajátította el. A vizsgáit jeles, kitűnő, igen szorgalmas, dicséretes eredménnyel tette le. Csengery 1912/13-ban megjegyzi, hogy jutalmat is kapott. (Az utolsó évben szinte csak Csengeryt hallgatta.) A végbizonyítványt a dékán 1913. június 13-án állította ki.¹³

A tanári szakvizsgát görög–latin–filozófia szakokból kitüntetéssel tette le. Gaál László tehát 1913-ban sikeresen elvégezte az egyetemet Kolozsváron. Ugyanabban az évben megszerezte a filozófia doktorátust summa

¹² A kolozsvári magyar kir. Ferencz József Tudományegyetem rendes hallgatójaként a bölcsészettudomány és történelem karra lépett be 1909. szeptember 11-én. (A leckekönyv adata.)

¹³ A leckekönyv a család tulajdonában van.

cum laude minősítéssel. *Még mondták is a tanárok, hogy lassítson, mert az egészsége rovására megy az egymás utáni sok vizsga. De hát igyekezett haza, minél hamarabb haza kerülni – ez volt a gondolata. Még egy nagy szerencse volt ebben az évben. A nagykőrösi gimnázium felkereste a kolozsvári egyetemet, hogy ajánljanak nekik egy újonnan végző tanár-embert, aki görög–latin szakos. Rögtön nagyapára gondoltak és szóltak neki. Persze, hogy elfogadta. Előtte azonban hazajött Karcagra és 1914. március 14-én megesküdtek nagymamával. Már szeptember elsején úgy jelentkezett, mint nős ember és elfoglalta az első állását.¹⁴ Később, 1928-ban Karcagra került, ahol a nagynevű Nagykun Gimnázium igazgatótanáraként dolgozott több évtizedig.¹⁵ Nyugdíjazása után lett egyetemi tanár Budapesten, majd Debrecenben az újonnan alakult Klasszika–Filológia Tanszék első professzora. Klasszika-filológusként, iranistaként, fordítóként és latin nyelvtankönyv-íróként egyaránt számon tartják.¹⁶*

Tőkés András (1883–1983)

András 1883-ban egy tősgyökeres karcagi családban Tőkés András és Kun Erzsébet frigyéből született elsőszülöttként. Már iskolás korukban megismerték egymást Györfly Istvánnal. Diákkorukban nagy utakat tettek meg gyalogszerrel, így fedezve fel Magyarország tájait Késmárktól, Poprádtól, Bécsen át Fiuméig. Mindketten beiratkoztak a kolozsvári egyetemre. Györfly 1905-ben két szemeszter után átjelentkezett a pesti egyetemre. Tőkés András először a filozófia karra iratkozott be, majd a karcagi teológia hallgatók rábeszélésére szakot változtatott (Tőkés 1976: 74–75). 1903-ban jegyezték be a Kolozsvári Egyetem Teológia Karának matrikulájába, tanulmányait 1907-ben fejezte be.¹⁷ A kolozsvári állami és egyházi levéltá-

¹⁴ Glatz Györgyné visszaemlékezése, 2014; Örsi Julianna interjúja (kézirat). Dokumentum: Karcagi házassági anyakönyvi bejegyzés az adott dátumnál. Tanúk: Hemző Lajos és dr. Zsigmond Ferenc tanárok.

¹⁵ Gaál László életútjáról lásd részletesebben Örsi 2015b: 345–362

¹⁶ Gaál László életpályájáról részletesebben lásd Gesztelyi 2015: 363–373 ; Sárközy 2015: 374–386

¹⁷ A Kolozsvárott végzett lelkészek névsorát Sógor Árpádnak (Kolozsvári Protestáns Teológia) köszönöm. A Kolozsvári Teológia eredeti Aranykönyvét Sipos Gábor főlevéltáros biztosította rendelkezésemre.

rakban őrzött iskolai dokumentumok igazolják, hogy a 20. század elején jó néhány nagykunsági fiatal folytatott tanulmányokat Kolozsvárott¹⁸ Először a mezősegi Aranyosegerbegyre, majd Kalotaszegre került lelkésznek (Szucság) 1910–1927 között, majd 1927–1937 között Detrehemben szolgált.¹⁹ Azután Magyarpalatkán tett eleget lelkészi hivatásának. Nyugdíjas korában 1949-től az értarcsai gyülekezet pásztorlását végezte 1958. augusztus 1-ig (Kulcsár 2013). Még nyugdíjas korában is a gyülekezetéért dolgozott. Új toronysisakot készíttettek a templomra. A munka befejezése azonban már Kulcsár Árpád lelkészre hárult. Koporsóját 1983. október 27-én sok tisztelője és a gyülekezet kíséretében ökrösszekér vitte a templom cinterméből az értarcsai temetőbe.

Négy gyermeküket szeretettel és példamutatással nevelték. Két fia követte az apát, Béla és Elek papi pályára ment. Mária leánya pedig lelkészhez ment férjhez. Egyedül az elsőszülött fiú, András (1910–1953) választott polgári foglalkozást, műszerész lett. Nehézgépkezelőként az Al-Dunánál vállalt munkát, hogy megszabaduljon a megbélyegzettségtől.

Elek (1917–1975) Aranyosgyéresen született mint a család legkisebb gyermeke. Kutatásunk jelen fázisában csak annyit tudunk róla, hogy ő is református lelkész lett 1941-ben.²⁰ Magyarvécsen, Rákoson, Kolozsváron, Tacson, Középlakon, Széken, Szapárfalván szolgált. Őt is meghurcolták. Mint rabot ugyancsak az Al-Duna építéséhez vitték. A felesége Pura Maria (lugosi) román tanítónő volt.²¹ Őt gyermekük született. Talán Szapárfalván (Bánság) halt meg.²² Közülük az ugyancsak Elek névre keresztelt gyermek Kolozsváron járt középiskolába, a nagyszüleitől, majd a Babeş–Bolyai Egyetemen angol–orosz szakos diplomát szerzett 1979-ben. Tanított Lugoson, Buzában, Mérán, majd Kolozsváron. A rendszerváltás után magyar szakos tanfelügyelő lett, majd az Erdélyi Református Püspökség tanügyi tanácsosa. A Vallásügyi Államtitkárságon is képviselte a

¹⁸ Erre már utaltam írásom elején.

¹⁹ Tőkés András életének állomásait pontosította Hermán M. János (Hermán M. 2015). Detrehemtelep a 19–20. század fordulóján telepések által létrehozott falu, Felsődetrehem telepe (Keszeg 2004).

²⁰ Az adatot Sógor Árpádnak, a Kolozsvári Protestáns Teológia ifjúsági lelkészének köszönöm.

²¹ 1947-ben esküdtek. Apósa Pura György görögkeleti lelképásztor, anyósa Móricz Júlia volt.

²² Az életrajzi adatokat Tőkés Hunor sztánai lelkésznek köszönöm.

magyarság ügyeit. Életének utolsó állomása a kolozsvári Báthory István Líceum, amelynek igazgatója volt 2009-ben bekövetkezett haláláig.

Béla (1912–1961) Aranyosegerbegen született. Az elemi és középiskolai évei után a Kolozsvári Teológiára iratkozott be. Tőkés András második gyermeke tehát a papi hivatást választotta. Másodéves korában Konfucius, Buddha és Zarathustra tanait hasonlította össze kispapi dolgozatában (Tőkés 1932). Záróvizsga dolgozatként a római katolikus egyház kegyelemtanának református kritikáját végezte el 1934-ben (Tőkés 1934). Dolgozatainak bírálója és egyben a meghatározó tanáregyénisége nagytiszteletű Tavasz Sándor professzor volt. 1936–1937-ben a baseli egyetem hallgatója volt (Hermán M. 2015: 4)²³ Tőkés Béla állomáshelyei: Kolozsvár, Temesvár. 1955–1961 között Nagybányán az alsóvárosi gyülekezetben szolgált. Papeányt (Vadai Ilona) vett feleségül.²⁴ Három gyermekük született, akik a festőművész, védőnő és közgazdász pályát választották. Unokái közül az egyik fogorvos, a másik református lelkész lett. Papp Hunor a kalotaszegi Sztánán küzd a magyarság megmaradásáért és nagyapja mártíromságának elismertetéséért. Tőkés Béla ugyanis – mint a család több tagja – a román titkosszolgálat által megfigyeltek között volt. A rendszeres zaklatás áldozata lett 1961-ben.²⁵

Mária (1913–2004) Aranyosegerbegen született. Felsődetrehebben konfirmált 1928-ban. Elemi iskoláit befejezve a karcagi gimnáziumban folytatta tanulmányait. A nagynénjétől járt iskolába. 1932-ben érettségizett, majd az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Tanodába járt kézimunkát és divattervezést tanulni²⁶ 1936-ban Detrehemtelepen kötött házasságot Sass Kálmán lelkéssel.²⁷

Sass Kálmán (1904–1958) az érmelléki Gálospetriben született. A kolozsvári teológián 1928-ban végzett.²⁸ Négy féleven át (1929–1931) Baselen és Zürichben ösztöndíjasként bővítette ismereteit. Itt ismerkedett meg a svájci kantonális modellel, amely az erdélyi magyarság számára jár-

²³ Megjegyzem, hogy az idézett cikk 12. jegyzetpontja Sass Kálmáné Tőkés Mária tesztvéreire vonatkozik.

²⁴ (Apósa szolgált Élesden, Törökszentmiklóson.)

²⁵ Tőkés Béláról részletesen Hermán M. János ír (Lásd Hermán M. é. n.).

²⁶ A mai Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, jogelőde a korábbi Iparművészeti Főiskola.

²⁷ Az állami házasságkötés időpontja: Detrehemtelep, 1936. május 19. Lásd Hermán M. 2015: 11., 14. jegyzetpont.

²⁸ Az adatot Sógor Árpád bocsátotta rendelkezésemre.

ható út lett volna, ha a történelmi helyzet megengedte volna.²⁹ Hazatérve Sulyok István, Nagyvárad első püspökének segédlelkészeként és titkáráként szolgált. Ezután Mezőtelegden végzett lelkészi szolgálatot (1932–1935). Elindult a tudósi pályán. Megírta a község történetét (Sass 1935). A mezőtelegdi iskolázást bemutató tanulmányának címe figyelmeztetés: *Elvész a nép, mely tudomány nélkül való*. Kiadott egy református kátét is. A román hatóságok felfigyeltek rá, fél évre bebörtönözték, majd 1939. december 21-én kitoloncolták az országból.³⁰ A család (felesége és első gyermeke) a túrkevei nagymamához ment. Itt született meg a második gyermek (Hermán M. 2015: 10–11). Ők azonban hamarosan visszatértek Érmihályfalvára. A lelkész egy rövid ideig a Budapest-Fasori Gyülekezetben szolgált, majd amint lehetőség adódott, ismét visszatért az Érmellékre. Emberbaráti segítőkészsége megmutatkozott cselekedeteiben. A háború idején bújtatta Maléter Pált, a hazafelé tartó hadifoglyok ellátását biztosította, a nagy romániai éhínség idején megszervezte az éhező gyermekek befogadását. Az érmihályfalvai református egyház lelkészeként (1936–1957) gondoskodott a falu fejlesztéséről (Országos Nép- és Családvédelmi Alap–ONCSA-házak, imaház építés, iskolaalapítás) és a gyülekezeti élet pezsdítéséről (Ifjúsági Szövetség, Nőszövetség). 1956 eseményei végletesen rányomták bélyegüket a családra. A családfőt 1957-ben letartóztatták és számosújvári börtönbe vitték, ahol kegyetlen kihallgatások után 1958. december 2-án kivégezték (Hermán M. 2015: 15–16).

E tragikus sorsú család életéről részben már jelentek meg tudományos írások (Hermán M. 2015; Hermán M. é.n.) és visszaemlékezések (Papp é.n., Gazda–Tófalvi 1994) Magyarországon és külföldön is. Én magam is kutatom, publikálom annak minden részletét, hiszen a kommunista hatalom mártírjainak sorsa intő példa lehet, ugyanakkor példa a kisebbségben élő papcsaládok mintaadása.³¹

²⁹ A Romániától való elszakadási tervet 1956-ban az érmihályfalvi csoport zászlajára tűzte. Ennek alapján Sass Kálmánt mint zászlóvivőt 1957-ben hazaárulással vádolták meg és 1958-ban kivégezték. Erről részletesebben lásd Tófalvi 2007.

³⁰ Sass Kálmán meghurcoltatásairól részletesebben lásd Papp é.n. 129–132.

³¹ Örsi Julianna: *Presztízs és mintaadás a református lelkész családokban* című előadás a Doktorok Kollégiuma pápai ülésén, elhangzott 2015 júliusában. Örsi Julianna: *Református lelkészcsaládok mintaadása a kisebbségi közösségekben* című előadás, elhangzott 2015 októberében a Kiss Lajos Néprajzi Társaság konferenciáján Magyarokánzsán.

Irodalom

- ANTAL Anikó – LÁZÁR Lehel (szerk.)
2015 *Szucság és a Györffy család*. Archivum Kulturális Alapítvány, Kolozsvár
- BOJTOS Gábor
2015 Gyöngyös-Halászi dr. Vadász Károly „Az aranytollú főjegyző.” *Túrkeve Újság* XXVII. 7. 2015. június 7.
- GAAL György
2001 *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár
- GAZDA József – TÓFALVI Zoltán
1994 *Kövek egy siratófalhoz*. Erdélyi Könyv Egylet, Stockholm
- GESZTELYI Tamás
2015 Gaál László a klasszika-filológus. In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 2*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok, 363–373.
- GRANASZTÓI Péter
2015 Biharlonkától A magyarság néprajzáig. Györffy István és a Fekete-Körös völgyi gyűjtés. In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 2*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok, 50–72.
- GYÖRFFY István
1906 Vármegyék és városok levéltáraiban őrzött armálisok 1790–1816. *Genealógiai Füzetek* IV. (1–2) 26–30, 84–87.
1907a A Jászkunság nemessége 1699. *Genealógiai Füzetek* V. (6) 55–56.
1907b A Jászkunság nemessége 1720-ban. *Genealógiai Füzetek* V. (11–12) 102–103.
1908a Belső-Szolnok megye 1600. évi lustrája. *Genealógiai Füzetek* VI (1) 14–15.
1908b Belső-Szolnok megye 1600. évi lustrája. *Genealógiai Füzetek* VI (1) 16–17.
1910a A nagykun tanya. *Néprajzi Értesítő* XI. (3–4) 129–148.
1910b Czímerlevelek 1551–1620. *Genealógiai Füzetek* VIII. (1) 85.
1913 Csík-Gyergyó-Kászonszék 1614. évi lustrája 1–3. rész. *Genealógiai Füzetek* XI. (2) 49–54., (3) 95–99., (4) 120–132.

- 1916 *Adatok a Keszi Hajdu család történetéhez*. Kézirat. Budapest
- 1942 A nagykun tanya. In: Uő: *Magyar nép – magyar föld*. Turul Kiadás, Budapest, 112–132.
- 1986 *A Fekete-Kőrös völgyi magyarság*. Európa Könyvkiadó, Budapest
HERMÁN M. János
- 2015 *Sass Kálmánné, a csendes erő megtestesítője*. <http://ermellek.blogspot.ro/2014/10/sass-kalmanne-csendes-ero-megtestesitoje.html> (Letöltés: 2015. 12. 15.)
- é.n. *Tőkés Béla életrajzi hagyatéka Végváron*. Kézirat.
KESZEG Vilmos
- 2004 *Detrehemtelep. Adatok Detrehemtelep történetéhez*. Hiperborea Kiadó, Torda
- KOKOLY Zsolt
- 2015 *A kolozsvári (magyar) jogászképzés történetének rövid áttekintése*. <http://www.academia.edu.hu> (Letöltés ideje: 2015. 11. 29.)
- KULCSÁR Árpád
- 2013 *Tőkés András lelkipásztor életútja*. ermellek.blogspot.com/2013/02/tokes-andras-lelkipasztor-eletutja.html (Letöltés ideje: 2015. 06. 10.)
- OROSZ Ernő
- 1906 *Heves és Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Eger
ÖRSI Julianna
- 2013 A családkutatás alapjai – nagykunsgai adatok tükrében In: Örsi Julianna (szerk.): *Alföldi családtörténetek*. (Alföldi Könyvtéka, 9.) Túrkevei Kulturális Egyesület–Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve, 28–29.
- 2014 Gyárfás István családtörténeti kutatásai In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 1*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok, 55–70.
- 2015a Györffy István kapcsolatrendszere az újabb dokumentumok tükrében. In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 2*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok, 23–43.
- 2015b Gaál László és karcagi környezete. In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 2*. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok, 345–362.
- PAPP Vilmos
- é.n. *Negyvenegy prédikátor*. Budapest
SASS Kálmán
- 1935 *Tileagd (Mezőtelegd) története különös tekintettel egyházaira*. Oradea

SÁRKÖZY Miklós

2015 Gaál László, az iranista. In: Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 2.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok, 374–386.

SCHEFTSIK György (szerk.)

1935 *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene.* Pécs

SELMECZI KOVÁCS Attila

1981 *Györffy István.* (A magyar nép tudósai) Akadémiai Kiadó, Budapest

TALPALLÓ Piroska

2010 *Túrkevei képes ki kicsoda 2.* Szerzői kiadás, Túrkeve

TÓFALVI Zoltán

2007 *Kelet Svájc és Sass Kálmán mártíromsága 1–2.* www.kronika.ro/szempont/kelet_svajca_es_sass_kalman_martiromsaga (Letöltés: 2015. 06. 29.)

TŐKÉS András

1976 „Én vén diák, szívem felemelem ...” Lejegyezte Szalai Istvánné. In: szalai Istvánné (szerk.). *A karcagi Gábor Áron Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola Jubileumi Évkönyve 1976.* Gábor Áron Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, Karcag, 74–75.

Levéltári, könyvtári dokumentumok

Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvári Egyetem iratai. 69. Certificate de Retragere (Matematika–természettudományi kar) (Távozási bizonyítványok)

Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvári Egyetem iratai. 72. Certificate de absolvire 1904/, 1906/7. (Végbizonyítványok)

Kolozsvári Állami Levéltár, Kolozsvári Egyetem Iratai 77. Certificate de plecare eliberate de fac. Juridico-politica 1906/7–1909/10. (Távozási bizonyítványok)

Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Aranykönyve

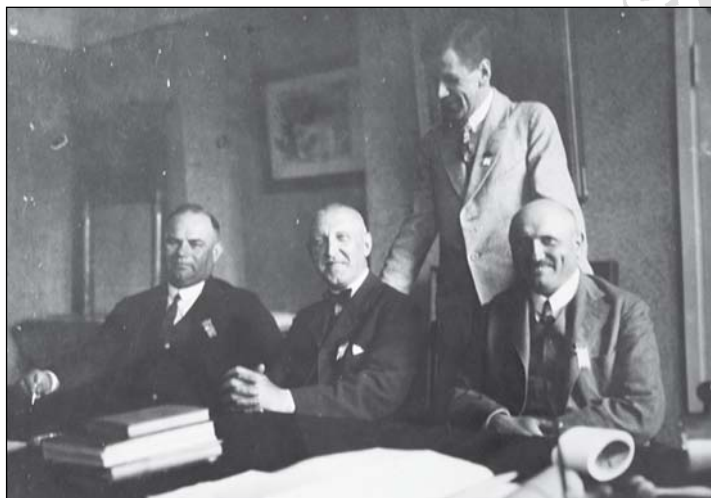
TŐKÉS Béla: *Konficius – Buddha – Zaratustra személyiségek összehasonlítása.* Alapvizsgai dolgozat. 1932. Május. Kézirat 56 p. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára. Leltári szám: D 132.

TŐKÉS Béla: *A római katolikus egyház kegyelem-tana és református kritikája.* Kolozsvár, 1934. Kézirat. 74 p. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára. Leltári szám: D 1145.

Képek

1. A kalotaszegi Papp család (Győrffy István felesége családja).
Kolozsvár, 1895

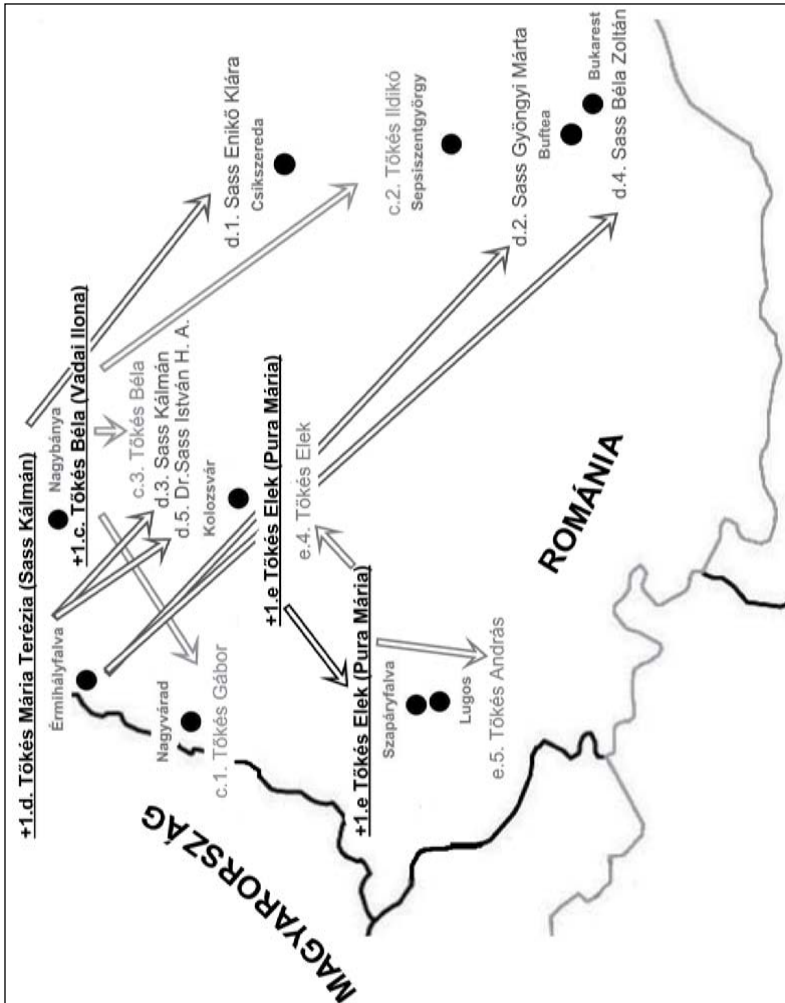
2. Győrffy István, Visky Károly és kutatótársaik. Budapest, é.n.
(Néprajzi Múzeum tulajdona)

3. Tőkés András református lelkész.
1970-es évek

4. A karcagiak látogatása Tőkés Andrásnál. Biharpüspöki, 1976

5. A Tökés család mobilitása. 20. század

Rolul relațiilor clujene educaționale și familiale în cariera unor intelectuali din Kunság

În lucrarea de față prezint influența Universității din Cluj la începutul secolului al XX-lea prin prisma carierei câtorva personalități cunoscute. Cel mai renumit dintre acestea ar fi etnograful István Györffy, originar din regiunea Nagykunság, cel care fusese student al universității doar timp de un an, însă s-a familiarizat cu metoda istorică-etnografică aici. Familia lui András Tőkés, originară din Karcag, este o familie de pastori reformați, care au reprezentat un exemplu de urmat pentru comunitatea lor trăind în minoritate.

The Role of Educational and Family Bonds to Cluj in the Career of the Intelligentsia from Kunság

In the present paper I present the influence of the University of Cluj at the beginning of the 20th century through some examples of well-known careers. The most important one was that of ethnographer István Györffy, coming from the Nagykunság region, who was a student of the university only for a year, but he discovered the methodology of historical ethnography right here. The family of András Tőkés, coming from Karcag, is a family of protestant priests, who stand as an example for their communities living in minority condition.

Tatai Orsolya

Adalékok a 20. századi erdélyi orvostörténehez. Orvosképzés Marosvásárhelyen

Bevezető

Jelen tanulmányban a marosvásárhelyi orvosképzés történetéhez szeretnék hozzáfűzni néhány gondolatot. Megpróbálok antropológiai szemmel bemutatni ennek intézménytörténetét, és ilyen megközelítésben felállítani korrajzát. Megírásához az alapötletet a marosvásárhelyi magyar nyelvű orvosképzés hetvenedik évfordulójának alkalmából kiadott emlékkötet adta. Munkám során felhasználtam az 1995-ben megjelent, ötvenedik évforduló alkalmából megjelentetett kötetet is. Ezen két kötetben összegyűjtött tanulmányok hitelesen, egymást kiegészítve fogják át a marosvásárhelyi intézmény történetét.

Az 1995-ben megjelent gyűjtemény, melynek címe *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés 50 éve. Adatok, emlékezések*¹ Péter Mihály és Péter H. Mária munkájának eredménye, tiszteletbeli szerkesztője pedig Barabás Béla. Az adatok összegyűjtése nehézségekbe ütközött, teljes mértékben nélkülözte a hivatalos szervek támogatását. Kiadását a magyarországi Teleki László Alapítvány vállalta a *Magyarságkutatás könyvtára* sorozat XVIII. köteteként, melynek sorozatszerkesztője Diószegi László és Fejős Zoltán. Fejezetekre bontva ismerteti a klinikai és preklinikai tanszékek történetét, valamint helyet kapnak benne az egyetem vonzáskörzetébe tartozó intézmények is: a könyvtár, a menza és a diákkotthonok szerepét egyaránt ismertetik a szerzők. Számos fontos és hasznos jegyzéket tartalmaz a magyar nyelvű könyvnyomatos jegyzetek-

¹ A könyv 473+3 oldal terjedelmű. Az előszót Sütő András jegyzi, a bevezetőt az egyetem egykori rektorai: Csógör Lajos, illetve Puskás György professzor írták. Ezt követi az egyetem fontosabb tisztségeit betöltő személyek jegyzéke és szolgálati periódusa.

ról, román és magyar nyelvű szakkönyvekről, a tanszemélyzet és a végzősök szakmunkáiról, valamint az abszolvensek és az oktatók szépirodalmi munkáiról. Az abszolvensek kihelyezésével egy külön fejezet foglalkozik, ennek részletes elemzése képek, táblázatok, dokumentum másolatok, grafikonok formájában jelenik meg. A kötetet marosvásárhelyi magyar nyelvű orvosképzés létrejöttének miertjéről és hogyanjáról szóló dokumentum jellegű munkának tekinthetjük, összesen 63 szerző munkáját foglalja egybe. A szerzők kiemelik, hogy az egyéni politikai sérelmekre a kötet – pontos adatok hiányában – a Kóródy Ferenc esetén kívül szándékosan nem tért ki (Péter 2010: 142). Az első emlékkiadvány megjelenése magán hordozza azokat a körülményeket, melyek az intézményt jellemezték és jellemelik napjainkig. Sok más egyéb hátráltató körülmény mellett (anyagi fedezet hiánya) mindenképp megemlíthetjük az egyetem vezetőségének passzivitását, segítőkészségének teljes hiányát.

A marosvásárhelyi intézményről számos írás látott napvilágot. Jogfolytonosságával cikkek sorozata foglalkozott, az egyetem végzősei is papírra vetették emlékeiket, viszont átfogó kötet nem született. Megemlítenődő, hogy a Mentor Kiadónál megjelent munkájában Szöllösi Árpád (1995) a napi sajtóban megjelent cikkek tükrében írta meg az intézmény történetét. Munkája két kiadásban jelent meg, az első az 1945–1995 közötti történéseket foglalja össze, míg a második (Szöllösi 2009) az ezt követő tíz esztendőre vonatkozó adatokkal kiegészítve mutatja be az egyetem történetét.

Húsz év elteltével ismét kötet (Szabó et al. 2015) formájában emlékeznek meg a marosvásárhelyi magyar orvosképzés évfordulójáról. A kiadvány ezúttal az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvosi és Gyógyszerészeti Szakosztályának gondozásában jelenik meg. A második kötet szerkesztésében megegyezik a Péter Mihály és Péter H. Mária által szerkesztett első munkáéval, a művet erre alapozták és ezt vitték tovább az 1995-től számított történésekkel. Az egyes fejezetek megírására a magyar tanszékvezetőket, ahol pedig nem volt magyar nemzetiségű vezető, a legmagasabb beosztásban levő oktatókat kérték fel.

Jelen írásomban összegyűjtöm és kiegészítem e kötetekbe szedett tanulmányokat. Amit a MOGYE vezetői, professzorai belülről vizsgáltak és értelmeztek, megkíséreltem kívülről szemlélni és értelmezni.

A fentiekben ismertetett két kötet fejezetei képezik azt a belső vizsgálatot, amely felidézi a korszakot, amelyben a mindennapi élet különbö-

ző mozzanatai egy jellegzetes világépítési gyakorlat összetevőivé váltak. A diktatúra átvészelése volt a cél, ezen belül kellett megteremteni a megélhető mindennapokat. Az egyre inkább nacionalizálódó Román Kommunista Párt támadást indított a magyar nyelvű oktatás felszámolásának céljából. Kezdetben a megfélemlítés, majd a lassú, de következetes cselekvés fegyverét vetették be.

Célom összekapcsolni a történeteket a kontextussal. A kapcsolatot azok a személyi státusok adják, melyeket gyűjtöttem, és amelyek a politikai, ideológiai és gazdasági helyzetet egy intézményen keresztül ismertetik. A hangsúlyt annak az intézménynek a történetére fektetem, melynek keretén belül a magyar orvossá válás folyamata elkezdődött. Mivel a kisebbségi sors megjelenik az orvosi élettörténetekben, és talán az egyik leg hangsúlyosabb stratégiaszervező tényező életükben, fontosnak tartom a magyarázó elvet, azokat a történelmi adatokat, melyek ennek megélését eredményezték.

A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem kezdetei. A kényszer szülte megoldás

A trianoni döntésig tekintek vissza, hiszen akkor szűnt meg a magyar egyetem és a magyar nyelvű orvosi oktatás Kolozsváron, s létesült a Kolozsvári I. Ferdinánd Király Tudományegyetem. 1944–1945 között átmeneti szakasz következett, amikor a háborús körülményeknek megfelelően még folyt a magyar nyelvű oktatás, de a korábban Szebenbe költöztetett I. Ferdinánd Király Tudományegyetemet visszahozták. Dr. Puskás György² ír arról, hogy a Szebenből visszatérő román orvosi fakultás az összes elméleti és klinikai épületet magának követelte. Mivel nem sikerült közös megegyezésre jutniuk az épületek tekintetében, ezért a magyar orvosi fakultást más erdélyi városba akarták áthelyezni. A két lehetséges város közül (Nagyvárad és Marosvásárhely) Marosvásárhely mellett döntöttek (Puskás 1995: 29). 1945 őszen a katonai kadétiskola épülete válik az egyetem otthonává, míg a másik három kar (Irodalom és Bölcsészet, Jog- és Közgazdaságtudomány, Természettudomány) Kolozsváron maradt.

² A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora 1967–1976 között.

Dr. Csőgör Lajos³ (akkor a kolozsvári Fogászati Klinika vezetője, majd a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora és egyben Kolozsvár alispánja is) bizottságot küldött Marosvásárhelyre, hogy a lehetőségeket számba vegye. Ludány György professzor is tagja volt a bizottságnak, őt lenyűgözte az épület látványa „Cambridge, valóságos Cambridge!” szavakkal illette a volt kadétiskola impozáns, parkkal körülvevett épületét. Az oktatáshoz és betegellátáshoz szükséges átalakítások viszont hosszasak voltak és sok nehézséget jelentettek (Csőgör 1995: 25).

A kisvárosnak számító Marosvásárhely ezzel egyetemi városi rangra emelkedett. A klinikák elhelyezése nehézségekbe ütközött, kisváros lévén két kórház és egy szanatórium állt rendelkezésükre, összesen 250 ágyas férőhellyel „Kétségtelen kompromisszum, viszont egyetlen cél vezetett, az, hogy megmaradhassunk” (Puskás 1995: 29) 1946. február 1-jén Csőgör Lajos rektor jelenti, hogy a kadétiskola épületei közül csupán egy készült el, a tanárok és diákok fogadására; a kilenc klinika két kórházépületben működik.

A Bolyai Tudományegyetem Marosvásárhelyen minden különösebb ünnepség nélkül 1946. február 9-én megnyitotta kapuit a magyar nyelvű oktatás számára. Csőgör Lajos ennek okát abban jelöli meg, hogy a miniszterelnök azt szerette volna, ha a kolozsvári és a marosvásárhelyi Bolyai Tudományegyetem közösen, ünnepélyesen kezdi meg működését. A kolozsvári román egyetem arra hivatkozva, hogy nincsenek még felkészülve a megnyitásra, ezt a kérést nem támogatta (Csőgör 1995: 26).

A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem neve, szerkezete és összetétele többször is változott. Az egyetem hivatalos elnevezése igazodott a mindenkorai politikai környezethez, végigkövetve annak fontosabb periódusait: 1944–1945 között a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem negyedik kara, 1945-től 1949-ig a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Orvosi Kara, majd szovjet mintára önálló Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetté alakították át, az általános orvosi kar mellett kibővítették (1949–1991) gyermekgyógyászati, közegészségtani, fogorvosi és gyógyszerészeti karral. 1991-ben az intézmény nevét Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemre (MOGYE) módosították.

³ A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora 1945–1949 között, majd ismét 1964–1967 között.

A Vincze Gábor által összeállított történeti kronológiából, néhány, az egyetemre vonatkozó adatot is felhasználok tanulmányomban: 1948. október 26-án megjelenik a felsőoktatás átszervezéséről döntő 263 327. sz. közoktatásügyi miniszteri rendelet. A jogszabály az addigi orvosi karokból létrehozza az önálló orvostudományi egyetemeket, amelyek doktori címeket is adhatnak. A marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet azonban a doktori adási jogot nem kapja meg. A törvény megszünteti Marosvásárhelyen a szervezés alatt álló gyógyszerészeti kart, majd 1949-ben mégis engedélyezik a magyar nyelvű gyógyszerészképzést (Vincze 1994).

A hatalmi erőterekben megnyilvánuló etnikai identitások konstruált jelleggel rendelkeztek; ezeket úgy lehetett megérteni, mint olyan identifikációs folyamatokat, amelyek konkrét fizikai és szimbolikus kontextusokban történnek (Magyari-Vincze 2001: 9–13). Ez a konkrét fizikai kontextus érvényes az egyetem épületére, a szimbolikus kontextus pedig a magyar nyelvű képzés fokozatos elsorvasztása. Ez több lépésben valósult meg: (1) Az önálló magyar nyelvű felsőoktatási intézmény 15 évvel megalakulása után megszűnik; (2) A magyar diákok számának drasztikus csökkenése; (3) A magyar lakosság tudatos szétszórása, asszimilációs kísérletek a kihelyezések által; (4) A magyar ajkú oktatók szociális státusa jelentősen erodálódott.

A jó minőségű oktatásról.

Az orvosi oktatás Marosvásárhelyen

Az orvosi kar 1945-ben történt áthelyezését követően, az új székhelyen, az oktatási feltételek megteremtésével párhuzamosan, a tudományos tevékenység is fellendült, a tantestület elismert, tapasztalt oktatókból tevődött össze. A kutatás szerepe fontos, hiszen színvonalas egyetemi oktatás elképzelhetetlen az oktatók tudományos kutatómunkája nélkül.

A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetet 1948-ban választották külön a Bolyai Tudományegyetemtől és vált önálló intézetté. Nemzetközileg elismert professzorai kutatómunkájának eredményeit az Erdélyi Múzeum-Egyesület által szervezett előadások keretén belül, valamint szakfolyóiratokban közzölték.

Rostás Zoltán interjúgyűjteményében az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet (OGYI) egyik alapító tagjával, dr. Szabó Istvánnal készült interjúját

közli, melyben az orvosprofesszor kutatásairól beszél. Szintén ebben a kötetben Száva János Zoltán, illetve Zeno Barbu professzorokkal olvashatunk interjúkat, melyben karrierjükről és az elért eredményeikről beszélnek (Rostás 1984: 9–225). A szerző úgy véli, ezzel a gyűjteménnyel „második kultúránkról” tudósít. A megye legelesebb tudományos alkotóit kívánja bemutatni.

Számos kutatás folyt az egyetem vonzáskörzetébe tartozó intézmények keretében. A Román Akadémia kutatóállomást létesített Marosvásárhelyen, ennek működésére szintén jellemzőek voltak az ország politikai és gazdasági helyzetének változásai, állandó jelleggel átszervezésre került.

Dr. Péter Mihály tanulmányában az egyetem kulturális és művelődési tevékenységéről ír, melyből megtudhatjuk, hogy 1990-ben az OGYI diákjai magyar nyelvű diákújságot indítottak, a hiányos adatok miatt viszont nem lehet tudni pontosan megjelenésük gyakoriságát, illetve azt, hogy mikor szakadt meg (a szerkesztőség nem őrzött meg egy teljes sorozatot, a könyvtáraknak szintén hiányos a gyűjteménye). Az egyetem diáklapjai korábban háromnyelvűek voltak. Az 1969-ben indult lap eleinte *Aesculap*, 1974-től *Gânduri Studentești* címen jelent meg (Péter 1995a: 263–265). Művészeti és művelődési egységek és szakszervezeti körök működtek az egyetem keretén belül, ezeknek a tevékenysége változó volt, de tevékenységüknek egyöntetűen tükrözniük kellett a mindenkori politikai konstellációt.

A kétnyelvű oktatás bevezetése

Pártutasításra a minisztérium 1962-től elrendelte a kétnyelvű oktatás bevezetését. Az előadásokat igény szerint lehetett román vagy magyar nyelven hallgatni. A gyakorlatok csak román nyelven folytak, illetve folynak még napjainkig is. Néhány diszciplína esetében pedig az előadások is csak román nyelvűek voltak. A kórlapokat szintén román nyelven vezették. A rendelet maga után vonta a román nemzetiségű oktatók számának növelését. A román hallgatók és tanszemélyzet számának növekedésével arányosan csökkent a magyar anyanyelvű hallgatók, tanárok, illetve a teljes személyzet száma. A céltudatos nemzetiségi politika rányomta bélyegét az egyetemre: 1951–1960 között szünetelt a fogorvosképzés. 1984-től nem volt több magyar rektor, majd 1986-tól a gyógyszerészeti karon nem tar-

tottak felvételi vizsgát, de ezt később, 1989-ben újraindították. Az egyetem két nyelven megjelenő folyóiratát (*Orvosi Szemle*, illetve annak román nyelvű változata, a *Revista Medicală*) 1975-től egybevonták, a továbbiakban csak *Revista Medicală* címen jelent meg. Ezekon kívül még számos intézkedés segítette elő a román nyelvű oktatás térnyerését. A felsőoktatási szabályzat szerint a román, illetve a magyar hallgatók számának aránya maga után vonta a tanárok nemzetiségi alapú arányát is. A román nyelvű orvostudományi képzés bevezetése jelentette az intézmény rangjának és folytonosságának a megtörését. Ugyanekkor bevezetik a román nyelvű kórlapírást is. 1962-től számítják az egyetem új korszakát, ettől az évtől szűnik meg az önálló magyar nyelvű felsőoktatási intézmény.

Feszt György az intézmény történetét négy szakaszra tagolja. Az első időszakban a MOGYE a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem kihelyezett fakultása volt. A másodikban mint önálló magyar tannyelvű felsőoktatási intézmény működött. A harmadik szakaszban a magyar nyelvű képzés egyre inkább háttérbe szorult azzal, hogy 1962-től bevezetik a kétnyelvű oktatást. A negyedik szakasz pedig a jelenlegi időszak, amely az 1989. decemberi politikai fordulattól számítható (Feszt 2005: 130–135).

Bár Feszt György szakaszokra tagolja az intézmény történetét, az orvosi egyetemmel foglalkozó tanulmányokban mégis a folytonosság körvonalazódik. A magyar nyelvű egyetem megtörését tűzték ki célul egyrészt a névváltoztatások, másrészt pedig a kétnyelvű képzés bevezetése által. Az 1989-es politikai, gazdasági és társadalomtörténeti változás fordulópontot jelentett mind az életpálya, mind az autobiografikus stratégiákban. A kilencvenes években megszűntek a kihelyezések, viszont továbbra is nehézségekbe ütköztek a végzős diákok, hiszen a versenyvizsgákon elért eredmények, vagy egyáltalán a helyeknek a meghirdetése sokszor bizonytalan volt.

A várva várt fordulat nem jött el a magyar orvosi egyetem sorsában. Néhány változás mégis történt: újraindították a felvételi vizsgát a gyógyszerészeti karra, demokratikusan, de bizonyos létszám többséggel választható egyetemi szenátus jött létre (Feszt 2005: 130–135). Gyakorolhatóvá vált a demokrácia előírt (vagy íratlan) szabályokkal. 1962-től a magyar diákok számának csökkenésével arányosan csökkentették az oktatók számát is. A pártállam az egyetemi személyzetre is kiterjesztette politikáját, a magyar oktatóknak elnehezítették a szakmai előrehaladását, befagyasztották az előléptetéseket, az 1989-es változással ez ismét lehetővé vált.

Egyéni történetek és történelem kapcsolata

„Az életpálya a valóság egyéni birtokbavételének folyamata, az élettörténet pedig szimbolikus megjelenítés” – írja Niedermüller Péter (1988: 379). Az orvosok életpályájukban a történelmi valóságot vették birtokukba, történetükben pedig az eseményeket saját szemszögükből jelentik meg. Vizsgálódásom során figyelembe veszem, hogy az élettörténet az életpályának csak egyik lehetséges megjelenítési formája. Az egyéni narratívákból konstruálódott mikroszint – a lokális kistörténeten túl – az egyéni történet jó irányvonalat jelent néhány más, alapvető probléma körüljárásához is. Az egyik ilyen probléma a kisebbségi sors megélése az orvosok körében. E köré szervezem a tanulmányt, ismertetem azokat a mikroszinten értelmezett egyéni történeteket, amelyeket a makroszinten történő események befolyásolnak.

Elemzésem kiindulópontját három általam gyűjtött orvosi élettörténet képezi, annak részei, vagyis azon történetek, melyek a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen végzett orvosok hivatásának gyakorlását ismertetik, valamint az egyetem vezetőinek és professzorainak emlékező írásai, melyek az orvosnak tanulás folyamatát vázolják. Ezeket felhasználva körüljáróm azokat a kérdéseket, amelyek kutatásom során felmerültek. Így irányult figyelmem a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemre. Innen indulnak a szálak az orvossá válás folyamatában, életüknek jelentős részét képezik az egyetemi évek, illetve az intézmény a maga tanáraival, vezetőivel együtt.

Fontos kiemelnem, hogy a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén kutatások folytak a népi specialisták, valamint a lelkészek (Becze–Keszeg 2001) és néptanítók életpályájának és élettörténetének témakörében (Ozsváth 2008). Továbbá egy újabb szakaszban egy, a modern világban megbecsült szakma, a mérnök világával foglalkozó kutatássorozat indult (Keszeg 2012). Egy olyan réteg megismerése a cél, amely a társadalmi hierarchiában magas helyet foglal el. Témámmal ehhez a munkához szándékozom csatlakozni és kiegészíteni az orvosok élettörténetével, a tanulmányban pedig ezt az orvosi egyetem történetébe ágyazva ismertetni.

Keszeg Vilmos progresszív rendszerként definiálja az élettörténetet mint a narratív történetek egyikét. Az élettörténet egy személy sorsát jeleníti meg az alapvető biografikus toposzok által (születés, párválasztás,

munka, küzdelem, halál), mely az egyéni sorsot egy tágabb kontextusban (pl. családi és lokális közösség, az egyén kapcsolathálója, történelmi korszak viszonylataiban) mutatja meg (Keszeg 2007: 151). A társadalomtudományok megújuló módszertana az individuális életpályák rekonstrukciója alapján a társadalomban lezajlott folyamatokat vélte feltárhatónak. Az elmesélt történetekben az egyének, írásomban pedig az orvosok kötik össze a múltat a jelennel, és reflektálnak a politikai eseményekre.

Az antropológia holisztikus szemléletmódját a közegészség területére is kiterjesztette, ezen területen is ötvözi a különböző ágait. Bár az orvosi antropológia az orvost mint intézményt képviselő egyén és a beteg kapcsolatát vizsgálja, tanulmányomban az orvos kapcsolatát írom le az intézménnyel, vagyis az orvosi egyetemmel. Ebben a megközelítésben ismertetem és írom le az egyén és az intézmény kapcsolatát.

Antropológiai keretben és környezetben szeretnék rámutatni a hatalmi struktúrák leképeződésére az egészségügyben. Az egészségügy egyik aktorával, az orvossal foglalkozom. Tanulmányomban áttekintem az orvossá válás folyamatának azon részét, amely az orvostan oktatásában rejlik. Megkíséreltem bemutatni a marosvásárhelyi magyar nyelvű orvosképzésben részt vevő hallgatók, oktatók szemszögét a 20. század változó demográfiái, valamint társadalmi-politikai körülményei között.

A múltra való emlékezés

„A történelmi hitelességhez híuen a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem magyar tagozata 2015. május 29én a Kultúrpalotában ünnepelte a marosvásárhelyi magyar orvosképzés kezdetének 70. évfordulóját” – olvashatjuk a *Népújság* napilap hasábjain a megemlékezésről írt összefoglaló cikkben (*Népújság*. 2015. LXVII. évf. 121. [19012.] sz.) Amikor Hermann Bausinger a szülőföld erőtereiről ír, akkor azokat a zárt horizontokon belüli szellemi erőtereket nevezi így, melyeknek minden egyes pontja és kulturális terméke értékkel bír. A szülőföld a hely egységét is jelenti, valamint a szilárd horizontok által nyújtott védelmet. E folyamat révén a történelem tudományból helyi speciális tudássá és gyakorlattá alakul, ahol „a hangsúly a történelem tanulásáról áttevődik a történelem megszerkesztésére” (Bausinger 1995: 81–83). Pierre Nora az emlékezés helyei fogalmával írja le az emlékező tevékenységeket, azo-

kat az eljárásokat, melyek visszautalnak a múltra. Létrejöttüket azzal indokolja, hogy az emlékezetnek nincs már valódi közege (Nora 2010: 13). Az egyetemre tekinthetünk úgy is, mint az etnikai konfliktusok szimbolikus terére. Az egyetemről való emlékezet helye mégis Marosvásárhely legimpozánsabb és legismertebb emblematikus épülete, a Kultúrpalota. A konfliktusok helyéről a békés megemlékezést egy olyan közegben és olyan térben tartják, amely a magyarság, a lokális történelem egyik biztos pontját jelenti.

Jan Assmann úgy fogalmazott, hogy az emlékezetnek „helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik”, az emlékezés tereket alakít ki és rendez át (Assmann 1999: 40). 2015-ben az egyetem 70. évfordulójára táblát helyeznek el Mihály király domborművével az egyetem előcsarnokában. A márványtáblán a következő olvasható: „I. Mihály, Románia királya 1945-ben írta alá a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem létrehozásáról szóló törvényerejű rendeletet” (*Népújság*. 2015. LXVII. évf. 248. [19139.] sz.) Az emlékezés ezen formájával rendezik át az egyetem épületét. Az emlékezethez mint társadalmi cselekvéshez különféle ideológiák, politikai töltetek társulnak. A történelem az emlékezés által újraértelmezhetővé válik.

Mivel a múltból alkotott kép egyéni és közös emlékekből is áll, ezért az élettörténet egyik szerkesztési stratégiája a múlt, a jelent megelőző személyes tapasztalatok kifejtése vagy ennek elhallgatása. A múlt elhallgatását a hatalom által felállított cenzúra kényszerítette ki. A múlttól való elszakadás adaptációs narratív stratégiákat eredményezett (Keszeg 2009: 123).

Amikor a konfliktusokról beszélnek az orvosok, nem minden esetben fejtik ki azoknak okát, a hallgatás által utalnak arra, hogy ezeket szintén a rendszer szülte. Az élettörténetek által megtudhatjuk, hogy az egyén miként éli meg a történelmi eseményeket. Konkrét példán keresztül vizsgálhatunk egy társadalmi jelenséget.

Az antropológusok, a kultúrakutatók az identitás felépítésének folyamatát tartják szem előtt, annak szimbolikus jelentését hangsúlyozzák. A kollektív identitás vagy önelképzelés és megjelenítés alatt értendő az a kép, amelyet a csoport önmagáról fest. A társadalmi önelképzelés összekapcsolódik a társadalmi emlékezéssel, vagyis a történelmi tudattal (Assmann 1999: 130–131). Az Assmann által említett történelmi tudat és társadalmi emlékezés egy közös orvosi identitást konstruál, a marosvásárhelyi

orvosi egyetem végzőseinek identitását. A Marosvásárhelyen végzett orvosok, illetve az orvosi egyetem diákjainak kollektív identitása a kollektív múltra való emlékezés által érvényesül.

Gyáni Gábor (2009: 9) gondolatával zárva: „Az emlékezet nem úgy kapcsolódik tehát a múlthoz, mint ami végérvényesen elvált a jelentől, s aminek a felelevenítése a hiány megkonstruálása, mely utóbbi komoly erőfeszítéssel, történelmi elmemunkával történik: egyedül az képes ugyanis érdekessé és értelmezhetővé tenni a jelen számára a múltat. A kollektív emlékezet soha sem szakad ki maradéktalanul a múlt folytonosságának kontextusából, mely múlt közvetlenül áthatja és részben vagy egészben kitölti általa a mindenkori jelent. Ez a múlt, pontosabban a rá való szüntelen emlékezés a jelenbeli identitás egyik, ha nem a legfőbb forrása” (Gyáni 2009: 9).

Miben látta a kommunista hatalom az orvosok feladatát?

A szocializmus kezdetén gyors ütemben átalakították az egészségügyi ellátást. Az életszínvonal javítása volt a cél, a közegészség előtérbe került, ugyanúgy, mint a népesség számának növelése. Mindezt az életszínvonal növelésével, a jólét megteremtésével próbálták elérni. Az államosított kórházak mellett létrejöttek az ingyenes rendelőintézetek (poliklinikák), kiépítették a járványmegelőzés és csecsemővédelem azelőtt hiányzó szerkezetét. Fogorvosi központokat állítottak fel, egyéni egészségügyi íveket készítettek, melyekben a különböző egészségügyi vizsgálatok eredményeit tüntették fel. Ennek következtében folyamatosan nőtt az orvosok és az egészségügyi dolgozók száma. A kialakított struktúrák fenntartása, működtetése, de főleg korszerűsítése, a hatékonyabb műszerekkel való ellátás azonban mindvégig nagy gondot jelentett. Bár a megyék központjaiban javult az egészségügyi ellátás, de vidéken a nyolcvanas évek végéig nem történt változás (Gagy 2009: 178–189).

A teljes körű ingyenes ellátásban látták a társadalomvédő funkciót. A közpénzből fenntartott rendszer üzemorvosi rendelőknek köszönhetően a munkahelyeken is jelen volt. Az állampolitika abbéli szándéka érvényesült, miszerint az ország azon részeit is el kell látni orvosokkal, melyek egészségügyi vonatkozásban el vannak maradva.

Miért írtak a végzősök?

Keszeg Vilmos politikai kontextusban értelmezve két életpálya-stratégiát különít el, melyek az államhatárok újrarajzolásával jöttek létre: a migráció és a helyben maradás modelljét (Keszeg 2009: 96). A migrációs életpályamodell az élettér, a szociális környezet megváltozását, az élettér elhagyását, a hagyományos, megszokott életvezetés felcserélését hozta magával. A helyben maradást a megszerzett gazdasági és nemzetiségi tőke motiválta. A migráció velejárója a változás, ami a reszocializációt követeli. Azoknak az orvosoknak, akik a maradást választották, mégis a megszokott életvezetésüktől eltérő módon kellett folytatniuk életpályájukat, sőt, gazdasági és nemzetiségi tőkéjükről is le kellett mondaniuk, vagy legalábbis egy időre fel kellett függeszteniük. Karrierjük során végigkövethető az arra való törekvésük, hogy ismerős környezetben gyakorolhassák munkájukat.

Az egyéni politikai sérelmek hangadására az írás adott lehetőséget. „Hát annál inkább mondtuk, kimondtuk és leírtuk, amit gondolunk” (Nagy 2008: 243). Az emlékeiknek nyomtatott formában biztosítottak továbbélést. Emlékező írásaik által nyitnak a társadalom felé, megismertetik hétköznapi életüket, az események átélésének élményét közlik.

Egy bekezdés erejéig a marosvásárhelyi orvosi egyetem végzőseinek írásai (emlékiratok, önéletírások) közül néhányat említek: Bárányi Ferenc (2002): *Égbenyúló kockakövek*, melyben a szerző az egyetemi éveket dolgozza fel és regényesíti meg, alakjait egyetemi társairól mintázza. Dezső István (2006): *Egy erdélyi sebész emlékei 1947–1961* című munkája, melyben részletes életútját ismerhetjük meg, illetve Nagy Lajos (2008): *Életünk kórtörténete. A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyászati Intézet 1956–1959*. Nagy Lajos kötetben a tényeket írja le, sorstársai rövid írásait is egybegyűjti. Adatokat találhatunk még a Schneider Iša (2009): *Az orvosnők korán halnak* című regényében (Marosvásárhelyen végzett orvosnő szellemes, laza szövésszerű életregénye), valamint Toró Árpád (2005): *Kapa mellől a kaszás ellen* című írásában, amely szintén orvosi karrier küzdelmeit ismerteti a változó világban.

A kihelyezés mint sorsforduló

Az orvosok a maradással az irányított mobilitást is vállalják. Akik végeztek, kötelezően el kellett helyezkedniük az állami struktúrában. Ezt az időszakot a teljes foglalkoztatási rendszerként is emlegetik. Az államilag garantált munkahely biztos jövedelemhez juttatott. 1975-ben elfogadják azt a törvényrendeletet, amellyel a végzős egyetemi hallgatók munkába állását szabályozzák. A kihelyezett diplomás köteles három évet a kijelölt helyen letölteni.

Az élettörténetüket elbeszélő orvosok ugyanazt a generációt képviselik, 1981–1984 között végeztek a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem általános orvosi karán. Mindhárom élettörténetben jelentős fordulatot jelentett az egyetemi évek végzésekor a munkahelyek kiosztása. Az orvosok elmondása szerint a nyíltan nemzetiségellenes pártpolitika csak az 1980-as években kezdett el mutatkozni az egyetemen. Azok, akik nem voltak hajlandóak elfoglalni a kijelölt munkahelyet, kötelesek voltak megtéríteni az oktatás költségeit és a tanügyben sem kaphattak többé állást. A törvény előírásai erőteljesen sújtották a magyar kisebbséget, ugyanis ettől kezdve szisztematikusan román többség lakta vidékre helyezték ki a végzősök jelentős részét. Tóth Mária egy németlakta községben folytatott élettörténeti interjúk által járja körül az etnicitás kérdését. Egyéni példán keresztül mutat rá egy egész generáció etnikai identitásjegyeire. (Tóth 1998: 77) Az orvosi élettörténetekben megjelenő kisebbségi sors körvonalazza az egyetem történetét, illetve az egyetem története körvonalazza a kisebbségi léttel küzdő orvosi karriert. A marosvásárhelyi orvosi egyetem volt az az intézmény, amely megalkotta vagy újraalkotta az orvosi karriereket. Péter Mihály külön fejezetben tárgyalja az abszolvensek kihelyezésének kérdését (Péter 1995b: 285–289). A tanulmány az 1972 és 1989 közötti időszakot öleli fel Marosvásárhelyen, összesen 4132 orvos és gyógyszerész kihelyezését dolgozza fel. Az első években az intézet az Egészségügyi Minisztériumtól kapta meg a végzősök számának megfelelő, üres helyek számát. Az 1950-es évek végéig a szabad helyek Erdély területén voltak. Később egy országos lista alapján állították össze a meghirdetett helyeket. 1978 és 1989 között a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet magyar végzőseinek 40%-át a Kárpátokon túli megyékbe, 20%-át pedig román többségű erdélyi megyékbe helyezik.

A kihelyezés fő kritériumait a minisztérium rendeletei szabták meg. Az egyetemi évek átlaga, tanulmányi eredménye, vagy média szerint történt a helyekre való elosztás. A meghatározó irányelvek, hogy melyik megyébe, hova és hányat helyezzenek, az már politikai, gazdasági és társadalmi szempontoknak volt alávetve. 1977-től az orvosokat kevés kivétellel falusi egészségügyi körzetekhez helyezték. Három évi vidéki gyakorlat után jelentkezhetnek szakképesítésre. A minisztériumi rendeletek által elsőséget lehetett nyerni. 1975-től többféle prioritást vezettek be: elsőséget élvezhettek azok, akiknek lakóhelyén pályázható üres hely volt. 1978-ban határozattal módosították az elsőségi rendelkezéseket, így a lakhely szerinti elsőséget megyei és nagyvárosi, illetve zárt városi előnyre változtatták. A házastársi viszonyt a lehetőségekhez képest igyekeztek figyelembe venni (Péter 1995b: 285–289). Ezen rendeletek által a végzősök próbálták megkeresni a kiskapukat: azokat a fogodzókat jelentették számukra, melyek az Erdély területén való maradás lehetőségének reményét nyújtották.

A kisebbségi narratív pozíció az identitás felépítésében játszik fontos szerepet. A diktatúra éveinek demográfiai vonatkozású, asszimilációt elősegítő szándéka világosan körvonalazódik az egyetem hallgatóinak kihelyezésében. Az állampolitika azon igénye érvényesült, hogy az ország azon részeit is el kell látni orvosokkal, melyek egészségügyi vonatkozásban el vannak maradva.

A kisebbségi sors megélése az orvosoknál különösen akkor nyilvánult meg, amikor környezetükből kiszakítva kihelyezték őket Moldva területére. A diktatúra éveinek demográfiai vonatkozású, asszimilációt elősegítő szándéka volt a magyar orvosok kihelyezése. A román lakta terület teljesen új környezete nemcsak gazdasági és nyelvi, hanem kulturális, vallási és számos más szempontból is különbséget jelent, egy pályakezdő orvos „jobban ki van téve a kisebbségi léttel amúgy is együtt járó pszichés komplexusnak” (Péter 1995b: 296).

Amikor *oral history*-ről beszélünk, az emlékezet hirtelen előtérbe kerül, fontos dokumentumforrássá válik és szintén elfogadottá válik az a nézet, hogy egy nép, egy ország, egy vidék történelme nem csupán abból áll, amit vezetői írnak vagy íratnak róla, hanem figyelembe kell venni az egyéni mikrotörténeteket is, amelyet az adott kultúrához tartozó személyek élnek meg nap mint nap. A probléma egyéni szinten való vizsgálata révén is láthatóvá válhat, hogy milyen folyamat áll a jelenség mögött. Nevezhetjük rekonstrukciós tevékenységnek is, egy kis létszámban, leszűkített léptékkel, behatárolt területen végezhető aprólékos kutatásnak. Smaranda Vultur a szó-

beli élettörténetre autobiografikus jellegű emlékezet-rekonstrukcióként tekint, melynek tétjeit szociális és történeti kontextusban mérhetjük fel. Magába foglalja a múlttól való eltávolodást, a múltnak pedig a jelenből való újraértékelését. Ez a helyzet megteremti a migrációs életpályamodelleket (Vultur 2007: 119). Az orvosi életpályamodellek az egyetem történetét rekonstruálják, ennek a szubjektív megélésében rejlik a múlt jelenből való újraértékelése.

Zárógondolatok. Összegzés

A 20. század változásai – demográfiai, valamint társadalmi-politikai szinten – az interetnikus konfliktusokat is maga után vonták, a MOGYE pedig a konfliktusok helyszínévé változott. Ez a jelenség saját kontextusán belül értelmezhető, a kontextus pedig nem csupán a fizikai tér, amelyben a történetet mesélő állapota, viselkedési mintája, attitűdje vagy egy hatalmi folyamat megnyilvánul, hanem a szociális és politikai környezet is, valamint az egyéni jellemzők, amelyek azt nagymértékben befolyásolják. Az orvosok helyzete szociális, politikai problémaként értelmezhető. A sorsukat áldozatként megéllő és ekképpen elmesélő orvosok a magas szintű teljesítésben látják ennek a sorsnak a kiegyenlítését. Talán fogalmazhatunk úgy is, hogy emléket kívánnak állítani annak az áldozatos munkának, amelynek látható nyomait eltörli az idő. Az emlékéllátás ugyanígy a közösségre is érvényes, ezért sem választható szét az emlékeztéstől. Mivel a konfliktusok még mindig tartanak, így az emlékezésre nagyobb hangsúly esik. Az elbeszélés során olyan történetek hangzanak el, melyek azt mondják el, hogy a fennálló politikai rendszer milyen mértékben határozta meg, befolyásolta az orvossá válás folyamatát. A mindennapi életben kellett megteremteni azt a középutat, amely által megélhetővé vált maga a diktatúra, ez pedig kényszerhelyzeteket és kényszerpályákat eredményezett.

Amikor az orvosok a magyar orvosi egyetem múltjáról beszélnek, önmagukra is reflektálnak, saját maguk meghatározásában elevenítik fel az eseményeket, ugyanakkor a méltó visszatekintést is kötelességüknek érzik. A kötetbe gyűjtött írások ezt a múlttal szembeni kötelességet teljesítik.

Az írott és az elbeszélte történetben is a tapasztalatok egy része elmondatlan és leíratlan marad. A szóbeliség szabadságot biztosít abban, hogy az egyén válogasson az események között, illetve visszatérjen kiegészítéssel. Az orvosok által mesélt történetek már kiigazítva, a jelenhez viszo-

nyítva hangzottak el: „Nehéz volt, de szép idők voltak”; „Fiatalok voltunk, a múlt megszépül”; „csak írom, írom a velem megtörtént eseményeket, megfűszerezve a saját véleményemmel is.”

A hatalomváltással számos, az előző rendszerre utaló értéket megpróbálnak eltüntetni, valamilyen módon beolvasztani. Ilyen érték a magyar nyelvű Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem is, amely hűen tükrözi a hatalmi viszonyok változását, ezeknek leképeződését.

Irodalom

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

BÁRÁNYI Ferenc

2002 *Égbenyúló kockakövek*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár

BAUSINGER, Hermann

1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris–Századvég Kiadó, Budapest

BECZE Márta – KESZEG Vilmos (szerk.)

2001 *Palástban. Lelkészek szórványban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

CSÖGÖR Lajos

1995 Visszapillantás–önvizsgálat In: Barabás Béla – Péter Mihály – Péter H. Mária (szerk.): *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés 50 éve. Adatok, emlékezések*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 11–27.

DEZSŐ István

2006 *Egy erdélyi sebész emlékei 1947–1961*. Böcz Sándor Nyomdája, Budapest

FESZT György

2005 Visszatekintés a marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés 60. évére. *Orvostudományi Értesítő* 78. (2) 130–135. [http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/3.4.8/feszt_60eves_mvhelyi_orvos_es_gyogyszereszkepzes.pdf]

GAGYI József

2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

GYÁNI Gábor

2009 A 20. század mint emlékezeti „esemény”. *Forrás* 41. (7–8) 3–15.
[<http://www.forrasfolyoirat.hu/0907/gyani.pdf>]

KESZEG Vilmos

2007 Élettörténetek populáris regiszterekben. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberök, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–KJNT, Kolozsvár, 151–198.

2009 20. századi életpályák és élettörténetek. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és kulturális antropológiáig*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 95–133.

2012 Az új világ hőse: a mérnök. In: Tóth Arnold (szerk.): *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság–Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézete, Miskolc, 101–126.

MAGYARI-VINCZE Enikő

2001 *Femei și bărbați în Clujul multiethnic*. Desire Press, Kolozsvár

NAGY Lajos

2008 *Életünk körtörténete. A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet 1956–1959. Sorstársak visszaemlékezése*. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda

NORA, Pierre

2010 *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest

OZSVÁTH Imola

2008 *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek*. Scientia Kiadó, Kolozsvár

PÉTER Mihály

1995a Kulturális és művelődési tevékenység In: Barabás Béla – Péter Mihály – Péter H. Mária (szerk.): *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés 50 éve. Adatok, emlékezések*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 253–267.

1995b Adatok a MOGYI végzőseinek kihelyezéséről (1972–1989) In: Barabás Béla – Péter Mihály – Péter H. Mária (szerk.): *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos- és gyógyszerészképzés 50 éve. Adatok, emlékezések*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 285–319.

2010 A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem történetével és tevékenységével foglalkozó munkák jegyzéke. *Orvostudományi Értesítő* 83. (2) 140–145

PUSKÁS György

1995 Előzmények és adatok a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem történetéhez In: Barabás Béla – Péter Mihály – Péter H. Mária (szerk.): *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos-és gyógyszerészképzés 50 éve. Adatok, emlékezések*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 27–38.

SCHNEIDER İsa

2009 *Az orvosnők korán halnak*. K.u.K. Kiadó, Budapest

SZABÓ Béla – SZILÁGYI Tibor – LŐRINCZI Zoltán (szerk.)

2015 *A marosvásárhelyi magyar nyelvű orvos-és gyógyszerészképzés 70 éve*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

SZÖLLŐSI Árpád

1995 *A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem 1945–1995*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

2009 *A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem 1945–2005*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely

TÓTH Mária

1998 Az élettörténetben megjelenő etnikai identitás. In: Szűcs Alexandra: *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 77–79.

TORÓ Árpád

2005 *Kapa mellől a kaszás ellen*. Infoprint Kiadó. Székelyudvarhely

VINCZE Gábor

1994 *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989*. Teleki László Alapítvány, Budapest [<http://vincze.adatbank.transindex.ro/>]

VULTUR, Smaranda

2007 A szóbeli élettörténet tétjei: a Bărăganba deportáltak esete. In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberk, életpályák, élettörténetek*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–KJNT, Kolozsvár, 119–127.

Népújság, LXVII. évfolyam 121. (19012) sz. 2015. június 2.

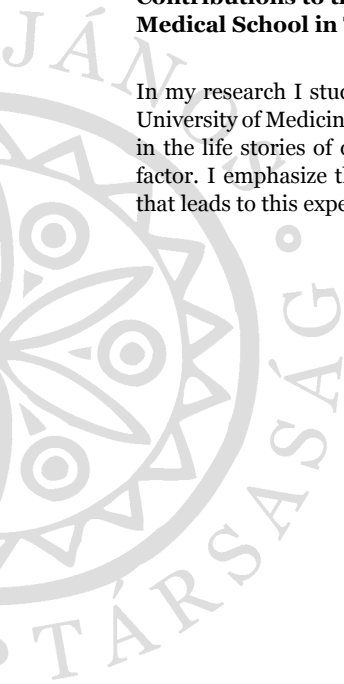
Népújság, LXVII. évfolyam 248. (19139.) sz. 2015. október 29.

**Contribuții la istoria medicinei transilvănene în secolul XX.
Educație medicală la Târgu Mureș**

Cercetarea de față oferă o prezentare a procesului de a deveni doctor prin istoria Universității de Medicină și Farmacie din Târgu Mureș. Condiția minoritară apare în povestirile vieții a doctorilor, ba chiar pare a fi unul dintre cei mai determinanți factori de organizare strategică, astfel consider că este important scoaterea în evidență a principiului interpretativ și a datelor istorice, care au condus la trăirea acestei experiențe.

**Contributions to the 20th Century Medical History of Transylvania.
Medical School in Târgu Mureș**

In my research I study the process of becoming a doctor through the history of the University of Medicine and Pharmacy of Târgu Mureș. The minority condition appears in the life stories of doctors, possibly being the most important strategy-organizing factor. I emphasize the importance of the interpretative principle, the historic data that leads to this experience.

Balázs Lajos

Szokáskutatásaim egyéni útjai, sajátosságai, szemlélete

Jelen konferencia felhívása utolsó passzusának megengedő tartalma bátorított fel arra, hogy ezzel a témával merészeljek jelentkezni, mivel úgy vélem, nagyjából megfelelek az ajánlásoknak: 2014-ben betöltöttem 75. életévemet, tehát van generációs státuszom, és van behordott szénám a csűrben. Munkám még volna, de fogy az időm. Kutatásaim individuális vállalkozások. Eddigi termésém jelentős része indíttatásában is, betakarításában is, hasznosításában is Kolozsvárra tereli a figyelmemet, Kolozsvárhoz kötődik az évtizedek óta itt megtapasztalt szakmai és szellemi kohézióknak köszönhetően, bár Bukarestet sem feledem. A Székelyföldet ugyan sem. Egyéni utamban a három együtt van jelen, nekik köszönhetően alakult ki szakmai létbiztonságom.

Előbb a sorsforduló szokásokra irányuló kutatásaim egyéni útjainak jelzőkaróit venném számba. Miért? Mondhatnám, hogy azért, mert kezdeti mozgolódásom idején a népi kultúra, a folklór iránt érdeklődő vagy elkötelezett magyar gyűjtő, kutató, kiváltképpen a szokások és a hiedelmek területén magyar kutatóintézmény hiányában csak egyszemélyes vállalkozásban végezhetette munkáját. Ez az állapot valójában a Kriza János Néprajzi Társaság megalakulásával szűnt meg, de nem egyik napról a másikra. Egyéni utam kijelölésében a választás kényszere, vágya játszott nagyobb szerepet. Mihai Pop professzor az első félévi vizsgán (1965 decemberében) figyelt fel rám, aztán mind erősebben és következetesebben terelt a kutatási területe felé. Noha vonzottak a nyelvtudományi stúdióumok – történeti nyelvтанból, összehasonlító nyelvészetből, nyelvjárásтанból egyre többet szerepeltem a szemináriumokon, önképző körökön – (s felvillantották előttem, hogy visszatartanak a nyelvészeti tanszék összehasonlító nyelvészet vonalára), végül neki köszönhetően mégis a folklorisztika mellett döntöttem. Ellenben reám ragadt a nyelvészet szőr-

szálhasogató módszere. Később a professzor akaratának engedve választanom kellett egy kiemelt területet, amivel többet és mélyebben foglalkozom, mint a népi kultúra, a folklór egészével. A döntés újfent nem a kapból való cédulahúzás esete volt. Akkor éreztem meg, illetve éreztem rá a választás és elválás problematikájára, dilemmájára, ami az elején nem volt nagyon tudatos, előbb a mesében láttam megjelenni, de inkább kliészerű játéknak tekintettem. A tapasztalati tudásom találkozott az olvasmányélményeimmel. Gyermekkoromban, fiatal koromban láttam keresztelőt, lakodalmat, temetést. A kérdések, hogy ezeket kik hozták létre, mivel magyarázható, hogy egy adott helyzetben mindenki szabályozottan tud mindent csak egyetemi éveim alatt merültek fel bennem. Kultúrának ezt az együttesét olyannak láttam, mint az erdőt. Láttam, hogy van! De azt, hogy nő, és azt, hogy mióta nő, nem láttam. Azt pedig végképp nem, már csak jóval később, hogy az, ami távolról zöld, miből áll össze, vannak-e benne elkorhadt, kidőlt fák. Olyanok, amelyekre mások is támaszkodtak és támaszkodnának ma is.

Így kezdett mindjobbban érdekelni az emberi felemelkedés története. A kis- és nagy közösségekbe való szerveződés története. Másképpen elbeszélve, mint a történelemkönyvekben. Tanulmányaim, olvasmányaim hatására (mint Kaj-Birket Smith: *A kultúra ősvényei*, Gilgames mítosza, a görög-római mitológia, Eliade vallástörténeti munkái, Frazer: *Aranyág, Folklor az Ótestamentumban*, Lessing: *Laokoon avagy a festészet és költészet határáról*, Arnold van Gennepe: *Átmeneti rítusok előbb francia nyelven, aztán román majd magyar fordításban stb.*) felsejtett, hogy el kellett induljon az ember teremtésének egy második nagy időszaka: a szellem isteni indítása után a szellem kibontakozása, vég nélküli munkába való állításának időszaka. Ezt a munkát már az ember kezdte elvégezni (erre teremtődött!), és végzi mind a mai napig. Hogyan? Úgy, mint a bibliai Isten, aki rendet teremtett a káoszban. Az embernek is rendet kellett teremtenie önmaga körül. El kellett hagynia az állatit, meg kellett teremtenie az emberit. Bizonyára megtapasztalhatta a természet és az ember életének párhuzamos periodicitásait, ritmikusságát: a csírázást, a rügybe szökkenést, a növekedést, a párzást, az elmúlást. Ezek a visszatérő jelenségek lehettek az emberi felemelkedés, az emberi káoszból való kiválás előképei, mintái. Megszülethetett tehát – gondoltam – a másképpen születni, másképpen párosodni, másképpen elmúlni vágyásnak rendbe való szervezése. Bámulatba ejtett, ahogyan megszülettek az istenek, ősök, hősök, akiknek első

történeteikhez, a fokozatosan ismétlődő szabályokká váló mítoszokhoz kellett igazodnia az embernek. Mind a mai napig imádom a mítoszokat, szeretem a rítusokat. Ezek váltak szokásokká. A szokások lettek a mi törvényeink, a mi alkotmányunk. Ezt ma is így látom. Ezek szabályozták évezredek, évszázadok át az ember három nagy természeti alapú, nem kívülről előírt, kezdeményezett sorsfordulatait. Ha beszélhetünk a szubszidiaritás¹ ősi modelljéről, akkor ezt a folyamatot hoznám fel példa gyanánt. Kezdetben biológiai entitás volt valamennyi, aztán, legalábbis megglátásom szerint, kialakult a társadalmi pubertás entitása s a kettő együtt óriási kultúraalkotó tényezővé lett. Az egyetemes események etnikai, nemzeti vonásokkal gazdagodtak, differenciálódtak. Megérlelődött bennem és meggyőződésemmé vált az a feltevés, miszerint kultúránk erdejének története múltunk másképpen elmondott, metaforákban, jelképekben, rítusokban megjelenített története. Feltételezésemben jóval később Csoóri Sándortól kaptam különös megerősítést. Egyik gondolata máig hat: „Létehelyzeteket s mítosz erejű látomásokat nemcsak eredetmondák, mesék, dalok és népballadák őriznek, hanem egy-egy remekműként megformált népszokás is, amely nem más, mint a történelem alatt élő közösségek metaforákba sűrített története” (Csoóri 1975: 3).

Kutatásaim sajátosságából, kutatói szemléletemből – ezekről közvetve már szó esett – azt emelném ki, hogy az én szokásmonográfiáim erről a történelemtől szólnak, Csíkszentdomokoshoz kötve, de nem didaktikai sorrendben: 1. párválasztás, lakodalom (*Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*, 1994), 2. halál (*Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson*, 1995), 3. születés (*Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson*, 1999). Velük azt is példázom, hogy a magyarság, a székely-magyarság már honfoglalás előtt rendelkezett kimunkált sorsforduló, beavató rítusokkal. Menet közben alakult ki egyik nagyon fontos módszertani szemléletem is, és pedig az, hogy minden kutatási témához fel kell nőni!

¹ „A szubszidiaritás elve az a kívánalom, hogy a jogi normákat, illetve határozatokat a lehető legalacsonyabb szinten hozzák meg, annak érdekében, hogy a hatalom minél közelebb kerüljön azokhoz, akik fölött a hatalmat gyakorolja.” (Bakos 2003: *szubszidiaritás* szócikk).

Sajátosságának, szemléletbeli kérdésnek tekintem azt is, hogy terjedelmesebbek, mint mások szokásmonográfiái, mert mélyebbről, messzebből indulnak, útközben pedig sok házba betértek. A születés és a szülés a fogamzástól, a párválasztás, a lakodalom a párkereséstől, a halál az elmúlás gondolatának megjelenésétől. Vagyis minden sorsfordulat előbb mentális és lélektani szinten jelentkezik. Így tapasztalva a dolgok rendjét, tisztelője vagyok Arnold van Gennepnek, bár fenntartással viszonyulok a sorsfordulatokat szakaszoló szemléletéhez (bővebben Balázs 2006: 35–39). Más szóval: a sorsforduló szokások mindenikének van láthatatlan valósága is. És ez is része a népi műveltségnek: általános érvényességük és egyéni színezetük által.² Ennek a felismerése késztetett arra, hogy külön könyvet írjak *A vágy rítusai – rítusstratégiák*. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről (2006), valamint *Amikor az ember nincs es ezen a világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson* (2009, 2010) címmel. Mindezen túl pedig nagyjából százötven tanulmányt jegyez, melyekkel mind csak csiszoltam a részleteket.

Úgy gondolom, hogy nem mellékes sajátossága munkásságomnak ama választás, döntés és kivitelezés sem, hogy a három sorsforduló szokáskultúráját, előzmények nélkül, egyazon településen, Csíkszentdomokoson végeztem több mint negyven éven át. Ebben szerepet játszott a mozgásterem behatároltsága, de még inkább a hely-, illetve terepismeret szerzés, ami döntésemet megelőzte. Ez volt az a tényező, mely rávezetett arra a felismerésre, hogy az említett falu többet tud, többre emlékszik, mint általában mások, mint amit én olvasmányaimból, tapasztalataim alapján megtudtam a sorsfordulatok kultúrájáról. Más szóval Csíkszentdomokos a hetvenes évek elején kutatási kedvet gerjesztett bennem, mintha akart volna, s aztán én is akartam őt. Nem tagadom, látva mások gyakorlatát, visszatérő dilemmám volt, hogy helyes-e egyetlen falu sorsforduló szokásainál megállapodnom. Ma úgy látom, hogy intuícióm helyes volt, amit annak is köszönhetek, hogy tudományunk nagyjainak intelmeire, érvei-

² Lásd a magzatot védő hiedelmeket, praktikákat, melyek nem mások, mint prevenció és abból a tapasztalati tudásból alakult ki, hogy az anya és a magzat az anya öt érzékszervén keresztül állandó kapcsolatot tart környezete és a magzat között. Sajátossága a kilenc hónap alatti paraszti prenatális gyermekvédelemnek, hogy tudását inkább hiedelmek formájában fogalmazta meg, melyeket később a tudomány többet is beigazolt. Tehát nem hitte, mint az orvostudomány, hogy a baba vegetatív lény lenne, hogy az anya csak passzív elviselője lenne a másállapotnak. Bővebben Balázs 2013: 266–284.

re is odafigyeltem. Hallgattam Pop Mihai szavára, aki egy alkalommal a lakásán folytatott beszélgetésünk során arra intett, hogy táji, regionális, nemzeti szintéziseket csak alapos helyi kutatások alapján lehet végezni. Kiemelt elvnek tekintette ezt az erdélyi magyar népi kultúra kutatására vonatkozóan. Eliade ajánlását is megszívleltem: „A mítoszokat, szimbólumokat és rítusokat, azok értelmét feltétlenül mélységükben kell megragadnunk” (Eliade 1998: 15). Megsívleltem, mert úgy láttam, hogy „erre a legjobb esélyt a lokális kutatás nyújthatja, kiváltképpen, ha egy teljes témakör feltárására – az én esetemben a sorsforduló szokásokra – irányul” (Balázs 2006: 29). Aztán Lauri Honkóra is hallgattam, öngazolás gyanánt: „Egy kompetens kutató által végzett egységes megfigyelés és anyaggyűjtés kedvezőbb kiindulópont, mint egy tarka, nem egységes anyaggyűjtés. Egy bizonyos földrajzi területre, egy bizonyos társadalomtípusra, és egy bizonyos konkrét jelenségre való leszűkítés növeli a siker lehetőségét” (Honko 1997: 32). Almási Istvánt is követtem, aki Seprődi Jánosra hivatkozva vallja, hogy „nem az egész világot kell ötlet és szeszély szerint összejárni, hanem valamely szűkebb tért kell egészen a mélyéig felforgatni és átkutatni” (Almási 2003: 6).

Számtalanszor felvetődött bennem a lokális és egyetemes népi kultúra viszonyának kérdése. (Bővebben Balázs 2006: 28–33) Hoppál Mihály és Barna Gábor véleményét osztottam. Előbbi így fogalmazott: „A helyi kultúrák – s a nemzeti kultúrák globális nézőpontból végső soron szintén lokális kultúrának tekinthetők – sikeresen kidolgozták a lakóhelyhez, a közvetlen környezethez tartozás érzését”. Hoppál arról is beszélt, hogy a lokális hagyományok kutatása a „kulturális pluralizmus tényét bizonyítja”, ugyanakkor a „kulturális folyamatosságot” is (Hoppál 2002: 126–127). Barna Gábor pedig arra int, hogy „a kutatás törekedjen a helyi folklor lehetőség szerinti teljes keresztmetszetét megadni, működési folyamatait feltárni, hiszen az összehasonlítás elsősorban így lesz megnyugtató és megoldható” (Barna 1987: 47).

Eme reflexiók az egyre gyarapodó tapasztalataimra, analitikus szemléletem, értelmező, elemző ambícióim készítenek ma arra a meggyőződésre, hogy a lokális hagyományok kutatása, megjelenítése nem jelent beszűkülést, eredményei csak látszatra lokálisak. Számtalan ablakán át kilátam szűkebb és egyetemes világunkra.

Érveimet tovább nem sorolhatom. Szemléletem hasznát is csak néhány példával illusztrálhatom.

Ha nem ezt az utat választom, a magyarságtudomány nem biztos, hogy tudomást szerzett volna arról, hogy Csíkszentdomokoson, és ahogy később kiderült, Székelyföld több más településén is az újszülöttet háromszor avatják be és ebből csak az első egyházi. A másik kettő pedig – az útszéli keresztfa megkerülése, a gyermek asztal alá dugása – a népi vallásosság, hiedelmek és paraszti pragmatizmus szövevénye, mély gyökerű beavató rítus: az odatartozás biztosításának mágikus rítusából, vágyából, akaratából fakadnak.

A folklorisztika előtt ismeretlen lenne, hogy a Székelyföldön egyértelműen a lakodalom volt a tridenti zsinatig³ (1563) a párosodás egyedüli szertartása⁴, s azt pláne nem, hogy éppen ezért az egész lakodalom a leány első tisztessége nevében, a leválás jegyében a leányasszonnyá válásának szakaszaiból áll össze, melynek első lépcsőfoka az ágsirató, utolsó pedig a ma már játékká vedlett *bekontyolás* volt. Vajon azt tudnánk-e, hogy a csíkszentdomokosi lakodalom keretében, a kettő között, külön lakodalmat szerveztek „perec lakodalma” címen, ami nem más, mint szintén nyilvános és rituális közlése annak, hogy a hazai leányasszony (lásd Balázs 2014: 243–248) státusza nemcsak társadalmilag változott meg, hanem a férfúval szemben személyiségváltása is bekövetkezett, hogy új nem állapot kezdődik az ő számára, amit ugyanúgy el kell fogadtatni, mint azt, hogy szállást változtatott, hogy nemcsak társadalmi, hanem nemiségének sorsfordulása is bekövetkezett. (Bővebben Balázs 2012: 161–174, 2014: 270–276)

Ha nem ezt az utat választom, nem ismertem volna meg, nem tettem volna tudományunk asztalára a haldokló megkerítésének katartikus rítusát, ami ugyan variánsaként is értelmezhető a ravatal, a ház gyertyával való, máshol is gyakorolt megkerítési rítusának, ám eszmeisége, szertartásossága által mégis partikuláris, mert a lélekértelmezés, a lélek védelme és a nehéz helyzetében való segítése által csaknem egyedí (bővebben Balázs 1995: 76–80). Mindez arra enged következtetni, hogy a Székelyföldön a lelket külön, a testet szintén külön temették el. Visszatekintve a három sorsforduló kultúrájára, ezt a rítust az újszülött háromszori beava-

³ Hatvannyolc évvel a kötelező érvényű tridenti zsinat után és ellenére is ezt a módot választották valószínűleg a Székelyföld több településén is (lásd Vigh 2000: 109–112).

⁴ Nem lehet véletlen, hogy a népmesék nem templomi esküvővel, hanem lakodalommal végződnek.

tása, a pereg lakodalma párhuzamának tekintem, illetve egy olyan szemlélet megnyilvánulásának, mely a test és elme, test és lélek organikus és funkcionális egység tartozásának szemléletét tükrözi, de nem mellőzi az autonomista szemléletet sem, ami miatt a sorsfordulatok rítusait meg kell duplázni, illetve háromszorozni. Vajon nem más-más kultúrák, szemléletek egymásra vagy egymás mellé való helyeződésével állunk-e szemben? Régészekre jellemző dilemmát sejtek itt. Nem a színjátékszerűség látványáért, hanem egy mélyen átgondolt integráló és kiegyensúlyozó életfilozófia érvényre juttatásáért.

A lokális hagyományok vertikális kutatásának módszere nagyon távoli korok máig meg nem értett titkait, hiedelmeit, mágikus praktikáit, mindezek mai lecsapódását is elem hozta és megerősített a székely-magyar népi kultúra, az egyetemes magyar népi kultúra plurarizmusa és partikularitásai felől. A kivételek eseteinek fontossága felől, afelől, hogy az egyetemes csak a lokális példák igazolhatják, hiszen, Páskándi meglátásával élve, H₂O-t még nem ivott senki. A ritkaságok, apró kivételek, titkok példatárából említek néhányat, melyek közül többet nem akkor értettem meg, amikor rájuk bukkantam, hanem akkor, amikor a születés, házasság, halál kultúrájának szövevényén fennakadtak.

A gelencei Szent László freskó lemeszelésének, aztán levakolásának titkával kezdem. A *miért* kérdésével.

Ki gondolná, hogy összefüggés van vagy lehet a már említett csíkszentdomokosi prenatális magzatvédelem és a gelencei freskó eltakarása között. A templom 1245 körül épült, védőszentje Szent Imre, a Szent László mondakörből merített freskó 1330-ból való. A 16. század végén lemeszelték, 1766-ban teljesen levakolták annak ellenére, hogy Gelencét nem érintette a reformáció, a templom hívei mindig katolikusok voltak. A templom lemeszeléséről ők döntöttek. Miért? „A helyi hagyomány szerint azért – írja K. Sebestyén József a Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára kiadott tanulmánykötetben (Sebestyén 1958: 543) –, nehogy a várandós asszonyok megcsodálják.” Ti. a faluban sok volt a *golyvás*, más szóval *gusás*. A főbejárattal szembeni freskórészen Mária és Szt. Katalin (Margit?) *golyváként* vannak ábrázolva.⁵ A környékbeli falvakban a gelenceieket ma is *gusásoknak* csúfolják.

⁵ Ennek külön néprajzi magyarázata van.

Egyazon tőről fakadó hiedelemről (?) van szó: a várandóست érhető vizuális sokkról. Mindez világossá válik, ha olyan példákat állítunk egymás mellé, mint a 18. század eleji jász-kapitány döntése, mely szerint kitiltották az országos vásárokról a rokkant, üszkös vétagokkal járó, idomtalan koldusokat, mert azok látása megkárosítja a várandósak magzatját (lásd Fazakas–Székely Sz. 1990: 79); a második világháború után sok hadirokkant állott ki a csíksomlyói búcsú alkalmával az útszélekre, és az anyák, anyósok figyelmeztették a velük búcsúra menő menyecskéjüket, hogy *ne bámuld őket, mert olyan gyermeket szülsz*. Csíkszentdomokoson hasonló intellemmel fordultak a hasonló állapotban levőkkel szembe 1989. december 22-én, Ceaușescu kivégzésének televízió közvetítette kivégzése alkalmával. De tiltott volt és tiltott a bivaly, főleg a szeme tájékának bámulása stb. (saját gyűjtéseimből). A pszichológusoknál találtam egyféle tudományos magyarázatát a hiedelemnek.

A szülés és születés hiedelemköréből említhetném az *agos* betegséggel született gyermek esetét, amiben kozmikus összefüggéseket látnak – holdfogytára született gyermek (!) – tehát kozmikus manipulációval gyógyítják. Az *agos*, *abagos* gyermek esete az egész magyar nyelvterületen ismert, de nem kozmikus összefüggésben.⁶

A csecsemő háromszori beavatása, amint már említettem – útszéli keresztfa megkerülése, az oltár megkerülése, az asztal alá dugás – a menyasszony általi oltárkerülés a valamikori kultikus helyhez, centrumhoz való tartozás, az „odatartozás” misztikumát, egyféle vallásos térélmény megteremtésének mágikus akaratát őrzi.

A lakodalom kiemelkedő mágikus rítusa a közös evés és ivás mágikus hiedelmében rejlik, vagyis abban a messze a honfoglalás kora előtt fogant mágikus hiedelemben, miszerint az együtt elköltött étek és italok az elfogyasztók között titkos belső kötődéseket hoznak létre. Szövetségek kötődnek. Ezt a hiedelmet Kagarov, a leningrádi (ma szentpétervári) egyetem professzora találta meg. Ő volt az, aki elsőként rendszerezte főleg a lakodalomhoz, vagyis a párosodáshoz kapcsolódó hiedelmeket: az együtt-evés rítusát a kopulatív, azaz a befogadó, összekapcsoló rítusok egyik alcsoportjába, a szindazmikus⁷ rítusok közé sorolta, mivel ezek biztosítják

⁶ Lásd még Grynaeus–Pócs 1977, Halász 2010: 327, Mirk 1993: 66.

⁷ szindazm < gör. süin=együtt + dasnos=beszolgáltatni, cselekedni. Tehát együtt cselekedni.

a házasok szövetségét és egyetértését.⁸ Én ezt a hiedelmet fedeztem fel a csíkszentdomokosi lakodalom *kalácsában*, „*deusz pálinkájában*”, amit a menyasszony és a vőlegény egyazon üvegből fogyaszt, a násznéppel együtt, de megtaláltam a kamrában együtt elfogyasztott tojásrántottában, a kettőbe vágott alma megevéseben, a kontylében, a csíkszentdomokosi halottas tor *alamizsnás* asztalra kirakott *sarok kenyérben*, a vérszerződésben, az utolsó vacsorában, a 2011-ben kezdeményezett *Magyarok kenyere* mozgalomban, ami immár negyedik éve mozgósítja egész Kárpát-medence magyarságát.

A házasság köréből említtem a bekontyolásnak és asszonyi fejkendő kötésének szívósan tartós jogi népszokását, ami kritikus helyzetekben (leányszöktetés) ma is felülírja az egyházi és polgári esküvők érvényességét. Ennek alapelve: *Ha békontyolták a leányt* [legalább tíz perccel éjfél előtt], *annyi, mintha felcsinálta volna a legény. Az övé.*

Az elmúlás és a halál kultúrájából, a haldokló megkerítésén túl számomra különös jelentőséggel bír az Istennel való kibékülés lelki ingájának a megismerése a parasztember haláltusájában (bővebben Balázs 1995: 21–85). Nem kevésbé mellékes az a tény sem, hogy a parasztember halála előtt nem tud megbékélni azzal a túlvilági képpel, amit a vallás ígér: angyalokkal, szentekkel benépesített mennyország, ördögökkel meg tűzzel megjelenített pokol, amit csak ikonográfiai ábrázolásokból ismer. Nem tud megbékélni azzal, hogy nincs többé család, rokon, szomszéd, koma stb. Ezért vízióiban, látomásaiban, a haldokló ágyon velük beszélget, ők jönnek elébe, ők fogadják. Tehát nem ismeretlen és idegen környezetbe távozik.

Tekintettel a sorsforduló szokások társadalmi szempontú, igen fontos kommunikációs szerepére, a szokások sajátos nyelvezetére, a rítusok, rituális szimbólumok rendszerezése, tipologizálása kutatásaimban mindvégig előtérben állt. Bennük láttam az emberi tudat sajátos és egyetemes megjelenítésének eszköz- és eszmerendszerét, tudatunk alakulásának „alapító leveleit”, melyek – Goethe szavaival – „mélységes jelentést hordoznak”. Különös értéküket abban látom, hogy tükrözni képesek népünk absztraháló képességét, vagyis azt, hogy sorsforduló kultúránkban hogyan tudtuk összekapcsolni az irracionálist a racionálissal. Éppen ezért külön könyvet

⁸ Kagarov tipologizálását Szendrey Ákos jelenítette meg a magyar folklorisztikában. Szendrey azt is megjegyzi, hogy „ezen szertartások megfigyelése és pontos leírása a magyar őstörténet kutatása szempontjából fontosabb, mint a lakodalmi versek, rigmusok lejegyzése” (Szendrey 1932: 31–32).

szenteltem a témának: *Rituális szimbólumok a székely-magyar jelképkultúra világából* (2012).

A sorsforduló szokások nagyító lencsévé vagy távcsövé lettek számomra, melyekkel kultúránk apróságából, finomságaiból, közeli-távoli elemeiből is többet felfedeztem, megláttam, közelképbe hoztam és új összefüggéseiből többet is megtapasztalhattam. Magam előtt elszámolva tanári és néprajzkutatói múltamat, úgy gondolom, eljutottam odáig, hogy ma egységében is lássam sorsforduló szokásaink erdejét.

Irodalom

ALMÁSI István

2003 *Monostori sugártorony. Bogdán János magyargyerőmonostori népdalgyűjtése 1906-ban.* (Kriza Könyvtár) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

BAKOS Ferenc

2003 *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (II. bővített kiadás 2014, Pallas–Akadémiai Kiadó, Csíkszereda)

1995 *Menj ki én lelkem a testből... Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson.* Pallas–Akadémiai Kiadó, Csíkszereda

1999 *Szeretet fogott el a gyermek iránt A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson.* Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda (II. bővített kiadás 2013, Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda)

2006 *A vágy rítusai – rítusstratégiák. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről.* Scientia Kiadó, Kolozsvár

2009 *Amikor az ember nincs es ezen a világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson.* Pallas–Akadémiai Kiadó, Csíkszereda (II. bővített kiadás 2010, Pallas–Akadémia Kiadó, Csíkszereda)

2012 *Rituális szimbólumok a székely magyar jelképkultúra világából.* Pallas–Akadémiai Kiadó, Csíkszereda

BARNA Gábor

1987 A lokális szokás- és néphit kutatásról. In: Kriza Ildikó – Erdész Sándor (szerk.): *Folklor és tradíció III.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 45–58.

CSOÓRI Sándor

1975 Előszó. In: Korniss Péter: *Elindultam világ útján... Magyar népszokások*. Corvina Kiadó, Budapest, 1–4.

ELIADE, Mircea

1998 *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Európa Könyvkiadó, Budapest

FAZAKAS István – SZÉKELY Sz. Magdolna

1990 *Igézet ne fogja...* (Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babona-szótára” nyomán) Magvető Könyvkiadó, Budapest

GRYNAEUS Tamás – PÓCS Éva

1977 agos gyerek. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 37–38.

HALÁSZ Péter

2010 *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*. General Press Kiadó, Budapest

HONKO, Lauri

1997 A rítusok osztályozásához. In: Barna Gábor (szerk.): *Folklorisztikai olvasmányok* I. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajz Tanszék, Szeged, 31–44.

HOPPÁL Mihály

2002 Lokális értékek és hagyományalapú társadalom. *Néprajzi Látóhatár* XI. (1–4) 27–38.

MIRK László

1993 Az aggott gyermeket megfőzték. *Művelődés* XLII. (6) 66.

SEBESTYÉN József, K.

1957 A gelencei mennyezet- és karzatfestmények. In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. (A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai, I. Tanulmányok.) Tudományos Könyvkiadó, Kolozsvár, 542–554.

SZENDREY Ákos

1932 Az új pár együttevésének jelentősége a házasságban. *Ethnographia* XLIII. (1) 31–32.

VIGH Károly (szerk.)

2000 *Asszonyok és férfiak tüköre. Tanúvallomások a XVII. századból*. Pallas–Akadémiai Kiadó, Csíkszereda

Képek

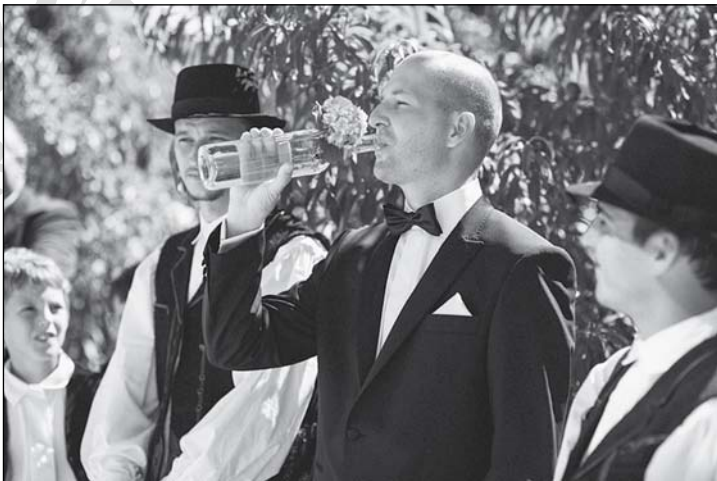
1. Gelencei freskó

2. Vérszerződés (Aranylemez egy szkíta királlysírból)

3. Csíkszentdomokoson a vőlegény–menyasszony deusz pálinkát iszik egyazon üvegből: a fiatal pár szövetsége (Fotó: Balázs Lajos)

4. Csíkszentdomokoson a vőlegény–menyasszony deusz pálinkát iszik egyazon üvegből: a fiatal pár szövetsége (Fotó: Balázs Lajos)

5. A násznép részeltetése a deusz pálinkából, kalácsból,
Csíkszentdomokoson: két rokonság szövetségkötése
(Fotó: Balázs Lajos)

6. Utolsó vacsora (Elefántesont könyvfedél részlete, 850 körül.
Berlini Állami Múzeum)

7. Sarok kenyeres alamiznásasztal Csíkszentdomokoson:
szövetség a gyászban (Fotó: Balázs Lajos)

Interjú Balázs Lajossal

[B. L.]: – Szabó Dezsőről azt olvastam az Életem című könyvében, hogy 1904-ben mint bölcsészhallgató, ő is, a társai is feladatul kapták, hogy nyári vakációban a történeti Magyarország területére menjenek ki, válasszanak ki egy falut, és végezzenek kutatásokat. Szabó Dezső nem tudta eldönteni, hogy hova menjen, szembeállott Nagy-Magyarország térképével, behunyta a szemét, s a mutatóujjával rámutatott. Amikor kinyitotta, ott azt írta: Csíkszentdomokos. [...] Én nem mondom, hogy az én életemben is nem játszott szerepet a véletlen. Én a *nem-korban* éltem, hogy kicsit parafrázáljam a költőt. [...] Tele voltam tiltásokkal és tagadásokkal. Egy elvem volt, amit én különösképpen a családból [hoztam], három parancsot kellett nekem betartanom, nekem is meg öcsémnek is, és pedig azt, hogy a mindennapi feladatot végezd el, s az pedig az állatok ellátása volt elsősorban. A napi leckét tanul meg, s a harmadik pedig az, hogy magadtól is láss meg valamit. Azt hiszem, ma határozottan állítom, hogy ez volt, ez a harmadik parancs, életem, munkásságom meghatározója mint alapelv. Mire gondolok akkor, amikor azt mondtam, hogy tiltások és letiltások? Legalább tizennyolc esztendőit kitöröltek az életemből; ha visszatérhetnék, sem térnék vissza erre az időre. Édesapámat, aki hadiárva volt, és 1940-ben magyar állami kölcsönrel cséplőgépet vásárolt, 1952-ben megtették kuláknak. Én annak az évnek az őszén mentem hetedik osztályba, és azzal kezdődött, hogy az első hét után az osztályfőnök behívatott, illetve visszatartott, és azt mondta, hogy mától nem jöhetek iskolába. Én nagyon szerettem tanulni; ez volt az egyedüli, korán megfogalmazott ambíció, célom, hogy tanuljak, járjak iskolába. Nagyon szerettem. Sírtam, sokat sírtam. Egészen karácsony utánig édesanyám sokszor megtette az utat Bukarestbe, Brassóba, mert oda tartoztunk, Sztálin tartományhoz.⁹ Könyörgött a helybéli előljáróhoz. A fordulat után szembesültem a megyei levéltárban azokkal a levelekkel, amelyeket szüleim beküldtek értem a helyi és központi hivatalokba, könyörögve könyörögtek, hogy vennének vissza az iskolába. És mindig visszautasító választ [kaptak]. Az alatt az idő alatt az osztálytársaimtól kértem el a leckét, abból tanultam. Aztán édesanyám csak legyőzte ezt az ellenállást, elvégeztem a hetediket szintiszta ötössel, akkor ötös volt a legnagyobb osztályzat. S azzal az oklevéllel mentem a mai Márton Áron Gimnáziumba.¹⁰ Titkárónk, Juci néni rám néz, s azt mondja: „Lelkem, nem írhatom be. Hiányoznak a többi papírok, a kísérő papírok”. Nem írhat be. S akkor utána próbálkoztunk Csíkszeredának a legalacsonyabb rendű állattenyésztési szakiskolájába, oda sem mehettem, oda se írtak be. A káplán, aki a faluban hittant tartott a plébánián, elvitt Marosvásárhelyre a Iosif Rangheț szakiskolába, oda sem írtak be. Édesanyám Brassóba, az akkori Marx Károly utcabeli fémipari szakiskolába vitt, oda sem írtak be. Az igazgató fogadta, most is emlékszem, de az édesanyám könyör-

⁹ Az 1950-es romániai közigazgatási reform Brassó (Sztálinváros) székhellyel létrehozta a Sztálin nevet viselő tartományt; Udvarhely és Csík megye egyik része ide tartozott.

¹⁰ Csíkszereda.

gése nem hathatta meg. Sehova nem írtak be. Nem a felvételi vizsgán buktattak ki, hanem oda sem engedtek. Aztán nagy nehezen visszatért édesanyám a Márton Áronba, az akkori elméleti liceum igazgatójához és addig könyörgött, hogy engedte, hogy bejárjak órára. A hátsó padba ülhettem be. Egyik-másik tanárnál a kezemet felnyújtottam, egyik óráról sem hiányoztam, higgyék el. Egy óráról sem hiányoztam! Amikor jelentkeztem, egyik-másik tanár felszólított, aztán utólag tudtam meg, hogy mások nem mertek felszólítani. Aztán olyan is volt persze, aki dühből – proletár és osztályharcos – dühből nem szólított fel. Aztán menet közben felvettek mégis magántanulónak, félévkor kiváló tanulmányi eredményekkel, azzal biztattak, hogy menjek föl a rajoni főtanfelügyelőhöz, János Pálhoz, aki nagy kockázatot vállalt és a kérésemre ráírta, hogy megengedi, hogy rendes tanuló lehessenek. És úgy végeztem aztán a kilenc-tizediket. De elmondok zárójelben egy élményt, elmondom, mert nem hiszik el, hogyha mástól hallják. Hogy például megkezdődött az iskola, kézilabdacsapatot szerveztek a rendes tanulók, engem is minden gyanú nélkül bevettek, én magam is kértem, utána jött a hajdani sporttal foglalkozó KISZ-aktivista; engem kitett. A kézilabdához sem érhettem! Ehhez az épülethez, az akkor Bolyai Egyetem épületéhez is, ahol most vagyunk, fűződik legalább két ilyen osztályharcos élményem. Jogra jelentkeztem. Ez nem volt egy tudatos pályaválasztás. Talán az engem visszataszító igazságtalanság, az igazság romantikus keresése taszított a jogtudományok fele. Az sem volt, aki felvilágosítson! Nagybátyám esperes volt Szentmártonban, ő meg papnak szeretett volna engem látni. Vallásos fiatalnak neveltek, de a papi pályát nem éreztem a magaménak. Így hát ide iratkoztam be, a jogra. Az első évben – ez '56-ban volt –, az első felvételin 8,50-el kerültem ki, nem vettek fel. Akkor aztán elmentem Brassóba, autószerelői technikumot végeztem, amit az akkor hatalmas tehergépkocsi gyár tartott fenn. A technikum igazgatója egy orosz származású mérnök volt (Bezrodnij), akinek elmondtam társadalmi-politikai hátteremet, és aki elengedett mégis felvételizni Kolozsvárra azzal a feltétellel (erre kézzel írott nyilatkozatot kért), hogy amennyiben nem jutok be, visszatérek hozzuk. 9,25-el újra nem vettek fel. Visszatértem Brassóba, és autószerelő oklevelet szereztem. Falumbeli [...]t 5-össel felvették. Nem hiszik el, hogy mit csinált. A szülei, ők is kulákok voltak, beadták földjüket a téeszbe.¹¹ Édesapámnak aztán innen üzentek általam, de Ő azt mondta, „ő még vár”. Az én karrierem forgott kockán, de soha sem haragudtam, nem neheztettem rá. Ő ki-tartott a szemlélete, elve mellett, noha akkor már nem volt földműves. Tulajdonképpen nem volt soha az, csak az egész nemzetsége.

A technikum után kihelyeztek Cugirba, Fehér megyébe, ahol varrógépet és hűtőszekrényeket, nemtommicsodákat gyártottak, oda helyeztek, de nem mentem el. Csíkszentmártonban akkor létesült a középiskola és felvettek iskolatitkárnak. Nagy kockázattal, mert még mindig a stigma a hátamon volt. Időközben akkor nekifogtam románt tanulni, amikor megláttam, hogy Kolozsváron annyira keményen vették az osztályharcos politikát, hogy a huszonegyből nem engedtek! Neki-

¹¹ Kollektív gazdaság.

fogtam, s mindent megtanultam románul. Nem mindent értettem, de tudtam. És felvételiztem, s bejutottam¹², még ösztöndíjat is kaptam. Meghamisítottam a beiratkozási lapot, ami miatt négy éven keresztül végig reszkettem. Bukarestben is nagy volt az úgynevezett osztályharcos ellenőrzés, de nem a csontig, mint Kolozsváron. Mit mondjak, két-három hetente hívták össze a KISZ¹³ bürot és örökké valakit napirendre tűztek, „mert nem volt őszinte a párttal szemben”, például letagadta, hogy a nagyanyjának malma volt, s ki vele. Akit a KISZ-ből kizártak, azt az egyetemről is eltanácsolták. Az én apámnak cséplőgépje volt. De a nagyanya és az apa mégiscsak más. Szóval így kerültem a bukaresti egyetemre.

[K. V.]: – *Itt most beleszólok, de a biográfiában az szerepel, hogy 1939-ben született Bukarestben.*

[B. L.]: – Így van.

[K. V.]: – *Tehát valójában akkor a születési helyedre kerültél.*

[B. L.]: – Igen, köszönöm, jó. [Felnevet.] Erre nem tértem ki, nagyjából ott kezdem az életemet. A szüleim szegény sorsú csikkászoni emberek voltak, nem ismerték egymást. Akkor a fiatalok cselédnek mentek Bukarestbe, Galați-ra, Brăilába. Érdekes, talán kultur- vagy civilizációtörténeti adat is lehet: Kászomból Bukarestbe hetente kétszer buszjárat volt. Ma elképzelhetetlen. A hosszú utat kétszer is megtette. Ott ismerkedtek [meg], édesanyám tizenkét éves leánykaként elszegődött egy zsidó családhoz cselédlánynak és ott töltött húsz esztendőt. Felvette házvezetőnő szintre. Édesapám pedig kovácsműhelybe került és ő is felvitte annyira, hogy amikor a királyi palotát renoválták, és akkor elő volt készítve a király megérkezése, akkor egy holland mérnök, aki vezette az egész átépítési munkálatot, édesapámat alkalmazta és főbeosztású munkavezetőnek tette meg. Ott ismerkedtek, ott házasodtak össze, s az ő szerelműből lettem én. '40-ben, a bécsi döntéskor jöttünk haza, tehát ezeket mind azért mondom, hogy nem ujjramutatással alakult a sorsom. A sorshelyzetek állandóan inogtak hol jobbra, hol balra. Egyedüli értelmiségi az egész családból ez az esperes nagybátyám volt. Mindenki az égvilágon – édesapám öt testvére gondolok – szántó-vető hadi árva volt.

[K. V.]: – Öcséd...

[B. L.]: – Ez is érdekes, tanulva az én helyzetemből, a szüleim öcsémet Bukarestbe adták a magyar iskolába, hogy kivédjék ezt a sorsot, ezt a helyzetet, amin átmentem én. [...]

[K. V.]: – *Felteszem a következő kérdést, tanár voltál vagy kutató, illetve tanár vagy, vagy kutató?*

[B. L.]: – Mind a kettő. Én tanárnak készültem. Tudtam egyeztetni a kettőt, s ma is tudom. Sőt még a fizikai munkával is tudom egyeztetni a szellemi és az értelmiségi munkát. És ettől munkamániás is vagyok. Mert gyermekkorunkban ebbe szoktattak bele, s a munkában látom az életem értelmét. És nagyon sok olvasmányélményem is van ezzel kapcsolatosan. Például Slavici,¹⁴ aki isteníti, és egye-

¹² Tk. a bukaresti tudományegyetemre.

¹³ Kommunista Ifjak Szövetsége.

¹⁴ Ioan Slavici (1848–1925), román prózaíró.

düli értéknek, embermérőnek tekinti a munkát, hány novellájában erre a kérdésre visszatér.

[K. V.]: – *A bukaresti egyetem valójában milyen pályára készített fel téged; a tanári pályára-e vagy a kutatói pályára? Ugye Mihai Poppal találkoztál a bukaresti egyetemen, a doktori disszertációdát ő irányította, 1976-ban védted meg Bukarestben. Egyetem után 1965-ben kerültél vissza, 1965 és 1968 között román-tanár, illetve igazgató voltál Balánbányán, Csíkszentsimonban. Akkor a tanári pályád egy időre megszakadt, 1989-ben kerültél újabb katedrára, szintén román-tanár voltál a Márton Áron Kollégiumban. Majd nyugdíjba vonulásod után kerültél egyetemi pályára. 2001–2010 között egyetemi docens voltál a Sapientia Tudományegyetem csíkszeredai karán, hét éven keresztül tanszékvezető, két évig tanszékvezető helyettes voltál, 2010-től pedig óraadóként dolgozol. Tehát egy nagy tanári pálya is van mögötted; a bukaresti egyetem mennyire készít fel erre?*

[B. L.]: – A bukaresti egyetemen nem volt néprajzos képzés külön. Amikor én jártam egyetemre (1960–1965), nem volt külön néprajzos képzés, de az akkori bölcsészkaron szakosodni lehetett: két és fél évet lehetett folklorisztikát hallgatni, vizsgázni belőle. Ebből egy év, az első, kötelező volt. A többi rajtam múltott. Az elején én a nyelvtudomány felé igazodtam. Ne vegyék dicsekvésnek, de jeleskedtem a románokkal szemben nyelvjárásamból. Én hamarabb felismertem a moldovai nyelvjárást, a fonetikai, lexikológiai stb. adatok alapján, hogy ez onnan való, az meg Olténiából való. És összehasonlító nyelvészetben is jó voltam. Diákköri dolgozatokat mutattam be. Igen, de jött az első vizsga Pop Mihai-jal. Ki vagyok? Én vagyok. Honnan vagyok? Csíkból.

[K. V.]: – *A román nyelvet nem anyanyelvi szinten beszélted.*

[B. L.]: – Nem, nem. Távol álltam attól. [...] Minden áldott este tanultam a szakmat. Nem tudom már, mit húztam ki,¹⁵ de a szokásokkal kapcsolatos tételt húztam ki, s azt kérdezi, hogy ez nálatok hogy van. Magyarul kérdezte a többiek jelenlétében. Nem tudtam. Iszonyatosan szégyelltem magam. Na, azt mondja, hogy ezentúl a tanszéken hetente, kéthetente találkozunk. Ő volt akkor éppen a folklór intézet igazgatója is,¹⁶ és az etnográfiai folyóirat¹⁷ főszerkesztője is. És hát sok doktorandusa volt, amiről meggyőződtem, amikor ott voltam nála, a lakásán vagy az intézetben, gyakran szólt a telefon: európai és amerikai doktoranduszai csengették. Nyolc nyelven beszélt, anyanyelvi szinten magyarul, németül és csehül. Amúgy máramarosi származású. Aztán elhagytam a nyelvészeti tárgyakat és csakugyan folklórra iratkoztam, úgyhogy ötödéven volt egy speciális kurzusa, amire közbe-közbe meghívta Călinescut is.¹⁸ Aztán Vianu¹⁹ is tartott előadást. Aztán meghívta Ortutay Gyulát, és

¹⁵ Tk. vizsgatételként.

¹⁶ Mihai Pop 1949–1954 között szervezője, 1954–1965 között aligazgatója, 1965–1974 között igazgatója bukaresti folklór intézetnek.

¹⁷ *Revista de folclor*, megjelent 1956-tól.

¹⁸ George Călinescu (1899–1965) irodalomtörténész, akadémikus.

¹⁹ Tudor Vianu (1897–1964) irodalomtörténész, filozófus.

felhívott és bemutatott neki, hogy van neki egy magyar diákja. És olyan büszkén beszélt [rólam]. Azt is elárulom – ez persze utólag derült ki –, hogy ő tudatosan készített engem ide Kolozsvárra. Utólag jöttem rá, hogy mennyire centralizált volt a vidéki egyetemek oktatói ellátása. [...] Neki információja volt, hogy itt, Kolozsváron a magyar folklórt nem úgy tanulják vagy tanítják, ahogyan kellene... Én szégyelltem is és restelltem is ezt firtatni. Tény az, hogy az államvizsga dolgozatomat akkor a kászoni lakodalomból írtam, és később pedig, amikor a doktori iskolába felvételiztem, haton voltunk egy helyen, nagyon kevés hely volt akkor is, nem is adtak minden szaktól helyet. Akkor váltottam terepet, mert akkor már volt egyévi tapasztalatom, s akkor kerültem Szentdomokos közelébe. A fentiekkel kapcsolatosan meg kell említenem két sorsszerű helyzetemet, melyek éjszakánként vissza-visszatérnek: mi lett volna belőlem, ha nem jön a bécsi döntés? Szüleim jó székegy-magyarok voltak, de merre vitt volna a környezetem? A másik: Pop professzor mindenképpen Kolozsvárra, a Bolyaira akarta helyezettetni tanári karrieremet. A szüleimet nem volt szívem itt hagyni. Őcsém mérnökként csak távoli városokban kaphatott kihelyezést. És megértem, hogy nyugdíjas koromra Csíkszeredába jöjjön az egyetem. Ezeket ki irányíthatja? De azt akarom mondani, hogy...

[K. V.]: – *Hogy ébredt fel benned...*

[B. L.]: – ... hogy én nem készültem tudatosan néprajzkutatónak. Ezek az egyetemi évek tettek helyre bennem bizonyos információkat a sorsforduló szokásokról. Én gyermekkoromban láttam keresztelőt, láttam lakodalmat, láttam temetést. Gyermekként, hatodikos-hetedikes gyermekként megfogott a rend. Egyébként a szüleim is nagyon szigorú rendet tartottak. Hogy mindenki tudja, hogy hol a helye. Hogy hol és mikor kell jobbra, vagy balra lépni, hogyan kell, illik viselkedni. Később egy közmondást parafrázáltam, hogy *látjuk, hogy ott van az erdő, de nem látjuk, hogy nő, mikor nő*. Én sem láttam azt, hogy ki az, aki ezt a kultúrát kimunkálta, hol tanították meg, hogy nevelődtek bele az emberek. Ebbe a három nagy, valóban életünket alapjában meghatározó szokáskultúrákba. S akkor az egyetemi években, Pop irányításával, az összehasonlító irodalom tanárunk biztatására is, mert Pop egy tanszéken dolgozott például Vera Călinnel, és más, neves, ma is ismert professzorokkal, nos akkor elkezdtem komoly irodalmat, szakirodalmat olvasni, például a *Kultúra ösvényeit*, Kaj Birket-Smith-től. De akkor jelent meg magyarul a *Gilgames* fordítása, abban az esztendőben. Rá egy évre jelent meg románul. Szemináriumi téma volt, a csuda ölte meg a kollégáimat, hogy én honnan tudom, mert én már akkor tudtam átfordítani. Szabó György²⁰ kurzusa megvolt a bukaresti egyetemen, de a könyvtárban is. Az állami könyvtárban egyébként minden magyar könyvet meg lehetett kapni, ami megjelent Magyarországon. Tehát a kötelező példány akkor tökéletesen működött. A mitológiákat nagyon elkezdtem szeretni, olvasni és kezdett megvilágosodni és egyre erőteljesebben érdeklődtem a mítoszok iránt. Ettől fogva számomra ez a három nagy szokáskultúra és ez a három szokás az ember felemelkedésének másfajta történetét jelentette.

²⁰ 1920–2011, irodalomtörténész, filológus, mitológus, fordító.

Pop ajánlására kaptam belépőt az akadémiai könyvtárba. Óriási dolog volt. Miután végeztem, Pop a lelkemre kötötte, hogy ahányszor Bukarestbe megyek, örökre keressem fel a házában, a lakásán fogadott. Örökké volt máramarosi űica-ja,²¹ vagy szilágysági. Az első kérdése az volt örökké, hogy – „Ce fac secuii tăi? Hogy vannak a te székeleyeid?”

[K. V.]: – *Egyedül voltál magyar az évfolyamodon?*

[B. L.]: – Tiszta egyedül voltam...

[K. V.]: – *A román kollégáid hogy viszonyultak hozzád?*

[B. L.]: – Nagyon kellemes élményt jelentettek külön-külön is és együtt is. Kivéve egy tanársegédnőt, s kivéve az egyik kollégámat. Tehát kilencen voltunk a szobában és az államvizsga után nem tudom, hol a csudában volt, részegen jött haza. Már világosodott. Mi még aludtunk. Zajosan bejön az ajtón és belém köt. De ami gyalázatot az rám hordott mint magyarra! Ma sem tudom, s azóta sem tudom ezt feldolgozni: kitől tanulta? Miért tette? Ha belegondolok, hogy ő mennyit evett az én csomagomból, amit küldtek a szüleim! A másik, ez a másodéven, amikor leíró nyelvtan vizsgánk volt, ez a fehérség nem tudta feldolgozni, hogy én jobban tudom a román grammatika titkait, rejtélyeit, mint a többiek, talán mert anyanyelvük volt. Bizonyára ezt az anyanyelvi ismereteimnek is köszönhetem. Írásbeli vizsgával kezdődött. Egyszer csak felállt a katedrától, nyilegyenesen felém jött és azt mondja, hogy: „Scoate buzunarul!”²² Nézek reá, hogy mit akar... „Fordítsa ki – azt mondja –, a zsebét”. Én kifordítom. „De a nadrágzsebét is”. Azt is kifordítom. Nagy dühvel visszamegy, nem kapott semmit. Tehát gyanút fogott, hogy én valószínű onnan tudom az anyagot, mert puskázom, következetesen... Szóbeli vizsgára került a sor és külön cédulán voltak ilyen nyelvjárási szövegek és ránézésre maximum egy perc alatt meg kellett állapítani, hogy az a szöveg honnan van. És miért hiszem, hogy onnan van. Úgy vágtam, mint Szalai a szappant. Ötöst adott. Elmondtam Popnak. Azt mondja, „lasă. Mai sunt și de astea”.²³ Na, szóval megbékített. Ez a két incidens volt, azon túl megválasztottak tanulmányi felügyelőnek, tudja a csuda, csoportvezetőnek, örökké én készítettem az időszakos beszámolókat a kollégáimról. Az egyik, utólag, a katonaságnál szememre vetette: nem az értékeiséim tartalmát, hanem azt, hogy „Te elemeztél minket, *bozgore*.”²⁴ Egyébként nem tudták hova tenni az erdélyi magyarságot és egyáltalán Erdélyt. Pozitívan vélekedtek, de úgy kezeltek, mintha idegen állampolgár volnék. Még akkor is, ha erdélyi csapatok játszottak Bukarestben, azok örökké az *ai tăi au fost*.²⁵

[K. V.]: – *Bukarestben mit sikerült meglátnod? A Micul Paris-t,*²⁶ *a románok szeretik így emlegetni...*

[B. L.]: – Igen, igen.

²¹ Pálinkája.

²² Mutasd a zsebed.

²³ Hagyd. Vannak még ilyenek.

²⁴ Csúfnév, jelentése: hazátlan.

²⁵ A *tieid* voltak.

²⁶ Kis Párizs.

[K. V.]: –... *vagy pedig a Balkánt láttad?*

[B. L.]: – Sok vonatkozásban a Balkánt. Volt egy nagyon érdekes fordulat Bukarest életében. '65-ben halt meg Gheorghiu-Dej. És akkor egy-kettőre Ceaușescu lett a Román Kommunista Párt főtitkára. Ceaușescu demonstrálni akart. Olyan gyönyörűen kezdtek öltözködni a lányok, a nők általában. Olyan csodálatosan. Szóval megjelentek Bukarestben olyan árucikkek, ruházati cikkek, amelyeket nem láttak addig. Szalonok nyíltak, másfajta társasági összejövetelek. Megpezdült az élet. De azontúl a szemetet nem tudom elfelejteni. Az ocsmány viselkedést szintén nem tudom elfelejteni. Azt, hogy a hetedik emeleten voltunk például az otthonban, a város központjában és az én kollégáim, akik értelmiséginek készültek, az ablakon a jaurtos üveget csak úgy kidobták az ablakon. Ezekkel nem törődtek. Ilyen is volt, olyan is volt. Voltak nagyon előkelő bálók, összejövetelek, éppen a folklór intézet kertjében, nem is tudom, milyen alkalom volt, intézményi szintű összejövetel, és én meghívót kaptam arra. Láttam akkor az ún. úri társaságot. Gyakran elsétáltam abba az úri negyedbe, ami valóban tavasszal olyan szép. A bojárrok, meg a művészek, az írók villáját láttam belőle. Néhányat belülről is, ahol magángyűjtemények voltak. Theodor Aman házába többször visszatértem, mert ott felfedeztem egy festményt, amelyik azt ábrázolta, hogy két székely bemutatja Mihai Viteazulnak Báthory levágott fejét. Nem értettem, és utána kellett olvasnom a történetnek. És mit ad isten? Amikor a párválasztási szokásokat kutattam Domokoson, az egyik adatközlőm világosított fel (a 70-es években volt), hogy Báthory gyilkosainak leszármazottaitól ma is tiltják a lányokat. És ilyen magánkönyvtárakba – Sadoveanunak külön könyvtára volt egy másik utcában – be lehetett menni, s ott helyben lehetett olvasni és könyveket lapozgatni. Aztán gyönyörű volt a világirodalmi könyvtár, külön az akadémiai könyvtár, és hát nagyon szép emlékek fűznek az állami könyvtárhoz, amelyben, mondtam, mindenféle magyar könyvet megtaláltam.

[K. V.]: – *Az előbb rákérdeztem a tanári pályádra. Valójában nem kényszerpálya volt a tanári pálya?*

[B. L.]: – Nem, nem. Tényleg tanárnak készültem. Azt hiszem, ha nincs Pop, akkor én megmaradok kimondottan csak tanárnak. Pop nekem felkínált egy lehetőséget. Egy esélyt, hogy azon a pályán is lehet lebegni. És a tanulmányaimat fokozottan irányította arrafele. Döntő volt, hogy mindenkinek ki kellett a folklórból választania egy olyan területet, amit többet és jobban tanulmányoz, mint a folklór egészét. Akkor álltam rá a szokáskultúrára. Na és akkor tanárként kerültem ki. Kí volt a hatalmas lista függesztve, az országos helyekkel, a kihelyező bizottság előtt. Csíkban Csíkszenttamásos és Balánbányán volt hely. Balánbányáról csak az újságból olvastam, soha nem láttam. Olvastam, hogy ott kantint építettek, blokkokat építettek, elképzeltem, hogy ott elhelyezkedni könnyebb, lakást kapni, meg hát a kosztját is a fiatalember könnyebben megoldja, úgyhogy Balánbányát választottam. És akkor hétvégén hazamentem Szentmártonba, a szüleimhez. Balánról bejönni Domokosra könnyű volt, mert állandóan hordták a rézércet, a teherkocsinak csak inteni kellett, Domokosig jött. S ott órákat ácsorogtam az út szélén, s ez öröké szombaton volt. Eközben láttam lakodalmat. Eddig csupán a kászonit ismertem. Megéreztem, hogy valami itt több, mint amit máshol tudnak.

És annyit, hogy befejezzem: az a rendszer, amelyik mindent elkövetett, hogy én ne tanulhassak, Balánbányával kezdődően mindent elkövetett, hogy állandóan valamilyen funkcióba helyezzen. Egy esztendő után Balánbányáról lehelyeztek Szentsimonba, igazgatónak, Alocsik legnagyobb általános iskolájába. Úgy képzeljék el, megérkezett szeptemberben – szeptember elsején már ott kellett az iskolába lenni a tanároknak –, megérkezik egy Pobeda (akkor az volt a pártvezetés luxusautója), kiszállt belőle a rajoni propaganda titkár és egy Maros-tartományi tanfelügyelő. S azt mondja, hogy [koppint az asztalra] „Balázs tanár elvtárs, jöjjön egy cseppet velünk”. Nyitotta az ajtót, „kollega, üljön be”. Gyermekkoromból emlékeztem a fekete kocsira. Nem mondták, hova, nem mondták, miért, s elkezdett jönni lefele Domokos fele, ez egy kilenc kilométeres út. Félúton, megkérdeztem félénken, „hova tetszenek vinni”. Nem voltam nagy asztalverő [asztalra csap] ember. Azt mondja, „visszük Csíkszentsimonba igazgatónak”. Ennyi volt. Leérkeztünk a helyszínre, a tantestület már össze volt hívva, s azt mondják, hogy mától nem Bándi Albert – tanító volt – az igazgató, hanem Balázs elvtárs. Na és attól fogva lettem Szentsimonban iskolaigazgató. Egy év és nyolc hónap után átszervezték az országot. Éjszaka egy óraker [hármat kopog] kopogtatnak, és azt mondja a bakter, hogy reggel nyolckor legyen Csíkszeredába, a megyénél. S ott közlik, hogy az új beosztásban kulturális felügyelő leszek.

Azt kérdezték, mit vállalok. Könyvtárakat és falusi kultúrotthonokat. Ezt vállaltam. Utána úgy tudom, hogy hét esztendő telt el, újra hívtak, csüörtök nap menjek fel a pártbizottsághoz. Azt mondják, hogy Nagy Pétert, a megyei pionírtanács elnökét leváltották, „maga lesz az elnök”. S ez így ment, aztán lettem, külpolitikai lektor, kaptam két súlyos pártszankciót, mert kifogásoltam a demokratikus centralizmus lenini elméletét és a párt agrárpolitikáját. Ennek a szankciónak köszönhetően kerültem vissza a fenntartott katedrámra, a Márton Áronba. Aztán, amikor nyugdíjba mentem, 2001-ben, Tonk Sándor, a Sapientia EMTE első rektora hívott magához. „Azt gondoltuk, hogy egy román és idegen nyelv szakot is szeretnénk létesíteni Csíkszeredában. És magára gondoltunk” – mondta. Én akkor már tíz esztendeig több cikket, tanulmányt írtam a román nyelv magyar iskolába való tanításáról. Semmi elmozdulást nem váltottak ki. Akkor azt gondoltam, hogy ki fogok adni egy kötetet azzal a címmel, hogy *Hiáavaló cikkek és beszédek*. Na, hát így lettem tanszékvezető, hét esztendőt.²⁷

[K. V.]: – *Nagy kitérő volt életemben ez a szakasz?*

[B. L.]: – Nem annyira a szakasz, mint az alkalmi kitérítők voltak kényelmetlenek, amelyeket akkor nem lehetett visszautasítani. Már a múltam okán sem. Ezt lélektanilag tudnám megmagyarázni. Azonban úgy gondolom, nincs okom arcpilásra – elsősorban magam előtt, ami életelvem. Bárhova helyeztek (tanügyi és kulturális posztokon tartottak, hála istennek), amire ötödéves koromban esküdtem – annak a népnek a szolgálata, amelyikből jöttem –, nos, annak nem fordí-

²⁷ Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszereda, Humántudományok Tanszék. Tanszékvezető (2001–2008), egyetemi kancellár (2008–2010), tanszékvezető helyettes (2010–2012), óraadó tanár (2012–).

tottam hátat. Akárhol voltam, mindenhol a munkát láttam meg és azt, hogy valamit tenni kell magunkért, még akkor is, ha nem kérnek rá. Pl. tudod-e – biztosan nem –, hogy az első titkárok (Fazekas Lajos, Szász József) országos, illetve központi fórumokon elmondandó beszédeit, függetlenül a beosztásomtól, többnyire velem írták. És én éltem azzal a helyzettel vagy visszaéltem, hogy tompítottam az elvárt retorikán, egyfelől, más felől pedig becsempésztem javunkat szolgáló szerény gondolatokat. Ma is elgondolkodom afölött, hogy Szász József első titkár ezeket személyesen megbeszélte velem. Minden bizonnyal ennek köszönhetem, hogy kiállott mellettem, amikor a pionírszervezet országos tanácskozásán jól felvezetett hozzászólásomban ellene szóltam – egyedül, noha még voltak magyarok a plenárison – a napirend fő pontjának: elfogadni/megszavaztatni a román pionírszervezet indulóját, aminek második szakasza úgy kezdődött, hogy „Suntem nepoți de daci și de romani.”²⁸ Ez a felívelő személyi kultusz és a tomboló nacionalizmus idején történt (kb. a 80-as évek elején). Ezért hívták be az országból az összes elnököt. Néhány percre lebénult a plenáris, az elnök (szélsőséges balos) levette a napirendről a vitát, soha nem került vissza. Büszke vagyok arra ma is, hogy a félelmemet le tudtam győzni. A fejemet akarták venni. Itthon azonnal tájékoztattam Szászt, a jelenlétemben felhívta Boștinát (az elnököt), és azt mondta, „Șa știți că sunt de acord cu Balázs. Are dreptate.”²⁹ Azzal folytatódott, hogy az országos tanácsnál hónapokon át senki nem állt szóba velem, noha szakmaiságomnál fogva elég nagy szimpátiának, tekintélynek örvendtem addig. Aztán nem sok időre rá tetőztem a bajt azzal is, hogy az egyik országos bíró gyűlésen rákérdeztem, hogy milyen kritérium szerint küldik a pionírokat nyári külföldi táborokba, és a külögyes válasza után nyomban arra is rákérdeztem, hogy akkor a magyar gyermekek képvisellete létszámuk ellenére miért olyan alacsony Erdély-szerte (pl. az olyan megyékből, mint Bihar, Szatmár, Maros egy-egy magyar gyermek mehetett, Kolozs, Fehér, Brassó megyéből egy sem). Az előterjesztést azonnal le kellett venni a napirendről és újradolgozni. Az igazi „büntetés” akkor ért, amikor jó évvel a fentiek után egymásután két kényes küldetéssel bíztak meg: Berlinben tárgyalni másodmagammal (aki csak politikai volt,) a német pionírszervezet vezetőségével egy penibilis, tipikusan román politikai ügyben. (Utólag értettem meg teljesen, hogy a szervezet román vezeterei nem exponálták magukat, mivel a jelölt kérdésekben nem tették tiszteletüket sem Moszkvában, sem Berlinben. De a szervezetet csak kellett rangosan képviselni, amire, úgy látták, jó lesz egy magyar. Szerepet játszhatott az is, hogy akkor már majdnem megvolt a doktorátusom.) Aztán pedig négy afrikai ország oktatási és gyermekszervezeti politikáját tanulmányozni. Mind a négyben érdeklődtem afelől, hogy a gyarmattartók (portugálok, angolok) milyen iskolapolitikát folytattak az illető országokban. Persze, hogy kulturálisan is nacionalista gyarmatosítót. De hogyan védték a saját kultúrájukat? Persze, hogy a saját folklorjuk ápolásával, népművészetükkel. Erről pedig a marosvásárhelyi rádióban számoltam be, jó át-

²⁸ Dákok és rómaiak unokái vagyunk.

²⁹ Vegyétek tudomásul, hogy egyetértek Balázssal. Igaza van.

tetszéssel, amit a megyei propaganda titkár is felfogott és egy alkalommal közölte, hogy megértette az üzenetemet. A nyertes végül én lettem.

Ezt az időszakot, kiváltékon a megyei művelődési bizottságnál töltött éveket, tudatosan, de nem deklaráltan arra is használtam, hogy sok, ma már klasszikusnak is nevezhető írórt hívtam a megyébe. A hivatalosan „Február a falusi könyvhónap” fedőnév alatt olyan írójárás indítottam el, amilyen nem volt az országban (ezt az akkori országos művelődési statisztika igazolta). Ezt a sorozatot tartottam visszafogottabban a többi hónapok során is. Több éven át a központi jelentésekben azt írták, hogy „Hargita megyében az egy főre eső könyvvásárlás és a könyvtárakból kikölcsönzött könyvek száma országosan első”. Kultúrák korom utolsó két esztendejében vált az ügy kényelmetlenné, mivel azt kezdték, aztán keményebben követték, hogy minden magyar író mellé egy román is meg kell hívní. Említettem korábban a taktikai váltást. Ebben az esetben is ezzel játszottam ki a hatalmat: román írókat, helybelieket (azokban az években a román megyei lapnál voltak írók is), bukarestieket, vásárhelyieket (pl. Dan Culcert), bákóiakat kerestem meg, hogy adják a nevüket. Adták, bejegyeztem a programba, aztán valamilyen okra hivatkozva, „nem jöhettek el”. A propagandaosztályon soha nem akadtam fel a szitán. Ma sem tudom, elnézték-e vagy nem vették észre. Azt gondolom, nemcsak ennek a helyzetnek az alapján, hogy a megyei kultúrélet nivója érdekében szükségük volt reám. (A megyei kultúrbizottság elnökének, a propaganda titkároknak is én írtam valamennyi beszédét, újságcikkeit, még az interjúkat is. Ez viszont őket minősíti. Egyszerűen reám kaptak. Mindig azt mondták, hogy a cikk díját aztán nekem adják. Amikor meglátták a pénzt, mindenik elfelejtette az ígéretét. Pedig többszörösét kapták a havi borítékban, mint én. (A kártyába beleláttam: ha történetesen az én nevemmel jelenik meg a megrendelt cikk, kb. 100 lej cikkdíjat kaptam volna. Ők viszont 500-at. Természetesen, a sikereket is magukénak hitték.) Senki ne gondolja, hogy ezek a feladatok sikerélményt jelenthettek számomra. Most is sokszor vívódom magamban: szolga voltam-e, szolgállelkű, jobbágylelkű voltam-e, vagy egy naiv értelmiségi, aki, mint említettem, csak a munkát látta. Többek helyett dolgoztam. Maximálisan kihasználtak és kizsákmányoltak. A fő gondjuk – noha nem vallották be, akárcsak az előbbiek –, a román nyelven való fogalmazás nehézsége volt. Ezt éreztem, de nem lázadhattam. Mi lett volna, ha lázadtam volna? – kérdezem ma is, vívódva. A felettesek sok felszólalásában, ünnepi beszédeiben, üzenetében, cikkeiben a legtöbbször én voltam elrejtve. Azzal vigasztalom magam csendesen, magamban, hogy ha nem én lettem volna, sok minden másképpen alakul. Kit hogy lehetett, az eszénél fogva vezettem. De ki tud ezekről? Az akkori és mai irigyeim (legtöbbször rest és semmittevő) az *Ismeretlen* igen jellemes bátorságával felháborodva kérdezi egy-egy, könyveim megismerése után, hogy „Milyen címen adják ki a rendszert kiszolgáló Balázs könyveit?” Kivétel nélkül úgy állítják, hogy tudományos munkámat 89 után végeztem.

[K. V.]: – *A csiki székeknek román nyelvet tanítani: küldetés, hivatás, kényszer? Mi volt?*

[B. L.]: – Nagy tanárhiány volt, egy jó pár éven keresztül a tartományi központokban pedagógiai főiskolákat hoztak létre. S mindenkiken – Marosvásárhelyen

is volt –, mindenikén román szakot is. Na most, hároméves képzéssel működtek, vagy voltak sikeresek, vagy nem, szóval ilyen tömegképzés volt. És felmerült országosan a román tanárképzésnek a problémája, mint amit meg kell oldani. Nem csak a magyarság szempontjából. Háromszázötven helyet írtak ki, '60-ban... Háromszázötven, óriási csak Bukarestben. És, merthogy annyira kilátástalan volt az értelmiségi pálya számomra, és én mindenképpen tanulni szerettem volna, azért tanultam meg, mondtam az előbb, románul a magyar könyveket (a Rollert és az Alkotmánytant). A román szakot választottam, mert benne láttam esélyt arra, hogy értelmiségi pályára léphessek. Hajnalban, amikor a csordát hajtották, én már a könyv mellett voltam. Sok kudarc ért, sok bántás ért. Éveken keresztül, mikor azt gondoltam, hogy elfelejtették, hogy a szüleim kulákok voltak, akkor újra felszínre került, újra előkerült... Mondjak egy ismétlődő esetet, ami bántás és megalázás volt egyszerre. Amíg engem távol tartottak az iskolától, az alatt jött egy botcsinálta tanár 1952-ben. Főispán volt azelőtt, aztán hozza-hozzanyúlt a szegényeknek küldött segélycsomagokhoz. Leváltották és tanárt csináltak belőle Szentmártonban. Állítólag Zilahon végzett tanítóképzőt. Az akkori idők társadalomtudományait tanította, és mert képzetlen volt (ebből a szempontból legendás volt: pl. Svájcban svájcerül beszélnek), volt egy bejáratott malma: az osztályharc. Akármiről szólt a lecke, a kulákokat állandóan beleszólte. És akkor nekem határozottan megmondta, hogy „Balázs, amikor meghallod a kulák szót, felállsz. S amíg tart a lecke, lábon állsz.” Na, tehát ezért választottam a román szakot, és nem bántam meg, hiszen a román, a magyar és az egyetemes kultúrából, kultúrtörténeti művekből, írásokból két nyelven olvashattam és ezek nagyon nagy hatással voltak reám. Amikor felvittek művelődési felügyelőnek Szeredába, a megyéhez, akkor lehetett választani szakterületet, hogy hol: könyvtár, kultúrotthon, Felcsíkon. Senkinek nem mondhattam, hogy miért. Félttem, mint az egyetemen, hogy megtudják, mi jár az eszemben. Tehát az, amit én baláni tanár koromban ott megláttam, attól megnyílt a lehetőség arra, hogy én 1972-ben ott kezdjem vagy végezzem minden kiszállásomat. Minden kiszállásomat úgy rendeztem, hogy a kítűzött küldetésemnek eleget tettem, s irány Domokos. Rá vagy két évre szólítottak, hogy na, az nem jó, hogy megbarátkozik valaki egy településsel, cseréljünk. Akkor meg Gyergyót választottam. Mert át kellett menni Domokoson. Gyergyón hamar elintéztam a munkát, hazajövet Domokoson rögtön leszálltam. Nem használtam, nem ültem fel hivatali kocsira, mert akkor meg kellett volna mondjam, hogy miért szállok le mindig Domokoson. Úgyhogy igen.

[K. V.]: – *A diákoknak mondjuk el azt, hogy nagyon következetesen és hosszasan, és hát elég kevés eredménnyel hadakoztál azért, hogy Székelyföldön a román nyelvet ne anyanyelvi szinten tanítsák, tehát, hogy a székely gyerek, akinek magyar az anyanyelve, ne ugyanabból a könyvből tanulja a román nyelvet és irodalmat, mint az a román gyerek, akinek anyanyelve a román.*

[B. L.]: – Igen.

[K. V.]: – *Ez szélmalomharc volt.*

[B. L.]: – Igen, így van. Azt mondtam, hogyha van diszkrimináció – és van –, ha a pedagógiában lehet művelni a kegyetlenséget, akkor az a román nyelvtanítás

a magyar iskolákban. A pedagógia ma is és mindenkor sikerélményekről is beszél. Hogy legyen sikerélménye gyermeknek, tanárnak, ha folyton kudarcok érik egyiket is, másikat is? Mert ugye, a román nyelvet az etnikai elnyomás és korlátozás eszközeinek tekintik. A többségi nyelv az uralkodás eszköze, nem föltétlen a kommunikációé. Ez egyébként európai jelenség. A gyermekeink 40–50, még 55 százaléka is megbukik, hogyha figyelik a statisztikát vagy az érettségi utáni jelentéseket. Megbuknak. Pótérettségén is nagyon sokan megbuknak. Aki átmegy, az is hátrányban van, mert megy az egyetemre és nem kap ösztöndíjat, mert a médiája, ami beszámít az ösztöndíjba, a médiája sokkal kisebb a román miatt, mint a románnak. Ebben éltem, mert ott tanítottam, utána fentről is láttam ezt a kérdést. Nagyon foglalkoztatott és számtalan érvel, érvrendszerrel álltam ki mellette. A román nyelv nem anyanyelve sem a magyarnak, sem a németnek. Mit kell változtatni? Hát ezt a szemléletet. Hogy más tantervet, s más tankönyvet. Ez nem jelenti azt – s ezt így kimondtam –, hogy el akarjuk bagatellizálni a román nyelvet. A célunk az, hogy a mai román nyelvet, a kortárs románokkal való kommunikációban használható nyelvet tanítsunk. Ne a 14–15. századbéli nyelvet, vagy egy-egy régióbéli, moldovai nyelvjárást. 2006-ban a minisztérium Kovásznán szervezett egy országos tanácskozást, az volt a címe, hogy *Învățarea limbii române după standarde europene*, tehát a román nyelv oktatása európai normák szerint. Én meg beneveztem két témával. Az egyik ez, a következő címmel neveztem be: *Învățarea limbii române în școliile maghiare*,³⁰ tehát én nem általánosítottam a többi nemzetiségre, *Învățarea limbii române în școliile maghiare, o problemă controversată*.³¹ Román nyelv tanítása a magyar iskolákban, egy ellentmondásos helyzet. Elsőnek kaptam szót, az első sorban ültem, ott az elnökség. És hurrognak mögöttem. Megjegyzéseket tesznek. Részt vettek minden megyéből: a román tanfelügyelők és a főtanfelügyelő helyettesek. Tehát ezen a szinten. És a minisztériumból. Szörnyű helyzet volt. Előkészített hozzászólók. Felszólal egy hölgy, s azt mondja, hogy nem érti, hogy ez a Balázs mit akar. Azt mondja, Bukarestben a mi lépcsőházunkban laknak magyarok is, nagyon jól vagyunk, húsvétkor is meg karácsonykor is koccintunk. Jellentkezik egy másik, ugyanezt mondja, majdnem ugyanezt mondja. Szót kért Alina és azt mondja, hogy végre, hallottunk egy előadást, amiről rég kellett volna már beszélni, végre, hogy eljött ennek is az ideje. Felszólal egy Iași-i asszony is, s azt mondja, hogy ő Iași-ban él, és ő nem igazán érzi és tudja, hogy ez miért olyan nehéz probléma, de most megértette. És nagyon köszöni, s kéri, hogy az előadásomat adjam oda. Láthatóan nem tetszett Got főinspektor asszonynak. Tény az, hogy ezt nem értették meg a konferencián. És igazából erre többé nem került sor. [...] Na, ez így lejárt, másnap a Kovászna megyei román lapban lehorodnak a sárga földig. Mindenféle nacionalistának, sovínisztának [neveznek], minden gyalázatot rám mondanak. Viszont a *Háromszék* feldicsérte az előadásomat az égig. Most mély csend, körülbelül öt vagy hat évvel ezelőtt Tódor Erika meg Lajos Katalin

³⁰ A román nyelv oktatása a magyar iskolákban.

³¹ A román nyelv oktatása a magyar iskolákban, ellentmondásos kérdés.

közreműködésével kimunkáltunk egy olyan tantervet, ami erre való, nekünk való. Megdicsérték, még pénzt is adtak, utaltak ki ezért a munkáért, s ezzel lezáródott. Rá egy évre azt mondják, hogy egy szakemberekből álló bizottság keményen dolgozik a román tanterveken a magyar iskolák részére. Úgy egy kicsit belefáradtam, s amit hiányolok, az intézményi háttér. Azt megjegyzem még, hogy a tantervet elküldtem a *Tribuna Învățământului*-ba, a tanügyi szaklapba. Nem telt el egy hét, szól a telefon, azt mondja, hogy szerkesztő vagyok a Tribunánál. – Kaptunk egy anyagot és tudomásomra szeretné hozni, hogy „intreaga redacție solidarizează cu dumneavoastră”. A teljes szerkesztőség önnel szolidarizál. Teljes egészében leköszölte, még középre behelyeztek egy székely kaput is, és előtte egy székely ruhába öltöztetett fiúcskát és leánykát. És azt mondja, hogy javasolni fogják, hogy ez kerüljön terütekre a minisztériumba. Került is, és mégsem lett belőle semmi.

[K. V.]: – *Hosszú történet volt, de ebből a diákok megértették azt, hogy milyen fontos kérdés, amiért annyira kardoskodtál. Egyébként Balázs Lajos tanári pályájának a terméke ez az egyetemi jegyzet, Folclor. Noțiuni generale de folclor și poetică populară* (2003). A csíkszeredai filológia karon, az ott román tanárnak készülő diákok a népköltészetet ebből a jegyzetből tanulják. És most menjünk sietve Csíkszentdomokosra. Eddig azt mondtad, hogy a kényszerű várakozásokat használtad ki arra, hogy beszélgéssel csíkszentdomokosiakkal, majd a kiszállás-ideig emberekkel beszélgettél. Én kérdésként úgy fogalmaztam meg a gondolatot, hogy mit tudsz és mit nem tudsz Csíkszentdomokosról. Mennyire ismered a települést? Mindegyik generációval beszélgettél-e, mindent megírtál, amit rólok tudsz? Mennyire ismered a domokosiakat?

[B. L.]: – Sok vonatkozásban igen, és sok vonatkozásban nem. Egy nagyon lényeges dolgot nem tudok máig. A domokosiakban van egyfajta duális, kettős mentalitás. Ha azt veszem, hogy domokosi emberek ölték meg Báthori Endrét,³² akkor fejedelem- és bíboros-gyilkosok. És a pápai átok nyomán azóta is szenvednek. Ma már oldódik; nagyon érdekes a felejtés és az emlékezés dialektikája. Emlékezőnk Báthorira, de próbálunk felejtetni is. Két vagy három éve táncfesztivált szerveznek ugyanakkor, amikor van a búcsú. Mindenki részt vesz a búcsún, egyik fele gyón, olvasóval a kezén, ott egy kicsivel arrébb már készülnek átmenni a fesztiválra. Tehát egyfelől gyilkost is nevelt, adott [a község] Erdélynek és nem csak Erdélynek, de ugyanakkor adta Márton Áront. Kristály András és Ördög Balázs megbosszulta a székely szabadságjogok elbitorlását. Akárhonnan nézzük, bekerültek a magyar, román, de az európai történelembe. A történészek nem igazán látják ezeket a lelki mélységeket. Számítalan letartóztatottja volt a Siguranța³³ és a Securitate³⁴ által Domokosnak, egyfelől. Másfelől a kommunista párt itt létesítette az első sejtjeit, ejtőernyővel ledobott aktivisták közreműködésével. Ez egy másikfajta lelkület. Egész Erdélyből, amikor Mussoliniék Abesszíniát elfoglalták, az akkori kormányt leverték, sehonnan Erdélyből nem történt semmilyen tiltakozás. Azt

³² Báthori Endrét (1566–1599), Erdély fejedelmét Pásztorbükön gyilkolták meg.

³³ Politikai rendőrség.

³⁴ Kommunista titkosszolgálat.

mondják, hogy a domokosiak táviratot, elítélő levelet tettek közzé. Szóval ez az, amit nem nagyon értek, hogy ebben a közösségben ilyen élesen találkozik [a két véglet]. Kurkó Gyárfás³⁵ szerepe. Rokon Márton Áronnal, a pap ma is mélyen elítéli. Például, nagyon érdekes az, hogy amikor kezdtem érdeklődni a nemi kultúra iránt, az egyik atyámfi, Márton Pali bácsi azt mondja, hogy hát ilyesmit írt Kurkó Gyárfás is a *Nehéz kenyér* regényében. Ugye nem szégyellte magát – mondja –, illet leírni. Én ugyanazt a kultúrát gyűjtöttem fel, az ellen viszont nem volt apel-láta. S amit igazából nem értek, a domokosiak esetében sem, hogy a székely törzs vajon egységes törzs volt, vagy nagyon határozott törzsi rétegződés lehetett. Mert hogy van az, hogy Domokoson háromszor keresztelik meg a gyermeket. Abból csak egy templomi, a másik kettő profán. Az útszéli keresztfát kell megkerülni vele, aztán hazamennek, és bedugják az asztal alá. A beavatás, az odatartozás rítusai ezek. És máshol miért nem tudják? Vagy miért telepedtek le éppen Felcsíknak abba az összeszorult, nyomorult csücskébe, ahol hegyet szántanak? Az is elgondolkodtató, hogy a leányszöktetés ma is erősebb, mint az egyházi vagy az állami családjog. Miért írhatja felül mint népi jog az egyházi és állami esküvőt, ha a szöktetés éjjel előtt, illetve a kontyolás előtt történik? Vallásos nép, de búcsú napján is gyilkoltak, a lakodalom napján is gyilkoltak. Azért, mert nem adnak a legénynek, a nő-sülendő legénynek egy nadrágszíjnyi földet. Szabó Dezső jegyezte fel a már említett könyvében, hogy 1904-ben Magyarországon a legnagyobb alkoholfogyasztást Szentdomokoson jegyezték. Ebből az a kérdés bennem, és más példákat is fel tudok sorolni, hogy egészen más a gondolkodásuk. Miért más? Miért érzik például, miért lett az egyéni gyilkosságból kollektív bűnösség? Miért viselik most is az átkát, a súlyát a pápai átoknak? Aztán azt sem tudom még, hogy a férfiak fehér harisnyá-ján a zsinórzat miért piros, míg máshol fekete. Néhány asszony szerint ez a piros gyász színe, mert sok vért vesztek a domokosi férfiak. Rejtély a haldokló megkerítése mint halál-ritus. Az egész magyar nyelvterületen gyertyával megkerítik a ravatalt, a halott házát, de azt, hogy a haldoklót megkerülik, nem ismerik. Ezt a rítust messziről hoztuk: a lélekértelmezés egészen különleges esete, amiből én arra következtetek, hogy a szentdomokosiak külön temetik a lelket és külön a testet. Az agos gyermeket az egész Kárpát-medencében ismerik.³⁶Csíkszentdomokoson a holdfogytára született gyermeket nevezik agosnak, a tünete pedig az, hogy fogy el, mint a Hold. Kezelésére (klinikai esetnek tekintem) kozmikus manipulációt hajtanak végre. Amitől megsérült, csak azzal lehet visszahozni az életre. Micsoda tudás! Hasonlóval csak Eliade találkozott/találkozhatott.

[K. V.]: – *Ha itt egymásra teszem a könyveket, akkor ennyi könyv szól Csíkszentdomokosról. Csíkszentdomokos a világ közepe; ami a világon van, az Csíkszentdomokoson mind megvan? Nem érdemes még a szomszéd faluba sem elmenni, mert Szentdomokoson minden megvan? Vagy pedig Te inkább azt pró-*

³⁵ Kurkó Gyárfás (1909–1983) munkás, nemzetiségi politikus, újságíró, elítélt. Emléki-ratát *Nehéz kenyér* címmel írta meg (1949).

³⁶ Törékeny és szőrös testű, nagy koponyájú csecsemő.

bárod ki, hogy hogy értelmezzél következetesen egyetlen közösséget? Mivel magyarázható, hogy egyetlen falut gyűjtöttél végig?

[B. L.]: – Az írók rendszeresen tipizálnak. Az általánosságban, a sok helyen és csak felszínesen való megjelenés nem célravezető, csakis az egy helyben, a mélyre ásó kutatás a célravezető. A jelenségek geneziséit, azok összevetését vétek elmulasztani. Nagy szintéziseket, nemzeti szintéziseket csakis lokális kutatással lehet elérni. Most a második kiadása folyik [a három szokásmonográfiának], bővített kiadás. Egyszerre képekkel, kiváló néprajzi fotókkal, a lapalji jegyzetekkel. Rengeteg olyan információt hoznak, amelyek a domokosi helyzetet [értelmezik].

[K. V.]: – *Individuálisan beszélgetsz a csíkszentdomokosiakkal, vagy egy csoportot gyűjtesz össze, kérdőívvel mész-e hozzájuk és nem engeded eltérni őket a témától? Hogy gyűjtesz?*

[B. L.]: – Fegyelmezetten, vannak kérdőívek. A nemi kultúra kérdőívén több mint egy esztendeig dolgoztam. Ha a szalámit vékonyra fel lehet szeletelni, akkor az már nem szalámi. S az nem is éri meg, aki azt teszi a szendvicsebe, ahogy én felszeleteltem azt. Most elárulok egy olyan titkot, hogy évekre visszamenőleg van a *Nők Lapjának* [egy rovata, ahol] a szexuális életről nyilatkoznak. Rengeteg kérdést onnan szippantottam ki. Azok egyetemes problémák. Ugyanúgy jelentkeznek a parasztasszony életében is, és sajnálom, hogy a *Nők Lapja* totálisan mellőzi a falusi asszonyi társadalmat. Abszolút nem foglalkoztak [vele], mintha nem is létezne a parasztasszony a világon. Nem volnának súlyos kérdéseik. Mondok egy példát. – Te, komámasszony – mosnak –, az alsó felemből –ilyen fedőbeszéd –, az alsó felemből olyan sárgás, nyálkás folyadék jön, nem tudom, mi az. Azt mondja, hogy: – Voltál-e az uraddal az este? – Igen. – Élveztél? – Nem. – Na, azért van, zárva maradtál. Szóval mindent tud mindenki.

[K. V.]: – Újrafogalmazom, hogy még egyértelműbb legyen a kérdés: személyes titkokat osztanak-e meg veled gyűjtéshelyzetben, vagy pedig favágás az interjúkészítés?

[B. L.]: – Igen, mindenki ezt kérdezi, hogy hogy tudtam [őszinte szóra bírni az adatközlőket]. Az első, a lakodalmas könyvben, majd halottas könyvben is cirka háromszáz adatközlővel beszélgettem, én ezenfelül két-három-négy évtizede oda járok vissza. Ismernek. Így sikerült nekem a megkerítést előben lefényképezni. Meglátták [, hogy ott vagyok]. – Tessék jönni, mert Árpád bá' haldoklik. Ezt akkor végzik, amikor még életben van, nem halott, de már nem is él. És akkor megkerítik. Megrázó, maga az egész rítus is katartikus. Csak ennek az ismeretségemnek köszönhetem. Tehát volt egy ilyen szolidarizáció [a kutatóval]. Persze, vizszaütasításban is volt részem. Tehát csakis egyénileg dolgoztam. Volt olyan esetem, ahol az asszonyok sem nyíltak meg. Például az előbbi példa is intim, s ennél intimebb is van. A férj otthon volt, de [az asszony] észrevette, mikor nyikorgott az ajtó sarka, s azt mondja, hallgatózik az emberem. Hallgatózik, tehát a férje jelenlétében nem beszélt. S akkor az favágás volt. Kijöttem, elbúcsúztam, kijött, kikísért a kocsig és azt mondja, hogy kedden nem lesz itthon! Na tessék... Szabad teret [is] adtam, mondjam például az angyalozást. Beszélgetünk, beszélgetünk az élet dolgairól s egyszer csak azt kérdi, hogy az angyalozásról tetszett-e halla-

ni? Tehát engedtem az elkalandozásnak is, és azután a kérdéseimmel visszahoztam a napirendre.

[K. V.]: – *Amikor a szexuális életükről jelent meg a könyved, akkor én ott tettem fel neked ez a retorikai kérdést, hogy szeretik-e az emberek, hogyha kutatják őket, hogyha a kutatót érdeklí az, hogy ő a férjével hogy él, és hogy megesetten ment-e férjhez, vagy a tisztaságát megőrizte...? Szeretik-e a csíkszentdomokosi emberek, ha kutatják őket, ha kérdezik őket?*

[B. L.]: – Így, ahogy mondtad, igen. Szerették – és ezt meggyőződéssel mondom –, igen szerették, hogy nekem elmondhatták a dolgaikat. És ebben nagy szerepet játszott az, hogy megéreztek, hogy őszintén érdeklődöm tudásuk, tapasztalatuk iránt. Empátia készségemet is megérezték. Semmilyen megmosolyogni való helyzetükön nem mosolyogtam. Nem tudom, mennyire nyíltak az orvos előtt vagy a gyóntatószékben. Azt megtapasztaltam, hogy neheztelnek a papokra, hogy a vasárnapi prédikációt a pap olykor a gyóntatószékben hallottakból szerkeszti. Egy fontos elvet kihangsúlyozok a diákok kedvéért: minden témához fel kell nőni! Ha én a gyűjtéseimet a születéssel kezdem vagy a nemi életre fókuszálok, mind a két könyvem csak papírhalmoz lenne. Fel kell nőni szakmailag, életkorban, viselkedési stílusban, szóval úgy, hogy tisztességes embernek érezzék. Elhittem csaknem valamennyi adatközlőmmel, hogy az, amit Ő tud, az tudomány. Értékes tapasztalati tudás. Azt is, hogy én a tudomány számára gyűjtök, kutatok. Noha többször idéztem csalódást az elején azzal, hogy nem a rádió számára vagy televízióknak készítek adást.

[K. V.]: – *Vagy te alakítottad át csíkszentdomokosiakat, hogy szeretnek veled beszélgetni?* [nevet]

[B. L.]: – [nevet] Nyilvánosság előtt nem szeretik. De leírva már elfogadják. Mondtam már, hogy hogyan reagáltak Kurkó könyvére, az enyémre ilyen reakció nem volt. Az előbb azt akartam mondani, hogy háromszáz [személyt kérdeztem ki], és abból én kiválasztottam harmincöt adatközlőt, akiről tudtam – mindenkiről naplóm van, feljegyeztem –, hogy az átlagos intelligencia fölötti asszony. Elsősorban asszony. S akkor ezekkel összesen – s ezt szintén vezettem – ezerhétszázötven kontaktbeszélgetést folytattam. Ezerhétszázötven órát! Ez összesen személyenként olyan harmincöt-negyvenöt-ötven órányi, ezt persze felosztottam. Persze, amikor láttam, hogy más dolga is volna, kérdeztem én magam is, akkor abbahagytam ott, s akkor aztán elmentem egy másikhoz. S akkor folytattam ott. A következőben visszatértem, aztán utána mentem újra, ahol szintén abbahagytam. Ezért vezettem nyilvántartást, s ez nagyon fontos.

Egy adatközlő volt, aki visszautasított, merthogy egy elég kényes kérdéssel fordultam hozzá. A temetőben ugye leleskedtem mindig, a temetés után – érdekes, hogy Andrásfalvy Bertalan valahol a Szilágyságban ugyanezt fedezte fel –, szétszédnek és ki-ki a maga sírjához elmegy; asszonyok maradnak vissza, s elmennek a férjeik sírjához. Hallgattam távolról. Ami szemrehányást [tesznek], „miért hagytaál itt? A hat gyermekkel, a négy gyermekkel, az állatokkal. Egyedül maradtam... Nem gondoltad, hogy mennyi, milyen nehézséget hagysz nekem?” Megrendítő. És így kisírja magát és utána olyan finom gyöngédséggel – erről szintén van távolról két

fotóm – megcsókolja, tehát *reasír* és aztán megcsókolja a síremléket. Ezt a pillanatot *reasírás*nak nevezik. S hallottam ezt az asszonyt. Olyan panaszáradat jött ki belőle, s mikor befejezte s elindult lefele, hozzám mentem, mondom, hogy ezt megismételné-e. „Én eljövök magához, elmondja nekem?” „Jó, azt mondja, de belé kell képzeljem magam, mert csak úgy nem jön!” Ez is érdekes dolog. „Belé kell képzeljem magam, jöjjön el”. Na, s el is mentem. Időközben ugye megjelent a lakodalmas könyv, s benne a fekete mise kérdése, a megcsináltatás, tehát a mágia kultúrkörébe is beletartozik, hogy megátkozza az anyós a menyecskéjét, merthogy rosszul él a fiával, meg is csalja, satöbbi, s azt mondja, hogy megcsináltatom! Ezt ugye én leírom, s mert fontos volt, beteszem. Tud-e olvasni a domokosi parasztember? Meggyőződtem róla. Mind csak a nemek megjelölésével (N., F.) tettem be az adatközlőket, s mindeniket kifürkészték, hogy ki az. Beszédtéma lett. És kiderült, hogy az az asszony, aki elment Moldovába, megcsináltatta a menyecskéjét, rózsafüzértársulat-vezető. Nem akar ki. Tehát szent asszony. S elmegy a román paphoz feketemisémet mondatni.

Elmegyek tehát ehhez az asszonyhoz, akit kiszemeltem, hát ez gyönyörű *reasírás*t mond, gondoltam. Bemegyek. Éppen fát rakott a tűzre, most is emlékszem [felnevet], azt mondja: „magával szóba nem állok”. Mondom, miért? „Azért, mert kiírta azt, aki elment, s fekete misét mondatott”. Mondom, nem írtam ki, csak írtam róla, az esetről, sehol nem jelenik meg a neve. Nem, mindenki tudja, hogy róla van szó. Igen ám, de azt ki is zárták, nemhogy leváltották a rózsafüzértársulatvezetésről, hanem magából a társulattól is kizárták.

Elmondhatom azt is, hogy könyveimet „kézikönyvnek” is tekintik. Egy domokosi társasággal futottam össze Gyimesközéplekon, s szóra szó, az egyik asszonyból kibuggyant, hogy K. J. haldoklott, s jaj istenem, meg kell keríteni. Ki tudja, s melyik tudja? S hát egyik se. S mondom nekik, vegyétek csak elé Balázs Lajos könyvét, s abból megtudjuk.

[K. V.]: – *Ezzel kapcsolatban azért kérdés, hogy nincs olyan érzésed néha, hogy az etnológus, az etnográfus egy kicsit áruló? Bizalmasan közlik velünk az emléküket, meggyőződésüket, és akkor mi azt a nagyvilág elé vesszük.*

[B. L.]: – Mondom, nem kaptam én ilyent. Gyakran járok vissza, minden egyes könyvemet, ha nem elsőnek, de másodíknak ott mutatom be. A kultúrotthonban; az esetek többségében tele van a község háza díszterme, és jönnek, hogy „megvásároltuk a tanár úr könyvét, megvettük”. Olyan is volt, hogy kilencet vett meg, a lakodalomból, mert kilenc gyereke van külföldön. S érezzék, hogy innen szakadtak el, s mind a kilencet dedikáltatta.

[K. V.]: – *Kedves diákok, Balázs Lajos tanár úr a könyveivel egy sorozatot indított. A csikszentdomokosi lakodalom feldolgozása az első monográfia, utána következett a csikszentdomokosi temetés feldolgozása, utána következett a csikszentdomokosi születés és keresztelés feldolgozása. Ez a trilógia – hármaskönyvnek nevezik –, lezárult és akkor Balázs Lajos továbblépett és az átmeneti rítusokat egy másik oldalról ragadta meg, a vágy rítusai, a rítusstratégiák felől. Tehát ez a könyv egy másik megközelítése ugyanannak az anyagnak. A csikszentdomokosi kultúrának ezt a részét a francia folklórkutató, Arnold van*

Gennepe által az 1909-ben megalkotott szokásmodell,³⁷ az átmeneti rítus modellje felől ragadta meg. Azt mondja van Gennep, hogy ezekben a nagy rítusokban, mint a keresztelés, lakodalom, temetés, három szokásegység van: az elválásztás, az eltávolítás és a beépítés az új státusba. Amikor ezek a könyvek jelentek meg, én azt kérdeztem Balázs Lajostól, hogy vajon van Gennep úgy dolgozta ki ezt a modellt Franciaországban, hogy az Csíkszentdomokoson is érvényes-e? Amennyiben Balázs Lajos egy Franciaországban kidolgozott rítusmodellel vizsgálja a csíkszentdomokosi társadalmat és szokásokat, vajon nem hull-e ki belőle – mint egy szűrőből, mint egy rostából – az, ami csíkszentdomokosi? És marad a szűrőben, a rostában az, ami európai? Nem bánnám, ha most újra válaszolnál erre a kérdésre. Mennyiben a van Gennep-i modell az, amit ebben a három könyvedben rendre-rendre érvényesítesz?

[B. L.]: – Van Gennep-nek Párizsban hatalmas anyag állt a rendelkezésre, amit én pozitívumnak is tartok, de negatívumnak is. Tehát ő hozott portékából szabott ruhát. Nem ő gyűjtötte. A hamisság itt jön be, amikor a szabónak elviszem a szöveget és átszabja a ruhát. Rengeteg példa állt a rendelkezésére; nagy absztraháló képességről tett bizonyosságot – ami kétségtelen erénye. Tehát ki tudta szippantani mindazt, ami kritikus és egyetemes emberi. De a konkrét helyzetek hiányoznak és téved is. Én elfogadtam és valóban alkalmaztam a modellt a szentdomokosi szokáskultúrára, de mindvégig, hogyha visszaemlékszel, vitatkoztam is vele. A cezúrákat nem ott húzta meg, ahol én láttam és tapasztalom és bizonyítom is; például ő a születésben a leggyengébb. Úgy általában a születésről írt néprajzi tanulmányok a legsoványabbak. A születés nem akkor kezdődik, amikor világra jön a gyermek, hanem a fogamzás pillanatától, mert akkor indul el a nő hasában az a másfajta érzés, ezért az a könyvemnek a címe, hogy *Szeretet fogott el a gyermek iránt*. Egy asszony, akivel nagyon hosszút beszélgettem, nem értette meg, hogy miért szeretik a gyermeket, mert neki nem lett. Aztán járt Szovátára kezelésre, [...] s érezte, hogy kezdi megszeretni a gyermekeket, mert benne valami megmozdult. Van Gennep a születést a köldökzsinór elvágásától számítja. Mellőzi azt a hatalmas, a kilenc hónap alatt kialakult, azt az igenekből és nemekből összeálló tudást. Ezért nevezem én prenatális kultúrának vagy magzatvédelemnek. Kihagyja azt a népi tudást, ami része a népi kultúrának. Az apró finomságokat, részleteket Van Gennep nem érzi, valahol mereven egy kalap alá hozza ezeket az elvászto, eltávolító, beavató rítusokat, mintha minden mindenhol pontosan akkor történe. Nem a köldökvágással, hanem a fogamzással kezdődik, mert az asszony attól a pillanattól kezd elsősorban arra koncentrálni és gondolni, amit magában hordoz. Azzal folytatva, hogy úgy vártam rá, istenem... Domokoson nagyon szeretik a gyermeket, sehol talán úgy. Igazi gyermekkultusz ez. Erről is írt Böződi; úgy magyarázza falun a sok gyermeket, hogy tudatlanok. Ez nem igaz. Pont az ellenkezőjét [tapasztaltam] és nem is értek egyet Böződivel. Felfedeztem az András bácsi örömét az egyik mesé-

³⁷ A. van Gennep: *Les rites de passage: étude systématique*. Paris, E. Nourry, 1909. (Magyar nyelven *Átmeneti rítusok*. Ford. Vargyas Zoltán. Bp., L'Harmattan, 2007.)

ben. Mikor az asszony azt mondja: úgy vagyok, s attól fogva az öreg lábujjhegyen jár. S az egyik király, az öreg király is az egyik mesében úgy kezd járni, mert a menyé kezdett hasasodni. Ezeket nem érzékeli [van Gennep]. Azt, hogy van valamilyen láthatatlan valósága minden fordulatnak. A leány nem akkor kezd el gondolkodni, hogy milyen lesz a házaselete, amikor az oltárra felvezetik, hanem akár hónapokkal, s akár évekkorábban. Leválik, nemiségében is elválik korábbi állapotától, s egy új helyzet kezdődik, s ezt újra nem érzékeli van Gennep. Nekem akkor jó volt, mint a távoli torony, amit követtem, de ugyanakkor mindig kritikusán is tekintettem rá, és állandóan követtem, hogy mások hogy látják, és én jöttem az én tapasztalatommal.

[K. V.]: – *Az előbb azt mondtad, hogy a kutatónak empatikusnak kell lennie, hogy megértse, milyen az a másik világ, amelyben az adatközlői élnek.*

[B. L.]: – Én ennek a kérdésnek nagyon örülök. Sok adatközlő asszony elsírta magát, könnyel telt meg a szeme, amikor személyes asszonyi sorsáról érdeklődtem. Nem utasították vissza kérdéseimet, mert érezték az őszinteségemet. Ezt lehet nevezni színészkedésnek is, de én – talán sorsomnál fogva – mindig érzékeny voltam az emberi szenvedésre. A parasztasszony lelki világa sokkal gazdagabb, mint például az értelmiségé. A kutatónak nagy önfegyelmet kell tanúsítania. A hamis színjátékot, a bohóckodást, főleg a fölösleges okoskodást, kioktatást hamar megérik.

Az a falcs felfogás, hogy jaj, a gyermek ne lássa a halált, meg meghalni embert. Én hatodikos voltam, amikor láttam férfiembert meghalni, és ez azóta is életem nagy élménye. Aki szülő nem engedi, hogy a gyermek lássa a nagyszülőjét vagy akár a szülőjét is meghalni, nagy élménytől fosztja meg. Finom pontossággal éppen csak megrezdül az ajka. Attól a pillanattól megjelenik a fizikai, a fiziológiai elváltozás. A halál árnyéka. Beszéljünk a halál árnyékáról. Az végigvonul az arcon, végigvonul a testen. Ez nagy élmény. Látni kell, érzékeltetni kell. Mondjuk, hogy ez része az életünknek, de ettől mégis eltakarjuk a szemét a gyermeknek, a fiatalnak. Látnia kell a saját nagyapjának a halálát. Ne takarjuk el, még akkor sem, hogyha félünk a haláltól. Meg kell békülni vele, része az életnek és ezek fájdalmas pillanatok... A könyvemben negyvenkét olyan szót fejtettem ki az adatközlőktől, amelyek mind-mind a halál szinonimái. Pedig a borzalmat, a rettenettest nem szeretjük megnevezni. A nemi kultúra könyvemnek is éppen ez az egyik értéke: a szókincse. Odakinn a padon ülnek – fontos fórum a kapu előtti pad, ahol fontos problémákat beszélnek el –, egy fiatal pár elmegy előttük, abban a pillanatban a figyelem rájuk irányul. Valaki már tudja, s azt mondja, hogy „ezek is már befűzték a tű fokába a cérnát”. Hát van ennél szebb metafora? Hogy befűzték? A halál esetében is így kell lennie egy nyelvnek. Gazdagodott a magyar nyelv és nem csak a reformátusok gazdagították, hanem (nevet) a katolikusok is, mert a gyóntatószékben be kellett vallani az 1700-as évektől a nemiséggel kapcsolatos vétkeket. A papok feladatuk kapták a pápától. Elmondhatta-e a papnak a gyóntatószéken az addig használt szókincssel, hogy mit csináltunk a tegnap a szalmakaszajban? A gyóntatószék összeomlott volna, s ezért ki kellett találni egy ilyen rejtő fedőbeszédet.

[K. V.]: – *Miután Balázs Lajos megírta a lakodalmat, a temetést, a keresztelőt, kíváncsiak voltunk, hogy még mi derül ki a csíkszentdomokosiakról. És akkor jött ez a nagy kötet a csíkszentdomokosiak szerelmi, nemi életéről. Döbbenetes, hogy hogy tudja ilyen őszinte beszélgetésekre ösztönözni adatközlőit Balázs Lajos. És olyan értelemben is megdöbbentő, hogy milyen nyelven tudnak beszélni, mennyire tisztán tudnak beszélni erről, hogy mennyire az életüknek a része. Én nem tudom eldönteni, hogy más, mint Balázs Lajos ugyanezt meg tudta volna-e csinálni, vagy csak ő volt képes erre? Mindenképpen egyedi ebben a témában ez a könyv. Majd Balázs Lajos továbblép erről a területről a rituális szimbólumok felé, a székely-magyar szimbólumok felé, ezt a csíkszentdomokosi kultúrát újraértelmezi a jelképesség felől. Akkor hogyan tovább; további távlatok mennyire vannak már megnyitva?*

[B. L.]: – *Mintegy 150 tanulmányt írtam, a monográfiákkal párhuzamosan. Azokon keresztül csiszoltam a különböző motívumokat, helyzeteket. Hát például van egy olyan tanulmányom, hogy *A lakodalom hangjai*. A csend is hang a temetéskor például, a menyasszony búcsúztatása után annyi hallatszik csak, hogy szípnak. És akkor a felszabadult hang, amikor csakugyan megvan az esküvő, a lakodalom, a templom előtt pálinkáznak, táncolnak, az egy másfajta hang. Az irónia, a csúfondarósság hangja. A hangot úgy értelmezik, mint ahogy egy muzikológus értelmez egy kompozíciót, egy zenei szerzeményt.*

[K. V.]: – *Kedves diákok, több mindent szerettem volna még megkérdezni Balázs Lajostól. Azt, hogy a Wikipédiának miért nincs róla tudomása. Miért volt az, hogy a Kriterion Kiadónál indult, aztán a Scientiával dolgozott és a Pallas-Akadémiánál kötött ki? Rengeteg folyóirat közölte az írásait; megkeresték vagy a szerző kereste meg ezeket a publikálási lehetőségeket? Kik voltak a kortársak, kik voltak a pályatársak, kik voltak a munkatársak? Ezek adottak vagy pedig megkereste őket? A kapcsolattartás a régi rendszerben és '89 után hogyan történt? Az elismeréseiről nem akartam kérdezni, azokat én sorolom fel: Kulturális érdemrend (1974), Ortutay Emlékplakett (2000), Ezüst Gyopárdíj a pedagógusi munkájáért (1999), Apáczai-díj, szintén a pedagógusi munkáért (2012), a Magyar Kultúra Lovagja (2000), a Művelődés díszoklevele (1993), a Székelyföld folyóirat díja (2007), a Magyar Néprajzi Társaság tiszteletbeli tagja (1996), az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteletbeli tagja (2007), a Magyar Tudományos Akadémia köztestületi külső tagja (2000), Év oktatója cím (2005), Csíkszentdomokos díszpolgára (2009), Magyar Érdemrend Lovagkeresztje (2014), Apáczai-díj Ezüst fokozata (2014). Milyen volt munkásságának a recepciója? Tudom, hogy elismerésben volt része; vajon értetlenkedésben is? Ugye Arany János mondja, hogy „Boldogságot/ Irigy nélkül még ki látott?” A Szerelempatak, ez a csíkszentdomokosi nemi életéről szóló könyvből ihletődött dokumentumfilm Balázs Lajos számára csalódás volt-e? Vagy nem? Aztán akartam kérdezni azt, hogy mi a véleménye a népi kultúrának az értelmezéséről: a népi kultúra valóban ősi és valóban orális? Mi a véleménye a hagyományok színpadra-, és fesztiválra viteléről? Mi a véleménye a most zajló örökségesítési folyamatról? A kutatás mai szemléletéről?*

[B. L.]: –A mesterem tagadhatatlan, hogy Pop Mihai volt. Személyes ismerkedésünk előtt szoros kapcsolatot tartottam Faragóval, dr. Kós Károllyal, a két nagy öreggel. Nagy Olgával. Általuk Kolozsvárral! Rendszeres és gyakori levélváltást folytattam velük, ha meg jöttem, akkor mindig felkerestem őket, és állandóan tanácskoztunk. Nekik köszönhetően ismertem meg a Román Akadémia Kolozsvári Intézetét, az Erdélyi Néprajzi Múzeumot. Benkő József történésszel is akkorig jöttünk össze: felidézte a szeredai gimnáziumban töltött évek igazgatói emlékeit, kászoni származását. Hatással volt a látásomra, akárcsak Egyed Ákos mai napig. Nekik vettem fel azt, hogy a néprajzkutatás nagyobb szerepet is játszhatna a történelmi kutatásokban, a felfedezések, jelenségek értelmezésében. A 70-es években kerültem a *Korunk* szeme elé, megismerkedtem Aradi Józseffel, Herédi Gusztávvál. Nekik köszönhetően győztem le a *Korunkkal* szembeni, nem politikai, de szakmai félszemet. Mennyire szorongtam, Istenem, amikor leadtam első tanulmányomat *Egy falu szankciórendszere* címmel. Herédi a címet Új falu, új szokásokra cserélte, azon túl egy szót sem húzott ki. Máig nem értem a titkot, amit elvitt magával. Egyszer annyit mondott, hogy majd elmagyarázza. Feltételezésem szerint azért, hogy megtévessze a cenzort: lám, az elvárások szerint új társadalmi jelenségről is közölnek tanulmányt. Munkatársaim: kettő jelen van, ti voltatok. Titeket tekintelek közvetlen munkatársaimnak (Tánczos Vilmosra mutat), Keszeg tanár úrral.

[K. V.]: – *A Kriza Társaságnak milyen szerepe volt a te pályádban?*

[B. L.]: –Bukarest indított és a Kriza Társaság bontakoztatott ki. Az alakulástól számítva néhány éven keresztül évente volt három vagy négy konferencia vagy vándorgyűlés, ami akkor megmozgatta az ezzel a tudománnyal, a kultúrával foglalkozó embereket. Ki kell emelnem az általa elindított, Erdélyre kiterjedő kutatásokat. Éveken át büszkélkedtem különböző szakmai körökben azzal, hogy a mi társaságunk szolgálja a legkövetkezetesebben és átfogóbban a magyarságtudományt. Nagy tisztelettel és máig tartó megbecsüléssel vagyok Pozsony Feri iránt. Ismeretségi köröm és ismertségem a társaságnak köszönhetően bontakozott ki, mondhatnám, a koncentrikus körök szabálya szerint, befogva íveivel a Magyar Néprajzi Társaságot is. Társaságunk vándorgyűlései, konferenciái számomra a legkiválóbb szakmai, eszmei, tapasztalati börze volt, valamennyi. Általuk is ütköztettem a bukaresti képzésemet a néprajzi megismerés erdélyi, kolozsvári tapasztalatával, eszmeiségével. Tánczos Vilmossal ritkább a közvetlen kapcsolat, de rég tapasztalom, és nagy elégtétellel, hogy kölcsönösen fogjuk egymás „rádióadásait”. Sasszem látását, szakmai méltóságát nagyra értékelem.

Visszatérve a kérdésre, a lapok, kiadók – az én fuvarosaim, akik eljuttattak itthonról hol ide, hol oda – nagy és nemesen jóhiszemű szolgálatot tettek önbecsülésem, másokkal való megismertetésem, tudományunk egészéhez való tudományos hozzájárulásom, munkásságom valós léte tekintetében, megbecsülésében (félszeim legyőzésében is). Első, igazán néprajzi közléseim a *Művelődésben* jelentek meg. Éveken át Bokor Katalin, majd 1989 után Szabó Zsolt kért, ösztökélt írásra. Nemcsak kis tanulmányokat, hanem reflexiókat is kértek megyei, országos kulturális jelenségekről (pl. a megyésítés után indult megyei és megyeközi fesztivá-

lok). Aztán egy alkalommal megismerkedtem Gálfalvy Zsolttal, aki enyhe szemrehányást tett, hogy nem írok *A Hét*-be. Engem viszont az lepett meg, hogy tudja, hogy írok. A magyarországi konferenciákon neves tudósoknak mutattak be. Neve hallatán többen úgy válaszoltak, hogy „Rég ismerlek, olvasom tanulmányaidat”. Gunda Béla professzor például ezen alapon hívott meg és biztosította szállásomat, kosztomat az 1990. évi debreceni Hungarológiai Világkongresszusra. Soha nem találkoztunk azelőtt. Iliá Mihály, akivel szintén nem találkoztam 2015 áprilisáig, a következőket írta 2012-ben a *Székelyföld*-nek: „Balázs Lajos írásait, könyveit mindig érdeklődéssel vettem [...]. Anyaggyűjtése csodálatra kész, hiszen ez nem egyszerű dolog, a beszélgető partnert megnyilatkoztatni maga is nagy teljesítmény. Ez igazán kultúraantropológia, amint magát mostanában a néprajz szereti nevezni, de nem mindig az. A személyes ismeretség nélkül is kialakult bennem, hogy Balázs Lajos az a valaki, akit számon kell tartani, olvasni kell, ajánlani kell. Ez az utóbbi buzgalom régen él bennem, persze főleg az irodalmi kapcsolatokban kamatoztattam”. Ez év áprilisában, amikor vendége voltam a szegedi néprajzi tanszéknek, megtisztelt az *Amikor az ember nincs es ezen a világon* könyvem bemutatóján, a szegedi Somogyi Könyvtárban, másnap pedig eljött az egyetemen tartott kurzusomra.

Több hazai és magyarországi, külföldi folyóirattal jó és megtisztelő kapcsolatom volt/van. Elmondhatom, hogy 95%-ban ők kértek írást, tanulmányt. Ezeket nevezném meg, a náluk megjelent írásaim számával: *Székelyföld* (27), *Művelődés* (15), *Korunk* (10), *TETT* (7), *A Hét* (7), *Honismeret* (6), *Erdélyi Múzeum* (4), *Erdélyi Riport* (3), *Néprajzi Látóhatár* (3), *Demográfia* (3, Magyar Tudományos Akadémia), *Létiünk* (3, Vajdaság, a szerkesztőbizottság tagja), *Pannonhalmi Szemle* (2), *Keresztény Szó* (2), *Kharón Tanatólogiai Szemle* (2, Budapest–Szeged), *Mikes International Magyar Szellemi Fórum* (online 2, Hollandia), *Ethnographia* (1), *Hitel* (1, Budapest), *Napút* (1, Budapest), *Helikon* (1), *Magiszter* (1, Romániai Magyar Pedagógus Szövetség), *Philobiblon* (1, Kolozsvár), *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (1), *Tempevölgy – Kultúra, Művészet, Tudomány* (1, Veszprém).

Az első könyvemmel, a lakodalmassal, a Kriterionhoz fordultam, 1983-ban. Domokos Géza volt a fogadóm. Minden jóindulata, akarása ellenére *Az én első tisztességes napom* tizenegy évet várakozott náluk. 1984-ben jelent meg egy belső határozat/utasítás, hogy a kisebbségekkel foglalkozó történelmi, néprajzi, kiváltképpen a szokásokkal foglalkozó könyveket nem szabad kiadni. Pop Mihai ígerte, hogy Dulea-t, Suzana Gádea helyettes kultúrminiszterét megkeresi, mivel jó ismerőse. Telefonon hívott és ezt közölte: „Balázs dragă, n-am rezolvat nimic. Stăm iarăși pe cuptor și suflăm în palme.”³⁸ 1989 után pedig azért várt négy évig, mert noha megkapta a magyar kormány támogatását és Domokos Gézától a „zöld lámpát”, a pénz eltűnt, valaki lenyúlta. Többszörös reklamációm után jelenhetett meg

³⁸ Drága Balázs, semmit sem sikerült intéznom. Ismét a kályhán ülünk és fújunk a marinkba.

1994-ben. Mindezek ellenére tovább dolgoztam (példaképem Mikes volt). Ennek köszönhetem, hogy amikor 1994-ben a csíki Pallas Könyvkiadó és a budapesti Akadémiai Könyvkiadó (akkor még nem voltak egyesülve) közös pályázatot írt ki néprajzi, helytörténeti, kultúrtörténeti könyvek írására, volt, amit elővennem. A 35 beérkezett pályázat közül a történész zsűri (Benkő Samu, Jakó Zsigmond, Demény Lajos) a *Menj ki én lelkem a testből*-t javasolta első díjra. Mondhatom, hogy ez a siker egyből olajozottá tette a kiadókkal, elsősorban a Pallas-szal való együttműködésemet. A Pallas nem tágitott: 1995-ben már megjelent a díjazott könyv, aztán a születés-könyv (1999), 2009-ben az *Amikor az ember nincs es ezen a világon* (2009), 2010-ben ennek második kiadása. 2012-ben jött a *Rituális szimbólumok*. 2006-ban tettem egy kitérőt a Scientia fele a *Vágy rítusaival*. Aztán a Pallas kezdte szorgalmazni a három első könyv második kiadását, ami a zöld, a piros, jelenleg a fekete könyvvel megvalósulni látszik.

A kiadókkal általában jó, kölcsönös respektben megnyilatkozó kapcsolat volt. Bántó tényként említem azonban, hogy a szerkesztés tekintetében nem mindig tanúsítottak kellő igényességet. Ezt különösen a halottas könyv esetében mondhatom, amikor a népi terminológia önkényes megváltoztatására is példa esett, mert nem értették pl. a *gyertyapálca* megnevezést, amivel a lélek a túlvilágra indul és vele gürcöli át magát a Jordán vizén, ezért *gyertyának* nevezték el anélkül, hogy megkérdetkeztek volna. Ezzel és másokkal a tudományos pontosságnak ártottak. Hasonló, visszafordíthatatlan hibák kerültek be a piros könyvbe is. A Scientia Kiadó esetében ilyesmit nem tapasztaltam. Viszont hálával tartozom valamennyinek, hogy könyveim megismertetésében, bemutatásában, itthon és Magyarországon kezdeményezők, támogatók és kivitelezők voltak.

A konferenciák számomra kiváló műhelygyakorlatok, szellemi börcék voltak. Olyan konferenciára nem mentem el, ahova nem vihettem a magam portékájából is. A folyóiratokban közölt tanulmányok helyett az élő szakmai kapcsolat és tapasztalat kiváló lehetőségei. Többségük nagy szellemi többlete, hogy kötetekben hivatkoztak könyveimre, tanulmányaimra, aminek nagy gyakorlati hozamát az idézettségem indexében látom (több mint 150 adatról van hiteles tudomásom. Sok, elégséges, közepes vagy kevés? Nem tudom.)

[K. V.]: – *Köszönjük szépen, további eredményeket és jó egészséget kívánunk!*

[B. L.]: – *Én köszönöm a türelmüket. (A diákokhoz fordulva.) Én a kultúrában a hamut is becsülöm, mert valamikor tűz volt. De annál inkább becsülöm a paraszat. Rálehelünk, felizzik. Na, ez a maguk feladata. Leljenek rá arra, ami felizzítható. Ne legyenek csupán passzív fogyasztói.*

Az interjúra a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetében került sor, 2015. október 15-én, a néprajz szakos egyetemi hallgatók és oktatók jelenlétében. Kérdezett: Keszeg Vilmos. Lejegyezte: Major Anna.

**Specificul și concepția cercetărilor mele
cu privire la obiceiurile populare**

Lucrarea lui Balázs Lajos reprezintă o schițare a portretului său spiritual, o confesiune, o recursiune asupra procesului de orientare spirituală. Autorul înșiruie personalitățile, lucrările mai importante, care i-au format cariera etnografică și modul său de gândire, ne prezintă volumele sale majore, respectiv oferă o însumare a afirmațiilor sale referitoare la importanța și înțelesurile obiceiurilor legate de riturile de trecere. Studiul este urmat de un interviu cu autorul, realizat de către Keszeg Vilmos.

The Specificity and Concept of My Research on Folk Customs

The study of Balázs Lajos includes a sketch of his spiritual portrait, being a confession as well as a retrospective on his formation and orientation. The author lines up the important personalities and works that have influenced his career and way of thinking, he also presents his major volumes, summing up his statements on the importance and meanings of the customs related to the rites of passage. The study is followed by an interview with the author, taken by Keszeg Vilmos.

Médiumok és reprezentációk

Kürti László

Korporealitás és a maszkulin tánc

„I dance, therefore I am” (Léopold Sédar Senghor)

Gergely Pál (1902–1982), a néprajzzal és folklórral is kacérkodó erdélyi irodalmár és művészettörténész, az *Ethnographiában* érdekes megfigyelést közölt Kalotaszegről. A szerző 1935 nyarán több faluban (Kiskapus, Mákó, Méra) felfigyelt az általa „nőrablásnak” nevezett és a bicskázás alapjául is szolgáló „vad szokás” maradványaira (Gergely 1935: 142). Mэрán és Bikalon a nagyszámú házasságon kívüli törvénytelen gyermek születését is ezzel a „vérükben hozott keleties szokás”-sal magyarázta. Ezzel együtt azt is megjegyezte, hogy a kiskapusiak „táncai is nyerek”, majd így folytatta: „A nóta semmitmondó, akár a »cövekelős« *táncuk*, amelyet egy helyben topogva, igen csúnyán járnak errefelé. Amily délceg, csárdásban és csúrdöngölőben változtatgató, leleményes a »mártogató« vagy »gyertyás« táncban például a türei, mérái vagy vistai legény, éppannyira szürke, semmitmondó táncot járnak az ezektől alig 15–20 kilométerre fekvő Kiskapus fiataljai” (Gergely 1935: 142).

Pár évtizeddel korábban Jankó János a magyargyerőmonostori legények versengő táncát látta „czifrának” és „kopogósabbnak” más falvak táncainál (Jankó 1993: 261). A kalotaszegi férfiakat pedig a következőképpen jellemezte: „Vérbelileg gyönyörű faj; férfja magas, szálás megtermett, noha keverék; nője magas, telt idomokkal, eleven, tüzes szemekkel; kedélye vidám...faji öntudata kifejlett, idegen befolyást távol tart magától, hagyományaihoz szívósan ragaszkodik” (Jankó 1993: 295). Zichy István 1906-ban hasonló leírást adott a körösfői „pávás” legényes táncról, amelyben a férfiak fejüket és derekukat „mindig egyenesen tartották” (Kürti 2014: 460–461). Mi állhat az ilyen és ehhez hasonló, a testi tulajdonságokat dicsérő, illetve kritizáló jelzők mögött? Van-e magyarázat, „népi filozófia” mindezek mögött, vagy csupán a külső szemlélők látták és érezték a férfiaságot megtestesítő táncolást így? Annak fényében, hogy a kalo-

taszegiekről, virtuóz férfitáncaikról, a legényesről vagy figurásról, mások későbbben is hasonlóan áradoztak, jogosak a kérdések.

Az elmúlt évtizedekben divatossá vált a megtestesítés elmélete, azzal kapcsolatban, ahogyan és akik által a fizikai test különféle eseményekben, rítusokban vagy helyzetekben megjelenik. Magától értetődőnek és természetesnek tűnik tehát, főleg a közösség tagjainak, ahogyan a táncmozdulatok a testrészekkel együtt jelennek meg és ahogyan a test, a test részeinek használata ténylegesen megtestesíti a nemiséget, a mozgást, és vice versa: a mozdulat a test nemiségén keresztül kap értelmet, amely szimbolizálja az egyént, és így a közösséghez tartozását.¹ Jane Cowan (1990) szavaival: az emberek a táncban felismerik lényüket és testiségüket. A tánc azonban nem csupán a test mozgása zenére, hanem – ahogyan Helena Wulff (2005) is megfogalmazta alapvető antropológiai téziséét – egyben a közösségről fontos információkat hordozó rendszer. Erre nézve példaeértékű Margaret Mead korai megjegyzése a szamoai lányok és fiúk táncáról: „A táncoló gyermek majdnem mindig egy teljesen más személyiséggé válik mindennapi énjétől” (1928: 121). Bár a test ugyanaz marad, és a testmozgások is hasonlóak lehetnek a hétköznapi mozgáshoz, járáshoz, a táncoló test nem csupán egy anatómiai/biológiai rendszer, hanem a mindennapi mozgástól eltérően megjelenített kinesztetikus, nemiséget jelző szimbolikus egész (Sheets-Johnstone 2011). Marcell Mauss úttörő elméletét véve alapul egyszerű a képlet: természetes járás sem létezik, csak kulturálisan kódolt mechanikus mozgás.² A fenti megállapítás egybeesik a test antropológiájának követői véleményével: a természetes test nem, csak a szociálisan használt, kulturálisan kódolt egyéni és közösségi testhasználat létezik (Blacking 1977). A közösség előtt táncoló egyén, a szó legszorosabb értelmében *dramatis personae*, személyisége kinagyítódik, táncosként publikus szereplővé válik, testisége, nemisége és mozdulatai egy közösségi funkcióban öltének teljes valóságot. A brit szociálandropológus,

¹ Ahogyan azt Sally Ann Ness megállapította (1992: 129, 259–260), a gondolatot olyan antropológusoknak köszönhetjük, mint Gregory Bateson és Mary Douglas, és olyan táncantropológusoknak, mint Judith Hanna and Adrienne Kaeppler. Természetesen a test mint szimbólum a korai kereszténység ideológiájában is megjelenik, ahogyan a premodern társadalmak különböző képzeteiben is (Hocart 1970: 230–232). A templom, az emberi test és a keresztény közösség hasonlatosságát a 13. századi Guillelmus Durandus pontosan leírta *Rationale divinatorum officiorum* című munkájában.

² Mauss példaként a maori nők ringó csipőjű mozgását (*onioni*) hozta fel (Mauss 1973: 74).

Mary Douglas írta nagy figyelmet keltő könyvében, hogy a „formalitás társadalmi távolságot jelent, meghatározott, közösségi, elszigetelt szerepeket [...] ahol formalitás van, ott a test kontrollja felértékelődik” (1996: 75). Jelen tanulmányommal Kalotaszegen gyűjtött anyag segítségével szeretném ezt illusztrálni, illetve azt, hogyan formálódik a közösség által megszabott táncos szerepben és rendszerben az egyén teste, testiségről és nemiségről alkotott képe.

Az egyedül vagy párban, csoportosan táncolók megszabott kódok szerint viselkednek, lépéseik, kézgesztusaik előírt formai feltételekhez igazodnak, ezáltal válnak igazán táncosokká. Nem árt ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ehhez a mozdulatok minősége és mennyisége legalább olyan fontos, mint a szociális test beállítottsága, a testkép kinagyítása és felvállalt megjelenítése. Mindez abban az esztétikai korporealitásban, amelyben vagy az egyéniség visszaszorítása vagy ellenkezőleg, annak kiterjesztése a cél. A táncantropológiában a korporealitás nemcsak megtestesítést (*embodiment*) jelent, hanem egy olyan összefoglaló koncepciót, amely egyszerre utal a férfi és női testre, a testhasználatra, a testképre és a saját vagy egy látott – mások által megfogalmazott – testélményre, tapasztalatra.³ A jelenlegi tanulmány célja tehát éppen ez: a kalotaszegi férfiak mozdulatainak és a testhasználatának (korporealitás), egymásra hatásának vizsgálata a táncsal, a táncos élménnyel kapcsolatban.

Az erdélyi magyar nyelvterület kalotaszegi részén a legényes tánc ilyen sajátos testhasználattal emelte ki a férfiakat a mindennapi identitásukból.⁴ A táncsal a legények egy speciálisan maszkulin testi rítuson keresztül mutatták meg a közösségnek rátermettségüket, férfiasságukat, és a saját egyéniségükben rejlő lehetőségeket, a felnőtté váláshoz való alkalmasságukat. A hasonló beavatási rítusok a legtöbb társadalomban fontos lépést jelentettek a férfiak korosztályai közötti átmenetben (Janssen 2007). A legényesben a hétköznapi mozgástól eltávolodva olyan formális szimbolikus gesztus- és mozdulatrendszer, mimika került előtérbe, amely a fér-

³ A korporealitás nagy irodalmából lásd pl. Sheets-Johnston (2009), Thomas (2003). Itt szükséges megemlíteni azt, hogy a test és a testiség felé való fordulás az antropológiában részben a magyar származású Thomas Csordas publikációinak köszönhető (pl. Csordas, 1990, 1993).

⁴ A táncról szóló korábbi tanulmányokat lásd Martin György összefoglaló nagy munkájában (Martin 2004). Első benyomásaimat magam is leírtam egy korai tanulmányomban (Kürti 1983).

fiasság és a rátermettség mércéjévé, a maskulin identitás fokmérőjévé vált. A legényes tánc viszont egy érdekes inverzió, ahol a komolyság és a fegyelmezett testiség mellett az informális közelség is megjelenik. Ismét Douglast érdemes idézni: „a társadalmi távolságot két dimenzióval lehet kifejezni – a szemben/háttal kettősséggel, valamint a térhasználattal. A szemben sokkal előkelőbb és respektált, mint a hátrafelé. A nagyobb távolság, nagyobb formalitást eredményez, a közelség pedig informalitást” (1996: 76). Eklatáns példája ennek a legényes tánc azon rituális formája, amikor az esküvői menetben a férfiak hátrafelé táncolnak. A jelenséget már korábban többen leírták, más kontextusban is, nemcsak a kalotaszegiben: a templomozás után azonnal tánc kezdődik, néha már a szertartás alatt is. Egy zsoboki esküvői menet énekel, táncol és csujogatóással egybekötött zajos utcai menetelését így írtam le korábban: „Egy igen meleg szombati délután vártunk a református templom előtt, hogy mikor jön ki a lakodalmas nép. Ahogy a harangok megszólaltak, a muzsikusok azonnal elkezdtek játszani. A templom ajtajában megjelentek az emberek, egyenként és kezet ráztak a pappal, majd a templom előtti kis téren sorakoztak fel. Gyerekek, fiatalok, idősebbek, nők, férfiak, mintha a templomi korosztály és nemek szerinti ülésrendet követték volna. Amint elegendő ember gyűlt már össze, észrevehető volt, ahogy a vőfélyek és az ifjú pár központi helyen állt a félkörben, szemben a muzsikusokkal. Hamarosan fiatalok és középkorúak elkezdtek táncolni a csárdást” (Kürti 2004: 8).

Ugyanakkor Inaktelkén az 1980-as évek elején még a hagyományos legényest járták hasonló felállásban, mint az előbb leírt csoportos táncot, annyi különbséggel, hogy a táncosok egyenként a zenészek elé léptek és előttük táncoltak. Háttal a lakodalmas népnek! Douglas jól érezte, hogy a hátat fordító ember szereplése informális megjelenési forma, de egy dolgot elfelejtett: a háttal a közönség felé táncolók rituális szerepre vállalkoztak, távolsággal és formalitással, ám elfordulásukkal az egészet jóformán közömbösítették. Mivel mindenki, aki ilyen rituális kontextusban táncol, helyi férfi és lakos, ezért ők nem ismeretlenek, csak egy újabb szerepet kaptak a táncolás idejére. A háttal való táncolás vagy hátramenet archaikus jelenség, hasonlótt számos kultúrában találhatunk. A mozzanatot már a 19. század végén leírta Gyarmathy Zsigáné. A lakodalmas legények a menetben a menetiránnyal ellentételesen, tehát *zürukkolva* táncoltak, a zenészekkel szemben, de a nézőkkel és az utcán járókkal mindenképpen háttal. Nyilvánvalóan lehetséges a menetiránynak háttal való tánc-

lásnak más magyarázata is, mindenesetre a legényesben a zenészek előtt, a zenésznek táncoltak a férfiak a nézőknek háttal (mennyire ellentétes ez a néprajzi gyűjtések alkalmával megrendezett filmfelvételekkel, amelyeken a legtöbbször a kamerával szemben látjuk a táncosokat!). Azt a kérdést, hogy ez a testhasználat valójában mit takarhatott a múltban, illetve hogyan alakult ki, ma már nehéz megválaszolni – annyi azonban bizonyos, hogy a táncolás rituális térben lejátszódó mozdulatrendszer, amely megkövetelte a zenészekkel való szemben és a többi résztvevőnek háttal való táncolást. A kalotaszegi férfiak közösségi rituális szerepéhez ez is hozzá tartozott.

A férfias korporealitás

Nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy Kalotaszegen a férfítáncos testkép nemcsak formális és informális, távolságtartó és közeli egyszerre, ahogyan a szemben, illetve hátrafelé való táncolás is mutatja, hanem divatos szóval *gendered*, magyarul társadalmilag konstruált nemiségképét tekintve kimondottan és hangsúlyozottan maskulin.⁵ A legényest táncoló férfi teste azonban nem egyszerűen csak maskulin, hanem szuper maskulin – a férfiasságot az átlagosan elfogadott esztétikán túl megjelenítő férfias férfi képe. Erre nézve kultúraközi példák is útmutatást adnak számukra: Michael Herzfeld (1985) a krétai férfiasság, míg Stanley Brandes (1980) az andalúziai férfi és nő ellentétből fakadó maskulin identitásról írt nagyszerű elemzést. Amíg a krétai közösségben nem egyszerűen csak a virilitás, hanem az abból származó tökéletes férfiasság megtestesítése az elvárt viselkedés, addig Andalúziában a maskulin identitás a női önazonosság ellentétéként nyeri el értelmét (Brandes 1980). A skót legények értékrendjében a „kemény fiú” viselkedési forma vált mintává (Lawson 2013). Természetesen univerzálisan elfogadott maskulin értékrend nem létezik, bár az anatómia sok hasonló elképzelést alakított ki. Míg egyes társadalmakban a fallocentrikus látás- és beszédmód a férfiak viselkedésének alapja, addig a papok és szerzetesrendek esetében – főleg a katonai

⁵ A maskulinitás és a társadalmi nemiség irodalma igen nagy, magyarul lásd Hadas (2003).

rendek esetében – az erőteljes maszkulinitás kifejezése teljesen más eredetű volt (Herd, 1994, Thibodeaux, 2010).

A táncra vonatkozóan Anthony Shay (2009) hívta fel a figyelmet például a közel-keleti és közép-ázsiai férfitáncok 20. századi stílusváltására, a férfias férfiaság megjelenítésére, amit hipermaszkulinnak hívott. Ez a túlzó és kihívó, kirívóan maszkulin mozdulatrendszer azonban nem természetes (a nemiségben semmi sem az), ezt tanítani, megtanulni kell, ahhoz, hogy a közösség által elfogadott legyen.⁶ Port megfogalmazásában: „Hogy a fiúkból igazi férfit faragjanak, a férfi test muszáj, hogy egyen, igyon, üljön, járjon, guggoljon, gesztikuláljon, tekintsen, szeretkezzen, kinézzen, beszéljen és táncoljon, ahogyan azt egy maszkulin férfitől elvárják” (2013: 5). A virilitás, a férfias viselkedés a munka és családfenntartás területén is jellemző volt az európai (és nemcsak a mediterrán) kultúrkörben, tűnjön ez bármennyire sztereotíp állításnak (lásd pl. Gilmore 1990). Ami azonban megkülönbözteti a legényes táncolását – mondjuk – a korábban oly fontos kaszálástól vagy a juhfejestől, de még az általános mozgásformáktól is (futás, ugrás, kézengetés stb.), az éppen a szimbolikus viselkedésforma privilégiumához fűződő sajátos értékrendszer, amit a közösség előtt a férfiak felvállaltak azért, hogy beléphessenek a felnőtt férfiak társadalmi korosztályába. Ahogyan Janssen írja, a beavatási rítussal „a férfiak maguk közül férfiakat kreálnak” (2007: 217). A patriarchális falusi társadalomban elvárt volt minden férfi családtagtól, hogy hajnaltól estig robotoljon a mezőn és foglalkozzon az állatokkal, apa és családfenntartó legyen (ami a magasabb társadalmi osztályoknál másfajta viselkedési formákkal, mint például a sporttal vagy a vadászattal is párosult). A kis közösségek szintjén (falvak, utcabeliek, korosztály stb.) a kirívóan egyéni és kurta-furcsa táncos tudás segített kiemelni a férfiakat a többiek közül.⁷ A közösségi és a páros táncolásban mindenki részt vehetett tudása szerint, ám egyedül vagy kettesével kiállni és táncolni publikusan már nem adta meg mindenkinek. A legényes sajátossága az volt, hogy megadta a fiatal férfiaknak az esélyt arra – ahogyan azt a kutatók hangsúlyozták –,

⁶ Kalotaszegen is voltak férfiak, akik azonban nem akartak (mertek?) kiállni táncolni, a férfiaság ilyen módon való bemutatása számukra felvállalhatatlan volt. A stigmatizált táncolásról és a férfiak táncolással kapcsolatos kifogásairól a 19. századtól kezdve lásd Bassetti (2013).

⁷ A sport és a tánc összehasonlítására kevesen vállalkoztak, lásd pl. Archetti and Dyck (2003).

hogy főleg bemutató jellegű szólótáncsal mutassák meg egyéniségüket, az elvárt vagy kinagyított virilitásukat.⁸

Nem kétséges viszont, hogy a korosztályhoz tartozó beavatási táncrítus a közösséggel való együtttáncolást is megkövetelte. Ezt bizonyítják az 1945 előtti archív fényképfelvételek, ahol a legényest csoportosan táncolták!⁹ Más elemzést igényel az, hogy a 20. század közepétől ez a hagyomány szinte elfelejtődött, és csak a szólisztikus változat maradt fenn (ideig-óráig) néhány kiemelkedő táncostól.¹⁰ A maskulin korporealitáshoz hozzátartozott a kivagyiság, az erőnlét fitogtatása. Bódis Sándor szerint a legényes *vetelkedő* tánc volt, a tánchoz kibérelt házban „A legények körbe álltak és egymást kellett túllícitálni. Egy legény beállt a kör közepébe, néha a másik is beugrott volt, hogy 4-5-en is belül táncoltak addig, amíg a többiek a körön sétálgattak.” Katona Szabó István, aki fiatal íróként élt Zsobokon (egyébként 1948-ban elvette feleségül Bódis Sándor húgát, Erzsébetet), így örököltette meg a zsoboki férfiak táncát: „A bálház előtt megálltunk, s a cigányok húzták a figurát, mi vagy négyen nekifogtunk, s jártuk, mint a hét nyüst. De gyűltek oda a népek, rég nem láttak olyat. A fiatalabb legények már nem tudják a régi figurás táncokat. Mikor még kislegények voltunk, figurával kezdődött minden tánc. Hát ez most már kiment a divatból” (Katona 1974: 27).¹¹

Kétségtelen, hogy a legényest előadásszinten bemutatni csak nagy tánc tudású férfiak voltak képesek, és ők maradtak fenn legtöbbször a népi emlékezetben. Erre nézve a falu vőfélye, a valamikori gyári munkás, majd traktoros, zsoboki Kőpál István (1921–1997) adott egy egyszerű, de frappáns, nemiségre utaló filozofikus választ, amikor megjegyezte, hogy a *nők teste és a szíve* nem alkalmas a férfitáncra. *Hogy néz az ki, hogy valaki szoknyába verje a csizmát vagy a levegőbe ugráljon. Nem*

⁸ A következő felületes leírás olvasható például a wikipedián: „Csoportosan ritkán táncolják és végig megőrizte szabad jellegét” (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Leg%C3%A9nyes>, letöltve 2015. október 20.).

⁹ A tánc tanulásáról lásd Kürti 2015.

¹⁰ Erre nézve lásd például az első hiteles megfigyeléseket Soós Antal, Jankó János és Zichy István tollából (Kürti 2014: 459–462).

¹¹ Katona Szabó István ezt valójában apósától, a kiváló táncostól, Bódis Istvántól (1885–1971) jegyezte le, akiknél lakott, és aki legénykori emlékeit idézte fel az írónak. Saját tapasztalatom szerint az 1950-es években már csak egy-két jó táncos tudta eljárni a legényest Zsobokon.

*alkalmas a testük az ilyen mozgásra. A legényes csak férfinak való.*¹² A legtöbb megkérdozett kalotaszegi férfi ezt hasonlóképpen racionalizálta. Inaktelkén RácZ István Káplár fiatalkorában látott egy idős férfit táncolni, akinek táncát jellemezte ilyen határozottsággal: *Jankó Feri bátyám úgy megcsinálta, amit kellett, hogy ott aztán mese nem volt.* Ez nemcsak a pontos és szabályos táncot jelentette, hanem azt is, hogy a legényes jó előadása, a sajátos testi tudás közösség előtti bemutatását tartották meghatározónak.

A testhasználatról a kalotaszegi férfiak kevés változatossággal, jellegzetes egyöntetűséggel gondolkodtak. *A legényeshez egy egész ember kell,* érvelt Kópál István, ami egyszerűen annyit jelentett, hogy teljes embert, vagyis teljes figyelmet kívánt a tánc. Hasonlóan fogalmazott RácZ István Káplár is Inaktelkén: *Ez a tánc, a mi táncunk egy erős egész embert kíván;* a vele egy utcában élő társa, Varga Pál János pedig azt hangsúlyozta, hogy a tánchoz *erő és jó keménység kell.* Mindez a szuper maskulin férfiembert jelentette. *Amikor táncolok – folytatta –, megszűnik minden számomra. Akkor nem lehet ide-oda tekingetni, meg gondolkodni arról, hogy mi volt vagy mi lesz holnap. Az ember csak arra figyel egész testével, amit csinál.* Nagykapuson Török Pali János érvelése egyszerű, de vélt volt: *Az ember kiáll, ott van maga-maga a világgal szemben. Ha nem merek, félek, vagy nem vagyok magabiztos, akkor jobb, ha ki se állok.*

A legényes mozdulatrendszere nem egyszerűen szimbolikus, hanem szomatikusan is férfias, mivel a táncos maskulinitás megköveteli, hogy a táncoló férfi ne legyen léha, puhány, ne veszítse el a lélekjelenlétét, hanem teljes harmonikus egységben jelenítse meg táncát, személyiségét. Többször volt alkalmam lakodalmakban megfigyelni, amint egy részeg táncost egy ideig nevettek, majd szabályszerűen kivezettek a tánchelyről, majd az illető napokig nevetség tárgya volt a településen. Nem kétséges, ezért jegyehették meg a tánc antropológusai korábban a táncolás komolyságáról, hogy abban van a „test és az ész az egy” (Blacking 1977: 22–23). Azok a férfiak, akik adtak tudományukra, mind úgy érveltek, hogy a táncolás folyamatosan jó előadás és kinetikus élmény számukra, ami megváltoztatja

¹² A nők limitált mozgásairól és a „női térhasználatról” – csak a sportra fókuszálva – lásd Young (1989). Kópál István interjú, Kispetri, 1982, 1986. Egy korábbi tanulmányomban 1990-et írtam Kópál István halálozási dátumaként, de a híres vőfély 1997-ben hunyt el. A nagy gaz miatt sírját Kispetri régi temetőjében már nem sikerült megtalálni.

az embert. Kópál István élcelődve jegyezte meg: *ha táncolok, akkor más ember vagyok*, az inaktelki Varga Pál János szerint a *legényesben ember az igazi ember*. Kár, hogy akkor, amikor ezek a beszélgetések folytak köztem és a férfiak között, nem volt lehetőség tovább faggatni őket, anynyi azonban kiérződik mindkét megfogalmazásból, hogy archaikus gondolkodásmóddal állunk szemben. Descartes-ra utalva úgy fogalmazhatjuk ezt meg: táncolok, tehát vagyok. Az új személyiség kibontakozása a táncos férfiaság mintaképét tárja fel előttünk, a megtestesült, bár nem feltétlenül a „macsó” férfit. A legényesre vonatkozó anyagokban a szexualitásra utaló kijelentéseket csak nagyon burkoltan lehet felfedezni, bár a női testtel szemben, amit puhának, és lassúnak tartanak, a férfítestet pedig kíválóznak és legfőképpen keménynek, már kétségtelenül a szexuális potenciára utalnak.¹³ *A keménység viszi az embert, betegem nem lehet kiállni, oda erős lélekjelenlét kell* – érvelt Kópál István. A magyarvistai híres táncos, Mátyás István szerint: „aki ott léhaskodik, meg puhaskodik, annak nem megy a tánc, mer’ az nem megy” (idézi Martin 2004: 113).

A keménység, az egyenes és feszes testtartás egy rendszerként alkot maskulin formát. Zsobokon Bódis Sándor véleményét a következőképpen fejtette ki erről: *Amikor táncoltunk, nem a földet néztük. Négyen-ötten összeálltunk karikóba, és úgy jártuk. Büszkén fennhordtuk a fejünket. A magyar ember fölfelé táncol.* A függőleges irány nemcsak a magasságot, hanem az egyenes testet is jelentette, ami a táncbeli horizontális, körkörös mozdulatokkal együtt kapott értelmet. Mátyás Istvánnal ez már-már esztétikai szélsőségeként jelentkezett: „Az úgy kell menjen mondom, olyan ideges formára, gyorsan, egy-kettőre, össze-vissza pofozni, aztán ekkor meg így, így magas a legényes tánc” (Martin 2004: 113).

A test taxonómiája

A kemény, feszes és egyenes testtartásra való utalás – ahogyan azt az ír szteptáncban és a flamencóban is megfigyelték a kutatók (Hall 1996, Washabaugh 1998) – meghatározta a kalotaszegi táncesztétikában a maskulinitást és a biztonságos táncolás követelményként való megtar-

¹³ A női test feminista elméleteiről lásd Joó Mária tanulmányát (2010).

tását.¹⁴ Ezt már Lajtha László is észrevette a férfitáncokban. (1992: 183) A feszes felsőtest és a gyors mozdulatokat produkáló csípő és lábak a leányes alapjaihoz tartoztak. Az inaktelki Jáné Pistáról maradt fenn, hogy „térden fejjel mintha nem is táncolt volna, csak apró bokázással dobogott szaporán. Valahogy több volt benne, mint akármelyik más pontban” (Karácsy 1995: 161). A felsőtest és a fej szinte meg sem jelent az interjúszövegekben, mintha nem is léteznének.¹⁵ Egy inaktelki lakodalom alkalmával egy fiatal férfi táncát kritikusan szemlélték a következő megjegyzéssel: *Hé, te Pisti, már megin’ nem jó jár a lábad, hallod! Mit csinálsz, hol a fejed?* A másik pillanatban az elvétett ritmust is észrevették: *Na, te se aludtál eleget éjszaka.* Egy asszony (!), aki szintén ott állt a nézők seregében, erre azt mondta nevetve: *Nem legény ez, hanem lepény.*

Ahhoz, hogy képesek legyenek táncolni, egyesek hangsúlyozták testük könnyed, hajlékony voltát. A keménységen túl a férfitest nemcsak „rugalmas” és „könnyű” kellett, hogy legyen – állították többen – de kiváltképpen erős. A gyengén vagy puhán táncoló fiatalabbakat megszólták, kritizálták. Az erőt nemcsak a nehéz figurák, hanem az ütések, tapsok és a ritmusra végzett „csapásolások” jelentették, amiket pontosan és dinamikusan kellett végrehajtani. *Na, ez mellé vágott. Olyan nyeglén táncol, hogy na* – jegyzete meg Varga Pál egy lakodalmi táncolás alatt, amikor egy fiatalabb férfi táncát figyelte. Később megerősítette ezt a táncos testre való utalással: *Nem mindegy, hogy az ember mennyire feszes, egyenes, és tartja a táncát. A gyors legényesnél az ember izmai nem engedik, hogy ellanyhuljon.* Kőpál István, akinek feszes és pontos táncolását kimondottan laza csípőmozgás jellemezte, úgy fogalmazott, hogy *Derékből táncol az ember.* A valamikori vőfély nemcsak a test feletti uralmat fogalmazta meg tehát, de annak hajlékonyságát is hangsúlyozta: *Az embernek úgy*

¹⁴ Hall szerint (1996) az ír táncolásban követelményként előírt feszes és merev testtartásért az iskolai nevelés, a táncversenyek szigorú követelményrendszere, valamint az ír nacionalista esztétika a felelős. Az 1929-ben létesített Ír Tánctanács írta elő a szteptáncra vonatkozó kinetikai és esztétikai követelményeket. A változó nemzeti érzés pedig még arra nézve is szigorított, hogy „elsősorban a nők reprezentálják az ír szteptáncot” (Foley 2001: 36). Nem pusztán európai jelenségről beszélünk, hiszen az egyenes test- és fejtartás a jávai női klasszikus táncokban is követelmény, ám ez hiányzik például Bali szigetén (Hughes-Freeland 2008: 87).

¹⁵ Ebben óriási különbségek vannak például a magyar és a távol-keleti táncok között, Manipur tartomány táncaiban a fej mozdulatainak külön kifejezései vannak, ahogyan a klasszikus indiai táncokban a kézjeleknek és a mudráknak is (Devi 2002: 178).

csavarodik a lába, ahogy kell. Nem lehet az, hogy a fejem jobbra fordul csak úgy magától. A lábam meg arra megy, amerre kell, a kéz meg amerre én akarom. Itt nincs helye a léhaságnak. Ennél a gondolatnál adja magát a párhuzam a reneszánsz olasz udvaronc, diplomata és humanista író, Baldesar Castiglione megjegyzésével, melyben egy nemes kortársa testkultúráját a következőképpen becsmérelte „ugrásaiban – lába merev egészen a lábujjáig, míg feje teljesen mozdulatlan, akár egy rúd, az egészet úgy járja, hogy azt hihetnénk a lépéseit számolja” (Castiglione 1903: 27). Egy másik nemesember nemtörődömségét pedig így kommentálta: „Roberto mester táncának nincs párja az egész világon. Úgy táncol, mintha nem is gondolna rá, néha köpönyege is lecsúszik válláról, sőt még a papucs is leesik lábáról, de ő csak táncol tovább, egyiket sem kapkodja fel a földről” (Castiglione 1903: 27).

Mint eddig láthattuk, a testhasználat és testkép egyaránt a láb dominanciájáról szól, ámde a testrészek használata meghatározza azt a sajátos technikát, amivel a tánc mozdulatait strukturálták, felépítették. Kiskapuson jegyezte le a folklorista Faragó József azt, az egyébként Kalotaszegen általánosan ismert kifejezést, miszerint aki „megmozdította a táncban a lábát”, az fizetett (Faragó 1981: 152). Mindez arra utal, hogy a láb szerepét elsődlegesnek tartották, ahogyan az egész magyar nyelvterületen is. Az már külön érdekesség, hogy más nyelvektől, például a görög, a német vagy az angol (foot, leg) nyelvtől eltérően a magyarban nincs elválasztva a láb többi része, a lábfej és az egész lábszár egy testrészt jelent (Ellen 1977: 352).¹⁶ Természetesen a domináns testrésszel, a lábbal, nemcsak járni, lépni vagy ugrani szoktak, a táncban kimondottan más kinetikus szerepet kap: „bokázni”, „dobogni”, „csavarni”, „facsarni” és „kirúgni” kell. A magyar nyelvben a tánc és a táncolás szinonimájaként sokszor a rúgás kifejezés élt, hasonlóan az ugrást helyettesítő szökkeléshez, szökkenéshez. *Csak úgy porzott a föld, úgy táncoltak, vagy Rúgták a port* – mondták a kalotaszegi férfiak.¹⁷ Hasonlóan a láb, a boka és a csizma egymás szinonimájaként élt. *Megrúgom a csizmámmal és rúgok egyet a lábammal* – ugyanarra a mozdulatra vonatkozott. *Összeütöm a bokám, a*

¹⁶ Érdekesen ez a felső végtagnál már nem áll (kar, kéz). Hasonló kulturális taxonómiák léteznek más nyelvekben is (Blacking 1977).

¹⁷ A mezőségi Válaszúton a táncolásra mondták: „Ünnepek első napján este *beállott a tánc, s negyed napján reggelig egyvégtibe' rúgtuk*” (Kallós 1964: 235).

csizmán vagy a lábam egyaránt gyakori kifejezés volt a bokázó mozdulat variációira, amelyben a lábbeli és a láb alkotott egységet. Az elterjedt sarkantyú vagy pánt – ahogy Kalotaszegen ismerték – használata miatt a sarkantyúzás néha ugyanazt jelentette, mint a bokázás. *Sarkantyúztunk, bokáztunk, csak úgy csengett-bongott az utca* – mondta erről Bódis Sándor Zsobokon. Máskor meg büszkén utalt arra, hogy nekik a családban *rész-sarkantyú volt, ezüst pengővel*. Inaktelkén Tárkányi János a csizma fontosságát hangsúlyozta, amikor a férfiás táncról beszélt: *Felvettük az ezer-ráncú bojtos csizmát, na abban aztán lehetett rúgni a port*.¹⁸ A maskulin jelentőséget a csizmára erősített sarkantyú vagy pánt (ahogy az Almás-mentén nevezték) még jobban felnagyította. Az u-alakú acélpántra csavarral még külön erre a célra készített *pengőt* vagy *csörgőt* erősítettek avégett, hogy minél hangosabban szóljon. Mindez arra enged következtetni, hogy a láb (lábszár, boka, csizma) szinte elválaszthatatlan, egymást helyettesítő elemekként éltek a verbális táncnyelvben. A beszélgetésekből még az is kiderült, hogy a férfiak nem csak a lábszárra ütöttek, hanem a lábra vagy inkább a csizmára. Így mondták: *megütöm a lábam* – és ez fordítottjára is állt. *Rácsap az ember a csizmára, hogy jó nagyot puffanjon* – fejezte ki ezt Varga Pál János. A csizma meghatározó viseletdarabként szinte összenőtt a lábbal, másként kifejezve: egyszerűen annak szinonimájaként élt.

A test megjelenítése és mozdulati formái jelzésértékűek a közösségen belül és a közösségen kívül egyaránt. Zsobokon egy férfi a jelenlévő nők járásáról azonnal meg tudta mondani, hogy nem helyiek: *nem a talpukra lépnek*, mondta, amin azt értette, hogy nem az egész talpukkal érintették a földet lépéskor, hanem féltalpra léptek. Az inaktelki Gergely János is utalt apja finomléptű mozdulataira: „...nem a parasztember nehézkes lépése volt. Két dologban más volt a tartása, mint a munkabeli. Lovaglásban, táncban meg-nőtt, kiegyenesedett” (Karácsony 1995: 155). Bár a talp nem szerepelt sokat a megkérdezett táncosok kifejezései közt, mintha ez a testrész lényegtelen lenne táncuk szempontjából, azért érdemes megjegyezni, hogy a régi mon-

¹⁸ A legénykori ünnepi cifra viselethez tartozott ez a csizma. Ebben a viseletben látható egy csoport férfi köztük Rác István Káplár is Vámszer Géza készítette fényképen. Sajnos a kép rosszul lett feliratozva, mert a könyvben Türe szerepel. (Faragó–Nagy–Vámszer 1977: 117. kép) Azonban ketten is felismerhetők az inaktelkiek közül – mindkettőjüket jó táncosként ismertek meg –, Rác István Káplár jobbszélén és Tárkányi János balszélén.

dás szerint, akinek viszkedett a talpa, az táncolni akart vagy szeretett volna.¹⁹ Ezt a kifejezést egyszer hallottam Kópál Istvántól, amikor azt mondta, hogy *amikor a legényeknek már nagyon viszkedett a talpa, rendelték egy legényest*. A talp és a láb egy egységet alkotott a táncban. A biztos táncoláshoz elengedhetetlen a talp, a talpon állás, az egész és a féltalp megfelelő használata. A táncos férfi szó szerint talpraesett ember és teste nem ugyanaz, mint a hétköznapi teste. A különbség jól megmutatkozik a jó tánc tudásúak szövegeiben, amelyekben a táncról, a táncukról és a táncolásról beszélnek. A koreográfus, tánc tanár és tánc kutató Molnár István fogalmazta meg ezt szépen: „A tánc az egész test harmonikus játéka” (Molnár 1983: 62). A legényes alapját az adja, hogy a férfiak táncukban maximális, tökéletes önkontrollt kívánnak gyakorolni testük felett. Az, hogy „nem kaszálnak” kezeikkel, és nincs „léhaság” mozdulataikban és erőteljes lépéseik mutatják ezt.

A láb dominanciája egyenes arányban volt a kéz és a kar másodlagosságával, amit megerősít a két testrész mozdulatainak elenyésző verbalizálása. Mátyás István Mundruc saját szavaival: „Ezen kívül vannak azok a figurák, amit már név szerint nem lehet le írni, mert vannak azok a sok mellék figurák, a mi a táncot kibővíti, azoknak nincs nevük, mert minden táncos azt tesz hozzá, amit tud” (Martin 2004: 655). Mátyás mozdulatait csak körülírva tudta kifejezni, például *bokatekerés kétszer jobb és bal lábbal, vagy taps bal ütögetés és jobb és bal zárás*.²⁰ A táncosok a kar helyett inkább a kéz mozgását emelték ki egyöntetűen. Ha a táncos karja egyformán, gyorsan mozgott, arra mondta Rác István, hogy *úgy jár a keze, mint a motolla*. A visszafogottságot és testközelségét itt is elengedhetetlennek tartották. Egyetlenegy megkérdezett férfi sem tartotta a túlságosan nagy és a törzstől messzire eltávolodó karokat esztétikusnak, ezt inkább az önkontroll hiányaként magyarázták. Az a fajta mechanikus és nagy karlengés, ami például a breton *en dro* tánc jellegzetessége, teljesen elfogadhatatlan lenne a kalotaszegi táncesztétikában.²¹ Ugyanakkor az

¹⁹ A talp még a talpalni igében jelenik meg külön, ami sok járás-kelést jelent, de a táncolásra ezt a kifejezést nem hallottam. Réthei Prikkel Marian közöl egy régi mondást – tatár étel, török tánc – mely a korbácsra és a talpverésre utalt (1924: 254).

²⁰ Hasonlóan érdekes a verbalizáció hiánya a széki Csorba János esetében. Az 1925-ben született férfi igen sokat tudott mesélni települése társadalmi életéről és szokásairól, a táncról viszont minimális információt tudott csak közölni (Csorba 2001: 38).

²¹ Az *en dro* táncról és a jellegzetes alsó-breton karmozdulatról lásd Guilcher (1963: 295–306, 344–345).

olyan kijelentések, mint *jobban táncol a kezével, mint a lábával* vagy *jár a keze, nem a lába*, utalnak arra, hogy a népi esztétikában a kézmozdulatoknak harmonikusan illeszkednie kellett az egyenes törzshöz és a többi mozdulathoz. A nagy karlengetés negatív véleményt szült, ahogyan azt már a reneszánsz táncmesterek sem tartották esztétikusnak.²² A legényes visszafogott testkultúrát követelt a táncostól, amit sem máskor, sem máshol, csakis ebben a táncban lehetett megmutatni. Bódis Sándor így figyelmeztetett erre: *Aki sokat mulat, keveset táncol. Aki ismeri csínyját-bínyját, csak az tudja eljárni, legtöbbször csak kínlódtak vele. Mind tötte magát, de nem tudták.* Mások általánosan úgy vélekedtek, hogy *bolond az a férfi, aki jobban táncol, mint ahogy tud.* A rossz táncost vagy rosszul táncoló férfit nevezték még *falábúnak*, esetleg *mulyának*, vagy egyszerűen úgy kritizálták, ahogyan azt Inaktelkén hallottam többször, hogy *gyötri magát, de nem megy neki.*

A kar és a kéz használata megfigyelhető volt olyan szituációkban, amikor fiatalabbak és idősebbek együtt táncoltak. Rendszeresen a visszafogott kézhasználat jellemezte az utóbbiak táncát, míg a fiatalabb korosztály esetében a szélesebb, nagy ívű kéz- és karmozdulatok domináltak.²³ Varga Pál János úgy okított még az 1980-as évek közepén, hogy a táncolásban „mértéket” kell tartani, *az ember kell tudja, mit lehet csinálni és mit nem. Nem mutatok meg mindent, visszafogottan táncolok, de úgy, hogy mindenki lássa, hogy sokkal többet tudok.*²⁴ A kellő mértéket mutató táncesztétika meghatározta a „csapásoló” mozdulatokat, ahogyan Rác István Inaktelkén kifejtette: *az egyik táncos olyat szólt, mint az ágyú, úgy csapta meg a lábát, majd a túlzott csapásokra utalva rögtön hozzátette: na, ez is jobban táncol a kezével, mint a lábával.*

A testkontrollt a mozdulatok pillanatnyi változtatásával is el tudták érni. Példaként akkor, amikor a táncoló egy-egy gyorsabb forgás vagy le-

²² Fabritio Caroso munkájában (*Nobiltá di dame*) a kar széles mozdulatait a parasztlak búzavetésekor tett karmozdulataihoz hasonlította, ami szerinte egy nemes táncban megengedhetetlen.

²³ Hasonló karkülönbséget fedeztek fel korábban a balkáni kutatók is a két világháború közötti időkben a fiatalok és az idősebbek táncában; a középkorú férfiak sokkal magasabbra tartották karjukat tánc közben, mint az idősebbek, nőknek tilos volt a szájuknál magasabbra tartani kezüket a táncban (Jankovič–Jankovič 1962: 128).

²⁴ Hogy a táncolás visszafogottságát máshol is értékékként tartják számon, elég utalni a jávai udvari táncolási stílusra. Jáván azt tartják, hogy az „alus” (visszafogottság, kontroll) adja a tánc esztétikusságát (Hughes-Freeland 2008: 82–83).

guggoló motívum után egy pillanatra megállt, mintha megfagyott volna. *Nem döllünk, imbolygunk, mintha részeg lenne az ember* – mondta erről Bódis Sándor. Az elütő mozdulatok és a dinamika egymásutánisága a táncolók és a nézők szemszögéből a kicsiszolt tudást, a testkontroll harmonikus egységét jelentette. Ez a „filozófia” igen logikusan ötvözi a helyi felfogást a kontrollt meghatározó biomechanikai elvről, amely a testrészeket, izmokat és az ízületeket egységesen meghatározza. Varga Pál ezt így magyarázta: *Ha túl gyorsan táncolok, vagy túl nagyot [mozgok], sűrűn a testemmel, akkor nem bírom. Csak addig kell táncoljak, ameddig bírom szusszal meg erővel. Ha már érzem, hogy nem bírják az izmok, begörcsöl a lábam, szinte leragadok a földhöz, akkor megállás van. Nincs tovább.*²⁵ Ez lehet az alapja annak is, hogy a nagy amplitúdójú lábkilengést sem tartották szépnek: a táncos *ne rúgdossa a levegőt* – mondta Varga Pál János. *Ha rúgok, nem megy a derekam fölé. Láttam a románokat, azok csinálják, de nálunk a figurába ilyesmi nem áll meg* – érvelt.²⁶ Bódis Sándor ugyanezt így magyarázta meg: *amikor látja az ember, hogy na csinálja, csinálja, de csak kínlódásról bajlódásra, akkor már nem legényes az.* Török Pali János szerint figyelni kellett az energiára és bár ezt a szót sohasem használta, de az elfáradást egyáltalán nem hétköznapi módon fejezte ki ő sem: *Ha elfogy a levegőm, befejezem. Ha egy nagy ugrást csinálok, akkor tudom, hogy utána már nem sok van hátra. Ha kisebb figurát járok egyszer vagy többször, akkor tudom, hogy van még erőm nagyobbakra. Az ember óvatosan bánik a szuflával. Kőpál István így emlékezett vissza egy fiatalkori táncos élményére: *Együtt jártuk vele... mondtam neki, figyelj má' he, nem kell úgy ugrálni, hányta szét kezét-lábát, mer' leragadsz. Nem is bírta sokáig, még menni is alig tudott utána.**

²⁵ Az inaktelki férfi természetesen nem tudott semmiféle tudományos biomechanikai elméleteket ezzel kapcsolatban, de a maga módján érezte a testi adottság, az izmok-inak szerepét. A biomechanika, illetve az eredeti kineziológiai koncepciókra lásd pl. Wells (1971), valamint Wilson és Kwon írását (2008).

²⁶ Érdekes ellenpélda erre a baszk férfiak tánca, ahol lábrúgások igen magasak. Ysursa szerint a férfiak kardtáncában az aprózó lábfigurákkal szemben meghatározott időközökben hatalmasat kilendül a láb előre: „látványos magas rúgásokat végeznek, amikor a bal-láb még a táncos feje fölé is emelkedik” (1995: 47).

Férfias kontroll és visszafogottság

A legényesben a férfiasságot szabályzó rendszerként az erőteljes, dinamikus és feszes előadásmód meghatározta a táncfolyamat hosszúságát és az ezzel együtt járó minimális térhasználatot. Mindez összefügg azzal az elképzeléssel, miszerint a legényest nemcsak kurtán és furcsán, hanem gyorsan és rendkívül kis helyen kellett járni, amit a visszafogott kéz- és lábmozdulatokat egyaránt segítettek.²⁷ Gergely Ferenc szavajárása szerint *csak módosan, csak takarosán* kellett táncolni (Karácsony 1995: 155). Mátyás azt hangsúlyozta, hogy ha „én egy kiskendőn meg is táncolok... Legényes táncnak csak annyi hely kell, mint egy asztaltető” (Martin 2004: 112). A kontrollált test, tér és előadás a magabiztos férfit mutatta. Az olyan kifejezések, hogy asztalon vagy kalap alatt táncol, netán kigyó fején (Kiskunság), arra enged következtetni, hogy a magyar férfítáncok meghatározott esztétikáját a minimális tér kihasználtságából adódó harmonikus, visszafogott mozdulatok határozták meg.²⁸ Ezt a nagykapusi Török Pali János így magyarázta: *Ha meg is fordulok egyet vagy kettőt, többet sohasem. A táncos nem hagyja el a helyét.* Varga Pál János utalt a nagy körben haladásra – tehát nem a lassú körbesétálásra a tánc elején, ami élt a népi gyakorlatban – ám ezeket a „színpadi szereplések” következményeként magyarázta. *Nem is tudom, ki mondta, hogy ne csak menjünk be a színpadra, mint mások, hanem egyenesen táncoljunk be. Na, így is lett. Aztán elneveztük az egyik figurát bemenőnek, és sokszor azzal kezdtük a táncot. Aztán a fiatalok is járták a bemenő lépéseket.*²⁹ Bódis Sándor a térhasználatra a táncolóház kis méretét hozta fel magyarázatként: *Nem*

²⁷ A latin középkori elképzelés ellenére a gyors és rövid táncolás nem kimondottan európai gyakorlat. A szeneka indiánok titkos gyógyító szertartásaiban a maszkos táncosok „gyorsan és röviden” táncolnak (Lex 1976: 288).

²⁸ A skót Felföld *fling* nevű táncában a táncosok egy „sapka” alatt járták (Scott 2005: 90). A régies step-táncokban a férfiak számára az egyik kihívás az volt, hogy egy kisméretű – kb 30 cm átmérőjű és mintegy fél méter magas – fatuskón kellett „kitáncolniuk” magukat (Flett–Flett 1964: 273).

²⁹ Több lépés hasonlít a népszerű amerikai *charleston* karakterisztikus lábmozdulatához, bár ezt a kifejezést nem ismerték a megkérdezett táncosok. A nyelvész A. N. Tucker a szudáni Fehér-Nílus völgyében 1921–1931 közötti terepmunkája során fedezett fel a pojulu törzs táncában egy, a *charleston*hoz hasonló lépést (1935: 39). A *charleston* (vagy afrikai-amerikai elődje, a *juba*) az 1920-as évek közepén kezdett népszerűvé válni, és hamarosan meghódította Európát.

is volt nagyon hely olyan sokan voltunk. Aki beállt a kör közepébe, aszt úgy járta, annak csak annyi hely volt, hogy ippeg elfért. Kispetriben némileg másként érvelt egy valamikori híres táncos: *Amikor eljártam egy-egy figurát a hídon, körülöttem ott vótak a többiek, a vőfély, a násznagy, a vendégség, meg a muzsikások, nem forgolódhattam. Píff-puff, jártam gyorsan egy-két fogást, oszt jónapot* (Kópál István). Hídnak a nagykapu és kiskapu ('utcaajtó') előtti bejárórészt nevezték, ahol a patakmedret legtöbbször fapallókkal fedtek le. A kapu előtti tömeg és a híd mérete eleve behatárolta azt a proxemikát, ami a tánc térközhasználatát jelentette.

Azok, akik valóban megtanulták a férfitáncot és büszkék voltak tudományukra, a jó zene és társaság alkalmával nem is tudták megállni, hogy ne táncoljanak. Viszont a nem megfelelő körülmények, a rossz zene vagy társaság szintén visszafogottságra intette őket. Ahhoz, hogy táncolni tudjanak, hogy jól tudjanak táncolni, többen elengedhetetlennek tartották a vért, a szívet, és a megfelelő kondíciót, ami az erőt jelentette. Török Pali egyszerű érvelésével: *Itt nincs idő a sok gondolkozásra, mert a zene leüt, a figura meg elcsúszott. Az nem járja, hogy megcsinálom a térdelő figurát, de a taktus meg máshun van. Ésszel kell járni a figurát.* Mátyás István is hivatkozott erre az ideokinetikus filozófiára: „mindenesetre az ész táncol, nem az ember” (Martin 2004: 102).³⁰

Másként is megerősítették ezt a filozófiát, például akkor, amikor a jó táncosra azt mondták, hogy *könnyű a lába*, ami egyet jelentett a jó figurázással, az erőnléttel. A jó legényeshez *akarát és erő kell*, ahogy azt Varga Pál János is hangsúlyozta, így folytatva: *A jó táncos, ha meghallja a zenét, már indul is, viszi a vére. Ha rosszul muzsikál [a zenész], akkor leáll, nem tud táncolni.* Hasonlóan nyilatkozott Mátyás István is: „Ha hallom, hogy legényest muzsikálnak, a gerincemben reszket a vér, bizsereg, mint ahogy a szél fújja a levelet. A sejtjeimben érzem a táncot és a zenére összpontosulok” (Martin 1977: 360). Mátyás még azt is hozzátette, hogy „mu-

³⁰ Hogy ez mennyire alapvetőnek tűnik, látható Bobby Boling profi táncosok számára írt nagyszerű könyvéből, amelyben ezt írja „Fontos arra emlékeznünk, hogy semmi sem történik a testben anélkül, hogy ne történne meg a fejben először. A táncolás 95 százalékban mentális cselekvés” (Boling 2000: 33). Lulu Sweigard nevéhez fűződik az ideokinetikus rendszer tudományos megteremtése, amely alatt a mentalitást (*ideo*) és a mozdulatok (*kinesis*) együttes meglétét hangsúlyozta a tánc létrehozásában és értelmezésében (Sweigard 1974).

száj, hogy táncoljon, aki nincs meghalva” (Martin 1977: 368).³¹ Kópál István úgy érvelt, hogy *a szívem is gyorsabban vert, amint nekem muzsikáltak. A cigány tudta, hogy melyiket kell játszania, és akkor már nem volt mese: ugrottam rája.*³² Az inaktelki Simon János szerint a jó táncost nem kellett kérlelni, *ugrottam, mint a nyúl, ha nekem muzsikáltak, a szívem is gyorsabban vert.* Bódis Sándor a következőképp emlékezett fiatalkorára: *Összeálltunk és jártuk, de a cigány tudta mindenkinél, kinek mi volt a kedvenc nótája, mer’ mindenki arra tudta a fogásait igazán igazítani. Arra vitte a vére.* Természetesen mindezen fogalmak ismertek más vidékeken is, a barcasági boricatáncosok a leendő táncos tudását azzal ésszerűsítették, hogy *kinek hogy állott a véribe a tánc*; mások hiába akarták a tánc lépéseit megtanulni, *nem volt akarata* (Könczei 2009: 78).

A legényes azonban nem a felszabadult érzelmi kitörés, az alfahím magamutogatás, a kontrollálatlan testhasználat. *A taktus után megy az ember* – mondták többen a legényes táncolásának fő ismérvét illetően, ami jelezte a szabály betartásának fontosságát. *Ha nem a nóta után megy a legényes, akkor nem jó, nem tanálja el* – fűzte hozzá Bódis Sándor. A magyarvistai táncos szerint: „A figurás (táncos) a nóta után kell járja. A lépés, a koppintás a nótát kell tapossa” (Martin, 1977: 362). Bódis szerint az egyenletes ritmusú, dinamikájú tánc az esztétikus, ha nem akkor vagy *gyorsan járja, nem tanálja*, vagy *lassan járja, nem tanálja.*³³ Többen érveltek úgy, hogy a legényest nem *gyorsan kell járni*, hanem *kímérten*. Kópál István szerint *az ember, ha táncol, ne gyorsuljon meg szaladgáljon ide-oda. Kímérten kell járni.* Varga Pál János pedig így érvelt: *Egyenletesen menjen a láb meg a kéz, minden mozdulatomban kíméletes vagyok.* Török Pali Jánosnak is volt erre nézve gondolata, amikor azt mondta: *Nem rúgom a lábam szanaszét, kímért minden rúgás, meg csapás.* A csizmaverés teljesen külön rendszert alkotott a legtöbb megkérdezett

³¹ Egy Karib-szigeteken ismert mondás azt tartja, hogy „mindenkinek táncolnia kell, ha él, akkor is, ha halott, akkor is táncoljon”. Egy kicsit másképpen hangzik ez a mexikói raramuri törzs mondásában, amely szerint „ha nem táncolsz, meghalsz” (Delgado 2010). A Jemenben ismert közmondás szerint: „Az a nép, amely nem táncol, nem fog fennmaradni” (Adra 2009: 237).

³² A szív szerepével kapcsolatosan a fizikus Kenneth Laws jegyzi meg, hogy legtöbb profi táncos „úgy gondolja, hogy a tánc szívből kell, hogy jöjjön, másképpen csak steril testmozgás az egész” (Laws 2002: 5).

³³ A tempó kifejezést használták a valakinek a szokásának kritizálásakor Zsobokon. Például *csúnya tempója volt*, amikor az illető csúnya szokását említették.

táncos mozdulatkészletében. Az ütés vagy verés mintha a figura ellentétéként jelent volna meg, ám erre nézve kevés anyagot sikerült összegyűjteni. Kispetriben csak annyit mondtak, hogy a lábszárat *ütni* kell, *lent vernek* a csizmán. Egy zsoboki férfi szerint: *kézzel kiverték a csizmaszáron*, egy másik szerint *verték a csizmát, csak úgy puffogott*. Magyarvistán hasonlóan érvelt Mátyás István: *pofozni* kell a csizmát, mintha az ember a haragosát pofozná.³⁴ Török Pali János szerint a csizmát azért kell jól meg kell csapni, hogy felfigyeljenek a táncosra: *hogyan lássák, ki táncol*.

Van-e valami, ami megköti az táncost, ami limitálja mozgását? Ezt a gondolatkört is ismerték a megkérdezettek, érezték az idő, az energia és a gravitáció problémáját, bár ezt nem tudták mindig egységesen kifejezni. A legényesben sokáig nem lehet táncolni, főleg nem nagy energiával, erővel, és ezt minden megkérdezett táncos érezte. Az időt mindnyájan rövidnek, azaz megszabottnak írták le, az energiát pedig a „szusszal” mérték, azaz úgy fejezték ki, hogy meddig bírták szusszal. *Amikor a legényes közepibe’ vagyok, röpdül az idő. Az ember nem is tudja, hogyan, de már vége is van. Szinte nem is érzi az idő múlását, olyan jól telik a kedve* – írta körül érzéseit Kópál István.³⁵ A gravitáció is érdekes témának bizonyult elmondásaikban. Amikor megkérdeztem Varga Pált arról, hogy mit is jelent az ugrás, akkor azt válaszolta, hogy *felugrunk a földről*, majd kérdésemre, hogy mi történik akkor, amikor visszaérkezik, azt felelte: *akkor az ember leesik, mer’ nem vagyunk mi madarak, hogy röpdössünk a levegőben*. Török Pali János szerint az ember *földközeli lény, há’ hiába ugrok én fel, mondjuk, ötször is a legényesbe, csak visszaesek a földre. Földön járja az ember a legényest, néha meg föl-fölszökik, hogy szépítse táncát*. Kis iróniával még azt is hozzátette: *A románok meg a cigányok sokat ugrálnak, amikor táncolnak, nagyokat nem, mint mink, de azért ők csak is visszaesnek*. A legényesről ez volt a véleménye Kópálnak: *Könnyedén megy az ember, úgy járja [az ember], mintha a levegőn járna*.

A jó táncost a nők is meg tudták különböztetni a gyengébbtől. Aho-
gyan azt néhány asszonytól megtudtam, még házastársuk teljes motívum-
készletét is ismerték és számon tartották. Varga János Pál felesége jegyez-
te meg férje egyik figurájáról, hogy *már nem csinálja, nem bírja a szíve, nagyon emberes figura az*.

³⁴ Bagon a csizmaerő motívumra mondták: *oldalba ütötték a csizmát* (Martin 1955: 25).

³⁵ Az embernek az az érzése támadhat, mintha olvasták volna Csíkszentmihályi Mihályinak a tökéletes flow-élményről írt tanulmányát (Csíkszentmihályi 2001: 48).

Mindezen gondolatok találkoznak azzal a táncantropológiai elképzeléssel, meszerint „ways of moving are ways of thinking”, vagyis ahogyan gondolkodunk, úgy mozgunk (Sklar 2001: 4). Az ész, a szív és az érzelem szervesen összetartozik a testhasználattal, ahogyan azt sok más kultúrában megfigyelték a különböző kutatók. Japánban a profi táncosnők úgy érvelnek: „ha nem viszed a táncba az élettapasztalatodat, a személyiségedet, akkor nincs *kokoro* (szív, lélek, szellem), és így láthatatlan maradsz” (Hahn 2007: 42). Nemcsak Kalotaszegen, de más régiók táncával kapcsolatos „filozófiáiban” is találni kitételeket az ésszel, a lélekkel való táncolásra. A kunszentmiklósi Gyöngyösbokréta neves táncos-vezetője, a népművészet mestere címet is elnyert Szappanos Lukács mondta: „Dajkálni kell azt a felsőtestet, lelket vinni a táncba” (Galambos 1989: 31). A szívvel-lélekkel való táncolás az egészséges testiséget jelentette, mintha a tánc maga lenne a test terápiájának motorja. *Ha érzem, hogy ez a lépés nem áll nekem, akkor nem lesz jó a figura. Ha jól mentek a figurák, akkor olyan jól érzem magam a végén* – mondta Bódis Sándor. Kőpál István pedig úgy filozofált, hogy *Az ember szinte beleizzad a figurákba, mert az aztán jön az egyik a másik után. A végére megkönnyebbülök, jól ment minden. A testem elfáradt, de a lelkem meg szinte felüdül. Ezután nem kell kórházba menni.* Varga Pál János érvelésében pedig: *Az ember belead mindent, erőt főleg, na meg a lelkét. Majdnem újjászületik egy-egy jó figurás után. Na persze, a sok dicséret, amit kap az ember az is jól esik.*³⁶

Póz, gesztus, figura

A kontroll archaikusságát a legényes „furcsa, de kurta” tánc felfogása mutatja, ahogyan azt Mátyás István is megállapította (Martin 2004: 113). A motívumok felépítését egyszerű és ismertebb figurák, majd bonyolultabb és mutatósabbak („erősebb figurák”) követik. Az előadásmódot általános komolyság, méltóság, sőt némaság jellemzi. (Egyetlen egy érett férfiembert sem láttam az 1980-as években Kalotaszegen, aki például kiabált, azaz csujogatott, csettintgetett, beszélt, hoppozott vagy viccelődött

³⁶ Egyetlen egy megkérdezett táncos sem hallott a táncterápiáról, de a maguk módján a lélekről, az érzelmekről, a testről és a kineztetikus élményekről beszéltek, amelyek terápiás rendszerre utalnak.

volna tánc közben. Ez persze kicsit duhajabb, részegebb táncosoknál már nem törvényszerűen igaz.) Ez a komolyság szöges ellentétben állt a táncalkalmak tréfás és viccelődő, olykor az obszcenitásba hajló profán hangulatával. Mindez azonban látszólagos, hiszen a táncban számtalan lehetőség villan fel a nem verbális kommunikációra, pláne ha észrevesszük, hogy időről-időre nem szokványos mozdulatot is előadnak, esetleg elhangzik egy csujogtatás (a nézők részéről), ami a táncoló férfi szereplését kibillentheti egy pillanatra komolyságából.³⁷ A testmozgással párosuló humoros gesztus eléri azt, amiről Mary Douglas írta más kontextusban, hogy „visszafogja a pompát, a kétszínűséget és a butaságot” (1975: 93). Fiatalabb táncosoknál néha észre lehetett venni komikus mozzanatot (*figurát*, mondták Inaktelén), amelyet a nézők maguk is nevetéssel konstatáltak. A komolyságnak másik jele a meghajlás a tánc végén, ami természetesen betudható a színpadi szerepléseknél bevett szokásnak vagy a szereplés velejárójának, amit a népszínművekben és más színi előadások alkalmával láthattak a falvakban. Ugyanakkor amikor erre rákérdeztem, nem ezt adták magyarázatul, hanem egyszerűen csak annyit mondtak, hogy ilyenkor az egyedül táncoló férfi *elköszön* vagy *leköszön* (Varga Pál János).

A megkérdezett férfiak szerint a táncban a komolyságot az *állás*, *kiállítás* mutatta, ami magába foglalta az egyensúlyt, az esztétikus összenyomást (*jó kiállítású*, mondták). *Nem állok ki mindenki elé úgy féloldalasan vagy görbén. Egyenesen kell, két lábon állni, hogy meginduljon a tánc* – írta le a táncának kezdetét Varga Pál János, aki szerint fontos volt a *ráterzés*. *Amikor kezdem [a táncot], filozofált, akkor nem ugrok csak úgy bele, hanem a taktusra figyelek, és úgy érzi az ember, hogy mikor kell kezdeni.* Török Pali János tapsolással *érezte rá*, azaz kezdte táncát, de Kőpál István a tánc kezdeténél lazán egyszer-kétszer meglengette az egyik vagy másik lábát, attól függően melyik lábbal kezdte meg táncát. Mások a muzsika ritmusára kis körökben járkálva hangolódtak rá a zene ritmusára. *Körbe-*

³⁷ A tánc közbeni komoly és méltóságteljes viselkedést már korábban feljegyezték kutatók. Az 1940-es évek elején Putz Éva a koloniák táncát a következőképpen írta le: „Tempós komolyság jellemzi a táncot is. Így van még a csárdásban is. Erre a komoly egyszerűsége tömpítják a modern táncokat is. Pl. a keringő lázas rohanását, s ilyen komoly és csendes a tánc szünetében táncolt körtánc is. Ez a büszke merevség csak a lakzi legemelkedettebb duhajjos jókedvének vad csárdásaiban enged fel, többnyire a lányok csoportos csárdástáncában. Az egyéni táncok közül régebben a férfiak fejre tett boros üveggel járták a verbunkost. Ma már ritkán táncolják, de van, aki még érti a módját” (Putz 1943: 25).

jártunk néhányszor és füttyögettünk, meg tapsoltunk, voltak, akik kurjongattak is – emlékezett vissza Bódis Sándor a legénykorában még szervesen élő legényes kezdetére Zsobokon. Az egyenes állást akkor is hangsúlyozta Török Pali János, amikor egy-egy figurát befejezett: *Lecsaptam a lábamat, akkor egyenesen álltam, és csak azután kezdtem egy másikba*. Mindez arra vonatkozott, hogy egy bizonyos mozdulatsorból visszaállt egy stabil pozícióba és csak azután folytatta táncát egy másik mozdulattal. Mindezt persze inkább csak érezte, mivel látni alig lehetett a gyors táncfolyamat miatt. Itt kis ellentmondás is volt, mivel Török Pali János több záró figurája a jobb lábon lévő testsúllyal végződött, amikor is a bal csizmát a levegőben a zene utolsó negyedére csapta meg. A dinamikus folytatás néha a lassú és gyorsabb mozdulatok kirobbanó váltakozásával érte el hatását. Mintha csak a reneszánsz táncmester Domenico da Piacenza utasításait követték volna a „fantasmata”-ról, azaz a pózok és a mozdulatok közti dinamikus átmenetről (Franko 1993: 27–28). Varga János Pál is érezhette ezt az összefüggést, mert ezt mondta: *Ha egy kicsit is lelassítok, mondjuk, leáll az ember, akkor a következő figurával még jobban belevágok, hogy változzon a tánc*. Kópál magyarázata pedig így hangzott: *Ha csak figurát járok, akkor lelassul a tánc, ezért kell néha megcsapni egyik vagy másik csizmát, mert akkor gyorsul minden*.

A legényesben hasonlót fejezhetett ki az állás vagy a tartás, mint a póz a pantomimban (Miller 1981: 228). Török Pali János mondta, hogy *az ember megáll, van tartása, és akkor látják, hogy kicsoda*. Egyik táncfolyamatának lezárója egy térdelős motívum volt, amely után azonnal felállt és folytatta táncát, amit csak így kommentált: *Letérdelek, majd rögtön felvágom magam, megállok, s aztán megy tovább az egész, ahogy annak mennie kell*. Ez annyit jelentett, hogy a megítélésük szerint a nehéz ugró vagy térdelő mozdulatok után az egyenes testtartásba való felállás, majd a tánc gördülékeny folytatása jelezte a táncos felkészültségét és tudásának magas szintjét. Valami hasonlóra érzett rá a tánckutató és koreográfus Molnár István is, amikor a férfítáncok azon mozgáscsoportjait különítette el, amelyek a „férfierényt” hordozzák, mivel a „tánc megmutatja az egyén lelkét, sajátos – senkihez nem hasonló – belső világát” (1947: 20).³⁸

³⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy Molnár István mindebben nemcsak a magyar népi jelleget, a magyarságismeret lehetőségét, hanem egyfajta faji specialitást is látott.

A legényes alapfilozófiájához tehát az egyensúly megtartása éppúgy hozzátartozott, mint a szimmetrikusan ismételt mozdulatok bemutatása. A megkérdozettek közül többen külön hangsúlyozták a két lábra való táncolást, ami tautológiának tűnik (lehet fél lábon is táncolni?). Kőpál István ezt a kinesztetikus gondolatsort így magyarázta: *ha megcsinálok egy figurát és meg akarom mutatni, milyen jól táncolok, akkor meg kell mutatni a másik oldalra is. A másik lábammal. A legényest két lábon kell járni. Mindkét lábam kell tudjon táncolni.* Ez nyilvánvaló utalás a szimmetriára, a kiegyensúlyozottságra, a legényes előadásmódjának kinetikai összhatására. Mások ugyanezt a lábak egyforma használatával húzták alá, mint például Mátyás István, aki szerint a táncosnak „nincs ballába vagy jobb lába, annak egyforma mind a kettő” (Martin 2004: 113). Máskor így ésszerűsítette ezt: „aki legényest akar táncolni, annak nem lehet, nem kell megkülönböztetni, hogy na ez most ez nekem ballábom, ez jobblábom, jobblábbal táncolok és ballábbal nem táncolok” (Martin 2004: 116).³⁹ A bal és a jobb testrész uniformizált használatára való törekvés, a lépések különbözőségének ellenére, a jobb és bal iránybeli egyensúlyát fejezte ki. Ebből az egyensúlyból a záró és a nyitó figurák, esetleg a mutató gerincmotívumok zökkentik ki a táncost, bár egyesek ezt az ellentmondást úgy oldották föl, hogy mindkét lábra táncolták a motívumsort jelző bekezdő lépést.⁴⁰ Az általános felfogás szerint a ballábasság vagy a falábasság az ügyetlenség szinonimája volt (ezt mind a mai napig szinte babonassággal egyenértékűen használja a magyar nyelv, gondoljunk például a „bal láb-bal kelt fel” mondásra). A táncos esztétika szerint azonban inkább a tánc elégtelen előadásmódját értették rajta, amikor a táncos csak az egyik lábával (egyik oldalra) járta a figurákat. Bujtatva természetesen lehet itt érezni lehet némi ellentmondást a „filozófia” és a gyakorlat között, mivel több olyan lépéskombináció is létezik, amely kimondottan csak egy oldalra, vagy csak bal, vagy csak jobboldalra táncoltak. Ez az esztétikai elv valójában csupán fő irányító eszmeiségként vezérelte a táncosokat, amitől mindeki eltérhetett és többé-kevésbé el is tért.

³⁹ Természetesen a két lábon táncolás egyik érdekes példája egy Mákófalván felvett férfi, Kovács Mányi György (sz. 1905–?) legényese. A férfi 17 éves kora óta féllábú, és falábat használt, így járta a legényest. MTA ZTI Ft. 699, 1969.

⁴⁰ Ezt látni a Magyarlónán felvett filmen is, MTA ZTI. Ft. 692., 1969.

Ennek egyik módja a lépések kisebb-nagyobb mértékű, improvizatív megváltoztatása, esetleg többszöri ismétlése volt. Erre nézve Mátyás többször mondta, hogy lehet egy figurát *kétszer*, *háromszor* is járni, csak utána *le kell zárni*. Magam is megfigyeltem Inaktelkén egy bizonyos ismételt és alapmotívumra épített bővített motívumszakaszokat, amelyeket *egyes*, *dupla egyes* (*kettes*), *cifra egyes* kifejezésekkel illették. Zsobokon és Kispetriben, két településen, amely már nem a Nádas-mentéhez, hanem az Alszeghez tartozott, szintén élt az *egyes* és a *cifra egyes* motívum elnevezés hasonló figurahasználata. A kalotaszegi táncosok több olyan sorozatot beiktattak táncukba, talán pihenésképpen, amikor csak egyetlenegy motívumot ismételtettek sokszor külön, ún. lezáró figura nélkül. Maga Mátyás István táncában is ismert ez a gyakorlat: „Ha egyforma figurát csinálók végig, amíg a nóta lezár, akkor nem cifrás a figura. De ha a nótát félig megcsinálom evvel, a másik felét mással és a harmadikkal lezárom, akkor már cifrább, nem egyforma” (Martin 1977: 364, 2004: 99). A figura a díszesebb mozdulatokra vonatkozott másoknál is, például Bódis Sándor szerint *a figura, mikor ütik a lábikat*, amelyek tudta még *füttyögetett* is közben, azaz pattintott az ujjaival. Ez azt jelentette, hogy ugyanazt a figurát járták kis eltéréssel, variálással a dallam végéig, sőt, két-három dallam terjedelméig is kitölték. Ha így táncoltak, akkor azt mondták, hogy a tánc nem *figurás*, azaz nem használtak sok eltérő lépést, figurát. A sok figurával előadott tánc a 20. század elején még Jankó János szerint *czifra* volt, Zichy István pedig mint *pávást* emlegette ezt a fajta táncolást (Kürti 2014: 461).⁴¹ A figurakészlet halmozása – hasonlóan az ismert színes népi díszítőművészetekhez – eredményezhette azt a gyakorlatot, hogy egy zenei periódus alatt így nemcsak egy-kettő, hanem három különböző motívumot is bemutathattak. A változatosság egyik természetes eredménye az ismétlések elkerülése, a mozdu-

⁴¹ Valószínűnek tartom, hogy Zichy nem saját maga találta ki, bár lehetséges, hogy halott hasonlót Kalotaszegen (a varrottas egyik díszítőelemének formája is pávás). Muszáj említeni azonban azt, hogy az olasz reneszánsz egyik táncolási módját a táncmesterek nevezték el „pavoneggiarsi”-nak, azaz magyarul *pávásnak*, *pávászkodónak*. Ez alatt a kabát, köpönyeg vagy a szoknya lebegtetését értették, amely a felsőtest ingó mozgásának hangsúlyozását szolgálta. A franciák is átvették, és az „en se pavenant” kifejezés annyit jelentett, hogy kevélyen kellett járni a táncot, mint a páva (Kirstein 1969: 158). A spanyol táncmester, Juan de Esquivel Navarra könyvében (*Discursos sobre el arte del danzado*, 1642) az egyéni táncolás stílusai közt szintén említi ezt a mozdulatot (Brooks 2003). A kalotaszegi pávás, azaz cifrán táncolás – és ezzel együtt a varrásban használt motívum – és a reneszánsz divat és táncmozgás közti kapcsolat lehetősége további kutatást igényel.

latok túlszúfoltsága lett. Hogy arányban legyenek a lépésfajták, a táncosok úgy kombinálják lépéseiket, hogy valóban elmondhassák: a „változatosság gyönyörködtet”. Ezzel vívták ki a nézők elismerését, és ez a gondolkodás állhat a még kötöttebb szerkezetű táncokban is tapasztalható eltérő motívumvariáció mögött is.⁴²

Konklúzió

A fentiekben elemzett legényes a férfivá válás speciális rítusa, amely egy maskulin testiséget reprezentált a közösség elvárásainak megfelelően. Speciális mozdulatokkal, szerkesztett és kinezetikus elemekkel tűzdelt táncukkal a fiatal férfiak korábbi énüket a felnőtt férfiakéhoz igazítják, és így tudásukról, érettségükről tesznek bizonyosságot. Azonban a fentiek figyelembevételével a legfontosabb hangsúlyozandó gondolatként emelném ki azt, hogy a táncbeli mozdulatok sohasem egyéniek vagy közösségek, fizikaiak vagy mentálisak, hanem egyéniek és közösségek, fizikaiak és mentálisak egyszerre. Látható tehát, hogy a maskulinitás és a korporealitás együttesen ad értelmet a táncrítusnak. Voltaképpen az ember egész teste, testrészei – még akkor is, ha egyes testrészeket különálló tagként nem verbalizálunk – és szellemisége szükséges a tánc létezéséhez. A speciális táncos tudást hosszú folyamat eredményeként lehet elsajátítani, amelyben a maskulinitás, a személyiség, a mozdulatok és a fizikai test a mentális-filozófiai sémával együtt vezet csak egy speciális táncforma kialakulásához. A folyamat kritikai megtestesülés annyiban, amennyiben a táncoló személy tudatában van anatómiai behatároltságának és kinezetikus képességeinek, lényegében annak, hogy táncol, és szereplésével, a közösség előtti előadásával egész egyéniségét testesíti meg.

⁴² Természetesen ez áll más magyar tánc esetében is. Például a csapásolásnak nevezett tisztapolgári férfitánc sem egy csapásoló mozdulat unos-untalan ismétlése (lásd a táncpéldát, ZTI, MTA ft. 327). Hasonlóan az alsóberecekké férfitáncában (neve szintén csapásolás) a táncosok még véletlenül sem egyformán táncolják a csapásoló motívumokat (ZTI, MTA ft. 695.4). Ez a kitétel azonban olyan táncokra is vonatkozik, amely nem csapásolások sorozatából áll. Ilyen például a verbunk domaházi változata. Ebben a férfiak csak az ún. cifralépés számtalan variációját táncolják tapsolással (ZTI, MTA, 929.37). Egy másik példaként érdemes említeni a nemrég felbukkant és lejegyzett kiskunhalasi körverbunkot, amelyben nemcsak a kör közepén táncoló káplár, de a körön mozgó férfiak lépései is jelentős eltéréseket mutatnak.

Az itt közölt szöveges gyűjtésekből kikövetkeztetett kinesztetikus, a testképekre és tudati világ táncra vonatkozó tételek csupán egy cseppnyi információt hordoznak a tánc maszkulin filozófiai háttéréről. Az általam megismert kalotaszegi férfiak (Bódis, Kópál, Török, Varga) információi kiindulási anyagként mindenképpen figyelemre méltóak, mivel világosan látszik az, hogy a kinesztetikus élmények, virilis testképek, a tudatban rejtőző „tánc” és tánccal kapcsolatos „elméletek” nélkül nem létezhetett valójában táncolás. Nem szabad azonban a maszkulinitásra vonatkozó filozófiát kimondottan férfi tudásként felfogni (lásd erről Gutmann 1997: 403). A testről, a nemiségről alkotott kép, ahogyan a táncról is, bár a nemiség által kap értelmet, nem nemiségfüggő, a virilitás szimbolikus összetevőiről és a férfi korporealitásról a nőknek is van véleményük, tudásuk.

A testhasználat és a mozdulatok mögött rejlő filozófia nélkül csak száraz és a külső megfigyelő által elképzelt tények adnak útmutatást a tánc milyenségére, előadásmódjára és esztétikájára vonatkozóan. A két elmélet hasznossága csak együtt érvényes, illetve úgy is érvelhetünk, hogy a népi filozófia nélkül nem létezhet tudományos elmélet sem. Azonban sem az egyik, sem a másik nem homogén, és főleg nem állandó. Az elmúlt évszázad leírásaiból és gyűjtéseiből annyi bizonyos, hogy a táncolás a kultúra nem ismételhető, az egyéniségek és a közösségek állandóan változtatott, alakított része. Az ókori filozófia – nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba – itt különösen mérvadó: nem volt, nem lehetett két egyforma legényes sem, még a legjobb táncosok sem tudták megismételni (ahogyan az a fentiekből kiderül, nem is akarták) azt, amit korábban előadtak. A megtanultakat sokan titkos tudásként őrizték. Erre nézve Kópál István kedvenc szavajárását érdemes idézni: *Még mindig jobb, amikor tudom, de nem mondom, mintha mondanám, de nem tudnám.* Az előadásban nemcsak a test és annak részei határozzák meg a mozdulat megformálását, maga a mozdulat – és így a tánc és a kinetikus élmény is – változtatja a testről és a táncosról kialakított képet. Nem kétséges: a férfitáncot csak azok tudták szépen előadni, akik megtanulták a maszkulin korporealitást, szerették a táncot, értették annak fizikai és kinesztetikai rendszerét. A jó előadás felemelő kollektív élményben részesítette a jelenlevőket, ami viszont hatással volt a tapasztalatra, a korporealitással összefüggő ismeretek elsajátítására. Ahogyan, akármennyire is hihetetlennek tűnik, a csekély képességű táncosé is, aki hiába próbálgatja, nem tudja és ahogyan a kalotaszegiek igen képletesen mondták: *csak töri kezét-lábát a táncnak.*

Irodalom

ADRA, Najwa

2009 Steps to an ethnography of dance. In: Strong, Mary – Wilder, Laena (eds.): *Viewpoints. Visual anthropologists at work*. University of Texas Press, Austin, 229–253.

ARCHETTI, P. Eduardo – DYCK, Noel (eds.)

2003 *Sport, Dance, and Embodied Identities*. Berg, New York

BASSETTI, Chiara

2013 Male Dancing Body, Stigma and Normalising Processes. Playing with (Bodily) Signifieds/ers of Masculinity. *Recherches sociologiques et anthropologiques*. 69–92. (<http://rsa.revues.org/1048>, letöltés 2015. 10. 10.)

BLACKING, John (eds.)

1977 *The Anthropology of the Body*. (Association of Social Anthropologists, 15.) Academic Press, London

BOLING, Bobby

2000 *A dancer's manual: A motivational guide to professional dancing*. Rafter Publishing, Tolucalake

BRANDES, Stanley

1980 *Metaphors of Masculinity. Sex and Status in Andalusian Folklore*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia

BROOKS, Lynn Matluck

2003 *The Art of Dancing in Seventeenth-Century Spain. Juan de Esquivel Navarro and His World*. Bucknell University Press, Lewisburg PA

CASTIGLIONE, Baldesar

1903 *The Book of the Courtier by Count Baldesar Castiglione (1528)*. (trans. Opdycke, Leonard Eckstein) Charles Scribner's Sons, New York

CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály

2001 *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest

CSORBA János

2001 *Bár emlékezete maradjon meg*. Magyar Könyvklub, Budapest

CSORDAS, Thomas

1990 Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* XVIII. (1) 5–47.

1993 Somatic Modes of Attention. *Cultural Anthropology* VIII. 138–156.

- DELGADO, Ángel Acuna
 2010 Yumari/Tutuburi. Dance Lest you Die. *AIBR, Revista de Antropología Iberoamericana* V. (1) 58–93.
- DEVI, Ragini
 2002 *Dance Dialects of India*. Motilal Banarsidass, Delhi
- DOUGLAS, Mary
 1975 *Implicit Meanings. Essays in Anthropology*. Routledge, London
 1996 *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. Routledge, London–New York
- ELLEN, Roy F.
 1977 Anatomic Classification and the Semiotics of the Body. In: Blacking, John (ed.): *The Anthropology of the Body*. Academic Press, London–New York, 343–374.
- FARAGÓ József
 1981 Téli legényünnepek a kalotaszegi Kiskapuson In: Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1981*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 138–159.
- FARAGÓ József – NAGY Jenő – VÁMSZER Géza
 1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest
- FOLEY, Catherine
 2001 Perceptions of Irish Step Dance: National, Global, and Local. *Dance Research Journal* XXXIII. (1) 34–45.
- GALAMBOS Sándor
 1989 A kunszentmiklósi „Gyöngyösbokréta” története. *Bács-Kiskun megyei honismereti közlemények* VII. (11–12) 19–36.
- GERGELY Pál
 1935 Kiskapusi „kutyalakodalom”. *Ethnographia* XLVI. (1–4) 141–142.
- GUILCHER, Jean-Michel
 1963 *La tradition populaire de dance en Basse-Bretagne*. Mouton, Paris
- GUTMANN, Matthew C.
 1997 Trafficking in Men. The Anthropology of Masculinity. *Annual Review of Anthropology* XXVI. 385–409.
- HAHN, Tomie
 2007 *Sensational Knowledge: Embodying Culture through Japanese Dance*. Wesleyan University Press, Middletown
- HALL, Frank
 1996 „Posture in Irish dancing”. *Visual Anthropology* 8. 251–266.

HERDT, Gilbert

1994 Preface, *Guardians of the Flutes: Idioms of Masculinity*. University of Chicago Press, Chicago

HERZFELD, Michael

1985 *The Poetics of Manhood. Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*. Princeton University Press, Princeton, NJ.

HOCART, M. A.

1970 *Kings and Councillors. An Essay in the Comparative Anatomy of Human Society*. The University of Chicago Press, Chicago

HUGHES-FREELAND, Felicia

2008 *Embodied Communities. Dance Traditions and Change in Java*. Berghahn, New York–Oxford

JANKOVIČ, Danica S. – JANOVIČ, Ljubica

1962 Serbian Folk Dance Tradition in Prizren. *Ethnomusicology* VI. (2) 115–125.

JANKÓ János

1993 A kalotaszegi és erdélyi magyarságról. I. Úti emlékek. In: Hála József (szerk.): *Jankó János. Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 251–262.

JANNSEN, Diederik F.

2007 Male Initiation. Imagining Ritual Necessity. *Journal of Men, Masculinities and Spirituality* I. (3) 215–234.

JOÓ Mária

2010 A feminista elmélet és a (női) test. *Filozófiai Szemle* LIV. (2) 64–80.

KALLÓS Zoltán

1964 Táncagyományok egy mezősegi faluban. In: Dienes Gedeon (szerk.): *Táncudományi Tanulmányok 1963–1964*. Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 235–253.

KARÁCSONY Zoltán

1995 Az inaktelki Gergely János tánra vonatkozó visszaemlékezései. In: Szúdy Eszter (szerk.): *Táncudományi Tanulmányok 1994–1995*. Magyar Táncművészek Szövetsége, Budapest, 153–166.

KATONA Szabó István

1974 *Borika. Elbeszélések*. Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest.

KÖNCZEI Csilla

2009 *A borika. Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban*. Kriza János Társaság, Kolozsvár

KÜRTI László

- 1983 The bachelors' dance of Transylvania. *Arabesque* VIII. (6) 8–14.
- 2004 The last dance. *The Anthropology of East Europe Review* XXII. (1) 7–23.
- 2014 A kalotaszegi legényes felfedezése és világműködési útja. In: Salat-Zakariás Erzsébet (szerk.): *Almás István 80. születésnapjára*. Mega Könyvkiadó, Kolozsvár, 446–473.
- 2015 Kulcsadatközlő-probléma az antropológiában: Kalotaszegi legények és élmények. In: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság–Székely Nemzeti Múzeum–Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Kolozsvár–Szentendre, 807–827.

LAJTHA László

- 1992 *Összegyűjtött írásai I.* (szerk. Berlász Melinda) Akadémiai Kiadó, Budapest.

LAWS, Kenneth

- 2002 *Physics and the art of dance. Understanding movement*. Oxford University Press. New York

LAWSON, Robert

- 2013 The Construction of 'Tough' Masculinity. Negotiation, Alignment and Rejection. *Gender and Language* VII. (3) 369–395.

LEX, Barbara

- 1976 Altered States of Consciousness in Northern Iroquoian Ritual. In: Bharatz, Aghananda (ed.): *Agents and Audiences. I. The Realm of the Extra-Human*. Mouton and Co., Mouton, 277–300.

MARTIN György

- 1955 *Bag táncai és táncélete*. Művelt Nép Kiadó, Budapest
- 1977 „A táncos és a zene. (Tánczenei terminológia Kalotaszegen)”. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom IX*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 357–387.
- 2004 *Mátyás István Mundruc. Egy kalotaszegi táncos egyéniségvizsgálata*. Mezőgazda Kiadó–Zenetudományi Intézet, Budapest

MAUSS, Marcell

- 1973 Techniques of the body. *Economy and Society* II. (1) 70–88.

MEAD, Margaret

- 1928 *Coming of Age in Samoa. A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilization*. William Morrow & Co, New York.

MILLER, James

1981 *Measures of Wisdom. The Cosmic Dance in Classical and Christian Antiquity*. University of Toronto Press, Toronto

MOLNÁR István

1947 *Magyar táncagyományok*. Magyar Élet Kiadó, Budapest

1983 *Magyar tánc tanulási rendszerem. 1. Táncesztétika*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest

NESS, Sally Ann

1992 *Body, Movement, and Culture. Kinesthetic and Visual Symbolism in a Phillipie Community*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia

PORT, Mattjis van de

2013 The “Natural” Is a Sham. The Baroque and Its Contemporary Avatars. *Forum X*. (16) 1–10.

PUTZ Éva

1943 *Á kolonyi lágzi*. Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület, Pozsony

SCOTT, Catriona Mairi

2005 *The Scottish Highland Dancing Tradition*. PhD Dissertation. Department of Celtic and Scottish Studies. The University of Edinburgh

SHAY, Anthony

2009 *Choreographing Masculinity. Hypermasculine Dance Styles as Invented Tradition in Egypt, Iran and Uzbekistan*. In: Fisher, Jennifer – Shay, Anthony (eds.): *When Men Dance. Choreographing Masculinities Across Borders*. Oxford University Press, New York, 287–308.

SHEETS-JOHNSTONE, Maxine

2009 *The Corporeal Turn. An Interdisciplinary Reader*. Brockport Bookshelf, Brockport

2011 *The Primacy of Movement*. John Benjamins, Philadelphia

SKLAR, Deirdre

2001 *Dancing with the Virgin. Body and Faith in the Fiesta of Tortugas, New Mexico*. University of California Press, Berkeley

SOÓS Antal

2009 Rövid ismertetés a kalotaszegi népeletről, 1867. In: Olosz Katalin (szerk.): *Erdélyi néphagyományok, 1863–1884*. Európai Folklor Intézet–Mentor Könyvkiadó, Budapest–Marosvásárhely, 269–287.

SWEIGARD, Lulu

1974 *Human Movement Potential. Its Ideokinetic Facilitation*. Harper and Row, New York

THIBODEAUX, Jennifer D. (ed.)

2010 *Negotiating Clerical Identities. Priests, Monks and Masculinities in the Middle Ages*. St. Martin's Press, New York

THOMAS, Helen

2003 *The Body, Dance and Cultural Theory*. Palgrave Macmillan, New York

TUCKER, A. N.

1935 *Tribal music and dancing in the Southern Sudan (Africa), at social and ceremonial gatherings*. William Reeves, London

WASHABAUGH, William

1998 *The Passion of Music and Dance. Body, Gender and Sexuality*. Berg, Oxford

WELLS, Katherine F.

1971 *Kinesiology. The scientific basis of human motion*. W. B. Saunders Company, Philadelphia

WILSON, Margaret – KWON, Young-Hoo

2008 The role of biomechanics in understanding dance movement. *Journal of Dance Medicine and Science*, XII. (3) 109–116.

WULFF, Helena

2005 Memories in Motion. The Irish Dancing Body. *Body & Society* X. (4) 45–62.

YOUNG, Iris Marion

1989 Throwing like a girl. A phenomenology of feminine body compartment, motility, and spatiality. In: Allen, Jeffner – Young, Iris Marion (eds.): *The Thinking Muse. Feminism and Modern French Philosophy*. Indiana University Press, Bloomington, 51–70.

YSURSA, John M.

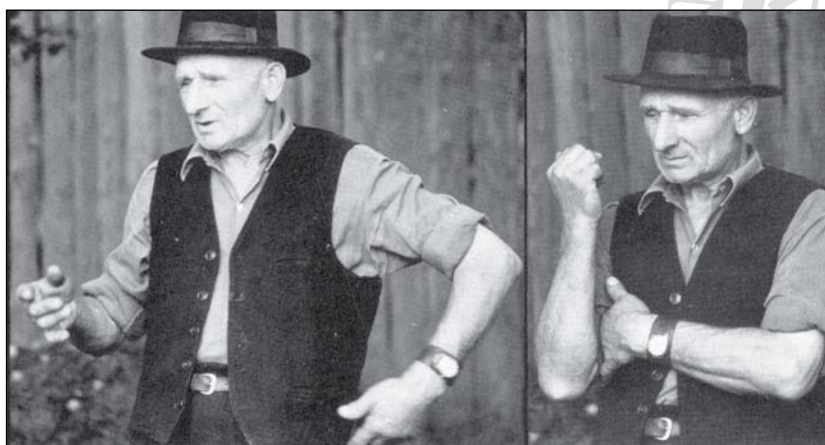
1995 *Basque dance*. Tamarack Books, Boise

Corporealitate și dansul masculin

Teoriile recente referitoare la corporalitate (*embodiment*) și masculinitate ne arată că mișcările de dans și părțile corpului omenesc apar în sinergie, lucru firesc mai ales pentru membrii aceleiași comunități. Corporealitatea, utilizarea corpului și ale părților sale manifestă într-adevăr sexualitatea, mișcarea și vice versa, mișcarea își regăsește rostul prin sexualitatea trupului, ceea ce simbolizează masculinitatea și apartenența la comunitate. Prezentul studiu de antropologie analizează cu ajutorul teoriei corporealității filozofia dansului masculin din zona Călata, sistemul și valorile sale chinestetice, care oferă posibilitatea interpretării structurării cognitive a dansului și a calităților sale masculine.

Corporeality and Masculine Dancing

Recent theories of embodiment and masculinity inform us about the ways in which the body and its parts are used by men and how they represent gender and movement in general; and in particular how these in turn receive meaning through the body symbolizing both the individual and his membership in the community. In this anthropological analysis corporeality is used as an encompassing term to investigate men's dancing and the use of body from the Transylvanian region of Kalotaszeg by arguing for the importance of native philosophy and kinesthetic values that provide meaning for the cognitive structuring of both the dance and its masculine qualities.

Török Pali János a táncát magyarázza, Nagykapus, 1982.

Csibi László

Teleki Samu kelet-afrikai expedíciójának képi hagyatéka¹

Mottó: Mi a fotográfia? Fényképek sokasága, milliói, sőt milliárdjai. Mi marad meg ebből a képtömegből, akárcsak egy esztendő múlva? Tíz, húsz, száz? Ki tudja? Azok, amelyek kiállják az idő próbáját, múzeumok, archívumok mappáiba zárva várják felfedezőiket, akik kiássák az idő homokjából és közkinccsé, a fotóművészet részévé teszik őket. A többi lappang, elvész, elenyészik.

Szilágyi Gábor

Az 1887–1888-as években széki Teleki Samu gróf mondhatni egy hirtelen elhatározás következtében indult el kelet-afrikai vadász- és felfedező útjára. Habár az Egyenlítő vidékén található két hegységet, a Kilimandzsárót és a Kenya-hegyet már az 1800-as évek közepe óta ismerték, de az attól északra található Baringó-tó és Abesszínia közt elterülő vidék teljesen ismeretlen volt a civilizált világ számára a sáromberki gróf expedíciója előtt. A közel két év alatt megtett 3000 kilométernyi utat a *Földrajzi Közlemények* a következőképpen írta le: „képzeld el az olvasó egy Bukaresttől Münchenig terjedő és szélességében Budapest és Bécs távolságával mért földterületet. Ilyen nagy kiterjedésű Teleki Afrika-expedíciójának színtere” (*Földrajzi Közlemények*. 1890. XVII. kötet). Megoszlanak a vélemények arról, hogy mi vihette rá a gazdag erdélyi arisztokratát erre a nélkülözésekkel és megpróbáltatásokkal teli útra. A fellelhető források egy része szerint a felfedezés vágya által vezérelve indult a fekete kontinens ismeretlen vidékeire, vannak, akik az Osztrák–Magyar Monarchia gyar-

1 A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humán erőforrás-fejlesztési operatív program 2007–2013. és az Európai Szociális Alap biztosította a „Sikeres fiatal kutatók – szakmai fejlődés interdiszciplináris és nemzetközi összefüggésben” POSDRU/159/1.5/S/155383 projektből.

matszerzési kísérletének okait vélik felfedezni elhatározása mögött, míg mások a Teleki család tudomány iránti elkötelezettségével magyarázzák a gróf elhatározását, de olyan vélemény is elhangzott, hogy csupán egy egzotikus vadászkaland kedvéért indult neki az ismeretlennek.

Teleki útját vizsgálva nem mehetünk el két személy neve mellett: az egyik a monarchia trónörököse, az ifjú Habsburg-Lotaringiai Rudolfé, a másik Ludwig von Höhnel, a pozsonyi származású sorhajóhadnagyé, akit a Teleki-expedíció krónikásaként tartunk számon. Ismeretes az ifjú főherceg és az erdélyi arisztokrata 1881-ben kezdődött szoros barátsága, amely a trónörökös pár első budapesti látogatása alkalmával kezdődött. Rudolf ekkor ismerkedett meg a már képviselő Teleki Samuval, aki a következő évtől kezdődően a közös erdélyi vadászatok főszervezője, egyben házigazdája is volt. Höhnel, a pozsonyi származású hajóstiszt éppen Rudolf főherceg hajóján tett szolgálatot, amikor Teleki 1886 tavaszán a trónörökös-nél tett látogatásán felvetette a felfedező út lehetőségét. Közismert az ifjú főherceg érdeklődése a különböző tudományok iránt, így lett a felfedező út lelkes pártolója, és amint az Höhnel önéletrajzából is kiderül, Teleki Samu végső soron Rudolf javaslatára vitte magával a térképészethez is kiválóan értő ifjú tisztet kelet-afrikai útjára (Kotrba 2008: 14). Höhnel feladatai közé tartoztak a tudományos munkák, mérések, a térképészeti rajzok elkészítése, és valószínű, hogy ő volt egyben az expedíció fotográfusa is. Hazatérésüket követően Teleki Samu gróf nem érezte szükségét, hogy a nagyközönség számára közlétegye afrikai emlékeit, tapasztalatait, sajnos ezekről keveset írt. Ezért is fontos kiemelni Höhnel nevét, akinek köszönhető az előbb német, majd magyar és angol nyelven megjelenő *Teleki Samuvel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban* című kétkötetes útleírás.

Tény, hogy Teleki Samu gróf soha sem volt és nem is lett tudós vagy kutató, ennek ellenére nevét a tudományos világ ma már olyan híres felfedezők között említi, mint David Livingstone vagy Henry Morton Stanley. Teleki Samu útjának legfontosabb eredményei közt tartjuk számon, hogy expedíciójának köszönhetően tűnt el az utolsó nagy „fehér folt” Kelet-Afrika térképéről, a két általa felfedezett tó (Rudolf- és Stefánia-tavak) mellett nevét ma egy vulkán (Teleki-vulkán), egy völgy (a Kenya-hegyen található Teleki-völgy), és különböző növényfajok (például. *Lobelia teleki*) is viselik. Szintén fontos megemlíteni, hogy Teleki Samu volt az, aki elsőként tett kísérletet Afrika három hegycúcsának meghódítására (Meru,

Kilimandzsáró- és Kenya-hegy), valamint az addig még a különböző elefánt és rabszolga vadászok által is messzire elkerült kikujuk országaról és annak lakóiról, valamint a felfedezett tavak vidékének különböző néptörzseiről elsőként hozott hírt. Általa szerzett tudomást a világ a Rudolf-tó körül élő turkána, szuk vagy resiát népek szokásairól, életvitelükről. Szinte biztos, hogy „Höhnel írta le a legtöbb népet Kelet-Afrikában, még ha ez az ismertetés egyes törzsek esetében a mélységet, az alaposítást és a sokoldalú kitekintést illetően nem is érte el más szerzők – csupán egy-két törzsről készített – leírását” (Borsos 2006: 81) Az említett felfedezések mellett talán néprajzi szempontból számít a legeredményesebbnek a közel kétesztendő út. Hazatérésük után a különböző törzseknél gyűjtött tárgyak nagy részét Teleki Samu a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, megalapozva ezzel az etnográfiai osztály afrikai gyűjteményét is. A *Nemzet* 1889. július 20-i számában Xantus János ezek számát közel 400 darabra teszi és ugyanezen újság hasábjain keresztül fejezi ki köszönetét a grófnak a nagylelkű adományért. Ezt, a főleg kikuju és maszáj anyagot tartalmazó néprajzi gyűjteményt páratlan értékű fotódokumentumok is kiegészítik. Sajnos a múzeumi gyűjteménnyel ellentétben ezeknek a fényképeknek sokkal mostohábban alakult a sorsa a későbbiekben. Mindmáig nem tisztázott, hogy mennyi fotográfiaőről van szó, ezek milyen céllal, milyen eszközzel készültek, és kit tekinthetünk szerzőjüknek.

A második világégés végnapjaiban a szörnyű pusztítások áldozatául esett főúri kastélyok sorában található sáromberki Teleki-kastély sem kerülhette el sorsát, a falubeliek a felszabadító seregekkel felváltva fosztogatták ki azt kényük-kedvük szerint. Erdélyi Lajos így számol be a következményekről: „az értékes fotóanyagot dr. Jakó Zsigmond és Entz Géza mentették meg a pusztulástól. A második világháború alatt, illetve nyomban a felszabadulás után összegyűjtötték a kastélyok levéltáraiból azt az anyagot, ami még menthető volt. Sáromberkén a képek a földön, mocsokban hevertek, úgyszólván egyenként kellett kimosni őket a piszokból” (Erdélyi 1977: 68). Erdélyi Lajos személye azért is fontos a Teleki-kutatások szempontjából, mert kétségkívül neki köszönhető, hogy ezek a fényképek a kolozsvári Állami Levéltár raktárának dobozaiból életre keltek, amellet könyvével egy olyan korszakban hozta Teleki Samu személyét vissza a köztudatba, amikor Romániában az erdélyi arisztokrácia emlékezetének kiírása és megsemmisítése tervszerűen folyt. Évekkel később az *Afrika Tanulmányok* számára készült beszélgetés alkalmával így emlékezett: „szólt

egy történész barátom, akivel az 1956-os zavargások utáni kirugatásom után együtt dolgoztam az Akadémián, hogy a Kolozsvári Állami Levéltárban ömlesztve és koszosan fényképek vannak, nézzem meg őket. Én rögtön felmentem, hogy megnézzem az anyagot, de a dolog nem volt olyan egyszerű. A levéltárakat ugyanis átvette a Securitate, melynek a vezetője egy Gál nevű tábornok volt Bukarestben. Hogy végül is miért engedélyezték a munkámat, azt nem tudom pontosan, de a lényeg, hogy bejutottam. Felmentem és kihoztak egy ládát, az tele volt trágyás, szalmaszálás képpel. Nem engedték meg, hogy lemossam; egy zsebkendőt vittem, hogy egy kis alkohollal valamennyire letisztíthassam őket. [...] Egyetlen egy alkalommal mehettem be a levéltárba. Akkor készíthettem el a fényképeket, utána azokból kellett dolgoznom. Előtte én még a Höhnel könyvet sem ismertem. Semmit. Bár, ha pontos akarok lenni, akkor kétszer voltam ott. Egyszer csak a dobozt mutatták meg, de a képekhez nem nyúlhattam. Már az is nagy dolog volt, hogy megszereztük az engedélyt” (Régi 2007: 61). Erdélyi munkásságának eredménye az 1977-ben megjelent, *Teleki Samu Afrikában* c. könyv, amelyben amellet, hogy Höhnel könyve alapján megírta a felfedező út krónikáját, 64 darab fényképet is közölt a levéltárban található gyűjteményből. Az általa bemutatott, az 1887–1888-as expedícióról származó fotográfiák sorozata 5 másik képpel egészült ki, amelyek habár a felfedező személyéhez kötődnek, de nem a felfedező út során készültek. Ezekkel együttesen az Erdélyi által publikált képek száma összesen 69-re tehető. (A teljesség kedvéért meg kell még említeni azt a 7 képet, amelyeket Erdélyi Lajos a sáromberki, valamint a görögényszentimrei kastélyokban készített mintegy kiegészítésként a Telekiék képei mellé. Ezek természetesen nem tartoznak a vizsgált fényképek közé.)

Erdélyi Lajos könyvének megjelenése után közel 35 esztendővel felkerestem az Állami Levéltárat, a Teleki expedícióján készült fényképek után kutatva. Az már Erdélyi munkájából kiderült, hogy az itt található képek az expedíció egyetlen fennmaradt kópiái, hiszen kutatása során megtudta, hogy a Höhnel tulajdonában levő képek a második világháború végnapjaiban tűz martalékává váltak (Erdélyi 1977: 70). Így a Kolozsváron található fotókorpusz nemcsak abból a szempontból különleges, hogy az egyetemes fotótörténet egyedi darabjai, hanem a kétéves felfedezőút kizárólagos képi dokumentumai is.

Erdélyi Lajos 1970-es évekbeli kutatásait követően később Borsos Balázs (2006) tett kísérletet a fényképek szerzőségének megállapítására,

amellett a Höhnel könyvében felhasznált illusztrációkkal összevetve téma szerint osztályozta a már ismert fotográfiákat. Elsősorban arra vállalkozott, hogy megállapítsa, mennyi kép készülhetett az út során. Azt feltételezte, hogy Telekiék 80–90 képet készíthettek afrikai útjuk alatt, vagyis nyilvánvalóan jóval többet, mint amennyi Erdélyi révén közlésre került. Feltevését a Höhnel könyvében található illusztrációk számával magyarázta. Levéltári kutatásaim során viszont az Erdélyi Lajos által már közölt 69 fénykép mellett további 65 fényképet találtam, ezek számával a korpusz majdnem duplájára bővült. Összesen 134 fénykép, amelyek különböző minőségben és állapotban maradtak fent. Nyilván az eddigi ismereteink tükrében az még most sem jelenthető ki, hogy ezekkel sikerült teljessé tenni a felfedező úton készült gyűjteményt, további képek lappanghatnak még a levéltár állományában, egyéb mappákba sorolva.

A fellelt fényképkorpuszt három csoportba sorolom, különválasztva az első és a második úton készültet, valamint Teleki Samu személyéhez köthető egyéb fényképeket. Az első csoport az 1887 tavaszától induló, a Rudolf- és Stefánia-tavak vidékéig tartó felfedező úton készült fotográfiák, ezt az utat nevezzük Teleki első útjának, erről összesen 75 fénykép áll rendelkezésre. Ezek számához hozzáadunk még egyet, amely a Höhnel könyvéből ismerős címkép, és amelyen a képalírása szerint *Gróf Teleki és 1888. januárius 16-án elejtett zsákmánya* látható. Ennek eredetijének hollétéről nincs pontos adat, csak Höhnel könyvéből ismerős. Ezzel együtt az első csoportba így összesen 76 fényképet sorolok, és a továbbiakban hozzáadva a levéltári gyűjteményhez, azokkal együtt vizsgálom. Így a fényképek száma összesen 135.

A második csoportba tartoznak az 1889 elején, Európába való visszatérésük előtt szervezett útjuk alkalmával készült fényképek. Zanzibárból Ádenbe érkezve határozta el, hogy újra útra kelnek. Ahogyan Höhnel fogalmazott: „utazó kedvünk azonban még mindig nem volt kielégítve, és bár még erőinket legkevésbé sem nyertük teljesen vissza, eltökéltük, hogy hazatérésünk előtt kirándulást teszünk Hararba, a Soa határán fekvő, ó-etiópiai híres városba” (Höhnel 1892 II: 527). Zeilán (ma Seylac, Szomália) és Dschaldessán (ma Jaldessa, Etiópia) keresztül érkeztek meg Hararig, ami korántsem tekinthető végcéluknak. Szándékuk ugyanis az volt, hogy északról közelítsék meg az első út során feltárt tavak vidékét. Viszont itt érte őket a mayerlingi tragédia, Rudolf trónörökös halálának híre, melynek hallatára nemsokára hazatértek. Ezt a Hararba tett kité-

rőt nevezzük Teleki második útjának. A harmadik csoportba sorolt kevés fénykép között találunk egyaránt a sáromberki kastély parkjában készült, valamint egyéb, Teleki Samu személyéhez köthető fotográfiákat.

Az Erdélyi Lajos könyvében közölt képek vizsgálata alapján kettő esetben kétségek merülnek fel azok tárgyát illetően: az egyik a 32-es sorszámú fénykép, amelyen a *Dönnye Erók környékén táncoló dittók és moránokkal* azonosítja a rajta látható személyeket, míg a levéltárban található példány képaláírásán *Tänzen de Somali*, vagyis „a szomáliak tánca” olvasható. Ez a felvétel inkább a második út során készülhetett, amikor Telekiék Ádenből elindulva Harar felé a szomáli földön keresztül vették az irányt, ezért Erdélyi feltételezésével ellentétben a második csoportba sorolom ezt a képet. A másik fényképet Erdélyi könyvében a 40-es sorszámmal ellátott, *Kikuju fegyverkovácsok között* megnevezéssel találjuk. Helytálló Borsos Balázs véleménye, amely szerint kizárt, hogy Telekiék ezt a felvételt bármelyik, a kikujuk által lakott településen készítették volna, hiszen Höhnel könyvéből és a Teleki Samu naplójából is egyértelműen kiderül, hogy mennyire ellenségeskedve fogadta karavánjukat ez a harcos népcsoport, mi több, három alkalommal összecsapásra is sor került közöttük (Borsos 2006: 89). A nyugodtan a fényképezőgép lenséjébe néző bennszülötteket ábrázoló fotográfia inkább olyan helyen készülhetett, ahol az expedíció hosszabb ideig békében elidőzött, mint például ahogy a Kilimandszáró vidékén tette. Ezt a fényképet a felsorolt feltételezések ellenére az első csoportba sorolom, hiszen mind a Kilimandszáró körüli, mind a kikujuk földjén tett látogatásuk az első út alkalmával volt.

A Teleki-expedíció fényképgyűjteményének előkerült 135 darabja közül eddig 108 képet sikerült beazonosítani, ismeretem szerint az első útról 76, míg a második útról 28 darab van meg. Erdélyi Lajos könyvében összesen 64 került publikálásra (51 az első, illetve 13 darab a második útról), amelyek másik 4, a felfedező utat követő képpel kerültek kiegészítésre. (Itt kell megjegyezni, hogy Erdélyi könyvében található, 66-os sorszámmal ellátott kép, amely címe és leírása szerint: *A tengeren. Közel százesztendősi riportkép a népszerű matrójátékokról az Uránia hajó fedélzetén* nem része a Teleki Samu felfedező útja során készült fényképeknek. Mi több, Erdélyi nem is adja meg a fénykép eredetét és indoklást sem tesz arra, hogy miért sorakoztatta fel a gyűjtemény részeként, ezért az említett felvételt mellőzöm a további vizsgálatok során.)

Fényképezés a Teleki expedíciójának idején

„Manapság a fényképezés a mellett hogy egyszerű, kevés költséggel gyakorolható és könnyen sajátítható el, meg sem bocsátható, tehát most oly könyvet, főleg útleírást kiadni, mely minden pontjában kelleg illusztrálva nincsen. Térjen el a szó néha a tiszta igazságtól, ferdítse el az írón; a kamera soha sem cselekszik hasonlokép, mert az nem tud hazudni” (*Fényképezési Lapok*. 1888. VII. évf. 7. sz. 139.). Figyelemre méltó, hogy e kijelentés pontosan akkor tették, amikor Teleki Samu és karavánja már jó ideje afrikai útján vesz részt. És valóban, ha a Teleki expedícióját megelőző években megjelent híres felfedezők útikönyveit fellapozzuk, láthatjuk, hogy azok mindegyike megfelelt a kor ezen követelményének, hiszen ekkor már gazdagon illusztrált kiadások jelentek meg sorra, emléket állítva a különböző felfedező utaknak. Igaz, hogy eleinte szinte kivétel nélkül csak rajzolt képekkel illusztrálták ezeket a műveket. Habár a francia E. Thiesson már egy 1845-ös mozambiki expedíció fotósorozatát készítette az ott élő emberekről, csak később vált bevett szokássá a fényképezés. Az 1874-es *The last journals of David Livingstone* előszavának soraiban a könyv szerkesztője arról tesz említést, hogy habár a kutatók sohasem voltak művészek, de mégis kellő gyakorlatra tettek szert, hogy kiváló vázlatokat készítsenek, amelyek később nagyszerű alapot nyújtottak a könyvek illusztrációit rajzoló művészek számára (Waller 1874: V–X). Nem sokkal később feltűntek azok a felfedezők és kalandorok, akik már hivatásos fényképész társaságában indultak távoli útjaikra. Ilyen volt Wilhelm Junker is, akinek 1875–1878 közötti közép-afrikai utazásairól adott beszámolójának elkészítésében Richard Buchta osztrák fotográfus működött közre, így kötetében már valódi fényképek is szerepeltek (Borsos 2006: 82). Összességében a technika fejlődésével egyre több kép tűnik fel az útikönyvek – így Höhnel könyvének – lapjain is, ezek nagy része fényképek után készült. Nemsokára elérkezett az idő, amikor a rajzokat végérvényesen felváltották a fényképek, amelyek széles tömegek számára kiadott publikációkban való reprodukálásának sokáig csak műszaki gátak állták útját. Az, hogy sem Höhnel, sem Teleki Samu írásaiban nem találunk a fényképezésre vonatkozó semmilyen fontosabb feljegyzést, arra enged következtetni, hogy ők sem feltétlenül tudományos jelleggel, inkább csak az elért eredmények kiegészítőjeként, valamint igazolására kiválóan használható eszközként tekintettek a fotográfiára. Képeik közül sok pusztán illusztráció céljából készülhetett,

vagy csak egyszerűen emléket állítani egy sikeresebb vadászkalandnak. Habár a kolonializmus idején sorra történt meg a meghódított területeken élő emberek-közösségek fényképezés általi dokumentálása, érzékelhető az a vékony határvonal, amely az ilyen jellegű „alkotásokat”, illetve a Teleki Samuéhoz hasonló felfedező útakon készült képeket elválasztotta egymástól. Hiszen ezek főképp, ahogy a Marita Sturken–Lisa Cartwright szerzőpáros is fogalmazott, „szociológiai információt közvetítenek az egzotikus kultúrákról, de a birodalmi központokban uralkodó kulturális kódkról is: a fekete–fehér, európai–benszüllött, civilizált–primitív kettőségről” (Sturken–Cartwright 2001: 103, idézi: Stompka 2009: 31).

Mindmáig nem sikerült tisztázni, hogy Telekiék milyen eszközökkel készítették fényképeiket az expedíció során. Habár Höhnel könyvében részletesen írt a zanzibári előkészületekről, de listájáról, amelyben tételesen sorolta fel az előkészített 470 tehercsomag fontosabb elemeit, a fegyverek, különböző cseretárgyak, élelmiszerek mellett fényképezőgépről nem ejtett szót. Ezért azt valószínűleg a listája végén „sok más egyéb” megnevezéssel ellátott csomag közé sorolhatta (Höhnel 1892 I: 44–45). Erdélyi Lajos, aki elsősorban mint fényképész közelített Teleki Samu hagyatékához, kiemeli, hogy a gróf személye révén egy új névvel bővült a hazai fotótörténet krónikája. Mire Teleki Samu eldöntötte, hogy afrikai felfedező útra indul, már bárki számára elérhetővé vált az új csoda, a fényképezőgép. „Szathmáry Papp Károly dagerrotypiait, Orbán Balázs nedves-kollodiumos lemezeit már felváltotta a kényelmes, mindenki számára hozzáférhető száraz-eljárás. A fotográfia tömegeket hódít, technikája a legegyszerűbb ember számára is hozzáférhető. Nem kell tudományos érdeklődés, vegyészeti ismeret és nagy adag ügyszeretet ahhoz, hogy valaki egy jól sikerült felvételt készítsen, mondjuk egy hegy tetején. Pénzkérdés az egész” (Erdélyi 1977: 68). Azáltal, hogy a gróf felfedező útja során fényképek is készültek, akarva-akaratlanul, személye bekerült a hazai fotográfia úttörőinek patinás táborába. Ugyanakkor Erdélyi sem vállalkozott arra, hogy beazonosítsa a Telekiék által használt készüléket, csak a találgatások szintjén maradt. Borsos Balázs arra következtetésre jutott, hogy Telekiék felszerelése expedíciójuk során „inkább a régebbi, ám kipróbált típusok közül kerülhetett ki” (Borsos 2006: 82). A hét évfolyamot megélt erdélyi szaklap, a *Fényképészeti Lapok* vegyes híreiben adott jelentést Teleki barátjának, Rudolf főhercegnek egyik kedvenc foglalatosságáról, aki „ha vadászni megy, igen ritkán hagyja otthon fényképező készülékét s ha valami vidék,

tájrészlet megtetszik neki, azonnal lefényképezi. A negatív-képeket a feleséges photographus oda adja bécsi fényképészeknek, kik kidolgozzák s így kerülnek vissza azok a trónörökös nagy gyűjteményébe. A kereskedőknek alkalmuk van a képek sokszorosítására is s a közönség nem is sejtí, hogy a képeket tulajdonképpen a trónörökös készítette. A trónörökös rendkívüli előszeretettel foglalkozik a fényképezéssel s e nyáron az lesz a mulatsága, hogy a parkból lefényképezi gyorsfényképezővel a járókelőket, kik nem is sejtik, hogy mikor van rájuk irányozva a trónörökös szeme!” (*Fényképészeti Lapok*. 1888. VII. évf. 7. sz. 149.) A főherceg társaságában rendszeresen feltűnt a kiváló cseh származású művész, Melka Vince, kinek festményei örökítették meg a Rudolf tiszteletére szervezett vadászatok emlékezetesebb pillanatait (Sas 2009: 6–7). Az már kevésbé valószínű, hogy az ifjú trónörökös maga állt volna a fényképezőgép mögé megörökíteni a számára tetszetős vidékeket, a hajtások helyszíneit. De nem idegen a fényképezés fogalma Rudolf köreiből, ez kiderül az 1888-ban szervezett görgényi vadászatok után a *Kolozsvár* cikkéből, amelyben arról tudósít, hogy a trónörökös „a walesi hereceg részére a görgényvidéki népviseletből fényképeket készítettett, hogy az eredménytelen vadászat legalább ennyiben kárpótolva legyen. Az első fölvételek nem sikerültek s a budapesti fényképész másodszor is lement Görgénybe s új fényképei meglehetősen jól ütöttek ki” (*Kolozsvár*. 1888. II. évf. 298. sz.). Tehát ha nem is sajátkezűleg, de hivatásos fényképész által maga Rudolf is – akárcsak Afrika ismeretlen vidékein utazó barátja – többek között fotográfiai örökséget is hátrahagyott az utókor számára. Ekkor már érzékelhető a fényképészet egyre szélesebb körű térhódítása és jelenléte a hétköznapi életben, ami nem csoda: ez már az oralitás és verbalitás korszakát követő új éra, a vizualitás korszakának kezdete. Hiszen a „fényképek nemcsak információkat, de tudást, érzelmeket és esztétikai értékeket is hordoznak, de ugyanakkor az emberek közötti kommunikációban is egyre nagyobb teret hódítanak” (Stompka 2009: 14).

A képek szerzősége

Erdélyi Lajos kétségbevonja azoknak a népszerű földrajzi közíróknak az unalomig hangoztatott állítását, miszerint Teleki Samu rangjához méltatlannak tartotta volna a firkász szerepét, és ezért mulasztotta el úti beszámolója megírását (Erdélyi 1977: 74). Ebben igaza van, mert an-

nak ellenére, hogy mindezt társára, Ludwig von Höhnelre hagyta, afrikai útja alatt mégis végig naplót vezetett és Zanzibárra való visszatérésük után rögtön megírta a londoni *Times* számára az expedíció két évének legfontosabb eseményeit. Viszont ha az írásra nem is, a fényképezésre mindenképpen egy méltóságán aluli tevékenységként tekintett, legalábbis ez derül ki rögtön útja elején, Ádenből Teleki Ágneshez címzett leveléből: „Höhnel már Zanzibárban van és meg van veszve írt nekem, hogy vett 40 photographiat, azt hiszem vándor photographusnak képzel engem” (Teleki Samu levele Ádenből, 1886. november 16, Kolozsvári Állami Levéltár). Továbbá Höhnel könyvét és Teleki naplóját olvasva kiderül, hogy a gróf elsősorban a vadászatnak kötelezte el magát az út során, azért is, mert a karaván vezetőjeként a nagyszámú sereg élmezőjének feladata is az ő vállára nehezedett. Höhnel volt az, aki a tudományos munkákat és a különböző méréseket végezte, így őt tekinthetjük a legtöbb fénykép szerzőjének is. Könyvében említést tesz Dsuma nevű szolgájáról, aki egy húszéves, nagyon tanulékony fiatal szuahéli volt, és aki gyorsan el is tulajdonította a különböző műszerek használatát, és akire jószívvel bízta gazdája felszereléseit. „Csak röviden ki kellett adnom a parancsot: »pima dsua!« (napot mérni!), vagy »pima milima!« (hegyeket mérni!), vagy pedig »piga pizá!« (fotografálni!) és azután mehettem dolgomra a kijelölt irányban; soha sem kellett tartanom attól, hogy Dsuma valami szükséges dolgot el fog felejtani” (Höhnel 1892 II: 64).

Mivel az expedícióról szerzett ismereteinket szinte kizárólag Höhnel könyvére alapozhatjuk, érdemes számba venni, hányszor és milyen alkalmakkal írt a fényképezésről. A két kötet 12 fejezetét (5, illetve 7 fejezet) olvasva a különböző vidékek, néptörzsek és vadászkalandok leírása mellett összesen kilenc alkalommal találunk fotografálásra tett említést. Mindjárt az elején, tavetai tartózkodásuk idején jegyzi meg, hogy fényképezési szándékuk azonnali riadalmat keltett a bennszülöttek között, ezért a felállított gépet egyszerűen magára hagyták, hogy annak látványát megszokják a helyiek. „Végre tehát nem tehetünk egyebet, mint hogy készülékünket valamely látogatott ponton fölállítottuk, mindent rendbe hoztunk és azután türelmesen vártunk. Az ilyen helyet a bennszülöttek hosszabb ideig kerülték ugyan, de idővel megfedekeztek a dologról és ilyenkor pillanatnyi fölvételekkel meglephették őket. Időközben azonban a készülék gyakran eltolódott vagy a fölvételi lapok sokáig levén a napsugaraknak kitéve, megromlottak és azért későbbben hasznavehetetleneknek bizonyultak”

(Höhnel 1892 I: 151). Ennél könnyebb dolguk volt már a Kilimandzsáro vidékén, ahol maga a szultán kérte fel, hogy örökítsék meg, miután tisztelükre ünnepi viseletébe öltözött. „Miriáli kérésére ötlet és a körülötte csoportban álló birodalmi nagyjait lefényképeztük azután pedig a fejedelmet a házába kísértük, a hol új, rikító vörös kelmékbe burkolt három felesége és leányai, sorban állva, az ebéddel ránk már várakoztak” (Höhnel 1892 I: 259). Ugyanezzel a könnyedséggel készítettek a későbbiekben képeket a maszájokról is: „nehány tánczot kizárólag harcosok, másokat pedig leányok társaságában lejtének. Itt egészen nyugodtan lefotografáltatták magukat és azzal, a mit e közben cselekedtem, semmit sem törődtek” (Höhnel 1892 I: 357). Ami több szempontból is bravúros eredménynek tűnik a maga idejében, az a Kenya-hegy felé tartó útjuk során a kikujuk országában készült fényképek elkészítése. A civilizált világ előtt addig ismeretlen nép harcosai többször is rátámadtak a Teleki által vezetett karavánra, a leírásokból tudjuk, hogy Höhnelt ekkor már súlyos betegen vitték a hordárok, kis híján feladni kényszerült az utazást. Három alkalommal került sor összeütközésre a kikujukkal, ezért folytonos, aggodalommal haladtak azok országán keresztül, folyamatos készenlétben, harcra készen. „Ezen helyzet különösen Teleki grófra nehezedett nagyobb súllyal, mert a gondok nagy terhe csaknem kizárólag rajta nyugodott. Bennem, súlyos betegen, ez idő alatt csak csekély támasztékot talált. Betegségem nagymértékben kimerített, és csak az az egy jó oldala volt, hogy a külső események iránt csaknem teljesen közönyössé tett” (Höhnel 1892 I: 463). Ezeket a sorokat olvasva valószínűsíthető, hogy az itt készült fényképek szerzője egy másik személy, a dizentériában szenvedő Höhnel aligha készítette azokat. Később, a Leikipia-fennsíkra érkezve tesz újabb fotográfiára utaló említést, igaz, ez alkalommal csak szűkszavúan jegyzi meg, hogy a Guaszi Nyiro folyó mentén tett útján „csupán annyi emberrel, a mennyire a műszerek és a fényképező-készülék vitele céljából szükségem volt, útnak indultam és követtem a folyam medrét” (Höhnel 1892 II: 86). A Baringó-tó környékén való időzésük a vadászati élmények miatt maradt emlékezetes, de Höhnelt újra ledöntötte a dizentéria, ezekben a napokban betegen feküdt sátrában. Egyik alkalommal egy kisebb elefántcsorda tévedt táborukba, mire Teleki és emberei kettőt azonnal leterítettek közülük. Höhnel így emlékszik erre: „ez a jelenet, amelyet visszafojtott lélegzettel, közvetlen közelből néztünk végig, rendkívül felizgatott és erre az időre súlyos beteg állapotomat is elfeledtette. Ki is vittem magamat

a hely színére, a zsákmányhoz, hogy ezt megfotografáljam” (Höhnel 1892 II: 160). A karaván ezt követően talán a felfedezésre kerülő tavak vidékére érkezve volt útja során a legnagyobb megpróbáltatásoknak kitéve, hiszen a Rudolf-tó körül a már-már elviselhetetlen hőség, állandó homokviharak, a folyamatos éhség és a víz hiánya is nehezítették napjaikat. Ezzel magyarázható, hogy jóval kevesebb fénykép készült az út ezen szakaszán, ami egyúttal Höhnel könyvéből is kikövetkeztethető, hiszen az erre vonatkozó fejezetében is kevés illusztrációt találunk. Ezután még két alkalommal említi a fényképezést, először Teleki gróf újabb sikeres vadászata kapcsán, szintén valahol a Rudolf-tó környékén: „mindnyájan már hosszabb ideig voltunk az elesett állatok mellett, a gróf őket már meg is mérte, én pedig lefényképeztem. Csaknem az egész karaván ott állott körülöttünk és leste az alkalmat, mikor szabad a zsákmányra rohannia” (Höhnel 1892 II: 269). Végezetül a turkánák vidékén jegyzi fel, amikor az egyik leibonnal (varázsló) kötött vásár után sikerült megörökítenie az amúgy egy cseppet sem félnék alakot: „A kis ajándéknak, amit csereárukban tőlünk kaptott, amint látszik, megörült, midőn pedig én megkértem, maradjon egy kissé csendesen, hogy lefotografálhassam, készségesen állott szolgálatomra. Ez embernek volt mindazok közt, akiket láttunk, a leghosszabb hajzacskója – egész térdcsuklóig ért – és én nagyon sajnálom, hogy fotografiai felvétele a legkevésbé sikerültekhez tartozik” (Höhnel 1892 II: 443).

A felfedező út másik írásos forrása Teleki Samu gróf naplója, amelyben összesen hat alkalommal találunk fényképezésre utaló sorokat. Az első két bejegyzés azonos a Höhnel könyvéből már ismertekkel. Előbb a Kilimandszáró vidékén, Miriáli szultánnál tett látogatásuk kapcsán írja a gróf 1887. április 13-án: „Höhnel [olvashatatlan] lefényképezte Miriáli asszonyait és lányait. Miriáli valóban olyan mint egy külföldi, nem kéreget”, majd 1887. június 13-án a következőt jegyzi fel: „Tegnap két három photographiat csinált Höhnel az egreczier platzon, de ma miután Miriáli a nagyon hosszas Schaurit csinált megmagyarárván mily szerencse érte az országot, kért hogy photographirozzam le mit Höhnel meg is tett.” Teleki naplójában található harmadik feljegyzés azonos a Höhnel könyvében már említett Baringó-tó környéki elefántvadászatot követő eseményekkel, a gróf itt a következőket írta: „1888. január 16. Höhnel photographirozza a 2 elefántot miután most 2szor nézi a karosszékéből perspectivával előbb 800 most 500 lépésről mint lövik az elefántot.” Szintén azonosnak tűnik a Rudolf-tó mellett tett említés a Höhnel könyvében olvasottakkal, amikor

is március 19-ről a következőket írta: „1 lövésre a tó mellett két elefántot láttam utánok mentem és 200 lépésről mindkettőt megsebeztem. Ekkor a tanya előtt elmentek és egy Juniperus faj bokrosba megálltak, hol mindkettőt agyonlöttem, és Höhnel photographirozta őket.” Teleki a naplójában ezután még másik két alkalommal tett említést fényképezésről, ezeket már a Zanzibárba tartó visszaút során írta. Ezt az időszakot Höhnel könyvének utolsó fejezete tárgyalja, ahol egyáltalán nem esik szó fényképezésről. Teleki két egymást követő napon, 1888. augusztus 18-án és 19-én jegyezte fel: „Játszunk a moránokkal Höhnel photographierozza őket, a képeket nagyon szeretik és próbálnak paizsokat rajzolni”, majd „játszunk tovább, meg estve a játék lopással végződik, miután a lajbonáni elment. Egész nap képet néznek és egyszer photographieroztattak miért [olvashatatlan] kapnak, végül táncz.”

Látható, hogy az expedíció főszereplőinek írásaiban viszonylag kevés utalás történik a fényképezésre, Höhnel esetében összesen kilenc, míg Telekinél csupán hat alkalommal, kettejük bejegyzései pedig három esetben ugyanarról az időpontról és eseményről szólnak. Ebből következik, hogy mind Höhnel, mind Teleki csak mint a tudományos munkát kiegészítő elemként tekintett a fényképezésre. De azért, hogy a Kilimandzsáró több ezer méteres magaslataira is magukkal vitték fényképezőgépjüket, minden túlzás nélkül kijelenthető, hogy egyúttal fotótörténelmet írtak. Afrika legmagasabb csúcsát a világon elsőként örökítették meg fényképen. Sajnos, néhány hónappal később, a Kenya-hegy meghódítására tett kísérletük során ugyanez már nem történt meg. Tudjuk, hogy ennek Teleki egyedül vágott neki, hiszen társát, aki ekkor súlyos betegségtől gyötörve feküdt, kénytelen volt nélkülözni. Naplója tanúsága szerint a legnagyobb gondot mégsem ez, hanem a rossz időjárás okozta, a gróf több alkalommal is emiatt panaszkodott: „úgy látszik a Khenián minden nap esik” (1887. október 9.), „...borús az idő és mindegyre esik, embereim nagyon levannak kényszeredve. [...] Estve eső éjjel 3szor eső.” (1887. október 19.) Valószínű, hogy mégsem a zord időjárás, hanem Teleki társának távolmaradása miatt nem készült egyetlen fénykép sem, és ha ezt elfogadjuk, akkor egyúttal megerősítést nyer a fényképekkel kapcsolatos feltevés is, miszerint az expedíció fotográfiáinak készítőjének és szerzőjének Ludwig von Höhnel kell tekinteni.

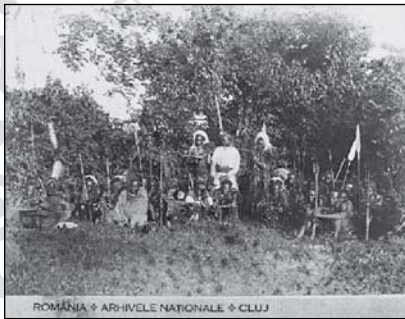
A második útként számontartott, az Ádentől Hararig tartó expedíciónak mindmáig semmilyen írásos dokumentuma nem került elő, pedig jog-

gal feltételezhető, hogy akárcsak az első út során, Höhnel és Teleki Samu gróf is ugyanúgy feljegyezte naplójába annak minden emlékezetesebb pillanatát, történéseit. Ezek hiányában csak az említett fényképek maradtak hírvivőül erről a rövidre sikerült második vállalkozásukról.

A képek felhasználása Höhnel könyvében

A gyűjtemény vizsgálatában és a fényképek azonosításában hatalmas segítséget nyújtanak a Höhnel könyvéből ismert illusztrációk, amelyeket az expedíció során készült fotográfiák alapján rajzoltak meg. Ezenkívül számos fantomrajzot is találunk a két részes kötetben, ezeken főképpen a vadászó Teleki Samut láthatjuk. Höhnel 1892-ben kiadott könyve előbb német, majd magyar és angol nyelven jelent meg. A három kiadás szemrevétele során apró eltérések figyelhetőek meg: az első, német változatban összesen 179 kép és illusztráció, az angolban 180, míg a magyarban 176 található. Mindhárom könyv illusztrációját ugyanazok a képek teszik ki, amelyeket A. Mielichhofer, J. Tsch., valamint A. Greil szignóval jegyzett művészek alkottak. Amíg a német és angol kiadvány képjegyzékében egyenként van feltüntetve a rajzok mellett a szerző neve, addig a magyar kiadásban egyszerűen csak az illusztrációk címét találjuk. A három rajzoló neve mellett a „nach Photograph” illetve az „after a photograph” felirat is olvasható, hol külön, hol a kép címével együtt. Ezért ha abból kiindulva kíséreljük megfejtetni, hogy hány fotográfia készült az expedíció során, csak a találgatásnál maradunk: a „fénykép alapján” + rajzoló neve módszer csak ahhoz a számhoz visz közelebb, hogy a Höhnel-féle könyvben mennyi került felhasználásra az expedíción készült képek közül. De ahogy arról már szó esett, számos olyan fotográfia létezik, amelyeket a könyv számára „nem rajzoltak meg”. Ha számba vesszük, hogy mennyi illusztráció készült valós fénykép alapján, akkor eltérő számot kapunk: a német kiadás szerint 55 kép (plusz 1 a második útról, Hararból), míg az angol kiadás szerint 63 (valamint még 1 darab kép a második útról) készült eredeti fénykép alapján. A három különböző nyelven megjelent kötet illusztrációinak képaláírásait vizsgálva látható, hogy a címük többnyire ugyanaz. A kevés kivétel közé tartozik például a magyar kiadás 237. oldalán található – a Kilimandzsáró környékén készült csoportképből kiemelt (1a) – harcost ábrázoló kép (1b), amelyik alatt a *Dsagga harcos* cím

van megadva. Ugyanez a kép a német kiadás 181. oldalán *Eingeborener von Klein-Arusha*, valamint az angol kiadás 166. oldalán *Native of Little Arusha* címmel jelenik meg. (A levéltárban található eredeti képen a *Kilimandscharo kriegler* felirat olvasható.) Hasonló a helyzet a magyar kiadás 209. oldaláról ismert képpel, amelyen a Telekiék útját álló maszáj harcosok seregével tartó sauri (tárgyalás, ahogy Kelet-Afrika partjain mondják) alkalmával látjuk a grófot. Amíg az angol változat 145. oldalán *War shauri by the brook*, és a német kiadás 157. oldalán *Kriegschauri am Bache* címmel került e kép az olvasók elé, addig a magyar változatban egyszerűen a *Mászái-harcosok* címet kapta. Ezekből az összehasonlításokból kiderül, hogy a magyar változat – amellett, hogy a három kiadvány közül a legkevesebb illusztrációval rendelkezik – képaláírásaiban minimális eltérések vannak az angol illetve német nyelvű könyvekhez képest.

1a

1b

1c

Érdeemes azt is megfigyelni, ahogy Höhnel könyvének rajzoló felhasználták a rendelkezésükre álló „alapanyagot”: a már említett kilimandszári csoportképen (1a) található, első sorban guggoló, valamint a hátsó sorban fehér fejdísszel látható egyént a rajzoló külön-külön más illusztrációkhoz használta fel (1b, 1c). (Az előbb említett esethez hasonlóan a képaláírásban szintén kisebb eltéréssel: a német kiadás 95. oldalán *Krieger von Kilimandscharo*, míg az angol kiadás 180. oldalán *Kilimanjaro warrior*, valamint a magyar kiadás 257. oldalán *Udsaggai harcok* címmel találjuk.)

A tavetai táborban készült két fényképen található személyekből válogatva a rajzoló alkotta meg a wataveta (tavetai) embereket ábrázoló illusztrációját, a hármas csoport (2a) baloldalán, a képből kinéző egyént a

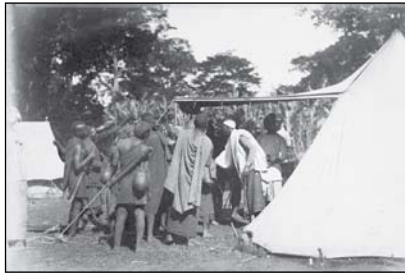
Höhnel és Telekit sátra előtt bámészkodó személyek között találjuk (2b), míg a másik két alakot egy másik fotográfiáról (2c) emelték be a rajzolók.

2a

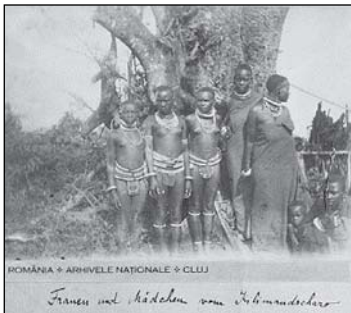

2b

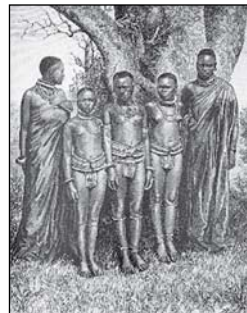

2c

A Miriáli feleségeit és lányait ábrázoló fényképhez (3a) viszonyítva a rajzon kompozíciós korrekktúra fedezhető fel: a képből kifelé tekintő jobboldali asszony nézési irányát már „helyesen” a kép középpontja felé fordította meg a rajzoló, ugyanakkor a mellette álló személyt a túlsó szélre „helyezte el”, valamint az előttük guggoló személyeket nem tudni, milyen megfontolásból, egyszerűen le hagyta az illusztrációról (3b).

3a

3b

Hasonló módon avatkozott be az Afrika-csúcsának bevételére törekvő Teleki Samut a több ezer méter magaslaton felállított sátra mellett ábrázoló képbe is (4a). Az eredeti fotográfián jól látható, hogy a hegytetőt sűrű ködfelhő takarja, ezért egy másik, jobban sikerült fényképről kölcsönözve rajzolta meg a gróf mögött emelkedő Kilimandzsárót (4c).

4a

4b

4c

A kívánt hatás érdekében hasonlóan járt el a kikujuk földjén készült kép esetében is (5a), a Teleki karavánját kísérő és sokszor útját álló seregekről készült rajzhoz két fotográfiát is felhasználva. Míg az elsőről (5b) a közelről látható kikuju harcosokat, addig a másodikról (5c) a pusztadomboldalt kiegészítendő, a háttérben található vegetációt használta fel.

5a

5b

5c

Nagyobb eltérést a könyvben a két kikuju harcos ábrázolásánál találhatunk (6a). Az eredeti fényképhez képest (6b) jól látható, hogy a rajzban felhasznált két egyén kezében levő lándzsákat éles hegyekkel, valamint a fényképen nem létező hatalmas pajzsokkal látta el.

6a

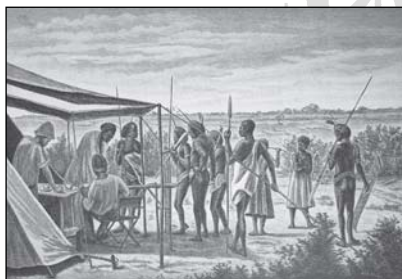

6b

Hasonlóan járt el a rajzoló a II. kötet ötödik fejezetében: a karaván a resiátoknál való tartózkodásának egyik pillanatát megörökítő, a tavetai táborhoz hasonló beállításban készült fényképhez képest (7a) a könyvben látható illusztráció a sátor bejáratába berajzolt személlyel bővül, akit főképp öltözete, valamint szakála segítségével magával Teleki Samuval azonosíthatunk. Hogy személye utólag lett berajzolva, két dologra enged következtetni: vagy maga a gróf készítette a képet, és ezért maradt le róla, vagy pedig egyszerűen nem volt jelen a kép készítésének pillanatában, de Höhnél mégis úgy érezte, hogy nem maradhat le a rajzról az expedíció első számú személye.

7a

7b

A sátort körbeálló benszülöttek száma sem azonos, a könyvben található kép jobb szélén, a pajzsát kezében tartó személy szintén hiányzik az eredeti fotográfián. Meg kell jegyezni, hogy a Höhnél könyvét rajzoló két művész ezzel a fajta beavatkozásával nem változtatott nagy mértékben a képeken, lényegében csak esztétikai korrekciókat végeztek a rajzolás során.

A fényképek tematikai elosztása

A Teleki-expedíció fényképkorpuszának három csoportba való elosztása mellett egy másik fontos szempont szerint két nagy tömbbe, az ismert tartalmú, valamint az azonosításra váró képekbe sorolom. A Höhnel könyvében fellelhető illusztrációk képaláírása mellett az eddig ismert információkat Erdélyi Lajosnak tulajdoníthatjuk, akit 2015 nyarán levélben kerestem fel, arról érdeklődve, milyen kritériumok alapján azonosította a könyvében közölt fényképeket. Válaszában azt írta, hogy mindaz, amit tett, „az útleírás szövegéből kiolvasható feltételezés. Hozzá téve, hogy kétes esetben egy boxmértéközést pontozó bíró elfogultságán is túltettem, Teleki Samu javára.” Meg kell említeni, hogy a levéltárban található, kartonra ragasztott fényképek többségének azonosításában a német nyelvű képaláírás is segítséget nyújt. Ugyanakkor nincs ismeretünk arról, hogy azok kinek a keze nyomát viselik. Tehát minden eddigi ismeretünk a képek tartalmát illetően erre a három forrásra vezethető vissza.

Harmadik szempont, ami alapján a kutatás során fellelt 135 fényképet vizsgálom, az a tematikájuk szerinti elosztásuk. Elsőként a portrékat és a különböző személyeket ábrázoló képeket veszem számba.

8a

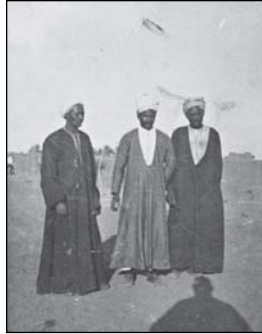
8b

A sor Höhnel könyvének címképével, az Erdélyi Lajos könyvének borítólapjáról ismert és egyben a legismertebb Teleki Samu portréval kezdődik. Ezen a népszerű fényképen a gróf a lábának támasztott puskájával lett megörökítve (8b). A rajzoló ebben az esetben is egy kisebb változtatást

végzett, a lábának támasztott puskáját a gróf kezébe helyezte (8a). Teleki Samu – a *bvana mkubva*, vagyis nagyúr – mellett, a felfedező út második fontos személyét, a *bvana mdogo*-t, vagyis a kisurat ábrázolja a 9a. kép, akit Erdélyi Lajos Ludwig von Höhnellel azonosított.

9a

9b

9c

Látható, hogy a 9b és 9c kép Höhnellel azonos helyszínen készült, sőt az első két fotográfián még a gép mögött álló személy földre vetülő árnyéka is ugyanaz. Miután az első képen maga Höhnel látszik, joggal feltételezhető, hogy ezen fényképek készítője maga Teleki Samu gróf volt. Egyelőre még ismeretlen a két fényképen látható hármast, illetve négyes csoport tagjainak kiléte, ezek azonosításában elsősorban öltözetük nyújthat segítséget.

Az expedíció egy másik személyéről, a 10a képen látható Jumbe Kime-metáról, a Joseph Thomson útleírásaiból jól ismert maszáföldi elefántcsont-kereskedőről készült az a kép, amelyen puskájával kezében két is-

10a

10b

meretlen személy társaságában látható. A könyvhöz készült rajzon Jumbét már csak egyedül látjuk.

A Teleki Samu által – még Zanzibár felé – Ádenben személyi testőrként felbérelt kis szomáli csoport vezérét, a fiatal Dualla Idriszt is megrajzolták Höhnél könyvéhez (11a). Joggal feltételezhető, hogy hasonlóan a Telekit meg Jumbét ábrázoló rajzokhoz, ez is egy fénykép után készült. Ennek eredetije viszont mindmáig nem került elő. Szintén azonosításra vár az a fénykép, melyen egy héttagú csoportot látunk (11b). Szembetűnő, hogy a helyszín azonos a Jumbét kísérőivel ábrázoló képével, ugyanaz a kőből épült ház látható a személyek mögött. Feltehetőleg még Zanzibáron, az expedíció kezdetén készült fotográfiáról van szó. Azonosításukban szintén az öltözetük nyújthat segítséget. Ugyanakkor ez a gyűjteménynek eddig ismert példányai közül a legrosszabb állapotban fennmaradt fénykép.

11a

11b

Teleki Samu a fényképeken

A felfedező út első számú embere összesen 9 képen látható, ebből 3 került rajz formájában Höhnél könyvébe. A már tárgyalt, a Kilimandzsáró magaslatain készült (4a), valamint a sátra előtt ülő gróf portréja (8b) mellett harmadikként a karaván élén vonuló, de sajnos az exponálás pillanatában mozgásban lévő (12a), elmosódott Telekit ábrázoló fényképekről van szó. Továbbá egyik elefántvadászatát követően, a leterített zsákmányok között kísérői társaságában látjuk azon a fényképen (12b), amely csak Höhnél könyvéből ismerős. Eredetije ismeretlen, még nem került elő. A tavetai tá-

borban készült fényképek közül a már említett 2b kép (sátra előtt, a bennszülöttek gyűrűjében) mellett még két másik fotográfián (12c, 12d) azonosítható Teleki Samu gróf személye.

12a

12b

12c

12d

Ezek a tavetai tábori életet megörökítő fényképek még az expedíció korai időszakában készültek, ehhez elég csak a gróf alkatát megfigyelni: amíg ezeken egy kissé elhízott, pocakos embert látunk, addig a 12e és 12f képekről már egy sokkal vékonyabb Teleki néz a fényképezőgép lenséjébe. Höhnel fel is jegyezte: „Azon nehéz hónapok, amelyeken most túléltünk, tette való képességünket meglehetősen kimerítették. Testünk is tudott róla mesélni; így Teleki gróf, aki 108 kilós volt elindulásunkkor, most már csak 64 kilót nyomott” (Höhnel 1892 II: 485).

Összeségében tehát 9 olyan fényképről van tudomásunk, amelyek a felfedező útja során örökítették meg Teleki Samut, ezeken kívül Höhnel könyvéhez még további 32 darab kiváló fantomrajz is készült, amelyek,

12e

12f

mint látni fogjuk, főleg olyan szituációkat ábrázolnak, amikor nehéz lett volna fényképezőgép által megörökíteni a gróft.

Táj- és néprajzi jellegű képek

Az expedíció fényképkorpuszának tematikus beosztása a személy- és portréképek mellett további két – táj- és néprajz – csoportba sorolva folytatódik, megjegyezve, hogy a tájképekkel együtt kezelem a tábori életet különböző vidékeken megörökítő fényképeket is, legyen szó akár a kikujuk országában vagy az Egyenlítő vidékén – a Leikipia-fennsíkon – készült fotográfiákról.

Szintén ide tartoznak az Erdélyi Lajos könyvéből kimaradt képek is, ezek többsége még azonosításra vár, de ezt rossz állapotuk igen megnehezíti. Viszont a korábban már beazonosított képek között felismerhetőek az expedíció útvonalának fontosabb állomásai, megtalálhatóak egyaránt zanzibári, tavetai látványképek, de a Kilimandzsáró vidékéről, valamint a Baringo-tó környékéről származó képek is. Egyben megfigyelhető – akár Höhnél könyvében alkalmazott illusztrációk számán keresztül is – ahogy az expedíció előrehaladásával látványosan csökken a fényképek száma, a felfedezésre kerülő vidékről szinte alig találunk fotográfiát, csak a könyvből ismerünk néhány illusztrációt. Ezek feltehetően szintén fényképek után készült rajzok, egyik ilyen – a Telekiék által felfedezett Rudolf-tavat ábrázoló kép (13a) – eredetije szétszakadva került elő (13b), és éppen a könyvbéli illusztrációnak köszönhetően lehet a megviselt állapotú fotográfiát azonosítani.

13a

13b

Hogy az expedíció előrehaladtával egyre kevesebb számú fénykép készült, annak okait kutatva több magyarázat is felmerül: mire Telekiék az általuk felfedezett tavak vidékére érkeztek, már egy éve úton voltak, ez év leforgása alatt nem volt alkalmuk a fényképezéshez szükséges anyagok utánpótlására. Viszont ha kellő tartalékkal is rendelkeztek volna, főleg a Rudolf-tó környékén megismert időjárási viszontagságok kevésbé kedvezhettek a fényképezésnek. Vörös porfelhő, orkánszerű szél keserítette meg életüket. „A mindent átható por azonban, amely a széllel járt, igazán borzasztó volt. Alig tudtunk lélegzetet venni, esténként mindig vastagon bekötözött fejjel kellett lefeküdnünk, hogy azután reggel vastag por- és homokréteg alatt ébredjünk fel. Fizikai eszközeink és fegyvereink elromlottak vagy legalábbis megbízhatatlanokká váltak” – olvasható az útleírásban (Höhnél 1892 II: 182). Amellett Telekiéknek a vízhiánnyal is komolyan meg kellett küzdeniük, az expedíció mindennapos élelmezése is nagy kihívás elé állította őket, tehát ezek ismeretében joggal feltételezhető, hogy a mindennapos túlélési gondok jelentették a prioritást, minden egyéb tevékenységet háttérbe szorítva.

Amennyiben elfogadjuk azt a feltevést, miszerint a fényképek szerzője többnyire maga Ludwig von Höhnél volt, akkor azzal is számolnunk kell, hogy az expedíció során több alkalommal is különböző betegségek akadályozták ebben a tevékenységében. Az osztrák Höhnél már fél évvel elindulásuk után, a kiküjük országába érve súlyos dizentériában szenvedett. Később újra eluralkodott rajta a kór, a Baringó-tó vidékén töltött időszakáról a következőket jegyezte fel: „rajtam a dizentéria megint hevesen kitört, ami annyira elgyöngített, hogy a Guasszo Nyuki mellett levő tanya-
nyához alig bírtam eljutni; amint pedig ott voltam, azonnal le kellett fe-

küdnöm. Hosszú, súlyos betegség korszaka kezdődött meg ezzel” (Höhnel 1892 II: 152).

14a

14b

14c

14d

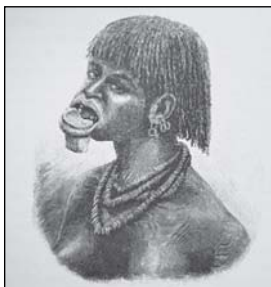
14e

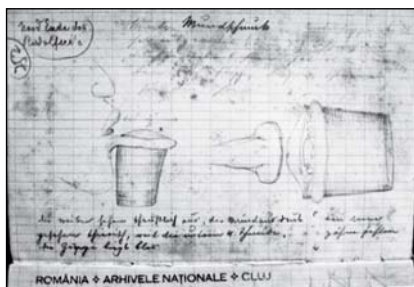
14f

A néprajzi képek sorában találhatóak azok a rajzok (14a, 14c, 14e), amelyek a kevésbé sikerült fényképek alapján készülhettek. Erről maga Höhnel is említést tett, miszerint a felfedező út vége felé, a turkánák, szukok és resiátok vidékén történő tartozódásuk során a különböző személyekről készült képeik minőségükben sajnos alulmaradtak a korábban készültekkel szemben (Höhnel 1892 II: 443). Ezeknek az illusztrációknak a szerzője a szignó alapján a már korábban említett A. Mielichhofer nevű művész. A három turkána, egy szuk és egy resiát személyt ábrázoló rajzok érdekessége, hogy mire Höhnel könyvébe kerültek, egy kisebb cenzúrán estek át: a benszülött asszonyok meztelen keblét rárajzolt ruhadarabokkal takarták el (14b, 14d, 14f).

Arról már David Livingstone kapcsán szó esett, hogy a kor felfedezői kellő gyakorlatra tettek szert, hogy útjaik során egyre jobb vázlatokat készítsenek, amelyeket később kiváló anyagként használhattak fel a könyveiket illusztráló művészek. Ha ez így teljesen nem is igaz Ludwig von Höhnel esetében, jegyzetfüzeteit fellapozva mégis a könyvéből ismert rajzok vázlatai köszönnek vissza. Ilyen pl. a buma nő portréja (15a), melynek vázlatát fel lehet ismerni notesze lapjain (15b). Amellett különböző növényfajok, vagy a különböző népcsoportoktól gyűjtött szerszámok, fegyverek és ékszerek vázlatát is megtaláljuk az osztrák utazó jegyzetei között. Ezek szintén ismerősek lehetnek könyvének olvasói számára.

15a

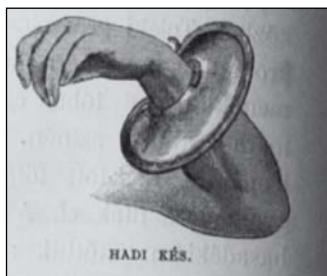

15b

Az expedíció során gyűjtött tárgyak is sok esetben tekinthetőek az illusztrációk forrásainak, a Nemzeti Múzeum számára ajándékozott közel négyszáz tárgy közül a különböző népcsoportok leírásánál Höhnel könyve többet is bemutat (16a, 16b).

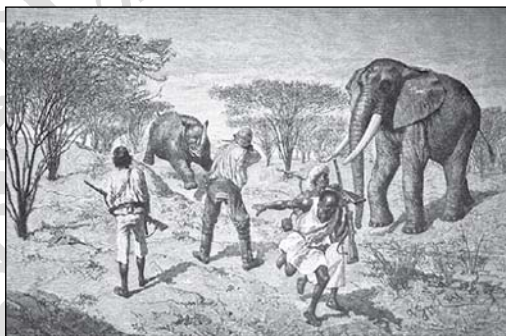

16a

16b

Teleki Samu felfedező útja képi hagyatékának tárgyalása során nem maradhat ki a felsorolásból az a számos kitűnően megrajzolt fantáziarajz, amelyeket szintén Ludwig von Höhneltől készített a három rajzoló. Ezekon tökéletesen megidézik a karaván mindennapjait, azokat a helyzeteket és szituációkat, amelyeket különböző okokból nem sikerült, vagy pusztán lehetetlen volt megörökíteni fényképezőgéppel. Az expedíció első számú emberét, Teleki Samut összesen 32 ilyen rajzon látjuk, többségében vadász- vagy csatajelenetek során, máskor a művészek csupán a gróf „vezéri” szerepét emelik ki. Olyan rajz is található, amelyen Teleki az útjukat elálló bennszülöttekkel egyezkedik, vagy amely a karaván tagjait vezet át különféle akadályokon; de szintén megrajzolták a bátor Telekit, ahogy habozás nélkül leteríti a csapatára törő vadakat, de ugyanúgy az expedíció élére áll az ellenséges bennszülöttek seregének támadásakor is (17a, 17b, 17c).

17a

17b

17c

Ezek a fantáziarajzok, ha nem is rendelkeznek a fényképek abszolút hitelességével, mégis azokkal együttesen egy tágabb, részleteiben gazdagabb képet nyújtanak a karaván életéről és mindennapjairól, ezért legalább olyan fontos részei az expedíció képi hagyatékának, mint a vizsgált 135 fotográfia.

Teleki Samu első számú szenvedélyének, a vadászatnak állítanak emléket azok a fényképek, amelyeken a felfedező út során elejtett vadakat örökítették meg. Olykor maga a gróf is szívesen pózolt az elejtett zsákmányok társaságában egy-egy fénykép kedvéért. Így nem meglepő, hogy a különböző trófeákat szintén megtaláljuk a gyűjtemény képein, ezek rajzolt formában már ismerősek Höhnél könyvéből.

A második út fényképeinek külön tárgyalására ebben a dolgozatban nem került sor. Ugyanakkor – annak ellenére is, hogy az első úthoz képest ezek már nem Afrika ismeretlen vidékein készültek – kiemelendő a szerepük, mert az utókor számára a kevés korabeli újságcikk mellett, egyedüli hírvivői Teleki Samuék második vállalkozásnak. Höhnél könyvének végén tett említéstől eltekintve („étvágyuk nem lévén kielégítve, újabb útra szánják el magukat”), csak annyit tudunk, hogy céljuk volt északról is megközelíteni az általuk felfedezett tavak vidékét. Eddig még nem sikerült tudomást szerezni bármilyen, erről az útról fennmaradt levélről, naplóról (Teleki Samu naplójának utolsó bejegyzése 1888. október 3-ra esik, az első útról való visszatérésük idejére), ezért kizárólag ezt a 28 fényképet tartjuk az út hiteles dokumentumának. Ezek levéltárban őrzött képaláírásaiból áll össze útvonala, amely a korábban már említett Aden – Zeila – Dschaldessa – Harar városokon keresztül vezetett. Köztük, az első úton készült társaikhoz hasonlóan, egyaránt találunk tájképeket és néprajzi jellegű fotográfiákat is. Annak ellenére, hogy az utazók a mayerlingi tragédia hírére hazatértek, kettejük kapcsolata ezután sem szűnt meg. Ahogy az a korabeli sajtóból is kiderül, Höhnél később még többször felkereste Teleki Samu gróftot sáromberki otthonában. Ilyenkor, ha úgy adódott, még le is fényképezték egymást. Egy ilyen fotográfia került elő az *e-bay* internetes áruház oldaláról, amelyen Ludwig Höhnél látható felesége társaságában Teleki Samu sáromberki kastélyának udvarán (a kép hátlapján ceruzával az alábbi írták: *Ludwig n. [olvashatatlan] in Saromberke von Samu Teleki fotografiert.*) Ezzel érünk el az utolsó, „egyéb képekként” megnevezett csoporthoz. Számos fotográfia és rajz található még, amelyek ha nem is közvetlenül a felfedező út so-

rán készültek, de magát Telekit vagy társát, Höhnelt ábrázolják az expedíciót követő években. Ezeket megtaláljuk mind a kor sajtójában, például a *Vasárnapi Újság*ban megjelent rajz (*Vasárnapi Újság* 1889. XXXVI. évf. 35. sz. 560), amelyen Teleki grófot bennszülött szolgája társaságában látjuk, vagy *A Hét* címlapja (*A Hét* 1890. I. évf. 2. sz.), amelyen a pipázó gróf egyiptomi tartózkodása alkalmával lett megörökítve, mind különböző személyek magántulajdonában is (lásd internetes aukciók vagy egyéb kereskedéseken keresztül felbukkanó fényképek, melyekről feltűnésükig nincs tudomásunk). Szintén a levéltári gyűjteményből előkerült képek egyikén Teleki Samut látjuk kutyái társaságában a sáromberki kastélyának parkjában, egy másik kép pedig valószínűleg egyiptomi tartózkodása során örökítette meg a mindmáig ismeretlen személyek társaságában a grófot.

Következtetés

A Teleki Samu által vezetett expedíció fontos fejezetét jelenti az Afrika-kutatásoknak, és mint ilyen, a néprajzi és földrajzi téren elért eredményei mellett a fényképezés történelmében is jelentős nyomot hagyott. Fennmaradt gyűjteménye egyben az egyetemes fotótörténelem kiemelkedő része számos egyedi példányával. A képek által betekintést nyerünk a kor fotografálási szokásaiba, azonkívül a Teleki úttjáról fennmaradt dokumentumok sorát is bővítik.

A gyűjteményt alkotó képek minőségükben sem maradnak alul a más kutatók által, hasonló utazások alkalmával készített fényképekkel szemben, csupán a Teleki úttján készült példányok bemutatásának helyét volna fontos megtalálni, hiszen Gillian Rose-t idézve „ugyanannak a képnek más a jelentősége egy múzeumban és egy padláson” (Gillian 2001: 95, idézi Stompka 2009: 17). Erdélyi Lajos könyvében technikai korlátok szabtak határt a közölt képek tökéletes reprodukciójához, jelenlegi tárolási helyükön pedig néhány példány továbbra is piszkosan, sárosan áll. További fontos szempont, hogy a képek felhasználása során milyen funkciót rendelünk számukra? Napjainkban másképp történik a befogadása egy – a leterített zsákmányok mellett pózoló vadászt ábrázoló – képnek, mint Teleki Samu idejében. Negatív érzelmeket kelt a leölt vadak társaságában látható személy, és a ma embere képtelen ezekre „természeti műemlékek-

ként” tekinteni, holott ezek egy visszahozhatatlan állapotot rögzítettek a jelen számára.

A kolozsvári levéltárban 252-es sorszámmal jegyzett *Fond familial Teleki de Dumbrăvioara* (Sáromberki Teleki család gyűjtemény) 993–997-es leltári számmal iktatott mappáiban *Fotografii din Africa* (Fényképek Afrikából) címmel őrzött kollekciónak korántsem tekinthető teljesnek, hiszen nem ismert, hogy összesen hány fotográfia készült a felfedező út során, valamint hogy azok közül mennyi élte túl a történelem viharait. Vannak olyan fényképek is, amelyeket Erdélyi Lajos könyvéből ismerünk, tehát kutatása idején még megvoltak, viszont ma már nem találhatóak meg. Ezek, valamint egyéb ismeretlen képek esetleges feltűnése a jövőben nem kizárt, hiszen további példányok lappanghatnak vagy keveredhettek más gyűjteményekbe. Nem tudunk arról, hogy hazatérésük után Höhnél könyvének illusztrálása mellett más módon is felhasználták volna a gyűjteményt, vagyis ezek a fényképek soha sem kerültek publikálásra. Ebből következik, hogy Telekiék kiemelt szerepet nem szántak az expedíció során készült képeknek, azokra inkább mint a tudományos munkák kiegészítőire tekintettek. Szintén ezzel magyarázható, hogy az expedíciót követő évtizedekben a különböző szerzők tollából napvilágot látott monográfiákat (például Cholnoky Béla: *Gróf Teleki Sámuel útja Kelet-Afrikában* vagy dr. Bendefy-Benda László: *Magyar utazók Afrikában*) a Höhnél könyvében található rajzokkal és az egyéb kutatók útleírásaikból átvett képekkel illusztrálták. Mindez csak Erdélyi Lajos 1977-es könyve után változott meg, amelynek köszönhetően a gyűjtemény egy része újra „életre kelt”. Teleki és Höhnél fényképeit tekinthetjük egyúttal „dokumentumfotóknak” is, hiszen ezek valamelyest tükrözik az 1800-as évek végi Kelet-Afrikájának egyes vidékeit, embereit szokásaikkal együtt, nem utolsósorban az expedíció számos résztvevőjét is, így dokumentálva a magyar földrajzi felfedezések egyik legfontosabbikát a jövő számára.

Irodalom

BENDEFY-BENDA László, Dr.

1934 *Magyar utazók Afrikában*. A Magyar Etiópiai Expedíció Országos Bizottságának kiadása, Budapest

BORSOS Balázs

2006 Tájképek, életképek, néprajzi dokumentumok. A Teleki-expedíció fényképeiről. In: Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarósy István (szerk.): *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon–ELTE-BTK Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 80–93.

CHOLNOKY Béla

é.n. *Gróf Teleki Sámuel útja Kelet-Afrikában*. Franklin-Társulat, Budapest

ERDÉLYI Lajos

1977 *Teleki Samu Afrikában*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

HERBERT L., Aldrich (Közli: Szilágyi Károly)

1888 Fényképezés az artikus tengeren. *Fényképészeti Lapok* VIII. (7) 139–142.

HÖHNEL, Ludwig Ritter Von

1892 *A Rudolf és Stefánia tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban*. Ráth Mór, Budapest

KOTRBA, Franz dr.

2008 *William Astor Chanler (1867–1934) und Ludwig von Höhnel (1852–1942) und Afrika*. (Diplomarbeit) Universität Wien, Wien

RÉGI Tamás

2007 Csiszolatlan gyémántok. Régi Tamás interjúja Erdélyi Lajos fotótörténész-fotóművésszel. *Afrika Tanulmányok*. I. (3) 56–61.

SAS Péter

2009 *Melka Vince*. Művelődés, Kolozsvár

STOMPKA, Piotr

2009 *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs

WALLER, Horace

1874 *The last journals of David Livingstone in Central Africa, from 1865 to his death: continued by a narrative of his last moments and sufferings, obtained from his faithful servants, Chuma and Susi*. J. Murray, London <https://archive.org/details/lastjournalsofdaoilivi> (letöltés ideje: 2014. 12. 20.)

XANTUS János

1889 Gróf Teleki Samu gyűjtemény. *Nemzet* VIII. 197. (2474) 1.

Teleki Samu Teleki Ágneshez 1886. nov. 16-án írott leveléből. Arhivele Naționale, Filiala Cluj. 1167. Fond Familial Teleki de Dumbrăvioara 1574–1943.

(n.n.)

1888 A trónörökös mint fényképész. *Fényképészeti Lapok* VIII. (7) 149.

1888 Görgényi fényképek. *Kolozsvár* II. (298)

1890 Könyvészet: Ludwig Ritter von Höhnel: Bergprofil. Sammlung während Graf S. Teleki's Afrika expedition 1887–8. Als Manuscript gedruckt im k. und k. Mi fit. Geogr. Institut in Wien *Földrajzi Közlemények* XVII. 498–500.

Patrimoniul de fotografii al expediției din Africa de Est a contelui Teleki Samuel

Colecția etnografică formată din aproape 400 de obiecte, strânse în urma expediției organizate între anii 1887–1888 de către aristocratul transilvănean Teleki Samuel în Africa de Est, i se aduce o completare valoroasă alcătuită dintr-o serie de fotografii realizate pe parcursul acestei aventuri. Fotografiele au fost în primejdie de dispariție în urma distrugerilor masive de la finalul celui de-al II-lea Război Mondial. Majoritatea fotografiilor păstrate au fost publicate de către Erdélyi Lajos în anul 1977, restul rămân uitate în diferite fonduri ale arhivelor și bibliotecilor, în așteptarea redescoperirii.

Count Teleki Samuel's Photographs of East Africa

Between 1887 and 1888 the Transylvanian aristocrat, count Teleki Samuel, acquired a large collection of ethnographic objects (almost 400 items) during his trip to East Africa. In addition to this, the count also had a valuable collection of photographs taken during the same adventure. These photographs almost disappeared in the wake of the massive destructions following World War II. The majority of those remaining were published by Erdélyi Lajos in 1977, but some others have been forgotten in various libraries and archives, awaiting their re-discovery.

Deák Ferenc Loránd

A népi élet töredékei Kosztándi B. Katalin képein

„...a műalkotással igazságot tapasztalunk...”¹

Dolgozatomban Kosztándi B. Katalin művészetének bemutatásához rendek hozzá elemzési szempontokat. Törekvésem töredékes voltát elismerem. A képek néprajzi motívumrétegének feltárásával a művész magas esztétikai értékkel bíró képzőművészeti világához szeretnék közelíteni. Erdélyi alkotóművészetének így néprajzi értékű motívumvilágát emelem ki, felismerve, hogy a tradíció a műalkotás képsorozataként is hiteles és egyéni vizuális világot tud teremteni. Ebben az életműben látszólag a nagyobb váltások elmaradnak, de figyelmesebb képelemzéssel láthatóvá válnak rezignáltan visszafogott kisebb átalakulások, amelyek a művész alkotáslélektanának folyamatára jelzesszerűen mutatnak rá.

Az erdélyi falu, Nyikómalomfalva,² hagyományos normarendszerébe beleszületett alkotó képzőművésszé válásának folyamatában, életkörülményei más székelyföldi tájegység kisvárosi közegében, Kézdivásárhelyen³ is a „régí falu” rendjét hívják elő és teremtik újra. Az archaikusabb témavilág szilárd kötődést jelöl egy megalkudni nem tudó és nem akaró értelmiségi ember transzilvanista elkötelezettségében. A motívumok variációi az ismétlés által nyomatékosító és megerősítő funkciót kapnak. A befogadó számára csak mögöttes tartalom a motívumok konkrét térbeli, időbeli realitása. Így a néző a befogadásban az alkotás szépségélményét és a kép igazságtapasztalatának felkínált személyes képolvását élí meg. A motívumok kikísérletezett technikai tudás szintézisében válnak egyéni stílusjegyekké, és alkotnak mással össze nem téveszthető, karakteres életművet.

¹ Gadamer 2003: 26.

² A Nagy-Küküllőbe ömlő Nyikó patak mentén, Székelyudvarhelytől észak-nyugatra, Hargita megyében fekszik, közigazgatásilag Farkaslakához tartozik. Lakossága 1992-ben 733 fő volt (*Magyar Nagylexikon* XIII. [2001]: 905).

³ A Feketeügy folyótól nyugatra, a Torja patak mellett, Kovászna megyében fekszik, lakossága 1992-ben 21 304 fő (*Magyar Nagylexikon* X. [2000]: 863).

Főbb elemzési szempontjaim: a pályakép alakulása egy falusi közegből származó képzőművész életében; paraszti kultúra és családmodell, szocialista–realista művészeti közeg és függetlenedő egyéni világkép; intézmény- és közösségépítő tanárszerep; a népi motívumok mint néprajzi és közösségi értékek megőrkítő védelme egy leértékelő társadalmi folyamatban; a falusi élet képei és a transzilvanista táj humánuma Kosztánci B. Katalin művészetében; művészetének recenziótörténete és reprezentációja.

Pályakép

A pályakép epizódjai az erdélyi társadalom emberöltőnyi távlatába adnak szinkrón betekintést, így a mozaikszerű történések sajátos erdélyi sorsot körvonalaznak. Kosztánci B. Katalin 1935-ben született Varságon. A család az édesapa néptanító hivatását követve Farkaslakára költözik. Az édesapa II. világháborúban való kötelező katonai szolgálata miatt édesanyja két leánygyerekével Malomfalvára tér haza. A család 1947-ben szembesül az apa halálhírével.⁴ Az udvarhelyi vonatállomás mint a frontról hazaérkező katonák várásának szimbolikus tere, jelentős személyes élmény. Egyes képein ennek emléke jelenik meg mint leképezett mögöttes tartalom (*Gyász, szén*, 1985). A gyászorba szerveződő asszonyok közössége egy sérült világrenddel való szembenállást sugall.

Nővérével⁵ (Irma Budapesten az erdélyi tanító néni, aki táncsoprotot is vezetett) az Udvarhelyi Tanítóképzőben összevont évfolyamon osztálytársként tanul. A középiskolai éveket kiegészítő kulturális hatások: KALOT Mozgalom, Haáz Rezső és Verestőy Árpád tanárok hatása, az iskola házi múzeumának néprajzi gyűjteménye, az Ipó László műkedvelő szervezte képzőművészeti kiállítások.

A kolozsvári Ion Andreescu Képzőművészeti Egyetem felvételijének felidézett emlékképei: állampolgári vizsga (dr. Dobos Ferenc udvarhelyi történelemtanár felkészítő szerepe jelentős), kompozíció (cséplés: régi traktor, polyvahordás és cséplőgépetetés). A rajztudás felmérésekor szabadon választott téma az életmű ismeretében visszaigazolja, hogy az otthonról hozott életformától nagyvárosi közegben sem akar elszakadni, az életta-

⁴ Ukrajna, Korosztén, 1945. III. 22.

⁵ Testvére egy tanévig Máréfalván tanítónő. Látogatások alkalmával rajzokat készít a helyi épített örökségről.

paszlatat egy biztos szellemi kontextust ad.⁶ Az intézmény szellemiségét⁷ felidéző emlékképek: a huszonnégy fős évfolyam fele magyar, művelt, két-nyelvű művésztanárok jelenléte. Meghatározó számára Teodor Harşia képzőművész tanár képi világa. A szürke tónusok és színek visszafogottságában lelki hasonlóságot fedezhetünk fel a két életműben. Emlékezetes az I. évfolyamról megismert Benczédi Sándor szobrásztanár népi agyaggyúrásra épülő spontán karakterteremtő alkotókészsége. Részt vesz az 1956-os forradalommal azonosuló diákok Mátyás király szülőházának lovagtermében megtartott rendezvényén. Hat évtized távlatából is az erdélyi értelmiségi élet sorstragédiájaként értelmezi az esemény aktív részvevőinek megtört életútjait. Miklóssy Gábor professzor – bevádolt diákjainak érdekében – bátor kiállítását és határozott véleményalkotását hiteles példaként idézi fel.

1955-től Kosztándi Jenő festőművész felesége, 1957-től rajztanár Kézdivásárhelyen.⁸ A temesvári tanári kinevezést nem fogadja el, így a kezdő tanári években katedrakiegészítést kap más tantárgyakból. 1971-ben férjével megszervezik a rajztagozatot a Nagy Mózes Elméleti Líceumban. Erdélyi képzőművészeti iskolák, művésztanárok a képzőművészeti kultúra közvetítését vállalják, amely eredményességének visszaigazolását a képzőművészé váló tanítványok adják (pl. Marosvásárhely és Csíkszereda).

Kosztándi B. Katalin pályáján az 1960-as években a népművelő szerepkör dominál: írásos kör (Sepsiszentgyörgyi Népművészeti Kör fiókjá, var-

⁶ „Az 1950-es években a származás exponálása vagy elhallgatása általános gyakorlattá vált” (Keszeg 2011: 18).

⁷ „A kolozsvári alapítás erdélyi színezetét latens módon mindvégig megőrizte. ...Több nemzedék őrizte és őrzi emlékezetében Miklóssy Gábor diktatórikusan szigorú, de nagy tudású korrektúráit, a kolorizmus és szerkesztés lényegére rávezető útmutatásait, vagy Kádár Tibor nyitottságát, aki a dogmatizmus legszorongatóbb éveit alatti is módott talált a szabadabb tájékoztatásra. Az 1956-os magyar forradalom erdélyi retorziója mért újabb csapást az intézményre. Több diákjukat (Balázs Imre, Tirnovan Ari-Vid, Páll Lajos) börtönbüntetésre ítélték vagy kizárták. Aurel Ciupe rektori működése után (1950–1955) a teljesen más szellemű, sovinszta beállítottságú Daniel Popescu került az intézmény élére (1955–1972)” (Murádin 2011: 288).

⁸ „Az 1960-as évektől Csíkszereda is megerősödött, nemzeti gondolkodású, izmos alkotógárda – Márton Árpád, Gaál András, Vincefi Sándor – telepedett le itt. Sepsiszentgyörgy a Szászföld, Brassó szomszédságában nyitottabbnak számított, és Bukarest is alig kétszáz kilométerre esett tőle. Mindez érződött a városnak az átlagosnál modernebb szellemiségén. Főleg grafikusokból verődött össze egy országos viszonylatban is jelentős csapat – Plugor Sándor, Baász Imre, Bocz Borbála, Hideg Margit, Hervay Katalin –, de voltak festők, szobrászok, keramikusok is: Vinczeffy László, Kiss Béla, Tornay Endre, Petrovics István, Csutak Magda, Útő Gusztáv. Kézdivásárhelyen is többen letelepedtek – Kosztándi Jenő, Kosztándi B. Katalin, Sárosi Csaba, Vetrő András –, a még inkább vidéknek számító Kovásznán pedig Gazdáné Olosz Ella” (Gazda 2015: 144).

rottas öltésfajták), művészettörténeti előadássorozat a művelődési házban (Vigadó). 1976-tól vesz részt aktívan kiállításokon, majd saját stílusjegyekkel rendelkező és töretlen művészpályát épít fel. Kézdivásárhely főterén 2010-ben – volt diákja, Hegedűs Ferenc magánvállalkozó támogatásával – megnyitják a férjével közös, saját állandó galériájukat, a Kosztándi Galériát. 2014-ben a művésznőt Áder János magyar köztársasági elnök a Magyar Arany Érdemkeresztjellel tüntette ki.

A szocialista-realista művészeti közeg és a függetlenedő egyéni világkép

Kosztándi B. Katalin képzőművészete az 1950-es évek kolozsvári egyetemének szellemiségében egy Nagybánya utáni posztimpreszionista és realista ábrázolást ötvöző képzőművészeti formanyelven indult. Vezető technika a nagy ecsetvonásokkal dolgozó és fény–árnyék kontrasztokra épülő olajkép. Életművének e korai alkotásait az utóbbi évtizedben mutatták be és illesztették vissza szervesen egy szintézist teremtő folyamatba.

A kor hivatalos elváráshorizontjában az alkotás megítélésében felértékelődött a szocialista–realista embereszmény ideologikus felmutatása. Gadamer német esztéta nézőpontjával támasztom alá megállapításomat, miszerint a kor elvárásainak megfelelő értékrend valójában álértékrend volt. „Mert amikor egy kultúrtársadalom elveszíti vallási hagyományait, rögtön többet vár el a művésztől, mint ami a művészet szempontját követő esztétikai tudatnak megfelelne” (Gadamer 2003: 119).

Kosztándi B. Katalin pályakezdő képzőművészként a paraszti életkép ábrázolását választja. Nyikómalomfalvi falusi életképeinek korai változata a kollektivizálás kezdeti szakaszának társas gazdálkodását felidéző zánerképe (*Hazafelé*, olaj, 1957), amely a helyi társadalom jól szervezett közösségi életének leképezése. Helyi rituális mozzanatot idéz a kép: a postás dobbal gyülekezőt hív össze a falu központjában lévő kultúrház előtti tere, ahol a társulás és később a kollektivizálás munkálataiban részt vevők az elvégzendő feladatok leosztását veszik tudomásul.⁹ Ebből a falusi kon-

⁹ Az alkotó szerint az élmény azt a közösségen belüli belső feszültséget is felidézi, hogy „a közös munkában résztvevők nem egy tempóban bírták a munkát, később ezért kimérték a porciót.” A kép keletkezésének idején egy kiváló agrármérnök irányította a helyi kollektív gazdaságot.

textusból a kép a néző felé táguló utcaképen felnagyított parasztfigurákat emeli ki, akik fölé a kaszák és gereblyék üzenetértékű eszköztára emelkedik. A felvillanó encián kép házrészletek és dombokkal összeolvadó boglyák utalásszerű háttérelmként vannak jelen egy erőteljes, ember uralta képmezővel szemben. A szalmakalapok által uniformizált parasztfigurákonok tekintete a zárt paraszti világ változás előtti várakozását jelölik. A kép a közelmúltban került elő az alkotó műterméből, majd elvégezték rajta a kiállításához szükséges restaurálást.

A korai évek kiemelt darabja a *Válaszúton* (olaj, 1957). A kép a népi életképek eddigi néprajzi dokumentálásához képest szintézist teremtő mű. A kép egyértelmű elutasítása a szocialista realizmus által kínált sémáknak.¹⁰ A döntésen vívódó család fő fölé tornyosuló árnyék és a kilengő órainga a hagyományos paraszti értékrend elvesztését vetíti előre.¹¹ Az életképben kihangsúlyozott szimbolikus idő sorsfordító jelene a paraszti világ kollektív értékvesztésének vízióját mutatja. Az előtanulmány változatában a kétalakos változat kisebb terjedelemben és nagyobb ecsetvonásokkal oldja a feszültséget. A kép fogadtatástörténete tanulságos. Keletkezéskor a tartományi kiállításról kizsúrízték, viszont 2013-ban Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeumban megrendezett *Szocrelatív (Erdélyi magyar művészet 1945–1965 között)* kiállításon a kor emblematikus műalkotásaként nyert bemutatást. A korai fogadtatás, valamint a tanárszerep betöltése másfél évtizedes kihagyást okozott az alkotói pályán. Így a szocialista realista ábrázolásmódra tudatos hallgatással válaszolt. Hogy konkrétan mit is jelentett a torz elvárások láncolatában élni az 1950–60-as években, azt a korabeli napilapok recenziói és az azokra épülő későbbi tanulmányok emelik ki a legszemléletesebben. Két, közelmúltban született tanulmányrészletet emelek ki és állítom illusztrációként párhuzamba korabeli újságcik-

¹⁰ A szocreál „jellemzői közé tartozott a 'kötelező boldogság' paradoxonában meghatározható áloptimizmus, a személyi kultusz kiszolgálása, a realista festészet hagyományaira visszavezethető elbeszélő tartalom és közérthetőség, az építőmunka heroizálása, a munkás–paraszt szövetséget szimbolizáló jelenetek és ebben a típusalkotás, az osztályellenség karikatúrisztikus leleplezése, a történelmi pillanatok hamis, idealisztikus megjelenítése” (Murádin 2011: 279).

¹¹ Márton Árpád 75 éves születésnap kiállításán 2015-ben a Csíki Székely Múzeumban a *Parasztbánat* (1968) az alkotó életművére jellemző képiséggel Kosztándi B. Katalin képéhez hasonló kompozícióban mutatja be a paraszti életforma értékvesztésege fölött érzett sorstragédiát.

kekkel.¹² A rendszer a falu- és a parasztábrázolástól egy új embertípus fejlődéstörténetét várja el. „A művészet nem lehetett öncélú, mivel boldognak kellett mutatni–hazudni az egészében boldogtalan társadalmat. Aki nem volt hajlandó ezt tenni, azt kiszorították a művészeti közéletből. A megyei kiállítások előtt a pártideológusok »szakbizottsága« járta végig a műtermet, és előzetes képet alkotva az illető művész munkájáról, »alkotó módon« beleszólt a művek végleges formájába.”¹³ „Az élő művészeti mozgalmakat mellőző, az ötvenes évek végére immár teljes szerepzarba fulladt és minden művészeti ágra kiterjedő alkotói eszmény kialakulásához nagyban hozzájárult az akkori, teljességében ellenőrzött, diktatórikus kritikai gyakorlat is, amely nemcsak a világ művészetében végbemenő aktuális folyamatokról hallgatott, de visszamenőleg is károsnak ítélt minden »formalista« törekvést, miközben a művészekről egy közelebről meg nem határozott, csupa tilalmakkal körülírt realista műtípust kért számon. A művészek között [...] voltak olyanok is, akiknek sikerült a hivatalos kánon ellenében, vagy annak csak látszólagos követése mellett olyan gondolatokat, hangulatokat, egyéni szemléletet és stíuselemeket »belopniuk« alkotásaikba, amelyek feszegették az uralkodó ideológia és művészi látásmód kereteit. Olyan művészekre gondolok itt, mint [...] Kosztándi Katalin...” (Vécsi Nagy 2013: 16)

E kézirat lezárásakor a Kosztándi Galéria időszakos kiállításaként¹⁴ kerültek közönség elé a korábban a műterem raktárában őrzött, az egyetemi éveket záró, falusi portré és életkép témát feldolgozó jelentős olajképek (1955–1957). A nyikómalomfalvi falusi modellek a kompozíció beállításában erős karakterek. Nem önfeledt tétlenség jellemzi a modellt ülő alanyokat, hanem befelé forduló töprengés és határozott személyiségvonások. A tekintetek nem teremtenek kapcsolatot a nézővel, ehelyett az önmagukkal folyta-

¹² „Ezen az úton halad egy másik fiatal művész, Maszelka János is, amit *Ifjú geológusok* című képe is tanúsít. Sok olyan festmény van még a kiállításon, amelyekről bővebben kellene még szólni. [...] A párt illegális múltjából idéz vissza egy jelenetet s hangulatos tájképei az *Erdő mélye* és *Alkonyat* is újabb biznysággal egyre izmosodó tehetségének. [...] Monumentális hatású szobrárt, az *Új búzát* egyszerűsége való törekvés jellemzi, olyan egyszerűség, amely nem megy a realitás rovására. A művésznek sikerült a lényeg megmutatnia, a munkájának eredményére büszke kollektivistát, a maga valóságában. Más eszközökkel készült, de éppoly meggyőző emberábrázolás prágai élmunkása – külföldi tanulmányútjának egyik eredménye” (*Előre*, 1955, A. M.).

¹³ Gazda 2015: 140.

¹⁴ A kiállítás 2015. november 21-én nyílt meg. Kurátor: Hegedűs Ferenc. Az alkotóval aTVR1 székelvöldi stábjja és a helyi tévé munkatársai is készítették portréfilmet.

tott belső monológok folyamatát emelik ki. A hétköznapok oldott életképe fölött így a sorsszerűség, a hagyományos világgép fölötti töprengés reflexiója jelenik meg egy változó korban. A portrék emellett kevés részletelemet tartalmaznak. Egy-egy hagyományos ruhadarab jelöli a lokális identitást. A háterek sötétebb tónusai a jellemábrázolás erős karaktervonásait emelik ki. Az alkotó tömör megfogalmazását tolmácsolom a jó portré tanulmány jellegéről: a portré karaktert emel ki, színben megfelelő és részleteiben megoldott.

A portrék drámaiságával szemben oldott derű a falusi életképeken mutatkozik meg. A nagy ecsetvonású neoimpresszionista fény-árnyék kontrasztokkal munkafolyamatban ábrázolt női figurák bensőséges életerőt és jókedvet sugároznak. Kiemelt példa a lajon (a Nyikó vizéből kialakított malomárokra épített palló) mosó két asszonyos kompozíció. Az erőteljes fények, a tükröződő víztükör, az asszonyok hagyományos ruházatának erős kontrasztjai és végül a megállított mozdulat a falusi élet normájából adódó, jól berendezett világ élményét közvetítik. A kép lokális kódjaiként a kép sarkában lévő enciánkék házsarok és a Nyikón túli domboldal boglyái jelennek meg. A beteg gyereke fölött virrasztó anya képének barnás tónusai, vagy a gyereke haját mosó önfeledt anya képének fénygazdagsága a szín által teremtett jellemábrázolást valósítja meg. A tollfosztó öregasszony sötét kontúrja a mozdulat által jellemezhető karaktert ragadja meg. A korsós lány kompozíció impresszionista színtanulmánya mögött is a helyi társadalom gyerekevelési normája idézhető fel, amikor a mezőn a csoport legkisebb tagja megy a forrásra vízért. Ennek a képnek realiztikusabb párja a mezőn megjelenő ételvívó kislány kompozíciója. A környezethez képest felnagyított kislány a falusi élet jól működő normáit jeleníti meg. A babázó lányok – a gyermeki emlék előhívásával – a gyermekkor teljességigényét dús, a zöld árnyalatok gazdagságában mélyen rétegzett természeti közegbe helyezi. A Nyikómalomfalva és Lengyelfalva közti domboldal *plein air* megörökítése a tájban érzett otthonosságot közvetíti.¹⁵ Az 1950-es évek második felében hasonló technikai kivitelezésben megjelenő képek a tájba épült paraszti életmód harmóniáját, a tradíció által jól élhető világ képét emelik ki.

Az életmű korai olajképei egyértelműen felmutatják, hogy technikai iskolázottságában a korabeli kolozsvári iskola vizuális nyelvét köve-

¹⁵ A szülőfalut körülvevő bükk- és fenyőerdők fájainak tanulmányrajzai a későbbi akvarelleken is gyakori témaválasztásként jelennek meg. A bükkfa szürke kérgének gazdag színárnyalata gazdag asszociációt kínál az alkotó számára.

ti, viszont a szocreál elvárásával szembehelyezkedik. A paraszti életmód változására reflektál, csak ezt a folyamatot értékvesztésként ismeri fel, a kontextusát elvesztő ember szorongását közvetíti. Gyakran a gyerekkorból hív elő olyan emlékképeket,¹⁶ amikor a paraszti világ egységes, jól berendezett normarendszer szerint működött. Az alkotó már az 1950-es évek második felében felmutatja ezt, a kor tradíciót tagadó elvárásával szemben. A korai alkotói korszak elutasító fogadtatásra talált a kiállítások szervezőinek részéről. A kiemelt, *Válaszúton* című kép címe még bekerült a katalógusba, de a kiállításon a mű már nem került bemutatásra. Az alkotó konkrét választ az elutasítás okáról nem kapott, ezért a kép esztétikai értékével kapcsolatban bizonytalanodott el. Az 1970-es évek második felétől sajátos akvarelltechnikával tér vissza a képzőművészeti életbe. Művészetében többrétegű metaforizált képnyelvet teremt, amelynek jelképrendszerét továbbra is a nyikómalomfalvi falusi világból építi fel. A szocreál ideológiáját fel nem vállaló alkotó életműve a rendszerváltás paradigmaváltásával felértékelődik, és egy átértékelési folyamat részeként átrendezi az erdélyi képzőművészeti kánon határait.

A népi motívumok védelme egy leértékelő társadalmi folyamatban

A vizsgált korban a székelyföldi, falusi származású képzőművészek életművében gyakran vezető motívumokként népi életképek, ornamentikák jelennek meg mint viszonyítási pontok. A látványelemek erdélyi sorsok, etnikai és közösségi identitások metaforizált tereit hozzák előtérbe. A lokális kultúra az egyetemes humánium felmutatására törekszik, amelyben a keresztény szimbólika is gyakori.¹⁷

¹⁶ „Csak a jelentőségeltel múltira emlékezünk, és csak az emlékezetben tartott múlt telik el jelentőséggel. Az emlékezés a jelentéssel való felruházás, a szemiotizálás aktuusa” (Assmann 2013: 78). Párhuzam vonható Ozsváth Imola elemzésével, amelyben szintén Assmann tézisével hangsúlyozza ki felismeréseit „A jelenről úgy beszélnek, mint a valamikori jó, az eltelt szép világ ellentétéről. A jelen hiányosságainak tapasztalatából kiindulva egy olyan múlt emlékét idézik vissza, mely a hőskor vonásait ölti magára” (Ozsváth 2005: 35).

¹⁷ „A társadalmi hovatartozás tudata, amit kollektív identitásnak nevezünk, a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik. Ezekben a beszéd közvetítésével, pontosabban egy közös szimbólumrendszer használata révén osztozunk: hisz nem csupán szavakról és táncokról, mintázatokról és díszítményekről, viseletekről és tetoválásokról,

Kosztándi B. Katalin egyetemi éveit nagy számban készített ceruzarajzokat a malomfalvi falusi élet munkafolyamatairól. Több változat a kenderfeldolgozást örökíti meg.¹⁸ Néprajzi dokumentáló szándékkal a munkafázisok mozzanatait, használati tárgyak funkcióit kerülnek bemutatásra. A tematikus vázlatokhoz itt a háttér lakott épületeinek struktúrái és a porták térszerkezetei is hozzárendelődnek. A figurák ábrázolása alárendelődik a munkafolyamatban betöltött szerepüknek. A házak, porták, gazdasági udvarok és falurészlet ceruzarajzai az 1970-es években válnak gyakorivá. A megörökítés ez esetben a falu épített örökségének átépítési folyamatából ragadja ki a legszemléletesebb hagyományos háztípust, egy-egy utcarészletet. A nagyobb időtávlatokban (tanári vakáció) hazalátogató művész tanár a falu egészséges épített öröksége eltűnésének felgyorsult folyamatával szembesül. Szemléletes példa, hogy a falu ekkor épített új házait egy engedélyezett, sablonos terv szerint építik.¹⁹ A paraszti világ így újratekinti az imitáció hordozta mintakövetésben rejlő hasonlóság elvét.

A kiemelt tanulmányrajzokon (nagyobb változatban is) az archaikus építészeti elemek megjelenítésében precizitásra, részletgazdagságra, helyi specifikumok és ornamentikák kiemelésére törekszik. A rajzok a néprajzi dokumentum műemlékvédő referenciális jellegével bírnak. A nagyszámú rajz előtanulmányként szolgált, és hasznossá vált későbbi, magas esztétikummal rendelkező és saját stílust teremtő alkotások létrehozásában.

A képek esztétikumának hatására született meg bennem a néprajzi érdeklődés Nyikómalomfalva épített öröksége iránt. Ha viszonyítási pontként, kijelölhető értékrendként egy kortárs alkotó folyamatosan újraépíti és működésbe hozza egy áthagyományozódott paraszti világkép épített örökségének utóképeit, akkor az a realitásban milyen helyet és funkciót kap? A kép konstrukciójába beépített ház a helybeli lakosság számára

ételekről-italokról, emlékművekről, képekről, tájegységekről, útjelzőkről, mezsgyékről. Bármiből lehet jel az összetartozás kódolására. Nem maga az eszköz a döntő, hanem a szimbolikus rendeltetés és jelstruktúra. Nevezzük a szimbólumok által közvetített közös vonások együttesét kultúrának, vagy pontosabban kulturális alakulatnak. A kollektív identitást mindig a megfelelő kulturális alakulat alapítja meg és – főként – reprodukálja. A kulturális alakulat a kollektív identitás kiépülésének és nemzedékeken át való fenntartásának a közege” (Assmann 2013: 142).

¹⁸ Munkafázisok: kendermosás, tilolás, vonogalás és léhölés. Nyáron a virágos kender, és *dögasszonyok* nyarán (november) a magos kender tilolják (ezt tárolják a bugatóban).

¹⁹ 1970–80 között gyakori az új házak építése, sablonos terv ismétlődik: pincelakás és emelet, *szögletes házak* (László Berta adatközlő).

referenciálisan hogyan olvasható? A következőkben ennek megfelelően a malomfalvi tényfeltáró képolvasatokat összegzem, amelyeket összehasonlítottam az alkotó néprajzi háttérismeretével.

A hagyományos parasztházakat a helyiek *tapogatott* házaknak nevezik, tapaszos ház kékre meszelve (tapogatták a házakat, vagyis sárga agyaggal tapasztották). A művész tudja, hogy a sajátos enciánkék színt a meszeléshez a Hargitán termő virágból nyerték.

A tanulmányrajzokról ismert és későbbi kiforrott alkotásokon részleteiben visszatérő tárgyi elem a *csukott tornácos ház*. Az idősebb korosztályhoz tartozó adatközlő az 1960-as évekből még öt csukott tornácos házat tudott felsorolni.²⁰ Az alkotó egyik gyerekkori élményét osztja meg: a rokonok házában egy nyári délután a tornác faragott ornamentikájának a döngölt agyagföldre rávetülő fényárnyéka erőteljes vizuális élményként rögzült benne. A megjelenített falusi világkép harmóniájának ábrázolásakor több képen is ezt a látomásként rögzült képet hívja elő és építi rá a születendő alkotásra.

Kosztáncsi B. Katalin képein a malomfalvi épületek töredékei nem egy esetlegesen összeállított leltár daraibjaiként vannak jelen, a tudatosan megválasztott és szándékosan leredukált motívumkincs gazdag metaforikus jelentésteremtő erejével hat a nézőre.²¹ Tájba épül a belakott környezet. Eképpen az egyetemes szakrális rend részeként nyer jelentést a mesterséges jel. A képek jeleit a helyi adatközlő is képrendszerként olvassa.²² Kosztáncsi B. Katalin képein gazdag néprajzi motívumkincs tárul fel a helyi kultúrával rendelkező adatközlő számára: *giberes ház*, amelynek részei a díszített tornác (*cifraság*), *kontyolás*, *fant giber* és *kieresztés* (kémény), a tornác végén *bugató* (a magos kender feldolgozására elkülönített rész) és *belsőeresz*.

Az alkotások képi világa a befogadó teljesség utáni vágyát és egy sérülékeny világ határát hozza közel egymáshoz. Amennyiben a régiónak esztétikummal felruházott épített örökségét a jelen realitásában szeretnénk vázolni, akkor számolnunk kell azzal, hogy számos ház lakatlan, bár gyakori, hogy az udvaron az új házzal átellenben a régi ház is megmarad, másodlagos funkciót kap (pl. raktár). Számos régi házat felújítanak, de

²⁰ Jakab Andrásné, Sófalvi Mihályné, Simó Zsuzsa, Mózi Ferencné és Magyarai Bálint – Bálint papó – magtalanok voltak (László Berta adatközlő).

²¹ „A múlt nem magától támad, hanem kulturális konstrukció és reprodukció eredményeként születik; mindig sajátos indítékok, elvárások, remények és célok vezérlésével, adott jelen vonatkoztatásai közt formálódik meg” (Assmann 2013: 91).

²² László Berta (69 éves).

ilyenkor a tapaszt eltávolítják, lécezik és vakolják, a festés során gyakori szín a rózsaszínes drapp (1970-es évek). Végül fontos megemlítenem, hogy a 2005-ös árvíz következtében az épített örökség, a tárgyi kultúra jelentős hányada megsemmisült (minek következtében az emléktárgy szerepe felértékelődik).

Harminc régi ház térképezhető fel napjainkban (tizenegy régi állapotban és többnyire lakatlan, tizenegy újravakolt és többnyire lakott, nyolc felújított és lakott).²³ A falu hagyományos házainak száma magas, s mint szellemi örökség általános a megőrzésére és felmutatására irányuló szándék. A tágabb régió (pl. Farkaslaka) szimbolikus örökségének elismertsége és a határon túli kapcsolatok is a helyi értékek tudatos őrzését serkentik.

Egy kortárs alkotó műveinek néprajzi kódfejtése nem az esztétikum lefokozására, hanem a benne rejlő identitáshálózatának felismerésére ad lehetőséget. Az ismétlés a nyomatékosítás által az egyszeri fölé helyezett általános egyetemességét fogalmazza meg. A lokális kultúrára épülő nemzet-tudat a keresztény teljességigényben jelenik meg. Ennek a tézisnek a fokozatait látom Kosztándi B. Katalin életművének szintézisében. Így a néprajzi jelképrendszer nem nosztalgikus leltár, hanem értelmezhető allegorikus képsor. A kép ábrázoló funkciója révén hitvallás fogalmazódik meg.²⁴

²³ Hajdani tulajdonosaikról nevezik meg őket: Lakatos Miklós, Sinka Kálmán, Sinka Lakatos Ferenc, Sófalvi Mihályné, Magyar Lázár, Geréb János, Jakab Mózes, Magyar Károly, Magyar Lázár, Tankó Géza, Gergely Mihály, András Lázár, Sebestyén Simon, Magyar Péter (malom), Piros Domokos, Sinka János, Jakab Lőrinc, Király Simó, Magyar Balog Lázár, András János, Sinka Gábor, Sinka Lőrinc, Benedek Jolán, Bálint György és Kosztándi B. Katalin édesapjának szülőháza (a csonkán maradt család ide költözik, a mestergerendán 1787-es bejegyzés).

²⁴ Adott motívum ismétlődő variációjáról: „Mit kezdjünk a képet illetően az újra-felismerhetőségnek ezzel az elsődlegességével? Ugyanis az világos: valami azáltal, hogy valamit leképez, még korántsem kép. [...] A kép esetében az ábrázolt lét egy meghatározott hogyanjával rendelkezik, melynek révén az ábrázolt nem úgy jelenik meg, mint a valóságban megtalálható kollektív egy mintadarabja, hanem mint saját fájának éppen egyik egyedi példánya. Midannyian ismerjük a halk rosszállást, amikor egy mester túl gyakran variálja egy kép motívumát: a túl sok napraforgó, túl sok parasztcipő nyomasztóan hat ránk. Nem állítom, hogy ez mindig jogos kritika lenne. A nézőnek azonban nem egészen könnyű, hogy van Gogh minden – pár parasztcipőt vagy napraforgókat ábrázoló – festményének egyediségét valóban realizálja. A képet nyilvánvalóan mégis csak akkor értjük meg, ha már nem a parasztcipők vagy napraforgók megértésösszefüggésébe soroljuk be, hanem akkor, mikor ez a kép sajátos ábrázoló funkciója révén egyúttal a művet és nem csupán az ábrázolt dolgot szólaltatja meg” (Gadamer 1994: 162–163).

A falusi élet képei és a transzilvanista táj humánuma

Kosztándi B. Katalin a transzilvanista értelmiségi ember óvó felelősségtudatával mutat rá az egyént ünneplőbe öltöztető közösségi értékekre. Az 1970-es faluromboló, közösségi kohéziót szétszakító diktatúra időszakában akvarelljei fehérből szürkébe oldódó tónusban²⁵ a malomfalvi népi építészet ornamentikájából, falusi életképeiből építenek fel egy vágyott otthont. A paraszti kultúra jegyeit magukon viselő házak, porták, kapuk bensőséges terei sérülnek, az emlékezet által megszokszorozódnak és rétegeket képeznek egymáson. A kompozíció által egy biztos rendteremtés jelenik meg, amely az esendő leltár nosztalgiája helyett a tudatos sorsváltás drámaiságát emeli ki. Az alkotó diákéveiben a képzőművész vizuális módszerével elkezdett megőrkítés képezi alapját egy saját stílusjegyekkel és kikísérletezett akvarelltechnikával²⁶ megjelenített, magas esztétikumnak. A konkrét néprajzi jel metaforizálódik, a néprajzi műveltséggel vagy érdeklődéssel nem rendelkező befogadó számára is olyan mágikus tereket tár fel, amelyek erős emotív azonosulást váltanak ki. A hófedte tájak csendje a veszendő külső terekkel szemben a lélek belső tereinek védelmét adja. A tájképek hófuvallataiból képződő glóriák, a szürke finom árnyalatainak ünnepi csendje és a terek nyitott horizontja szakrális élményt nyújt. Az életmű négy évtizedéből a nyikómalomfalvi házak motí-

²⁵ „Az erdélyi, télsugallta fehérségkultusz, a minden színbe áthajlítható fehérek árnyalat-kultúrája, amelyet Nagy István, Gruzba János, Krizsán János, Bórtsök Samu, Zolnay Géza, Szolnay Sándor alapoztak meg, Nagy Albert, Mohy Sándor, Fülöp Antal Andor és Incze János festészetében tetőzött, s az ő példájuk örökítette tovább a harmadik nemzedék: Nagy Pál, Barabás Éva, Gaál András, Márton Árpád, Kosztándi B. Katalin, Albert László, Páll Lajos és mások palettájára (s nem csupán tájképi eszközként)” (Banner 1900: 88).

²⁶ Vizes akvarell: üveglapra vizes állapotban előkészített akvarell-lapra vivődnek fel a festékrétegek. Először a háttérként szolgál nagyobb ecsetvonások jelennek meg, melyeket a papír szikkadásával egyre konkrétabb kontúrok egészítenek ki. A kiszáradt képen módosítási lehetőség nincs, mert a vizes technikán a későbbi beavatkozás *holtudvart* képezne. A képek vízszintes állapotban készülnek (az olajkép állványra helyezve függőlegesen), ezért is a képeket ceruza tanulmányvázlat előzi meg. A sima papírfelület visszautkóröző áttetszősége, az érdesebb papírfelület plasztikusabb és bolyhosabb hatást vált ki. A paszpartu kartonra kifeszített hagyományos vászonból készül (az írásos terítők alapanyaga), a ráma nagyon sokáig fehér. Az közelmúltban a színvonalas üzleti képkeretezés adta lehetőségekből adódóan az előbbi minta kisebb módosításokkal jelenik meg (pl. őszí tájképhez barnás keret, a vallásos tartalmú képeknél a fehér arannyal ötvöződik a kereten is és gyakori a vásznat imitáló préselt papír paszpartu). A Kosztándi-házaspár rendszeresen a kökői műhelyben (Olaszországból rendelik forgalmazott termékeiket) keretezett.

vumrendszerének működtetésére három képet emelek be. A sorozat korai példányaként a *Téli táj* (akvarell, 1979) a fás domboldalra egymásra vetített háztöredékekkel, az épületek jeleire felettes réteggként kivetített téli kopár cserjék, a hó tisztaságát megtörő fekete kontúraikkal egy szürreális képzettársítás szabad asszociációit hívják elő. Már határozottan érződik, hogy itt nem akvarell látványfestészet, falusi képek átstilizációja történik. Az eddig kiemelt épületek néprajzi motívumkincsének (géber, cifraság, kieresztés és ablak) töredékei antropomorf színekdochék: a tájképfestés szabályaival mozgásba hozza a kulturájától elidegenült, kontextusait felszámoló egyéni és közösségi létezését. Az *Otthoni tél* (akvarell, 1989) házvariációja szigorúbb struktúrát teremt. A tükröződéssel megsokszorozódott tipikus malomfalvi ház a kép centrumában van. A házsor előtti előtér széles rétege mélyebb és befelé nyíló perspektívát teremt. A hófuvallat érintetlensége – a távolságtartó és a tél hótörlesztésének elzárt sávja a csukott faragott deszkatornác részelemével – a biztonságérzetet erősít fel. A *Múlt-korom* (akvarell, 2008) változat az eddig megszokott és a realitásra reflektáló töredékek helyett az emlékezetből előhívott egésznek a vágyát festi újra. A töretlenség bennebb helyezi az előteret, a középben megnyíló perspektíva a kép centrumába vezet. A malomfalvi épített örökséget egy mélykék tónusú pasztellsorozat is megjeleníti. Itt a kompozíció által helyreállított rend, a nyáresték lágy szellőinek meghitt fuvallata egy álló idő idilljét adja (*Emlék*, pasztell, 1992; *Este*, pasztell, 1994). A képen az átalakítást átélő szülői ház tradicionális teljességébe való visszaállítása a túlsó utcáról közelhozott házsor teljességében a világtengely megtalálásának szilárd hitét mutatja fel.

A képsorozat darabjainak összehasonlításával az alkotáslélektan alakuló folyamatát emelhetjük ki. A mélyebb perspektívák egy befele forduló, a kompozícióban nagyobb zártságot teremtő folyamatot mutatnak. A néző számára a kiemelt téma variációiban is minden egyes kép önálló jelentésben válik műalkotássá.

Mikroelemek kozmikus távlatban való felnagyítása a természet örök körforgásába vetett hitét, a sorsszerű elrendelés törvényszerűségét állítja szembe a véletlennel. Az eső a fent és lent kapcsolatára mutat rá. A zápor felhői drámai feszültséget, a föld kiszolgáltatottságát, a rétegek vertikálisan erőteljes megsokszorozását érzékeltetik (*Zápor*, akvarell, 1976). A *Hólyagos eső* (akvarell, 1977) horizontális képének a pillanat átmenetében megragadott parányi elemei az örömóda félköreivel zengenek. A *Záportartó*

(akvarell, 1978) kép címe hagyományos tevékenységre irányítja a figyelmet. A kerítésnek tűnő deszkalétesítmény a bőséges csapadék irányítására és felhasználására szolgál. A néprajzi kóddal nem rendelkező néző ettől függetlenül a kép kompozíciójából és a kékes szürke színárnyalatok tiszta harmóniájából eredő esztétikai élményt élhet át. A házak variált képsorozatához hasonlóan e képen is a beszűkülő jelen állapotából retrospektív visszatérintéssel idéződik fel és tágul ki a teljesség, a teljesség utáni vágy. Az ojtózi dombos tájban kerítésekkel a végtelenbe tagolt zápor által vert boglyák finom, lágy színei a beteljesedés nyugodt derűjét árasztják.

A *Pity pang* téma a négy évtized alatt szintén egy variált képsorozattá vált. Az állandó kiállítás az életmű karaktervonásait kijelölő kontextusba ennek első darabját emeli be. Ezen a képen a virágzás tetőfokát követő időszakra reflektál. Az *Utunkban* (1984)²⁷ illusztrációként is közölt másik változat a természeti motívumokba (*pity pang*) egyenrangú elemként emel be egy kislányarcot. A természeti motívumot az archhoz hozzárendelve a bontatlan egész állapotát kelti életre. A *Sártenger* (akvarell, 1976) katalógusban megjelenő címe mozgásba hozza a néző értelmező horizontját. A nagy havas hegyvonulatoknak vélt tájba a traktornyom erőteljes és a természeti közeget átalakító beavatkozása nyer víziószerű felnagyítást. Természetesen a kép konkrét fogalmi síkját az alkotótól ismerem, ami nem zárja ki a hozzárendelt, félreértésen alapuló értelemadást se. A *November* (akvarell, 1975) címet viselő képen a havas környezetben a szél mozgásának kiszolgáltatott, engedelmessé meghajlott kukoricakocsányok látványa allegorikus képolvastatot rendel a képi síkhoz. Így szép az, ami esendő, meddő és veszendő.

Kosztándi B. Katalin életművének nagyobb pilléreit gyakran veszteségsélmények leképezése adja. Az egyéni stílusjegyek számító akvarell lágy és bársonyos rétegeit itt felfüggeszti, és helyette drámai törésvonalakat, szigorú kontúrokat előtérbe helyező technikákat alkalmaz. Az emberélet

²⁷ Nónap: „Még alig tágul fényesebbre a tél végi ég, még messze lehet a telehold és a cseresznyevirágzás, a tornászó tulipánok ideje – ez már mégis mindegy a tavasz első gyöngéd köszöntése, mely értünk van, lényükhöz kapcsolódnak: anyák, lányok, asszonyok fél-emberségéhez, az igazán nem mindenben gyöngébb nemhez.” (*Utunk*, 1984. márc. 9, Lászlóffy Aladár) A kép a kiemelt szöveg illusztrációjaként jelent meg. Jelenleg a Nagy Mózes Elméleti Líceum tulajdona. Helyszín: tanári szoba. Az iskola fennállása 300 éves évfordulóján Jakabos gyárigazgató ajándékozta. A gyerekmodell az alkotó tanítványa és szomszédja, akit több alkotásán is megörökített (Imreh Erika).

veszteségének ábrázolása nem a családtörténet magánmitológiája, hanem az erdélyi sors történet fordulópontjaira való reflektálás a tradícióban közösségként megmutatkozó vagy abból kimozduló ember által. A korai ceruzarajzok portréi a kiválasztott alanyok konkrét ismertetőjegyeit megőrző és dokumentáló gesztusával rendelkeznek. Később ezek a portrék a többalakos alkotáson (például egy fejkendő egyéniesített viselete vagy felismerhető fejtartás gesztusán túl) kollektív és anonim arcokként térnek vissza, ahol az egyén fölé helyezett csoportidentitás jelenik meg. Az alkotó veszteségélményekre reflektál a történelmet analizáló, gyakran szociológiai pontosságú elemzőkészséggel. Ennek az elemző folyamatnak szintézise egy kompozíció sorsszerűnek tűnő drámai képe, amely a befogadóban a folyamat elő- és utóképeit is előhívja. Az erdélyi magyarság veszteségeivel azonosuló alkotó értelmiségi attitűdje párhuzamba állítható a néprajz által tanulmányozott élettörténetek történelemtudatával. „A romániai magyarság emlékezetében a »hosszú huszadik század« során különvlik a háborúk kora (1914–1945), a trianoni döntéssel kezdődő »román világ« (1919–), a második bécsi döntéssel kezdődő »kicsi magyar világ« (1940–1944), a kollektivizálás kora (1945–1962), a kommunizmus időszaka (1965–1989), valamint az 1989-es eseményeket követő korszak. A korszakon belül a történetek státusa és forgalmazása viszonylag stabil, különböző individuális és csoportidentitásokkal és -érdekkel van összefüggésben. A korszakváltozások a narratívumok státusában, a történetmondási habitusban jelentős módosulásokat indítanak el” (Keszeg 2011: 21).

Az erdélyi magyarság szempontjából fentebb kiemelt sorsfordító korszakhatárok Kosztándi B. Katalin képein néha egyértelműen explicit és gyakran rejtett, implicit utalásrendszerként jelennek meg. „A történelmi tudatunk állandó túlingerlésében élünk” (Gadamer 2004: 28) – Gadamer megállapítása a kelet-európai transzilván értelmiségi ember magatartására vonatkoztatva azt is jelenti, hogy az idő előhaladtával a közösségi kontextusok szétesésére az alkotó sorsvállalásszerűen reflektál. A képeken a történelmi inger dekonstruktív jellege fölé az alkotó keresztény világnézetének elrendezett és kontinuitást valló hite helyeződik. A leépülés nem teremt nihiltől körvonalazódó ironikus távolságtartást, ehelyett a gyászban kohéziót teremtő közösség veszteségélményének katarzisát vázolja fel.

Ennek egyik korai példánya a *Temetés* (pasztell, 1976). A korszak gyakori akvarellképei között a kép üzenetértékét a pasztell szigorúbban irányítható határvonalai emelik ki. A családtagok, az elhunytak emlékének

megszerkesztése a kulturális emlékezetben (Keszeg 2011: 19) nyer teret. Az arcokat egy kollektív gesztusrendszer dermedt csendjében ábrázolta, ahol a kép felső részében sorakozó malomfalvi házak rendje egy közösségi kódex lenyomataként van jelen. A tél kronotoposzát jelölő szürkék másodlagos szerepet kapnak, amelyet a fekete erős drámaisága ural. A veszteségélményt megjelenítő többalakos kompozíciók asszonyorsokat rendelnek egymás mellé. Az arcok már említett gyászba zárt állapotát a fejkendők egyéni használatának jelképrendszere emeli ki. A drámaiságot egy férfiak nélküli, magára hagyott női világ kiszolgáltatottsága adja. A *Gyász* (szén, 1985) című kép esetében az akvarelltől eltérő széntechnika szintén drámai üzenetet teremt. A II. világháború²⁸ hadi özvegyeinek végtelenbe nyúló gyászmenetét látjuk, amelyet az előtérben a két gyerekportrére még hangsúlyosabbá tesz. A *Hol sírjaink domborulnak* (szén, 1994) a téma új feldolgozásában a törésvonalakat keresztutakra helyezi. Az egyéni sorsdrámákat a keresztény szimbolikán át egyetemes veszteségélményként mutatja fel. A kép bal oldalán kozmikus égi elemként, de mégis lágy hullámokként Erdély Kárpátok övezte képe ismerhető fel. Ez az életműnek egyik legrejtettebb és legszemélyesebb ismétlődő határvonala, az előbb kiemelt szimbolikus tér sejtetése. A *Katakizma I.* (szén, 1989) egy széteső malomfalvi házsarok hagyományos ornamentikájával és a más művekből is azonosítható traktornyom együttesével a megállíthatatlan veszteségfolyamatot tárja fel. A kép felső határában egy népi ereszes kereszt az áldozattá váló emberlakta vidék fölé helyeződik. A *Kálvária* (szén, 1991) az egyéni sorsok keresztútjait az alkotás jelenében ragadja meg, és annak leépülő folyamatára reflektál. Az alkotó a rendszerváltást követő társadalmi átalakulásban a felgyorsult, fenyegető értékvesztésre reflektál.

A fentebb kiemelt szénrajzok a Kosztándi Galéria állandó kiállításának törzsanyagát képzik. A kisebb számban szereplő szénrajzok életművet reprezentáló dominanciája jelzi, hogy az alkotó a közösségi kohéziót, a múlt sorsdrámáiban felértékelődő nemzettudatot és a veszteségélmények keresztény értékrendben keresztüli felmutatását hitvallásként állítja elénk (Deák 2014: 2–5.)

A *Világítunk* (akvarell, 1975) kép asszonyainak gyertyás temetői Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* (1972) szövegéből ismert

²⁸ Az alkotótól tudom, hogy a kép ezt a konkrét kort ábrázolja.

egymásratalálást és az emlékezés oltalmát jeleníti meg. A pusztakamarási szöveg képi értelmezése a saját lokális identitást is felszínre hozza. A sötét kendők jelrendszerében megjelenő asszonyok gyertyafényei egy mágikus teret járnak körül. Az akvarell adta oldottság és a színek gazdag tónusai a halottak napi elmélyült meghittséget emelik ki. A kép egészen a közelmúltig egy mappában pihent.²⁹

Az évtized végén virágcsendéletek oldott idillje, falusi életképek derűje jelenik meg több színben.³⁰ Az állandó kiállítás anyagában *Az ablakban* (pasztell, 1980) egy falusi csendélet szín és kompozíció általi tanulmányrajza. A piros muskátlit körülvevő ablakkeret fényjátékának finom árnyalatai a beteljesedés csendes derűjét mértéktartó eleganciával jelenítik meg. A képen az 1950-es évek második felének neoimpresszionista stílusának pasztellban folytatott bravúros mértéktartású, érett szintézisét látom. A magántulajdonban lévő *Idill* (akvarell, 1980) falusi zsánerképen a tyúkölből távozó gondoskodó kakas és keresgélő tyúk szerepében megjelenő baromfik túllépnek az állatábrázoláson, a két alak a falusi élet jól működő és egyértelmű világának humoros dicséretként jelenik meg. A kiemelt két kép az alkotó édesanyjának otthonát idézi meg, így egy konkrét nyikómalomfalvi elemet vesz át. Elővázlataiként a tanári vakáció idején készített ceruzarajzok szolgáltak. Az élményt műalkotássá a műterem közegében transzformálta a tudatos kompozíció és színtanulmány felépítésével.

Az ezredfordulótól gyakoriak az egy-egy szín árnyalataival életrekelő akvarell és pasztell tájképek. Az uralkodó szín az évszakok kronotoposzára vetíti rá életérzését. A *Hazai tájak* sorozatának képei egy-egy színtanulmányban beállított, otthonról és hitről szóló vallomásnak tekinthetőek. Ennek tetőpontja *A haza Nagyasszonya* (akvarell, 2000). A téli tájkép kompozíciója a hajdani haza egységét idézi fel Mária oltalmazó keresztútjával. A nemzeti szimbólumok megidézése túlmutat az aktuálpolitikán. Az egység felbomlását látó alkotó teljességigényét és szilárd nemzeti elkö-

²⁹ A Kosztándi Galéria időszakos kiállításán került először bemutatásra 2010-ben, majd 2015-ben Sepsiszentgyörgyön az Erdélyi Magyar Művészeti Központban megrendezett életmű-kiállítás részeként mutatják be. Jelenleg a képtár állandó gyűjteményében őrzik a művet, mely az alkotó ajándékaként került az intézmény tulajdonába.

³⁰ A tárlatlátogatók ennek szép példáit láthatták 2012 őszén Kézdivásárhelyen, a Kosztándi Galléria időszakos kiállításán, amely alkalommal korábban mappában őrzött képeket mutatnak be.

telezettségét jelölik. A kép magasztos tartalmának egyetemes igényű kultúrtörténeti háttérét a néprajzi szakirodalom következő összegző megállapításával támasztom alá: „Mária tisztelete alapozta meg a Regnum Marianum eszmeiségét a magyar szentek kultuszával együtt a XVII–XVIII. században. Noha a barokk kor vallási életének egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása a Szűzanya védasszonyként, a magyarok királynőjeként való tisztelete, a történeti kutatások rávilágítanak a korábbi évszázadokban betöltött hasonló szerepére. [...] a különös jelképben a nemzetföltés, az oltalomra szorulás, a Magyarok Nagyasszonyába vetett hit megnyilvánulása érzékelhető. Ez a páratlan képi megfogalmazás szemléletesen illeszkedik II. János Pál pápa magyarországi látogatása alkalmával tett pécsi beszédének befejező fohászához: »Magyarok Nagyasszonya, a magyarok és Magyarország Királynéja, mentsd meg ezt a népet, mely rád hagyatkozik!«” (Selmeczi Kovács 2007: 411–415). A téli akvarell tájképen a Trianon utáni elszakadt országrészek fölé helyezett keresztúton megjelenő Mária teremt spirituális egységet. Ez az alkotás két tájkép kíséretében a kiállítások reprezentációs tereiben triptichont alkot. Az alkonyt imitáló piros színmezőben antropomorf fűzfatorzsek fölé glóriaként emelkedő napkorong egy elragadtatott, az impresszió egyszeri és véletlen élményével szemben örökérvényű kinyilatkoztatást sugall.³¹ A zöld színmezőbe helyezett harmadik mű egy nyikómalomfalvi portát idéz fel. A galambdúcos kapuval jelölt belső tér metaforizálódik. Az emlékkép megsokszorozódó képmezőket teremt az egymásra vetülő háztetők által. Az épített örökség mesterséges jeleivel szemben a táj fuvallata és a növényzet értékelődik fel, az esendő emberi felett az egyetemes és végtelen szféra áll. A három színtanulmány egy jelentésmezőre való explicit utalása sajátos értelmezési lehetőséget ad. A zöld mező a helyi gyökereink, lokális identitásunk tudatosítását jelöli ki. A középső fehér mező – szétesése ellenére is – a nemzeti identitás egységének tudatosítása vallásos kontextusba helyezve. A piros mező egy eleve elrendezett világ biztos hite. Ennek az élménynek a továbbfejlesztése egy képmezőre téve az *Ünnep* (pasztell, 2006). A három pillérű kép centrumába egy téli, hóval fedte malomfalvi házsor kerül. A

³¹ A képműben teljesen csak járulékos elem, hogy nem malomfalvi valóság tartalomra épül, hanem Kézdivásárhelyről haladva a Brassó előtti régi fahíd mocsaras környékének fűzfáiról modellezte az alkotó. Ez a kép is egy régi élmény későbbi tudatos feldolgozásából született.

kép előterében a zöld vegetáció fuvallatai dominálnak. A kép felső terét a Nap aranyló piros fényei uralják, amely a glória hitét itt erőteljesebb körforgásban rögzíti. A kép keletkezéstörténe szintén az értelmezés háttérát tágítja. Mint tudjuk, 2005 erős határvonal az erdélyi magyarság és az anyaország kapcsolatában. A kép mégsem vádol, ehelyett erős erdélyi öntudat felmutatásával válaszol.

Kosztándi B. Katalin életműve 2009-től egy nagy, szintézisteremtő triptichonnal gazdagodott. Az akvarell alapú, egyes részelemeket ragasztva, több rétegben felvivő összetett technikájú vallásos képekkel a szerző mély hitéről tesz tanúságot. A szentség felmutatásakor mértéktartó módon az arany jelenik meg. A *Krisztus* (vegyes technika, 2009) című képen az alkotó egy személyes látomásából hívja elő és örökíti meg a szakrális tartalmat. A székely viseletbe öltöztetett gyereket magához ölelő *Madonna* (vegyes technika, 2012) gyöngéd és tiszta érintése a nézőnek is segíthet a földi vágy sarától való megtisztulásban, mivel a letisztult művészet e formája a befogadó számára a befelé fordulás, a meditáció lehetőségét tárja fel. A kép Madonnájának öltözetéről a nyikómalomfalvi népviselet sajátos darabjai olvashatóak le: *bugyus ujjú* és *darázsfészkes ing*, *lájbi*, *petre-zselymes szoknya* (el van vágva középen, meg van szedve, hét nyüstös és nem csikos).³² A kép befogadójából az is kiválthat erős érzelmi reakciót, hogy az egyházi művészet leggyakoribb toposza itt a helyi befogadó kultúrköréből hív elő személyes értelmezést. A kép továbbá sugallja, hogy minden anyában ott van az ősi Mária. A kép kompozíciójában többszörfősen jelen van a kereszt hordozta eleve elrendelt sors tudomásulvétele. Az *Érintés* (vegyes technika, 2013) transzcendens élménye a vallási értelmezést nyerő szimbólumok (kéz, szem) tudatosan leredukált absztrakcióban való megjelenítése. A centrumban gyűrűző spirál a biztos középpont megtalálása, amellyel, hogy a kapcsolattartás körforgásszerű folytonosságát jelöli. Narratív formában összegezni ezt az erőteljes személyes víziókat kiváltó együttest csak felszínesen tehetnénk meg. A triptichon vallásos élményére fogékony befogadók a műalkotás szakralitásában saját hitélményüknek inspirált elmélyülését élhetik meg.

Az intézmény- és közösségépítő tanárszerep

³² László Berta adatközlő.

A szocializmus évtizedeiben az erdélyi magyar oktatásban nagy népszerűség és versenyhelyzet követte a képzőművészeti szakoktatás bevezetését.³³ A jelenséget a Kosztándi házaspár vezette, a jelenlegi Nagy Mózes Elméleti Líceumban gimnáziumi szinten működő rajztagozat szellemiségével példázom. A képzőművészeti nevelésben a kötelező országos kerettanterv mellett az alkotói szabadság is teret kapott. Tanári irányítással a technikai kísérletezés és művészettörténeti felkészülés túllépett az oktatás szellemiségét szabályozó és bénító kommunista elváráshorizonton. A rajztagozatra jelentkezőket a felvételi eljárás során kiválogatták, így az általános osztályokkal szemben státusz jelleggel bírt ezen a tagozaton tanulni. A városi jelentkezők mellett nagy számban jelentek meg falusi gyerekek is. A rajztagozat humán műveltséget és továbbtanulási impulzust adott a kor ipari termelést előtérbe helyező álpáradigmájával szemben. Az oktatásban a magas szintű vizuális műveltség elsajátítása csak egy kis réteg számára volt lehetséges, így a helyi sajátosságok a művész-tanárok egyéni felkészültségéből és művészeti hitvallásából alakultak ki. Kosztándi B. Katalin a grafika tárgyat tanította. Az egyedi technikáktól a sokszorosító technikáig a készségfejlesztés szintézisét teremtette meg diákjai számára. A ceruza- és szénrajz egyedi technikáival való kísérletezést a körrajz és linóleumlevonat sokszorosító grafika³⁴, majd az összetett szín- és szerkezeti vázlatra épülő szitanyomat követte. Gyakran akvarellal és temperával is dolgoztak. Az alkotó által felidézett, akkoriban megadott témák – amelyeket a díjazott gyerekrajzok napilapokban megjelenő recenziói is alátámasztanak – gyakran a népművészet eszköztárát és folklór motívumkincsét jelölték ki. A technikai kivitelezés a modern képépítés elvonatkoztató szabadságát adta úgy, hogy a tradíció megismerésére nevelt. Kezdő csoportok gyakori témái közé tartoztak a régi mezőgazdasági szerszámokról készített tanulmányrajzok, amelyeket kisebb felmérés és gyűjtés előzött meg. Egyik példa a kenderfeldolgozásnál használt *gerebe-*

³³ Vécsi Nagy Zoltán *A marosvásárhelyi képzőművészeti oktatás alakulása és hatása a hatvanas-hetvenes évek művészeti életére* című tanulmányában a képzőművészeti középiskolák létrejöttét és szellemiségét elemzi a marosvásárhelyi példán, mely párhuzamba állítható a Kézdivásárhelyen gimnáziumi szinten működő rajzosztállyal. Líceumi szinten a tehetséges kézdivásárhelyi diákok sokáig Marosvásárhelyen tanultak (Vécsi Nagy 2015: 220–250).

³⁴ Eminescu levonatok.

nelő és *vonogaló* ábrázolása a sajátos funkciójuk háttérismeretével. Ennek előzetes példáját láthattuk az alkotó egyetemi tanulmányrajzain is: a letűnő paraszti életrend kulturális lenyomatait rajzra átültetni és ezáltal értékként felmutatni. Emeltebb szintű feladatsor a néprajzi motívumok gyűjtéséből építkező, vonalat nélkülöző képrendszer.³⁵ A kiemelt utalások alátámasztják, hogy az életmű felépítése és a tanári módszerek kikísérletezése kölcsönösen hatottak egymásra. Tanárként elvonatkoztató, gazdag vizuális kódrendszer alapján analizáló, a rajztudást készségfejlesztő és személyiségformáló tantárgyként tanította. Diákjai között teljes alkotói szabadságban irányított és dolgozott.

A volt szocialista országokban a rajzversenyek alkalmat kínáltak a nemzetközi kapcsolatrendszer kiépítésére és a zárt határok ellenére sokszor kitérési lehetőségeket teremtettek. A képzőművészet, ha helyi kulturális kódokkal is bír, univerzális jellegű, tág befogadói perspektívát nyit. Kosztándi B. Katalin diákjai nemzetközi sikereinek okát részben abban kereshetjük, hogy nagyon következetes elvek szerint segíti diákjai szellemi fejlődését. Szakszerű technikai tudást fejleszt ki és a kordivattól független lokális és nemzeti jelképeket jelöl ki úgy, hogy azok univerzális archetipikus értékeket mutassanak fel. A klasszikus magyar gyerekirodalom (például a *János vitéz* és a *Ludas Matyi*) beavatás- és átváltozástörténeteinek képi megformálása az etnikai utalásrendszer fölött az „örök visszatérés mítoszait” kelti életre. Mihai Eminescu verseinek illusztrálása során is az utóromantika gazdag archetipikus nyelvezetéből metaforizált terek és szürreális álmok szabad asszociációit ábrázolták, magasszintű grafikai tudásról tanúságot tevő képeken. Erre reflektál a sajtó: „Kosztándi Katalin tanárnő, festőművész és tanítványai először a Moszkvában megjelenő *Lányok, asszonyok* című képes folyóirat idei kilencedik számából annyit tudtak meg, hogy a *Legkedvesebb könyvem hőse* című nemzetközi gyermekrajz-kiállításon a tizenkét éves Fazakas Csilla János vitézét a legjobb rajzok köré sorolták, ennek bizonyítékeként, a rajzot a folyóirat közölte. Ugyanennek a képeslapnak az októberi száma aztán az eredményhirdetést is hozta, a rangos szakemberekből álló zsűri döntését, miszerint Zonda Katalin, ugyancsak tizenkét éves kézdivásárhelyi tanuló Ludas Matyi című akvarelljével második díjat, és ismét ebből a korcsoportból

³⁵ Ennek legszebb példányait a művésztanár a Kolozsváron tanári továbbképzőn bemutatta. A sajátos grafikai technikát többen követendő módszerként vették át.

Kovács Károly Búcsú című munkájával harmadik díjat nyert. Hogy eme díjak rangjáról fogalmuk lehessen, el kell mondani: hatvan országból harmincezer rajzot küldtek be, a kézdivásárhelyi gyermekek kiszámították, hogy ez egy tizenöt kilométeres rajzolt, festett szalagot alkothatna: hogy mindössze 11 első díjat, 31 második díjat és 49 harmadik díjat osztottak ki.” (*Megyei Tükör*, 1987. nov. 26. XX. évf. 4921. sz. Sylvester Lajos)

Művészetének recepciótörténete és reprezentációja

Kosztándi B. Katalin művészetének recenzióit Kosztándi Jenő festőművész rendszerezett és filológusi pontossággal összegyűjtött dokumentációjában olvasom. A kiállításokhoz 1956 óta kapcsolódó beharangozó és megnyitó szövegek, interjúk és elemzések informatív jellegük mellett a kor megértéshorizontjaként vagy az életmű szándékolt elhallgatásának lenyomataiként is értelmezhetőek.

Az alkotó a hetvenes évek második felétől rendszeres résztvevője a szűkebb körű megyei, majd erdélyi³⁶ és a rendszerváltás után magyarországi³⁷ csoportos és egyéni tárlatoknak. Az egyetemi évek alatt elsajátított képi nyelvvél szakít és egyéni akvarelltechnikát dolgoz ki. Ettől a technikától csak akkor tér el, amikor a kép üzenetértékét más megoldás alkalmazásával erőteljesebben kívánja hangsúlyozni.³⁸ A képzőművésztanár felkészültségének bemutatásakor érzékeltetem, hogy a technikai kivitelezés milyen összetett szintézisét birtokolja. A technikai sokszínűség életművében azonban nincs jelen. Világképét szándékolt egyszerűséggel jeleníti meg.

Kosztándi Jenő recepciótörténetéből visszaigazolható a tanulmányok tézise, miszerint az 1950-es, valamint az 1960-as években az erdélyi képzőművészeti életet a pártideológiának a társadalmi fejlődést leképező mű-

³⁶ 1984, Korunk Galéria (Kolozsvár). A kiállítást Gazda József nyitotta meg. A következő idézet jól szemlélteti a Korunk Galéria jelentőségét: „A Galéria tizennégy év alatt majdnem minden lehetséges hagyományos technikát és műfajt bemutatott [...] A népművészet alkotásainak kiállítása a Korunkban az identitásmegőrzés stratégiája volt. Az avangárd új világrendet kereső utópizmusával szemben ez egy veszélyeztetett közösség világrendje megőrzésének pragmatikus kísérlete kívánt lenni” (Szekely Sebestyén 2008: 15–19).

³⁷ A magyarországi kiállítások közül kiemelt jelentőséggel bír: 1996, Magyarok Világszövetségének Székháza (Budapest), 2005, Kosztándi Jenővel közös kiállítás a Vármegye Galériában (Budapest).

³⁸ Szén, pasztell, összetett technika.

vészret iránti elvárása határozta meg. A párhuzamosan épülő műtermek és intézményi háló szövetében élő művészek az 1970-es évekre modern képiséget teremtettek. A szocialista pártideológiát számonkérő, fölénnyel író aktivisták helyét elsősorban az irodalmárok és a képzőművésztársak veszik át. Írásaikban, a kor művészsorsának kérdésfeltevéseiben gyakoriak az értékek átértékelésére irányuló rejtett üzenetek. A korábbi szövegek tézisszerű véleménynyilvánítása helyett a szépirodalmi beszédmód metaforikus többértelműségével szólnak, amelyben gyakran a korra utaló áthallások kapnak helyet.

Kosztándi B. Katalin művészetét egyértelműen elismeréssel fogadták. A rendszerváltás előtt a megyei tárlatok recenziói gyakran a Kovászna megyében élő képzőművésznők³⁹ csoportidentifikációját körvonalazta. A szövegek a rendszerváltás utáni paradigmaváltásának éles kontúrjaiban olvashatóak. A rendszerváltás előtt a stilizált tájkép, a lélektani elemzés, a szürke árnyalatok keltette hangulatteremtés és a sajátos technika kiemelése dominál. Az egy téma variációjaként felfogható szövegek nem utalnak a társadalmi változások folyamatára, a népi motívumrendszer nemzeti üzenetértékére, sem a szakralitással kapcsolatos rejtett üzenetkre. A képek ismétlődő terének valóság tartalmát metaforizálják. Így kerülnek az identitás értelmezésének kérdésfeltevését. Az elismerések szűk értelmezési teret nyitottak. A művésztársak szövegei a kor művészsorsának leképezéseiként értelmezik a bemutatott műveket. A hangulatfestő képvastatok az elidegenítés társadalmi áthallásaira utalnak. A rendszerváltás után a konkrét szülőfalu (Nyikómalomfalva) felmutatása, a kisebbségi lét és az értelmiségi személy felelősségtudata kerül az értelmezések előterébe. A kilencvenes évektől a művésznő gyakran szerepel magyarországi kiállításokon. A határon túli kis régió (Kézdivásárhely) alkotói⁴⁰ gazdag képzőművészeti teljesítményének bemutatása a kulturális és közéleti kapcsolatteremtésben jelentős szerepet kap.

A nagyszámú cikk közül új értelmezői perspektívát nyit Bereményi Géza írása. Az erdélyi szövegekben áthagyományozódó téma variációjával, a visszafogott mértéktartással szemben felfokozott, szubjektív, erős víziószerű és nagyon drámai képi világot érzékel Kosztándi B. Katalin képein.

³⁹ Miklóssy Mária, Deák M. Ria, Vetró Bodoni Zsuzsa, Kopacz Mária, Gazda Olosz Ella, Baász Szigeti Pálma és alkalomtól függően mások is.

⁴⁰ Kosztándi Jenő, Kosztándi B. Katalin, Vetró András, Vetró Bodoni Zsuzsa és Sárosi Csaba.

Szövege arra is felhívja a figyelmet, hogy az erdélyi és magyarországi befogadás különbségeiben a kulturális másság is szerepet játszik. A magyarországi napilapok cikkei az archaikus Erdélyt vélik felfedezni és a kilencvenes évek emblematikus közéleti személyeinek szellemi sorában mutatják fel az alkotót. „Kosztándi Katalin mintegy tíz képének szerepeltetése azért öröm, mert ez a művésznő hosszú éveken át csak pedagógiával foglalkozott, mintegy két éve jelentkezett újra a kiállításokon, s azóta az akvarellben olyan komoly, művészileg kiegyensúlyozott, töprengő-vívódó lelki alkatról valló képeket állít ki, melyek csak a műfaj legkiválóbbjainak a teljesítményével mérhetők. Főleg a végtelenül finom szürkére és feketékre épít, s egy-egy kicsi zölddel, lilával villóztatja meg ezt az érzékeny területhatást. Témája: a mindig leredukált, festőivé *stilizált táj*. *Nem a távlat*, nem a látvány visszaadása, hanem művészi lelkületének az ilyen eszközökkel való megmutatása érdekli, s ebben jeleskedik”. „Kosztándi Katalin költői lélek, a havas sík mezők, a bokrok, a hófödte falusi házak, kapuk ihletik meg. A komor, a leszorított, a halk, a csendes, az alig moccanó, alig rezdülő vagy a sűrített, koncentrált (lírai, esetleg drámai) jelenetek-jelenségek szolgáltatják az ő mondanivalóját. Fő színei a fehér és a szürke, ezekkel festi újabb és újabb árnyalatokban. Művei: variációk egy témára. A csend témájára. Szinte mindegy, mi van a képen. Annak a csendet kell kifejeznie. A szülőföld csendjét. De ez a mindig ugyanaz más formát ölt, minden kép egy-egy feladat, új harmónia, új látvány, melyet átél, átlényegít, sajátossá hangol” (*A Hét*, 1988. szept. 22, XIX. évf. 39. sz. Gazda József). „Az alkotói magány szeret csend-fényben fürödni. Ezt az életérzést tükrözik Kosztándi B. Katalin akvarelljei: *Tél*, *Fehérben*, *Csend*. Eme fehér képek, ahol a gondolat már szinte anyagtalannul, a vízfesték légiesen könnyed kezelése révén ölt testet, formát. A valóság kiindulási pont, mely az alkotói folyamat során leszűrődik, letisztul lényeges képi elemekre, átlépve az asztrahálás területére is, de ez soha nem jelent öncélú formakeresést. A tél mint tematika, számára önkifejezési lehetőség, lelki tájakra engedve betekintést. Talán az Áprily Lajos megálmodta fehérséghez hasonlítható, amely anyagi valóságától elszakadva a nemlét metaforájává lényegül. Mindezt mégis áthatja formák szerkezetéből sugárzó belső fény – az átmenet reménye egy eszményi létbe” (*Utunk*, 1989. ápr. 14, Székely Géza grafikus). „Kosztándi Katalin műterme egyetlen szűkös kis szobácska.⁴¹ Szerény, mint maga a művész,

⁴¹ A Vigadó Művelődési Ház egyik öltözőszobájából volt kialakítva a műterem.

aki szívós szerénységgel festi évről évre gyönyörű-borongó akvarelljeit, a szülőfalu, Nyikómalomfalva fel-felbukanó vízióját, az árvizektől megszag-
gatott, halálos hólepelrel befödözött faluét, hol már csak téli álmát aludni-
vegetálni képes az élet, hol a kikelet nem a harsogást, hanem egy szűkülő
horizontú haldoklás újabb esztendejét ígéri. Komor, tragikus báj ez, egy
tépelő ember és egy leheletfinomlelkű asszony-művész magavallatása”
(*Háromszék*, 1990, febr. 4. 35. szám, Magyar Lajos). „Két grafikus, két
festőművész és egy szobrász érkezett hozzánk Kédivásárhelyről. Hoztak
nekünk műveikkel üzenetet, hírt arról a világról, mely őket körüveszi és
bennünk van. Mert bensővé válik a külvilág, amikor dolgoznak – és min-
dent, az életük érzését, megérzéseiket, személyi sugallataikat, olykor óha-
jaikat és élénk mutatják ezzel a távolból jött kiállítással. Mint egy itteni
nézhettem csak körül a teremben, először találkoztam az ország határain
áthozott munkáikkal, hadd beszéljek úgy, mint egy tárlatlátogató, aki
semmi másban nem tájékozott, csak a friss látásban. Milyen hírt, milyen
világot hozott az öt művész? Egy zárt, erős – mondhatnám – baromi erő-
vel préselő világ érzését, a súlyok, a komorság végleteit, a nehéz viszonyok
súlyát, amiben a legszebb végletei a fenség és a kozmikus kicsinyiség, sőt, a
végzet látványa olykor. [...] Kosztándi Katalin akvarelljein a végletekig fe-
szíti a látványt. Ő a képein a vörös lobogású utcaképet, a gyászoló özönlők
sorát, a hó eszeveszett villogását vonultatja fel. Szenvedélyes hidegséggel
fest, rajzol. Olykor megdöbbenő” (*Székelly Újság*, 1990. okt. 29. II. évf. 36.
sz. Bereményi Géza, Budapest és Szentendre). „Egy év után újra szoron-
gással kémleljük, fürkæsszük, vigyázzuk a Romániából gomolygó híreket.
Dohos lidércek mozdultak, szúrós, mérgező szavak költöztek a levegőbe:
uszítás, történelemhamisítás, megújuló támadások Tótkés László és Sütő
András ellen. Megint sztrájkban Temesvár, megint szétvert tüntetések Bu-
karestben. Ahogy a kiállítást megnyitó Bereményi Géza mondta, 'baromi'
erők zakatolnak az eseményekben. [...] Amikor tisztelgünk az alkotások és
alkotóik [...] előtt, hűségük előtt tisztelgünk...” (*Hitel*, 1991. 5. sz. J. K. I.)
„Ami e magyar nép útját, igazát illeti, arra bizonyoság annak mindmáig ver-
gődő, meglévő elete és abban Katalin asszony hitvallásában is megújuló
művészete. De tovább gyalogolván a gyöngyös, fekete lajbis festővel, egy-
szeribe Malomfalván találjuk magunkat, esti csöndben, hogy onnan is föl-
verjen *Látomás* című munkájával az estvéledésből: lángfényben áll a ház”
(*Háromszék*, 1997. szept. 30. 2155. sz. Czegő Zoltán).

Reprezentatív kiállítások

A Kosztándi-házaspár képeinek bemutatására 2010. november 20-án Hegedűs Ferenc vállalkozó kezdeményezésére állandó galléria nyílt. A megnyitóra aktualizált közös album jelent meg a Pallas-Akadémia *Élet-Jelek* című sorozatában Vécsei Nagy Zoltán művészettörténész gondozásában.

Az erdélyi kortárs képzőművészet bemutatásában példaadó Hegedűs Ferenc magánvállalkozó patronáló magatartása. Az elmúlt két évtizedben terjedelmes kollekcióval rendelkező mecénás gyűjteménye kinőtte a magánszféra és lakáskultúra kereteit. A képzőművészeti élet szervezésének és bemutatásának új kontexusára figyelhetünk fel, amikor a vállalkozói szférából érkező kezdeményezés anyagi támogatást biztosít a képzőművészeknek a regionális zártság és érdektelenség áttörésére, valamint a színvonalas kivitelezésnek lehetőséget teremt a képzőművészeti kánon horizontjába való bekerülésre.⁴² Kézdivásárhely polgári ízlésére és értékőrzésére hagyatkozik akkor, amikor felteszi magában, hogy a Kosztándi házaspár életművének jelentőségét megerősíti a közösségi tudatban és művészi nagyságukhoz méltó módon mutatja be azt (Deák 2011: 2–7). A főtéren vásárolt és felújított épületben található galéria állandó kiállító teret biztosít a művészpárra képeinek.

Az állandó kiállításon Kosztándi B. Katalin életművét gyakran jelképező tájképekvarrelek aránya kisebb a közösségi és történelmi múltba kapcsolódó állásfoglalást vállaló ciklusokhoz képest. Az összeállítás új keretet adhat az életmű értékelőinek az egysíkú behatároláshoz képest.

2012-ben az állandó galéria időszakos kiállításán az 1975 és 1980 között készült és mappában őrzött képeket mutatták be (Deák 2013: 2–5). A képek nem ciklusok láncszemeit idézték fel, hanem az életműben egy-egy egyedi téma megjelenésére mutattak rá. A színek tisztaságára érzékeny alkotó munkáinak legismertebb szürkés árnyalatai mellett ezen a kiállításon a barna lágú és meleg tónusai kerültek előtérbe.

Az Erdélyi Művészeti Központban (Sepsiszentgyörgy) 2015-ben a Kosztándi házaspár életmű-kiállítását rendezték meg.⁴³ Az életművet re-

⁴² Nyaranta megszervezi a Bálványosi Művésztabort, amelynek a Kosztándi házaspár rendszeres résztvevője.

⁴³ Kosztándi B. Katalin 66 képpel szerepelt.

konstruáló rendezői elv⁴⁴ szerint a bemutatott anyag az egyetemi évek olajképeivel kezdődött, a közösségi sorsvállalás ciklusait helyezte előtérbe és a falusi élet metaforizált tereihez tájképek rendelődtek. A kiállításon az életműnek egyik újszerű és frissességében meglepő alkotása az *Örvény*⁴⁵ (pasztell, 2014). Az erőteljesen befele gyűrűző hullámok világos kontúrjai sötétkék mezőben egy középpont köré szerveződnek. Törésvonalaként egy sáv képződik a kép bal oldalán, amelyet az alkotó egy beszélgetés során Erdély Keleti-Kárpátok övezte határvonalaként nevez meg, és a kompozíció az örvény középpontjaként Kolozsvárt helyezi centrumba. A legmodernebb képiséggel is tud kulturális sorsvállalást leképezni, művészetének fő jellemzője, a legmodernebb és legszemélyesebb képiség is képes implicit módon az alkotót körülvevő kulturális identitással rendelkezni.

A sepsiszentgyörgyi kiállítás lezárása után a nyikómalomfalvi közművelődési élet aktív szervezőinek⁴⁶ közreműködésével Kosztándi B. Katalinnak Nyikómalomfalván a Pap Ferenc⁴⁷ Kultúrotthonban a helyi falunapok keretében nyílt kiállítása. Az életművet a képzőművészeti kánonban többször felmutató kiállítások után a szülőfaluban képzőművészként való megmutatkozás erős szimbolikus kapcsolatot hoz létre alkotó és a helyi lakosság között. A kiállítást szervezők az innen elszármazó művészt az újabb generációk lokális identitása megerősítésének reményében mutatják fel. A kiállítás anyaga a malomfalvi életképeket, a beazonosítható tereket helyezi előtérbe és bemutat egy-egy, korszakot reprezentáló jelentős művet. Nagyszámban mutatnak be régi vázlatokat és portrékat. Az elmúlt évtized vallásos triptichonja⁴⁸ kerül a kiállítás középpontába, amely jelzi az alkotó hitvallását, elkötelezettségét a szűkebb falusi és a tágabb keresztény közösség irányába. A helyi nézők számára a képek beazonosítható epizódjai egy visszatekintő, értelmező távlatot nyitnak saját múltjuk vagy egy letűnt világkép felidézésére.

A kiállítás szertartásjellegét kiemelte a falunapok átmeneti rítusának szakrális tartalmat adó délelőtti mise. A testvértelepülés küldöttjei részé-

⁴⁴ Vécsi Nagy Zoltán rendezte a kiállítást és szerkesztette az új albumot.

⁴⁵ A kép a rendszerváltást követő szénrajz sorozat után készült, a későbbi datálás a rá-mázás évét jelöli.

⁴⁶ László Gyula.

⁴⁷ Nevezetes helyi néptanító (Pap Ferenc 1931–1989).

⁴⁸ A három kép külön-külön szerepelt kiállításokon, viszont együtt először itt nyert bemutatást.

ről a falu éltanulójának megajándékozása az anyaország és a székelyföldi település kapcsolatának egyik szimbolikus aktusa. A több szálon kapcsolódó szellemi kötődések⁴⁹ által a nyikómalomfalvi közösség önmagáról pozitív képet mutat fel, amely a lokális értékeket helyezi a jövőképbe. Az alkotó részéről a szülőfaluvallattal vállalt sorsközösség mutatkozik meg abban is, hogy az alkalomra választott fekete-fehér öltözéke a nyikómalomfalvi viselet szöttek darabjaiból állt.

Nyikómalomfalvi adatközlők

László Berta (született 1946)

László Gyula (született 1968)

Albumok

KOSZTÁNDI B. Katalin

2004 *Műterem*. Pallas Könyvkiadó, Csíkszereda

2015 *Kosztándi Katalin*. Erdélyi Művészeti Központ, Sepseszentgyörgy

KOSZTÁNDI Katalin – KOSZTÁNDI Jenő

2010 *Élet – Jelek*. Pallas Könyvkiadó, Csíkszereda

Irodalom

ASSMANN, Jan

2013 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezet és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

BANNER Zoltán

1990 *Erdélyi magyar művészet a XX. században*. Képzőművészeti Kiadó, Budapest

⁴⁹ Dévai Nagy Kamilla a templomban vallásos tartalmú és a kiállításon erdélyiséget megszólaltató zenés előadása hangzott el. A kiállítások recenziói rámutatnak, hogy az alkotónak harmadik kiállításán lép fel az előadó-művész (egyszer Magyarországon is).

DEÁK Ferenc

2011 Kosztándi Galéria Kézdivásárhelyen. *Erdélyi Művészet* I. 2–7.

2013 Kosztándi B. Katalin kiállítása. *Erdélyi Művészet* I. 2–5.

2014 Kosztándi B. Katalin művészete. *Erdélyi Művészet* II. 2–5.

GADAMER, Hans-Georg

1994 Épületek és képek olvasása. In: Bacsó Béla (vál.): *A szép aktualitása*. T-Twins Kiadó, Budapest, 157–169.

2003 *Igazság és módszer*. Osiris Könyvkiadó, Budapest

GAZDA József

2015 A kor szorításában... In: Szücs György (szerk.): *Sors és jelkép. Erdélyi magyar képzőművészet 1920–1990*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 134–160.

MURÁDIN Jenő

2011 *Kolozsvári képzőművészet*. ARTprinter, Sepsiszentgyörgy

KÁNTOR Lajos – SZÉKELY SEBESTYÉN György (szerk.)

2008 *Közösség és művészet. A Korunk Galéria története 1973–1986*. Komp-Press Könyvkiadó, Kolozsvár

KESZEG Vilmos

2011 A történetmondás funkciói a 20. században. In: Keszeg Vilmos – Szalma Anna-Mária (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 19. A 20. század (biografikus) történetei*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–27.

OZSVÁTH Imola

2005 Egy naiv festő élettörténetének motívumai. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták, életpályák és élettörténetek*. Sapientia Kiadó, Kolozsvár, 31–119.

SELMECZI KOVÁCS Attila

2007 A Magyarok nagyszasszonya, mint nemzeti jelkép a népművészetben In: Lackovics Emőke, S. – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi valóság a Kárpát-medencében 7*. Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 411–417.

SZÜCS György

2015 Sors, történelem, kép. Szempontok az erdélyi magyar képzőművészet kutatásához. In: Uő (szerk.): *Sors és jelkép. Erdélyi magyar képzőművészet 1920–1990*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 10–20.

VÉCSI NAGY Zoltán

2013 *Szocrelatív. Erdélyi magyar művészet 1945–1965 között*. Erdélyi Művészeti Központ, Sepsiszetgyörgy2015 A marosvásárhelyi képzőművészeti oktatás alakulása és hatása a hatvanas-hetvenes évek művészetére Erdélyben. In: Szücs György (szerk.): *Sors és jelkép. Erdélyi magyar képzőművészet 1920–1990*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 220–250.**Fragmentele universului popular pe imaginile lui Kosztándi B. Katalin**

În cariera ei de peste șase decenii, Kosztándi B. Katalin a formulat întotdeauna răspunsuri la fenomenele, întâmplările universului din jur. Artista deseori își alege motivele din universul dispărut al satului natal, Morăreni, pe care o evocă din amintiri ca regăsirea centrului, nucleului. La funcția protectoare cu aspirații etnografice se alătură o viziune artistică unică și de înaltă calitate. Apariția repetitivă a valorilor locale transmite o identificare cu soarta transilvăneană. Existența transilvăneană este exprimată prin aspirația omului credincios la atingerea totalității. Pe lucrările în acuarelă printr-o reflecție blândă peisajul secuiesc devine o imagine a sufletului. Puritatea culorilor arată o abordare cumpătată elegantă, în timp ce repetarea motivelor ne dezvăluie principiile unei persoane devotate. Nuanțele cenușii care domină picturile ei, scot la lumină profunzimea iubirii, ce se ascund sub suprafață.

Fragments of folk life on the pictures of Kosztándi B. Katalin

Kosztándi B. Katalin, a master of fine arts for six decades, along her career has always given a feedback to the important occurrences around her. She quite often chooses her motifs from her home village, the ethos of Morăreni, which she then elevates as the recovery of the nucleus guarded by our memory. In her art one can observe that the protective function with an ethnographic intention is followed by a unique artistic point of view. The recurring local values convey the acceptance of the Transylvanian destiny. The artist represents the Transylvanian feeling trying to render the demand for the absolute of a religious person. In her aquarelle paintings the Szekler landscape becomes a spiritual imprint. The clarity of colours are the evidence of an elegant dignity, while the recurrence of motifs reflects the principles of a committed person. The shades of grey, which fulfill an important role in her paintings, open the depths of love that lie beneath the surface.

Hazafelé
(olaj, 1957)

Válaszúton
(olaj, 113 x 89, 1957)

JÁNOS
TÁRSASÁG

A múlt-korom
(akvarell, 40 x 50, 2008)

Temetés
(pasztell, 1986)

*Utunk
(nőnapi illusztráció)*

*Hagyományos malomfalvi
tornácós ház*

*Kosztánci B. Katalin szülő-
háza*

*Malomfalvi kiállítás
a Pap Ferenc Kultúrotthonban
(2015)*

Tasnády Erika

A Széki Televízió húsz éve

Bevezetés

Jean-Pierre Le Goff szociológus szerint két fogyasztási cikk játszott lényeges szerepet a francia hagyományos társadalom felbomlásztásában: a televízió és a személygépkocsi (Le Goff 2012: 159). Kis időeltolódással ugyan, de az erdélyi társadalomban ugyanez a képlet érvényesült (lásd Gagyí 2009a). Jelentős társadalmi mobilitást, a horizont kitágulását – gyakran szétesését – okozta a tévé és az autó. „A televízió igen nagy szerepet játszik az informáláson túl az általános kulturális, értelmező keretek kialakításában” – írta Gagyí József (Gagyí 2009b: 138). Pierre Bourdieu terminusát használva úgy is mondhatjuk, a televízió sajátos „szemüvegén” keresztül tanítja meg látni a nézőt (Bourdieu 1996: 18).

E dolgozat egy vidéki médium, a Széki Televízió húsz éves működésének feldolgozása felé tett első lépés. Az anyag digitalizálása után a felvételek, műsorok, portréfilmek több néprajzi–szociológiai szakág számára lehetnek majd hasznosak.¹ Távlati célom a televízió az éneklési szokásokra gyakorolt hatását vizsgálni, de ehhez a teljes anyagot ismernem kell. Egyelőre a Széki Televízió „életútját”, sajátos „szemüvegét”, illetve társadalmi–kommunikációs funkcióit teszem vizsgálatom tárgyává.

A széki tévé a rendszerváltozást követő átmeneti időszakban egyengette az utat a folklorizmus újabb, hagyományápoló, revival jellegű megjelenési formái felé. A helyi népi kultúra felkarolásával, felértékelésével egy olyan pozitív mi-kép kialakulását segítette elő, melyet még a kivetkőzött, a hagyományokat nem folytató emberek is vállalnak.

¹ A VHS kazettákon levő felvételek mentése, digitalizálása folyamatban van. 2016 tavaszára remélhetőleg elkészül. Az anyag a KJNT gyűjteményei között lesz megtalálható.

„A televíziónak átrendező hatása van.” – írta Gagyí József „A változó társadalomtörténeti helyzetben, a modernitás és posztmodernitás átmenetei közepette közösségi igazodások, határok, értékek termelődnek a tömegkommunikáció bűvkörében” (Gagyí 2009b:138).

Kutatóként nem kívánok értékítéletet mondani a tévé által egyengetett társadalmi jelenségről, legfeljebb megkísérelhetem felbontani, megérteni azt. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a szóban forgó média által sugallt értékrendben a helyi népi kultúra, s ezen belül is a népdal, a népzene különös presztízsnak örvendett. Persze, az már más kérdés, hogy a helyi felfogásban mit is tekintettek népdalnak.²

Nem ritka jelenség, hogy a tévé központi helyet vívott ki magának egy társadalom életében. Az viszont már egyedi, hogy viszonylag hosszú időn keresztül képes volt megmaradni úgy, hogy a maga választotta normákhoz, periferikus kánonokhoz, a domináns mellett más történelmi narratívákhoz is igazodott, s közben egy teljes, osztatlan lokális közösséghez szólt.³

A népi kultúra funkciója a tévé képernyőjén, természetesen, teljesen megváltozott, ezért még az idős asszonyok vagy férfiak által régies stílusban előadott „széki lassú” és „magyar” énekek sem tekinthetők azonosnak azokkal, melyeket hajdanában a helyi életvilág táncos alkalmakor énekeltek. A képi és beszélt nyelvezet a helyi elvárásoknak felelt meg: a közönség és a szerkesztő-riporter értették egymást, s a befogadás ugyanazon „érzelmi mintáit” ismerték, használták (Bausinger 1983: 64).

A Széki Televízió „előtörténete”

Szék község még alig fél százada vesztette el városi rangját az 1940-es években, amikor a néprajzi jellegű érdeklődés keresztüztüébe került. A hajdani leszegényedett, több traumát elszenvedett várost a polgárság mellett nemesek, kisenemesek lakták. A rendi öntudat, a társadalmi presztízis maradványai valószínűleg ott munkáltak a mélyben akkor is, amikor hordozói már földművelésre, cselédkedésre kényszerültek. Ez nyomokban ma is felfedezhető a lakosság azonosságtudatában, önértékelésében. Mennyivel

² A népdal terminus problematikájáról lásd Küllös 2004: 11–30, Tasnády 2015.

³ Ennek jelentőségét ma, a televízió megszűnte után tudjuk érzékelni: az idős emberek gyakran már egyáltalán be sem indítják a tévékészüléket.

jelenvalóbb lehetett még mindez a második világháború tájékán! Kezdetben a községbe látogató kutatókat a „jobb családok” szokták volt elszállásolni. Mára mindez „demokratizálódott”; igaz, a látogatók száma is sokszorosára emelkedett.

Lajtha László, Kodály Zoltán, Kós Károly, Jagamas János, Nagy Olga, majd Martin György, Kallós Zoltán, a Gulyás-testvérek gyűjtöttek Széken – hogy csak néhányat említsünk híresebb kutatóink közül. Óáltaluk vált Szék „címeres” hagyományőrző faluvá, s ezért kultúráját, mint megőrizendő, ápolandó tárgyi valóságot, s nem csupán mint éltető közeget kellett megta-
pasztalnia. A táncházmozgalom képviselői is a kanonizált értékekért mentek és mennek ma is Székre.

A hajdani falubíró házában szállt meg annak idején Kodály Zoltán, s egy másik „jó családnál”, Juhoséknál szokott lakni Kallós Zoltán, Martin György, majd náluk szálltak meg a Gulyás-testvérek is 1969-ben, amikor a *Széki lassú* című filmet forgatták. A Juhos család fiúgyermeké, a későbbi Széki Televízió operátor-technikusa számára e látogatók valós és rendszeres kapcsolatokat jelentettek.

Szék kapcsolati hálózata a városi kutatók hatására igencsak kiterelődött. Mindez, mondhatnánk, a széki tévé előtörténetéhez tartozik, bár nincs közvetlen összefüggés e látogatók, illetve a későbbi televízió intézménye között.

Mihelyt a figyelem ráterelődik, a népi kultúra megmerevedik: nyitott, rugalmas, örökös mozgásban-változásban levő rendszerből zárt, rugalmatlan rendszerré válik. Miként arra Hermann Bausinger elemzésében rámutatott, legyenek bár az adott kultúra felfedezői, népszerűsítői hivatásos gyűjtők–kutatók, avagy lelkes hagyományőrzők, az eredmény mindenképpen a folklorizmusnak nevezhető jelenség lesz (Bausinger 1983: 79–95). Ezt, Bausingerrel egyetértve nem szánom értékítéletnek, s nem kívánom esztétikai szempontok alapján elemezni. A folklorizmus a „tisztá” népi kultúra továbbélésének természetes állapota, s épp a városi, magas kultúra váltja azt ki. A 20. század második felében a városi elittel kapcsolatba kerülő gyermekek abban a tudatban szocializálódtak, hogy kultúrájuk magyar, nemzeti érték, közkinccs, s ezt kötelességük megőrizni. A kollektív memória (Gyáni 2014) pilléreit, sokrétű befolyásnak engedve, valószínűleg az ötvenes évek táján kezdték el letenni.

Ezzel korántsem vitatom el a széki népi kultúra értékét. Csupán annyit jegyeznek meg, hogy másutt is végeztek nagyszabású néprajzi gyűjté-

seket, de a folklór nem vált törvénytörően mindenütt a kollektív identitás komponensévé.

Szék község lakóinak, mondhatnánk, abszurd helyzetből kellett megtalálniuk a kivezető utat. Egyrészt a városi elit értékítéletének súlya alatt a nyitott, örökké változó kultúra helyett egy zárt rendszerű kultúrát volt/lett volna kötelességük felmutatni. Reprezentációra, s az ebből származó morális és anyagi haszonra csak azok számíthattak, akik ezen elvárásnak eleget tudtak tenni. Másrészt a falunak az állandóan változó technikai-társadalmi környezettel, ízlésvilággal is lépést kellett tartania, már csak azért is, mert ugyancsak elmarasztaló ítélet illette (volna) őket más társadalmi terek felől (meg különben is igényelték).

Széknek fel kellett vállalnia az „ellenvilág” (Bausinger 1983: 215) szerepét: ideállá, népi/nemzeti etalonná vált, a világtól elzárt, hagyományába bezárkózó településsé,⁴ ahova elzarándokolhattak a városi érdeklődők. Csakhogy hovatovább már megszervezett, kiigazított, ápoló dolog lett a széki hagyományos világ, s ebben sajátos szerepkör jutott az „adatközlők”-nek. A reprezentáció szerepét különféle modellekből, viselkedési mintákból, kommunikációs aktusokból vonatkoztathatta el a helyi lakos. Amikor „megszületett”, a Széki Televíziónak lényeges szerep jutott a két világ közötti kommunikációban, a lehetséges modellek felvonultatásában.

A reprezentációnak, természetesen, nem tudott, és nem is akart mindenki behódolni. A 20. század második felének szülöttei közül egyesek értelemszerűen hagyományörzőkből hagyományápolók lettek, mások pedig hagyományvesztők. A hagyományápoló réteg küzd a helyi kultúra megmentéséért, fennmaradásáért; számukra ennek elvesztése identitásukat fenyegeti.

Nem kis feladat egyszerre felvállalni az „értékvesztő” falut, illetve a városi értelmiségi réteg visszajelzéseiből (gyűjtési szituációkból, a faluról készült könyvekből, kiadványokból, filmekből, stb.) elvonatkoztatott kánont. Ez a szerep jutott a Széki Televízió szerkesztőjének. Ezt a nehéz egyensúlyi pozíciót csak súlyosbította a tény, hogy más tévéktől leválva, külön utat járt, s nem a globalizáció-diktálta határtalanságot, de inkább a biztonságnak tűnő bezárkózást választotta.

⁴ Bár a főútvonalaktól távol esik, Szék lakói mindig is intenzív kapcsolatot tartottak mind a környező városokkal (Kolozsárral, Szamosújvárral), mind a környező falvakkal. Mégis közhelynek számít Szék bezártsága.

A Széki Televízió húsz éve

Széken, az ezredfordulón átívelő húsz évben a hagyományápolásnak és hagyományörzésnek egy igen sajátos módja alakult ki, melynek közege a kábeltelevízió lett.

1993-tól 2013-ig, ha a látogató vasárnap érkezett Székre, akkor minden házban a hang- és képi aláfestést a helyi műsor szolgáltatta a beszélgetésekhez. Nagyobb események, ünnepek alkalmával minden nap volt helyi adás. A tévé a székiekről a székiekhez szólt. Bár van még Erdélyben más, saját tévécsatornával rendelkező község, a Széki Televízió, hagyományörző/hagyományápoló falu szolgáltatójaként mégis egyedülálló volt a maga nemében.

A Széki Televíziót a Juhos–Szász házaspár vezette, rendezte. Ők végeztek mindent saját lakásukban, mely egyszersmind a stúdió funkcióját is betöltötte. A tévészerelő férj, Juhos István, Őcsi, a technikai részt vállalta magára, a hajdani banki tisztviselő feleség, Szász Rozália pedig a többi: ő volt a szerkesztő-riporter, ő tartotta a kapcsolatot a publikummal is (s aki a székieket egy kicsit is ismeri, tudhatja, hogy ez bizony hálátlan és nehéz feladat).

A széki kábeltevé egy gyergyói cég kirendeltségeként jött létre. A tulajdonosnak személyes kötődése volt Székhez, s Szász Rózsika szavaival, „valahogy még szívügye is volt, hogy valami jót tegyen a magyarságért”. Számára érdekes volt, hogy a Székelyföldön kívül is létezik tömbmagyarság Erdélyben, és szeretett volna valamit tenni érte: ezért hozta létre ezt a különálló tévét. A Széki Tévé nem tartozott máshova, csak „direktbe hozzájuk, Gyergyóhoz.”⁵ A tévé tulajdonosa egy közös magyarországi ismerős révén fordult a Juhos–Szász házaspárhoz, ugyanis tudták, hogy Juhos István tévészerelő.

Kezdetben a helyi adást vasárnaponként sugározták, ún. konzervműsorokat közvetítettek, amelyeket készen kaptak, „licenzúzva”. A Bukarestben cenzúrázott anyagot Gyergyóba küldték, onnan pedig Székre. Ám ezek a műsorok a székieket nem elégitették ki. Szász Rózsikát idézve, *aki ismeri a székieket, az tudja, hogy őket nem nagyon érdekel más világ, elég az övéké. Őket az nem izgatta, hogy mi van Gyergyóban, Székelyföldön*

⁵ Az interjúk, melyekből e dolgozatban idézeteket közlök, 2015 júniusában, illetve szeptemberében készültek a Juhos–Szász család lakásán, Széken.

dön. Mindig azt mondták, hogy az volna az érdekes, hogyha azt látnák, hogy mi történik itt.

A kilencvenes évek elején a székiek még nem rendelkeztek olyan „szemüveggel”, mellyel a székelyföldi adót érdeklődéssel nézhették volna; az idegen világ, idegen nyelvezet az idősebb generációk számára valóban érdektelen és érthetetlen lehetett.

Henri Bergson filozófus állította – s a neurológiai kutatások is megerősítették –, hogy egy tárgynak csupán a minket érdeklő aspektusait látjuk (Bergson 1939: 10–44, Tórey 2004: 34–35). Gilles Deleuze szerint az emberi agy az akció–reakció elve szerint működik. Esetünkben a tévériporter által elindított gondolat az akció. A néző felfogja, s agya a lehetséges válaszok között válogat: ez a percepció.

A székiek csak azt látták a tévében, amit láthattak, amit „megválaszolhattak”: a riporter azon akciójára reagálhattak, amely világukhoz, gondolkodásmódjukhoz igazodott. Nem csoda, ha a kilencvenes évek elején még nem voltak receptívek a tévé konzervműsorai iránt. Valószínűnek tarthatjuk, hogy a tévéjük illetően fordulása nélkül mégiscsak hozzáidomultak volna az „idegenhez” is. De jókor volt a legjobb helyen Szász Rózsa, aki az ő nyelvükön szólalt meg.

Hát akkor aztán, ezen elgondolkozva, kezdtünk ilyen felvételeket készíteni itt, a helységben, és hát időnként úgy be-beloptunk a műsorba ebből is, mert erre nekünk nem volt engedélyünk. Így kezdődött. Hát akkor hadd legyen valami olyasmi is, ami őket érdekli. Kezdtük azzal, hogy széki énekeseket közvetítettünk, akkor más népdalénekeseknek a repertoárjából is például átvettünk ugyancsak széki énekeket, széki dalokat, azokat közvetítettük. Ilyen köszöntők voltak ezek, névnap, születésnap köszöntők, hirdetések stb. stb... Zenei aláfestéssel mentek, ami van általában minden helyi adásban tulajdonképpen, de ez egy kicsit kiszínezte a dolgokat, s láttuk, hogy az emberek úgy ráharaptak, és nagyon érdekli őket.

A szerkesztő felvetette a tulajdonosnak, hogy jó volna mindezt legalizálni, mert azért ez nagyon kockázatos volt! Nem kis pénzbe került ez abban az időben, ezt fontos tudni – s azért a székiek is jó volna, hogyha tudnák, hogy ez elég nagy áldozatba került, mert kis cég lévén (tehát keves bevétel után) elég sokba került ez az engedély. Ezután közvetíthették saját műsoraikat. Persze, ez azért úgy ment, hogy a bukaresti CNA⁶ ki-

⁶ Consiliul Național al Audiovizualului, Országos Audiovizuális Tanács

jött, itt helyben az anyagokat átvizsgálta, cenzúrázta... Hát cenzúrázta, amikor cenzúrázta, s aztán akkor, amikor! És mi is adtunk neki annyit, amennyit akartunk, és azt, amit akartunk, azt adtuk oda a kezébe... Hát csak azt vizsgálhatták ők, amit adtunk, és mi azt adtunk, amit adhatunk, de még amellettt volt sok minden... – mondta Szász Rózsika. Nem jártak különösebben utána...

A Széki Tévé saját adása vasárnap, főműsoridőben volt, délután öt órától: ezt Széken mindenki tudta és várta. Reggel kilenctől délután öt óráig köszöntők szövegei vonultak a képernyőkön: névnap, születésnap hirdetések, zenei aláfestéssel. Természetesen ezt is a helyi stúdió intézte. Időről időre, egy–egy fontosabb esemény, ünnep alkalmával hétköznap is „megnyitották a csapat”. Ilyen rendkívüli esemény lehetett például egy haláleset vagy egy fesztivál, például a Széki Napok (akkor minden nap sugározták felvételeiket, s az estére elkészült anyagot éjszaka le is adták, úgy frissiben). És akkor ez volt az érdekes, hogy az emberek ilyenformán tudtak bekapcsolódni a Széki Napokba. Tehát azok is, akik egyáltalán nem jártak ott személyesen, tudták, hogy nem baj, mert éjjel egy óraker már nézhetjük, mert *meglátjuk az aznapi eseményeket*. Másrészt minden egyházi ünnep alkalmával (például húsvét, karácsony) külön műsort készítettek, s ilyenkor a három ünnepezen kereszttül reggeltől estig közvetítették azt.

A Széki Televízió a helyi élet szerves részévé vált. Bár kezdetben az emberek *nehezen álltak kötélnék*, nem szívesen beszéltek a kamera előtt, lasscskán megszokták, megszerették, sőt igényelték. A helyi tévében megjeleni már rangot jelentett a lokális társadalomban.

Az emberek önként is jelentkeztek, hogy szeretnének énekelni, vagy szeretnének egyet–mászt bemutatni. *S ez bánt engem nagyon*, – vallotta Szász Rózsika – *hogy nem tudtam mindannyiukat szerepeltetni, és most utólag mindig eszembe jut, hogy egy–egy öreg hogy elment szegény, és én nem tudtam teljesíteni az ígértemet. Mindig jöttek és mondták, hogy „Rózsika, én ezt vagy azt olyan szépen el tudom fűjni, s mikor tudnád levenni?”, így mondták, „mikor tudnád levenni?” Akkor, persze ez nem úgy ment, hogy na, azonnal, s hát két alkalommal is megtörtént, hogy amikor már mentem volna, ugyanazon a napon reggel szólott a harang, és, mintha a szívembe kondult volna, hogy vajon kinek, és kiderült, hogy épp annak az illetőnek, akihez aznap készültem. Ez aztán borzasztó lelkiismeretfurdalást tud adni nekem mái napig is.*

Helyi szinten, kis léptékben ugyanaz játszódott le, mint a nagy, nemzeti tévécsatornáknál szokott: „A televízió képernyője egyfajta Nárcisz-tükre, narcisztikus magamutogatási hely lett napjainkban” – állapította meg Pierre Bourdieu a francia televízióról készült kritikai elemzésében. „Úgy tűnik, [...] nagyon világos, hogy nem azért vagyunk ott, hogy mondjunk is valamit, hanem egészen másért, azért, hogy láttassuk magunkat és lássanak bennünket” (Bourdieu 1996: 11).

A helyi riporternek a székiek jobban megnyíltak, mint az idegeneknek, akikkel gyakran szóba sem igen akartak állni, *azt mondták, őket az nem érdekli, nekik az nem érdekes, és nem is pazarolják az idejüket sem arra, és különben is, hiába...*

Egy anekdota szerint egy alkalommal a Duna televízió stábját bizonyos öreg emberekhez irányították, hogy énekeljenek. *Na jó, szót is fogadtak, s pont, mikor lejárt a felvétel, s kérdezték, „s miko látjuk meg magunkat?”, azok mondták, hogy „pontosan nem tudjuk, de majd Rózsikát értesítjük”. „Há’ hogy, há’ nem Rózsika fogja közvetíteni?” Mondták, hogy nem, mert ezt a Duna tévé. „Á, a Duna tévé? Na, az má’ nem semmi!” Szóval az már nem volt érdekes. A széki tévé, az igen, annak volt rangja! És ilyenformán, hogy az embereket felemelte egymás szemében.”*

A műsorokban helyi mesterségek utolsó gyakorlói, ismerői beszéltek munkájukról, s közben önmagukról is. Bútor- vagy tányérfesők, női- és férfiruhák, viseletek készítői, fafaragók, építőmesterek, zenészek jelentek meg a helyi adásokban. A széki szimbólummá vált szalmakalap első készítője mutatta be mesterségét.⁷ Öregasszonyok meséltek a fonásról, s természetesen a fonókról, és persze a fársángi multságokról, Győri Kali néziről... Háborút megjárt öreg férfiak történeteiből egy másik, a falu határain túli világról is hírt kaptak a „szíkiek”. Egy hajdani kiskatona jelen volt Horthy István repülőjének lezuhanásakor, másik pedig oroszul is megtanult a fogságban. A műsorokban a helytörténet nevezetességeiről is gyakran megemlékeztek: a fürdőtelepről, a henczi gazdasági iskoláról, sóbányáról, mindarról, ami egy fényesebb, polgári múltra emlékeztetett. Felekezeti vagy nemzeti hovatartozástól függetlenül mindenkit megkerestek, akinek a tévé számára érdekes mondanivalója volt. S a legtöbb beszélgetés végén elhangzott a kérdés: „Nem énekelne nekünk valamit?”

⁷ A Botos-kalap csak 1947 óta létezik.

A történet 2013-ban ért véget, pontosan 20 évet tartott. A tévés cég csődbe ment, elárverezték, s az új tulajdonos már nem tartotta fontosnak megőrizni a Széki Televízió helyi adását. A széki tanács szeretne volna ugyan fenntartani azt, megvásárolni a helyi stúdióra az engedélyt, de nem sikerült, pedig még a technikai felszerelést is megvásárolták hozzá *s most ott porosodik minden. A Tanács lehetett volna elvileg (a tulajdonos), de gyakorlatilag nem tudták elrendezni. Aztán azt nem tudom, hogy konkrétan milyen kifogásokat adtak Bukarestben, de biztosan megtalálják minden alkalomkor. Így is mindenki el volt csodálkozva és el volt képedve, hogy egy ilyen kicsi helység, s ennek saját stúdiója legyen! Hát persze városokon van mindenütt... Na, hát azért különleges Szék! Lezárt egy korszak, és kész. Nem lesz többet.*

A székiek nagyon sajnálják tévéjükét. *Ezt már nagyon megszokták, és kényelmes is volt – summázta Szász Rózsika. Ugyanis elmúltak azok az idők, amikor az emberek tudták egyik a másikáról, hogy ki mit csinál, mivel foglalkozik, ki mibe tűnik ki. Most már az nincsen. Az emberek el vannak idegenedve, el vannak távolódva egymástól. És akkor most ez egy olyan dolog volt, hogy megint mindenki mindenkiről mindent tudott, s azért lett akkora rangja a széki tévének tulajdonképpen. Azt [hallották], amit akartak tudni – mert hát normális, hogy mindenki azt akarta, hogy azt tudják róla, amiben kitűnt, amiben a legkülönb, amiben a legjobb volt.*

Korábban említettem, hogy a székiekkel a kapcsolattartás bizony hálatlan és nehéz feladat volt. A „jobb családok” természetesnek tartották, hogy őket elsőbbség illesse meg a szereplésben. *Ha egy szegény embert szerepeltettünk a tévében, akkor már azt mondták a gazdagok, hogy nem is jó, hogy bekapcsolják a tévét vasárnaponként. És eljöttek, és megkérdezték, hogy kinek lesz köszöntője vasárnap, mert ők ez és ez a család között nem szeretnének szerepelni. Tehát még a nevük se jelenjen meg. Eljöttek ide, haza, hogy megkérdezzék! A másik véglet pedig: hát bezzeg, mi mindig csak a gazdagokat szerepeltetjük, bezzeg mindig csak azok énekelnek!* Megegett az is, hogy két idős férfi szinte állandóan zaklatta a tévéseket azért, hogy népdalvetéledőt indítsanak kettejük számára, hogy eldőljön, melyikük énekel jobban.

A szerkesztő-riporter

A Széki Televízió nem egyszerűen egy kábeltévé-csatorna a sok között. Több tényező összjátékának köszönhető létét, s mindenképp annak, hogy e lehetőség Szász Rózsikának adatott meg. A tévé e nagyon tevékeny ember életművének része; ebből a szemszögből nézve érthetőbbekké válnak a nagy televíziós csatornáktól való deviációk, illetve talán az is, hogy a tévé működési engedélyét nem újították meg.

Szász Rozália 1958-ban született. Apja mulató kedvű csizmadia volt, a széki társadalom megbecsült rétegéből való mesterember. Bár a tömbmagyar lakosságú Szék gyermekeinek nehéz volt tanulmányokat folytatniuk a kommunizmus éveit alatt, Rózsika – saját elmondása szerint – kitartó szorgalommal tanult, a középiskola elvégzése után pedig autodidaktáként folytatta azt.

Gyermek- és ifjúkora a nagyobb léptékű Martin gyűjtések, a Gulyás testvérek filmezései, illetve a táncházmozgalom kibontakozásának ideje. Az elzárt Székre rengeteg információ eljutott. A hivatalos magyar történelmi munkák mellett többek közt Wass Albert könyveit is olvashatta, s leszűrte mindebből saját, Székre vonatkozó történelmi narratíváját, melyet kiadványaiban nevelő szándékkal tett közzé (Juhosné Szász 1999, Szász 2014).

Az 1990-es években a helyi tanács kulturális tevékenységeinek szervezésével foglalkozott. Ekkor újraindította az aprók táncát. A felülről szervezett gyermektáncot, bár kérésztől bizonyult, nem maradt hatástalan: a hajdani „aprók” jó része ma már a hagyományörző néptáncosok tagja, s az évi rendszerességgel Széki Napok táncfőző tevékeny szervezője.

Említésre méltó az is, hogy a helyi polgármester nyilvános beszédeknek, szövegeinek megkomponálását mind a mai napig Rózsikára bízta. Szász Rozália helyi referenciának számít. Diákok, egyetemisták kérik ki szakvéleményét a széki folklórrel illető témáikban, tőle várnak szakirodalmat, kölcsönöznek könyveket.

Bourdieu hívta fel arra a figyelmet, hogy a televízió képi világát is a szavak uralják. A szerkesztő-riporter megjegyzései, kísérszövegei tulajdonképpen nagy hatást gyakoroltak a nézőkre. Szász Rózsika tévés kommentárjaival ugyanazt a célt követte, mint kiadványaival, vagy más jellegű tevékenységeivel: a nevelést, az identitás erősítését. A tévé önkifejezési lehetőségét nyújtott számára. Ez persze ellentétben állt a televízió mint média

alapvető funkciójával. Bourdieu elemzésében úgy írja le a televízió világot, mint egy hatalmas, homogén ördögi kört, ahol a riporter célja nem más, mint az egyedül hozni az egységes információáramlatban, s ezzel győzni a konkurencia felett (Bourdieu 1996: 21). A Széki Televízió mindebből csupán az egyedül hozta, az általános információáramlattal nem sokat törődött. Valóban csoda, hogy húsz évig is működhetett. Ezt csak olyan önfeláldozó, kevés pénzért sokat dolgozó, elhivatott ember végezhetette, aki a jelenkori szabadversenyben helyi szinten kiszorította a konkurenciát, legalábbis a vásárnapi főműsoridőben. A Széki Televízió identifikációs faktor lett, s így érzelmi szinten akadályozta meg más csatornák érvényesülését.

A televízió funkciói

A Széki Televízió többféle funkciót is betöltött. Informált, nevelt, szórakoztatott, s mindenk fölött identitást erősített.

Az információk elsősorban a lokális társadalomra vonatkoztak: a fontosabb helyi történekekről tudósították a nézőt. A kép varázsa átjárt minden eseményt, jelentőssé tette az időt, a helyet, a résztvevőket. A virtuális reprezentációk a mindennapok terében, közismert tárgyakhoz, emberekhez kapcsolódva materializálódtak: a „népi”, a „rég”, az „ős”, az „értékes” konkrét képi megjelenítést nyert, s mindennek „mellékhatása” az identitás megerősítése volt. (A híradók és az eseményekről készített felvételek hasznosak lehetnének egy szociológiai jellegű kutatás számára.)

Ám ha az információkat az emberek a tévéből szerezték, akkor egyre kevesebb alkalom jutott a közvetlen beszélgetésekre. Mégsem állíthatjuk, hogy a Széki Televízió miatt változott volna meg az emberek életvitele: ez minden bizonnyal akkor is bekövetkezett volna, ha a kábeltévé csupán a gyergyói főadó által közvetített anyagot sugározza.

A híradásokkal egy lapon beszélhetünk a köszöntőkről: névnap, születésnap, évfordulók alkalmával az emberek jelezték köszöntési igényüket a „stúdióban”. A szerkesztő a köszöntőkhöz verset is fűzött. Ezek számbavétele, elemzése is fontos lenne, hiszen a kritikus, átmeneti húsz év ízlésvilágáról tudósítanak, s a bejátszott hanganyag nemkülönben. Ez utóbbi nem szorítkozott a népdal repertoárra. Nótát, népies műdalt, vagy modernebb műfajokat is felölelt. Az ének és zene metaforikus használatának kérdéskörét szintén érdemes lenne vizsgálni.

A televízió másik funkciója a nevelés volt, történelmi jellegű információk, versek, népdalok s a példaértékű élettörténetek révén. Mindez, természetesen, az egyébként izzig-vérig széki szerkesztőnő ízlésvilágát is tükrözte. Tisztában volt azzal, hogy mihez kell többlet információt csatolnia, s mi az, amit közönsége be- és elfogadhat.

A szórakoztatás is alapfunkciónak számított. A helybéliek ízlésvilágának megfelelő filmek bejátszásával szintén győzött a konkurrencia – más tévécsatornák – fölött. A székiek szinte kötelességszerűen nézték saját adójuk műsorát, amikor csak lehetett. A rendszerváltást követően sok család szerzett be magának parabola-antennát, de a Széki Televízió miatt mégis csatlakoztak a kábeltévé-hálózatra.

Hermann Bausinger szerint a televízió vette át a korábbi mesemondás szerepét (Bausinger 1983: 26). A lokális (jelen vagy hajdani) életvilágot megelevenítő narrációk az előadás és a befogadás élményét nyújtják, s „létezővé, jelenvalóvá tesznek egy lehetséges (elmúlt, elképzelt, sajátos körülmények között megtapasztalt) világot” (Keszeg 2011: 53).

A Széki Televízió egyik fő célja a csoportidentitás megerősítése volt. Ehhez az egyik legjobb „eszköz” az emlékezés volt. Régi idők, mesterségek, szokások felelevenítése által a múlt jelenvalóvá lett, mintegy igazolta a folytonosságot, az átmenetet a mába, s a sugalmazott értékrendet is legitimálta.

Az „emlékezések”, portréfilmek tulajdonképpen szerény körülmények között készült néprajzi filmek, etnofilmek. Ezek az emlékezések is, bár spontánnak tetszenek, ha nem is tudatosan, de „támogatottak”, forgatókönyvük van. Az emlékezés helyszínei, díszletei, cselekedetei (énekek, tánc, kézműves foglalkozások) a kihelyezett emlékezés megannyi megnyilvánulási formáját jelentik. E tévés felvételek egésze „mitikus térben”, „mitikus időben” játszódik: a hajdanvolt Szék eltűnt nyomai elevenednek meg, Széké, melynek valamikor tisztos helye volt a polgári társadalomban, s melyet híres emberek, királyok, főurak, majd neves kutatók látogattak meg. Érdekes volna azt is számba venni, hogy kik gyarapították a híres látogatók sorát⁸ az utóbbi időkben, Székre hivatkozni ugyanis nemzetpolitikai gesztussá vált a kilencvenes évek után.

⁸ Orbán Viktor, Tőkés László, az RMDSZ számos képviselője stb.

Kedves székiek! Ki ne tudhatná jobban, mint mi, hogy a legszebb ünnep az emlékezés. Semmi sem igazolja azt jobban, mint a mi híres Bertalan-napunk – hangzott el a Széki Tv egyik 2007-es műsorának elején. Tudvalevő, hogy mi, székiek, akarva-akaratlan sok vendéget látunk házaikban. Van azonban ezzel kapcsolatban néhány kellemetlenségünk: nagy gond számunkra az, hogy vajon mit is mutassunk nekik. Nem sok látnivaló van ahhoz képest, hogy milyen történelmi múlttal rendelkezünk. Az 1900-as tűzvész után, amikor a harangok is beolvadtak a toronyba, alig maradt műemléképület – mondta Szász Rózsika egy másik műsorában.

A múltról szóló diskurzus nem egyszerűen a múlt felidézése, annál sokkal több: kultusz, mely a lokális csoportidentitást konszolidálja. Ennek stílárisközve, jól bevált külső modelleket követve, a pátosz. Ez egy más korszakba, más kultúrába vezet át, mely ugyanakkor a „nagy történelemnek”, a nemzetinek is része: így vezetettek át a székiek egy közelinek tetsző, szinte jelenvaló, mégis mitikus múltba, melynek képviselői, szószólói még ott éltek, s bár egyre kevesebben, de még ma is ott élnek köreikben. A múlt a táncházturizmusnak is köszönheti divatosságát, s a helyi patrimonium részévé válását. Turizmus, kultúra és kereskedelem szinte szétválaszthatatlanul egybefonódott Széken.

Mindennek (s még sok egyébnek) a lenyomata ott lapul a húsz év videokazettáiban.

Végezetül az egyik műsor záróakkordját idézném, mely a Széki Televízió ars poeticája is lehetne: *Most pedig, filmünk vége fele, nézzük meg, hogyan néz ki Szék Henc felől. Én azt mondom, hogy szemet gyönyörködtető, amit látunk. Szép, modern házak, kertek, rendezett háztájak, jóleső csend és békesség. Eljött vajon az idő, amikor senki és semmi nem fenyeget minket? Ne higgyék! Egy nagy ellenség most is itt leselkedik a székiekre. Tudják, mi az? A feledés! Félő, hogy ez nagyobb pusztítást végez majd közöttünk, mint a tatár. Elfeledjük a múltat, azt, ami volt, amik voltunk. Azt szokták mondani, hogy aki nem tudja, honnan jön, az nem tudhatja, hova megy. Vigyázzunk arra, hogy ne feledjük el, honnan jöttünk. Így talán rátalálunk az útra, amely a jövőbe vezet, amelyre oly nagy szükségünk van ebben a rohanó világban.*

Irodalom

BAUSINGER, Hermann

1982 *Az újrarajzolt nép. Hermann Bausinger válogatott tanulmányai. Fordításgyűjtemény.* ELTE Bölcsészettudományi Kar Folklore tanszék, Budapest

BERGSON, Henri

1939 *Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit.* http://classiques.uqac.ca/classiques/bergson_henri/matiere_et_memoire/matiere_et_memoire.pdf (letöltés ideje: 2015. 10. 20.)

BOURDIEU, Pierre

1996 *Sur la télévision. Suivie de L'emprise du journalisme. Raisons d'Agir,* Liber, Paris

DELEUZE, Gilles

1983 *L'image-mouvement.* Édition Minuit, Collection Critique, Paris

GAGYI József

2009a *Modernizáció és a motorizáció folyamata.* In: Gagy József – Pletl Rita – Ungváry-Zrinyi Ildikó – Ungváry-Zrinyi Imre – Varga Attila: *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma.* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 21–45.

2009b *A televíziózás új formái vidéken a kilencvenes években.* In: Gagy József – Pletl Rita – Ungváry-Zrinyi Ildikó – Ungváry-Zrinyi Imre – Varga Attila: *A társadalmi változások kommunikációs univerzuma.* Mentor Könyvkiadó Marosvásárhely, 138–149.

GYÁNI Gábor

2014 *Kollektív emlékezet vagy történetírás?* Előadás a Történelemtanárok 23. Országos Konferenciáján. <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/toertenelemtanarok-orszagos-konferenciaja/7843-gyani-gabor-kollektiv-emlekezet-vagy-toertenetiras> (letöltés ideje: 2015. 12. 20.)

JUHOSNÉ SZÁSZ Rozália

1999 *Helytörténeti ismertető.* Szék Község Önkormányzata, Szék

KESZEG Vilmos

2011 *A történetmondás antropológiája.* Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár

KÜLLŐS Imola

2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan, Budapest

LE GOFF, Jean-Pierre

2012 *La fin du village. Une histoire française*. Editions Gallimard, Paris
SZÁSZ Rozália

2014 *Fekete gyökéren*. (Széki magyarok évszázadai.) Kráter Kiadó, Pomáz
TASNÁDY Erika

2015 A (nép)dal: a nemzeti identitás hordozója. A széki énektalpmak mar-
gójára. *Erdélyi Múzeum* LXXVII. (2) 39–52.

TÓREY Zoltán

2004 *Az emberi öntudat forrása. – Az agytól az elméig*. OKKER, Buda-
pest

Cei 20 de ani ai Televiziunii din Sic

În perioada de după căderea regimului comunist, la începutul anilor 90 au fost înființate pe întreg teritoriul transilvan mici studiouri tv sau rețele pe cablu locale (și) de către comunitățile maghiare. Printre acestea se regăsește și Televiziunea din Sic, proiect demarat în 1993. În localitatea Sic, reunoscută prin cultura sa populară tradițională, media a parcurs o traiectorie specifică. În cele două decenii de funcționare, postul local și-a câștigat independența. Datorită filmelor și programelor producții propriie a deservit educația comunității locale, procesul de (re)definire a identității ei și a întăririi acesteia.

20 Years of Szék TV (Sic TV)

After the abolishment of communism, at the regime change by the early 1990s there were established small regional TV-studios, smaller TV-networks (even) by the Hungarian speaking communities. The Széki TV (Sic TV) from 1993 belonged also to these ones. The media had a special role in Sic, which is famous for preservation of traditional folk culture. They reached the independency during their 20 years long operation. Their locally produced films, shows, programmes are contributing to the education, (re-)creation and strengthening of the identity of the local community.

Források

Miklós Alpár

Szovátai pionír-expedíciók egy magángyűjtemény tükrében: kisebbségi törekvések, amatőr néprajzi gyűjtések az 1970–1980-as évek Romániájában

Bevezetés

Szovátán Fekete Árpád nyugalmazott történelemszakos tanár garázsának egyik óvott szeglete nagyra becsült gyűjteményt őriz: a rendszerváltást megelőző két évtized szovátai „pionír-expedícióinak” emlékeit. Bár az expedíciók története több összefoglalásban is közközre került,¹ e szocializmusbeli töredékek jelentősége, e forrásanyagok sokrétű kiaknázhatósága ma csak „lappangó evidencia”.

A tanulmány alapvető forrásanyagát a következők adják: a szovátai pionír-expedíciók Fekete Árpád gyűjteményében fellelhető produktumai;² a történelemtanár expedíciókról szóló fokozati dolgozata (1980); a rendszerváltást követően megjelentetett expedíció-történetei; s végül a vele készített interjúk. Egy szovátai forrásismertetést és (turizmustörténetre, illetve néprajzi tudománytörténetre koncentráló) esettanulmányt tart kezében az olvasó.³

A Fekete-gyűjtemény a jövőben könnyen hozzáférhetővé válhat (minden bizonnyal a szovátai Teleki Oktatási Központ fogadja majd be), jelenleg viszont az elérése még körülményes. Ebből kifolyólag a tanulmány idézetként viszonylag sok forrásszöveget tesz láthatóvá.⁴

¹ Lásd Derzsi–Fekete [2009]: 336–347, Fekete 2013: 35–49, 95–112, említések szintjén: Fekete 2011a: 10, Fekete 2011b: 6. Lásd továbbá Szabó 1976: 76–77.

² A gyűjtemény jelenleg nem teljes – Fekete Árpád szóbeli közlése szerint (különböző körülmények között) több darabnak lába kelt az elmúlt évtizedek során –, így elképzelhető, hogy idővel kerülnek még elő ide tartozó tételek.

³ Az érintett forrásanyagok egy történetmondás-szemponytú elemzés számára is kiváló alapot képeznének. Az ilyen irányú megállapításokat a jelen kutatás prioritásai, tér- és időkeretei mindössze néhány szóra korlátozzák.

⁴ A szovátai gyűjteményhez való hozzáférésért és bizalmáért Fekete Árpádnak, az anyagok számbavételében nyújtott technikai segítségéért Szolláth Hunornak tartozom köszönettel.

Fekete Árpád gyűjteménye – források

A szovátai kollekció olyan anyagokból áll, amelyek egészben sosem kerültek publikálásra – a korábban hivatkozott expedíció-történetek közölnek részleteket (krónikabejegyzéseket, fényképválogatásokat), de ezek csak töredékek. A gyűjtemény tartalma jelenleg nem rendezett, sem tipológia, sem kronológia szerint, ezért legelőször ezt a munkát célszerű elvégezni.

Az expedíciószervező Fekete Árpád által rendelkezésemre bocsájtott magángyűjtemény darabjai a következőképpen kategorizálhatók: (I) az expedíciókhoz kapcsolódó (hivatalos) dokumentumok – expedíciónként hozzávetőlegesen 1–10 oldalt kitevő, különböző típusú formanyomtatványok és iratok; (II) tanári jegyzetfüzetek – 8 darab; (III) az egyes expedíciók fő adatait ismertető, úgynevezett „expedíciós tükrök” – 29 darab; (IV) az egyes expedíciókat összegző és reprezentáló albumok – 21 darab; (V) füzetek, vagyis az utazások kronologikus szálát rögzítő „krónikák” – 31 darab; illetve (VI) a szovátai expedíciózók etnográfia-osztagcsapatának azon füzetei, amelyek csak a (néprajz tárgykörében) gyűjtött anyagokat tartalmazzák – 4 darab.⁵ Az expedíciózók különböző profilú osztagcsapatokra oszlottak, mindegyik a maga profiljának megfelelően színezett albumot és krónikát állított össze. Így ugyanahhoz az utazáshoz rendszerint több album és krónika kapcsolódott, sőt, esetenként az is előfordult, hogy egy osztagcsapat több darabot is összeállított.⁶

A gyűjtemény (I) hivatalos, vagyis gépelt, pecséttel és aláírással ellátott dokumentumokat az 1976-os, 1977-es évekhez, az 1979–1983-as periódushoz, majd az 1986-os évhez rendel. Ezek többnyire utaslisták, az utazás alapadatait megjelenítő dokumentumok, olykor kérvények.

⁵ Tudomásom van egy (jobbára varrottas-) mintákat tartalmazó füzetéről is, ami jelenleg Fekete Árpád feleségének, Fekete Editnek a birtokában van. Ez az általam áttekintett anyagok között nem szerepelt.

⁶ Minden expedíció a „Mezőhavas sólymai” embléma alatt szerveződött, s került később ismertetésre. Ezen kívül az adott produktumot jellemzően az azt összeállító osztagcsapat is ellátta névjegyével. Szovátán öt osztagcsapat állt rendszeresen össze: az expedíciók során a Rapsóné vára osztagcsapat történelmi, a Borsika osztagcsapat etnográfiai, a Petelei István osztagcsapat irodalmi, a Sebes pisztráng osztagcsapat biológiai, míg a Barlangi medve osztagcsapat földrajzi-geológiai kérdésekre koncentrált. Ritka esetekben az osztagcsapat megnevezése egy-egy expedíciós anyagról elmaradt. Az ilyen albumok az expedíciós anyagok jegyzékében a Mezőhavas sólymai név alatt szerepelnek (így jelenik meg az 1971-es krónika is, ekkor viszont az expedíciózók még nem oszlottak külön csoportokra).

(II) Tanári jegyzetfüzetként – tartalmi ismérvek, illetve kézírás alapján – nyolc darabot azonosítottam be (1977, 1979, 1980, 1981, 1983; az egyik füzet a 1976–1978-as periódust fedi le; 1982-ből két füzet is fennmaradt, egyikben korábbi évek kirándulásaira vonatkozóan is találunk információkat). A jegyzetfüzetek közül többet Fekete Árpád szignált (de minden bizonnyal a nem szignált füzetek is hozzá tartoznak). A gyűjtemény e darabjai a bejárt útvonalhoz, az érintett érdeklődési pontokhoz kapcsolódó (leginkább helytörténeti) szövegeket, az expedíció adminisztrációjához kötődő adatokat (pl. költségek és hozzájárulások, utazási kelléktár darabjai stb.), terepen készült feljegyzéseket tartalmaznak. Jellemző, hogy rövidebb-hosszabb szövegrészek erejéig idegen (véltetően diákokhoz köthető) kézírások is megjelennek a jegyzetfüzetekben.

Az (III) expedíciós tükrök („oglinda expediției”) egy kettőbe hajtott, így két belső és két külső oldallal rendelkező karton-adatlap: fedőlapján beazonosításra kerül az expedíciózó csapat (csapatnév, iskola, helység, megye). Hátlapján az expedícióverseny keretében elnyerhető díjak ismertetése, a verseny szabályzatának kivonatos szövege, illetve az expedíció során érintett intézmények hitelesítő pecsétjei és aláírásai számára üresen hagyott sáv szerepel. A formanyomtatvány belső oldalai közül az elsők az expedíciózó fényképei és adatai kerülnek bemutatásra (név, funkció/státus), a második oldalon az expedíció kézzel rajzolt, vázlatos térképe, az expedíció fő céljainak rövid meghatározása, valamint a Pionírszervezet Megyei Tanácsának jóváhagyása (pecsét, aláírás) kap helyet. A gyűjtemény hét osztagcsapat expedíciós tükrei⁷ mellett négy expedíció esetében (1978, 1979, 1980, 1982) a vezetőséget (koordináló főparancsnokot, résztvevő osztagcsapat-parancsnokokat – tanárokat; résztvevő kapitányokat, esetenként krónikásokat – diákokat) ismertető tükröt tartalmaz.

Az (IV) expedíciós albumok a gyűjtemény legimpozánsabb darabjai: ezek reprezentatív céllal, s az ennek megfelelő megmunkáltság igényével készültek. Az első oldalon rendszerint az osztagcsapat név és státus szerinti ismertetése, illetve az útvonal szöveges és/vagy térképes vázlata szerepel. Ezt sokszor az osztagcsapat csoportképe egészíti ki. Az album a többnyire diákok által készített fényképek sokaságát, gondos vonalvezetésű szövegeket, de az utazás tereit idéző egyéb (pl. nyomtatványokból ki-

⁷ Rapsóné vára 1977–1983; Borsika 1977–1983; Petelei István 1977–1981; Barlangi medve 1977, 1979, 1980; Sebes pisztráng 1979; Cohorta I. Alpinorum 1986; Ágyúöntő 1976.

vágott és az albumba ragasztott) képi és szöveges anyagokat is tartalmaz. A Sebes pisztráng kivételével mindegyik osztagcsapat esetében rendelkezünk fennmaradt albummal;⁸ 1980-ból, 1984-ből, és 1988-ból a Mezőhavas sólymai név alatt összesen három album őrződött meg. Az utóbbi album az 1989-es évet is lefedi.

Az expedíció útleírás-jellegű, kronologikus rendet követő ismertetése (V) a „krónika”, melyet vonalas vagy kockás iskolásfüzet lapjain rögzítettek: az osztagcsapatok krónikásai minden nap végén megörökítették az adott nap eseményeit.⁹ Tartalmát tekintve a krónika is sokszínű (fényképeket, rajzokat, térképeket és egyéb beragasztott anyagokat is magában foglalhat), de legmeghatározóbb jegye mégis a szövegszerűség és az expedíció folyása általi strukturáltság. A krónikák együttese között mindössze egy (1971) szerepel a Mezőhavas sólymai név alatt.¹⁰

Az egyes albumok és krónikák tartalmát erőteljesen meghatározza az azokat összerakó osztagcsapat profilja. Ez a szakirányos fókusz esetenként teljes mértékben uralja az összeállítást. Példaként a Petelei István osztagcsapat több albuma és krónikája – ezek leginkább egyfajta irodalmi, irodalom-tudománytörténeti gyűjtemények –, vagy a Borsika etnográfia-osztagcsapat néprajzi tárgyú anyagokban bővelkedő albumai és krónikái hozhatók fel. Ezek mellett a Borsika osztagcsapat műhelyében olyan krónikaformátumú füzetek is összeálltak, amelyek kizárólag az adott expedíció keretében gyűjtött néprajzi anyagokat tartalmazzák. Ezek a (VI) néprajzi gyűjtemények a következő évekből valók: 1981, 1982 – két néprajzi gyűjtemény, 1983. Ezek mellett kell megemlíteni azt a két tanári jegyzetfüzetet (egyik 1981-ből való, a másik az 1982-es két füzet egyike), melyek jelentősebb mennyiségű, tömbösen egységet alkotó néprajzi tartalommal bírnak.

⁸ A gyűjtemény albumai: Rapsóné vára 1972, 1976 – két album, 1979, 1981–1983; Borsika 1976 – két album, 1977, 1980, 1983; Petelei István 1977, 1980, 1981, 1983; Barlangi medve 1977, 1979.

⁹ Az 1978-as Borsika-krónika minden valószínűség szerint felnőtt kézírásban tolmácsolja az eseményeket, tehát az is előfordulhatott, hogy nem diákok összegezték az expedíciót.

¹⁰ A gyűjtemény további krónikái: Rapsóné vára 1977–1983; Borsika 1976–1978, 1980–1983; Petelei István 1977–1983 – 1978-ban és 1980-ban két krónika; Barlangi medve 1972, 1977, 1979, 1980; Sebes pisztráng 1979; Cohorta I. Alpinorum 1986; Gímszarvas 1972.

Fekete Árpád történeti áttekintése szerint a Pionírszervezet Országos Tanácsa 1970-ben kezdeményezte az expedíciók szervezését; a szerző három, 1972 előtti expedícióról emlékezik meg (Derzsi–Fekete [2009]: 339). Ezekből az évekből egy utazás krónikája érhető el a szóban forgó gyűjtemény részeként (Mezőhavas sólymai 1971). Az első „komplex” pionír-expedíciót 1972-ben (Hargitafüredőre és környékére) szervezték a szovátaiak. A gyűjtemény ehhez három tételt köt: egy albumot (Rapsóné vára) és két krónikát (Barlangi medve, Gímszarvas). Az expedíciózás 1973-ban, 1974-ben és 1975-ben szünetelt, majd 1976-ban újraindult. Fekete Árpád ettől az évtől kezdődően fejtette ki legaktívabban szervezői tevékenységét. Ez (külső nyomásra) évekkel a rendszerváltás előtt, 1984-ben lezárult, a szovátai diákok 1986-os expedíciójában már csak kísérőtanárnaként vett részt. Mindez a gyűjtemény tartalmában is lecsapódik: az expedíciós anyagok tömbszerűen az 1983-as évvel bezárólag jelennek meg, ezt követően csak elszórva: 1986-ból egy krónika és egy expedíciós tükör (Cohorta I. Alpinorum), illetve egy tanári jegyzetfüzet maradt fenn; ezek mellett mindössze egy album 1984-ből, egy másik meg 1988–1989-ből (mindkettő a Mezőhavas sólymai csapatnév alatt). Az 1985-ös, 1987-es évekből a gyűjtemény egyáltalán nem tartalmaz tételeket.¹¹

A forrásanyagokban román és magyar nyelvvél találkozik az olvasó. Az expedíciós dokumentumok, valamint az expedíciós tükrök kivétel nélkül román nyelvűek – ez a hivatalos-, illetve formanyomtatvány-jellegből adódott. A tanári jegyzetfüzetek magyar nyelvűek, csak ott tartalmazznak román szövegbeékelődéseket, ahol az expedíció útvonala román térséget, alapvetően a román kultúrához kapcsolódó látnivalókat érintett. A néprajzi gyűjtemények kivétel nélkül magyar nyelvűek. Az albumok, amelyek az országos versenyen az osztagsapatot és az adott expedíciót képviselték, nyelv tekintetében a kompromisszumos megoldás kereséséről tanúskodnak – akkor is, ha sok olyan expedíció van, amiről a gyűjtemény ma csak magyar nyelvű albumot őriz.¹² Különálló, román és magyar albumban megjelenő, nagyjából azonos képi és szöveges tartalommal is találko-

¹¹ Azon – többnyire kis lélegzetvételű – szovátai expedíciók áttekintését, amelyek szervezésében a rendszerváltás előtt Fekete Árpád már nem vállalt hangsúlyos szerepet, lásd Derzsi–Fekete [2009]: 339.

¹² Rapsóné vára 1972, 1981, 1982; Borsika 1980, 1983; Petelei István 1980, 1981, 1983; Barlangi medve 1979; Mezőhavas sólymai 1980. Itt eltekintek a fedőlapon megjelenő román nyelvű címtől, csapatnévtől, csapatleírástól.

zunk,¹³ de arra is akad példa, hogy ugyanaz a tartalom román és magyar nyelven is egy albumon belül kap helyet.¹⁴ Több olyan album van, amely magyar és román nyelvű, de a két nyelv szövegrészei különböző tartalmakat hordoznak.¹⁵ A Borsika osztagcsapat 1977-ben összeállított expedíciós albuma, illetve a Mezőhavas sólymai 1988–1989-et lefedő albuma csak román nyelven lelhető fel a gyűjtemény anyagai között. A diákok által írott krónikák egy kivételével (Cohorta I. Alpinorum 1986) mind magyar nyelvűek – bennük rövid román nyelvű beékelődések előfordulnak, de nagyon ritkák.

E források mellett kell utalni Fekete Árpád 1980-ban befejezett, magyar nyelvű fokozati dolgozatára, ami az expedíciók oktatásban való használhatóságáról szól.¹⁶ A dolgozat összegzi az 1980 előtt szervezett expedíciókat, ideológiai és módszertani kérdéseket taglal – mindezt ugyanabban a hangnemben, ugyanahhoz a diskurzushoz illeszkedve, ugyanannak a hatalomnak megfelelve, mint ami az expedíciók elsődleges produktumai esetében is adott volt.¹⁷

Fekete Árpád rendszerváltást követően megjelent expedíció-történetei szakirodalomként használatosak, a következőkben mégis döntően forrásokként tekintek ezekre: a szóban forgó írások Fekete Árpád narratívumaiként fogalmazódtak meg; bár több helyen az imént ismertetett fokozati dolgozat gondolatai kerültek újraközlésre, az új, változott hangnemben papírra vetett szavak kiegészítései az értelmezés új útjait nyitják meg.

¹³ Rapsóné vára 1976 – két album; Borsika 1976 – két album.

¹⁴ Barlangi medve 1977.

¹⁵ Rapsóné vára 1979, 1983; Petelei István 1977; Mezőhavas sólymai 1984.

¹⁶ Szakmunka az I-es fokozati cím elnyeréséért: *A komplex pionírexpedíciók megszervezése és a történelem osztag-csapat által gyűjtött adatok felhasználása a történelemtanításban*. Lásd Fekete 1980.

¹⁷ Vö. Fekete Árpád rendszerváltás után írott expedíció-történeteivel: Derzsi–Fekete [2009]: 336–347; Fekete 2013: 35–49, 95–112. Minden bizonnyal ide sorolandó lenne Fekete Erzsébet fokozati dolgozata is (a pionírexpedíciók sokoldalú nevelésben játszott szerepéről) – lásd Fekete 1974. Azonban ezt a munkát sajnos eddig még nem sikerült kézbe vennem.

A szovátai pionír-expedíciók külső jegyei – a megvalósítás gyakorlata, mutatószámok

A Fekete Árpád tollából megjelent expedíció- és kirándulástörténetek elénk vetítik a rendszerváltást megelőző évtizedek iskolai kirándulásainak fő típusait: 1–2 napos gyalogtúrák; 1–2 hetes országjáró (hegyi, tengerparti) kirándulások; 14–21 napos sátoztáborozások a hegyekben; valamint 10–15 napos expedíciók.¹⁸ Ez utóbbi expedíciók a diáksághoz köthető utazási formák sajátos válfaját képviselik: iskolai kötődéssel, de a nyári szünet időszakában, országos programként kezdeményezett verseny keretében szervezték meg ezeket az 1970-es, 1980-as évek során. A verseny meghirdetője a *Cutezători*/*Jóbarát* ifjúsági folyóirat¹⁹ szerkesztősege, a Pionírszervezet Országos Tanácsa és a Nevelés- és Oktatásügyi Minisztérium volt. A verseny szabályzata meghatározta annak céljait, kitért az expedíciók szervezésének és lebonyolításának mikéntjére, tisztázta a részvétel feltételeit. A megmérettetésre jelentkező tanulók V–VIII. osztályos pionírok, iskolások voltak. Az egyes expedíciók sikerességét a kirándulás produktumaként összeállt album/füzet tükrében határozták meg a vetélkedő bírái – így e produktumok létrejötte is specifikusan hozzákapcsolódott az expedíciózáshoz.²⁰ A többfordulós verseny díjai között szerepelt például a Dák-pajzs (Scutul Dacic – történelmi vonatkozású, kimagasló kutatásért), a Miorița-díj (Miorița – kiváló néprajzi gyűjteményekért, kutatásokért), vagy a Kárpátok-szfinxe (Sfinxul Carpaților), amelyet turista-utak jelzéséért és újrajelzéséért ítéltek oda a versenyző csapatok egyikének (Fekete 1980: 46–47).

Szováta esetében öt osztágcsoport állt rendszeresen össze. A csapatok alkalmanként több (adminisztráció szempontjából Szovátához tartozó) iskolából kerültek ki. Fekete Árpád írásában többször is hangsúlyozza, hogy a történelmi, irodalmi, biológiai, földrajzi-geológiai és etnográfia-osztágcsoportok profil alapú meghatározása és közös táboroztatása –

¹⁸ Lásd: Derzsi–Fekete [2009]: 336–337; Fekete 2013: 35.

¹⁹ *Cutezători* (1967–1989), a Pionírszervezet Országos Tanácsa (Consiliul Național al Organizației de Pionieri) szerkesztésében megjelent ifjúsági hetilap. Ugyanebben az időszakban jelent meg a testvérlapja, a *Jóbarát* is (Kuszálík: 1996: o. n.).

²⁰ A szabályzatban foglalt további részleteket lásd: *Jóbarát* XIV. évf. 1980. máj. 15. 658–659. sz. 19.

az expedíciók ebből adódó komplex jellege – tudomásuk szerint szovátai specifikum volt.²¹

Az eddig ismertetett sajátosságok mellett a katonás jelleg tűnik az expedíciók egyik legmarkánsabb külső jegyének. A tanulók 12–15 főből álló *osztagszervezetekbe* tömörültek. Az expedíciószervezés feladatait egy tanár, a *főparancsnok* koordinálta, az egyes csapatok vezetésében *osztagszervezetparancsnokok*ként további tanárok vállaltak szerepet. Rendszerint a tanügyi alkalmazottak közül került ki az expedíciós tábor *főszakácsa* is. Tanulók a következő kiemelt státusokkal bírhattak: *kapitány*, *másodkapitány*, *krónikás*, *másodkrónikás*, *fényképész*, *egészségügyi felelős* és *főkutató*. A tanulók legtöbbje *kutató* státusban vett részt az expedíciókon. Ezek általában az expedíciós anyagokban (expedíciós tükrökben, albumban, krónikában) is rögzítést nyertek. A titulusok meghatározták a viselőjük expedíció során teljesítendő feladatait, megszabták a résztvevők közötti hierarchikus viszonyt. Az expedíciós tábor rendje reggeli tornát, zászlófelvonást, szabályos sorokba való rendeződést, napi parancs megbeszélését, sátor- és táborrendezést, meleg étel készítésében való szolgálatteljesítést, gyalogtúrát, krónikavezetést és éjjeli őrseget is előírt. Összességében egy olyan szerepjáték állandósulásáról van szó, melyben némiképp újrafogalmazódott a tanár és diák közötti megszokott kapcsolat, s ami egy egészen sajátos nyelvi világ megszületésében is kiteljesedett. E szerepjáték-olvasatot az teszi lehetségessé, hogy ehhez a katonás fegyelmezethez nem társult túlságosan terhelő szigor: az expedíciókon való részvétel nem kötelezettségként, hanem lehetőségként tételeződött a tanulók számára; a szerepjáték státusai nem eredményeztek távolságot az expedíciók aktorai között, épp ellenkezőleg; a diákok az expedíciók során játékkal mulatott szabadidővel is rendelkeztek, az estéket tábortűz körül töltötték.

A szovátai gyűjteményt képező dokumentumok, tanári jegyzetfüzetek, expedíciós tükrök, albumok, krónikák és néprajzi gyűjtemények összesen 12 expedíció között oszlanak meg. Az expedíció terepéül választott térséggel mindegyik osztagszervezet alaposan megismerkedett, közös központi táborral, s rendszerint közös programokkal rendelkeztek, de a külön-

²¹ A szerző hosszasan sorolja a komplex-jellegből származó pozitívumokat (a nem ilyen típusú expedíciók ellenében): Fekete 1980: 47–51. E törekvés gondolatiságában illeszkedett az 1960-as évek végétől érvénybe lépett új, sokoldalúan fejlett szocialista társadalom- és embereszményhez. Lásd n.n. 1975.

böző érdeklődési körökből adódóan útjaik esetenként hosszabb-rövidebb időre (olykor több mint 24 órára) különváltak. A krónikák ennek következtében események, érintett települések és időrendek vonatkozásában időnként különbséget mutatnak. Bizonyára ebből adódik, hogy az utazások rajzos térképvázlatai javarészt nem egy kronologikus rend által meghatározott nyomvonalat, hanem „kutatási területeket” ismertetnek. A Fekete Árpád gyűjteményében dokumentált expedíciók a következő térségeket érintették (az utazások időrendje szerint): Kalotaszeg, Bihar-hegység (1971); Hargitafüred és környéke (1972); Háromszék (1976); Erdélyi-szigethegység (1977); Brassó és környéke (1978); Csángóföld (1979); Lővete és környéke (1980); Homoródszentmárton környéke (1981); Székelyderzs és környéke (1982); Etéd környéke (1983); Sóvidék (1984); és a Szászsebesi-havasok (1986).²² A kutatás keretei arra nem nyújtanak lehetőséget, hogy mindegyik expedíció kapcsán mindegyik krónikát mély elemzés tárgyává tegyem, s így rekonstruáljam az egyes osztagcsapatokhoz tartozó (időnként párhuzamos) expedíciótörténetek szárait, de mindegyik utazás esetében ismertetem egy osztagcsapat kronológiához igazodó nyomvonalát (lásd: 3. melléklet). Ez az adott expedíció legfontosabb kérdéseit illetően a többi osztagcsapat szempontjából is beszédes.

A szovátai pionír-expedíciók belső jegyei – motivációk és argumentumok

A pionír-expedíciók belső jegyeinek vizsgálatában az alapvető kérdés így hangzik: mire irányul az utazás? Válaszként Fekete Árpád írásából a következő kategóriák bonthatók ki: az utazás (a) elméleti és/vagy gyakorlati ismeretszerzésre, (b) tudományművelésre, (c) szellemi jóllét elérésére

²² A szovátai diákok expedícióiról két térkép is áttekintést nyújt. Az első térkép (lásd 1. melléklet) a székelyföldi expedíciókat, a második (lásd 2. melléklet) a Románia más tájaira szervezett utazásokat jeleníti meg. Az expedíciósok által érintett települések hiánytalanul nem szerepelnek a mellékleteken (sem a térképeken, sem a hozzájuk rendelt szöveges kiegészítésekben) – a térképek összegzés szándékával készültek, ezért csak a fő nyomvonalak, a fontosabb települések kerültek jelölésre. E két melléklet számára a gyűjtemény rajzos térképvázlatai, valamint a következőkben tárgyalásra kerülő, kiemelt krónikák szolgálták alapul. A pionír-expedíciók térképes megjelenítésében nyújtott segítségéért Bartos-Elekes Zsombornak ezúton is köszönetet mondok. Köszönöm továbbá Surányi Ildikónak a nyomvonalak másodszeri ellenőrzése során nyújtott segítségét.

vagy fokozására, (d) testi jóllét elérésére vagy fokozására, (e) a nemzeti-ségi érzés erősítésére, (f) állampolgári nevelésre, illetve (g) keresztény értékrendre való nevelésre irányulhat. E kategóriák metszéspontjaiban további specifikus célok ölhetnek alakot: ilyen például a természetvédelem, ami leginkább az állampolgári nevelés, a keresztény értékrend és a tudományművelés csomópontjában képzelhető el, vagy honismeret, ami leginkább az ismeretszerzéshez és a nemzetiségi érzéshez kapcsolódik.

A szavatai expedíciókat meghatározó argumentumok nyilvánosság és motivációk szempontjából három csoportra bonthatók: (1) nyilvánosan vállalható (meggyőződéstől függetlenül, legtöbbször szükségszerűen hangoztatott) argumentumok, amelyek a hatalom által támogatott motivációkhoz kötődnek; (2) kimondatlan vagy burkoltan megfogalmazott argumentumok, amelyek rejtett (hatalom által csak megtűrt vagy ellenzett) motivációkhoz kapcsolódnak; illetve (3) nyilvánosan vállalható érvek, amelyek a rejtett és a hatalom által támogatott motivációknak is megfelelnek (általánosan pozitív argumentumok).

Az expedíciózás rejtett motivációi egyrészt szövegalkotási eljárásokban, másrészt az érvelési logikában nyertek elkendőzést.²³ Bár az egyes

²³ Az egyes expedíciók lefolyásának és jelentésének ellenőrzését állandó hatalmi szándék támogatta. Fekete Árpád erre így emlékszik vissza: *Nekem egy román kollegám... azt mondta, hogy „te többet ne menj se a bekecsi csillagtúrára, se pionír-expedícióra... mert figyelnek.” Ez aranyos volt, rendes volt... [...] Azt is el tudnám mondani, hogy a csángó expedíción gyűjtött anyagom, hogy túnt el [...] azt, hogy a lakásomba hogy mentek be... kollegáim megmondták utólag, hogy ők álltak őrséget, hogy én ne jöjjek ki az osztályból, amíg a kulcsot kiveszik a tanáríriba’ a zseemből és lemásolják... s mikor elmentem anyósomékhöz Sepsizalánba... a községbe, azalatt bementek a házukba és elvették ezt a... pont a moldvai csángó gyűjteményünket. Az egyik... az albumot nem kapták meg, de a füzetbe’ rengeteget... azelőtt készültem én arra az útra és egy csomó csángó anyagot összegyűjtöttem. De ez elég fekete pont volt nekem... Lásd még Fekete 2013: 35. Az expedíciós tükrök is ennek az átvilágítási-engedélyeztetési folyamatnak voltak a médiumai – lásd a versenyszabályzat ide vonatkozó tételét: Fekete 1980: 44–45. Ismertetésre kellett kerüljön az expedíció tematikája, a útvonal és az általa felfűzött tartalom (látnivalók), valamint a résztvevő tanárok és diákok személye is. Az utazás során gyűjtendő aláírások és intézményi pecsétek az engedélyezett tervtől való eltérést gátolták. Fekete Árpád visszaemlékezése szerint a hatalmi nyomás 1982-től vette igazán kezdetét. Kisebbségpolitikai fordulópontként Bárdi Nándor ugyanezt az évet jelöli meg: Romániában ekkor jelent meg hivatalos támogatással Ion Lăncrăjan szélsőségesen magyarellenes munkája – *Gondolatok Erdélyről* (Bárdi 2008: 304). A rendszerváltást megelőző évtized egyre szorítóbb nyomása a romániai magyar oktatásügy, a magyar tudományos műhelyek és a magyar színházak esetében is kimutatható (Fedinec 2008: 287–291, Filep 2008: 294). Novák Zoltán Csaba megállapításában a magyarellenes propaganda agresszivitása a gazdasági helyzet romlásával, az életszínvonal csökkenésével erősödött (Novák 2008: 276).*

expedíciók megítélésében a produktumok nyelve Fekete Árpád szerint rendkívüli szerepet nem játszott, megjegyezhető: vélhetően jelzésértékel és haszonnal bírt a román nyelvű szövegrészek szerepeltetése.²⁴ Alapvető funkcióban biztosított takarást a nyelvi regiszterhez (szocialista fogalom-apparátushoz) való simulás – az expedíciózás új koncepciói is ebben a keretben születtek meg (pl. *komplex pionír-expedíció*).²⁵ Ide sorolandó szövegalkotási eljárás a hatalom diskurzusaihoz igazodó frázisok (pl. Ceaușescu-idézetek, pártideológusi szólamok, a szocializmus jelképeinek szöveges) szerepeltetése is.²⁶ A lajstromot a (túl)hangsúlyozás, az arányokkal való kísérletezés, a gondos cím- és témaválasztás színesíti.²⁷ Ezek mellett Fekete Árpád fokozati dolgozatában a redundancia is az elkendőzés malmára hajtotta a vizet.²⁸

A rejtett motivációk útját egyengető érvelési logika legfontosabb eljárásának a kettős beszéd tűnik. Ez a többféle olvasattal rendelkező fogalmak és gondolatok mögé húzódásban áll, eszköze a pontosítások, definíciók mellőzése, a jelöletlen léptékváltás: azok az érvek „működnek” legjobban, amelyek egyéni szinten is érvényesek, de kis- és nagyközösségi szintre is vonatkoztathatóak.²⁹ A szovátai expedíciók esetében megragadható, hogy leginkább a (kisebbségi) nemzetiségi szempont érvényesí-

²⁴ Noha volt, hogy a versenyben való részvételhez a román nyelvű anyagok összeállítását is megkövetelték, nyelvi alapon a szovátai magyar expedíciós produktumokat a bírálók hátrányosan nem különböztették meg. Ilyen eset mindössze egyszer fordult elő, s akkor is félreértésből fakadóan – így emlékezik Fekete Árpád.

²⁵ Munkájában Filep Tamás Gusztáv utal arra, hogy a szocializmus ideológiai hálójába került kultúra aktorai (akik korábban a tagolt kulturális élet különböző irányaihoz tartoztak) újabban csak a szocialista realizmus hangján nyilatkozhattak, s ennek a kommunikációnak egy sajátos nyelvet elsajátítása is elemi részét képezte (Filep 2008: 290). A szavak „világteremtő erejéről” részletesebben írni ezúttal nem áll módomban.

²⁶ A szövegekhez rendelt képi tartalmak hasonló jelképeket vonultattak fel (pl. fúrótorony, munkásosztály, Ceaușescu-portré stb.).

²⁷ Az előző kettő esetében példaként lásd (a következőkben) a hazaszeretet kapcsán hozott idézeteket, illetve a táj etnicizálását illető sorokat. A cím- és témaválasztás mikéntjéhez példaként az 1979-es expedíció hozható: a Csángóföldön végzett néprajzi gyűjtésre az „Alexandru Vlahuță tutajosainak nyomában” expedíció-cím alatt került sor. Az expedíciók számára meghatározott tematika rendszerkompatibilitást kellett mutasson.

²⁸ Nem feltételezem, hogy e szövegalkotási eljárásokat a szerző maradéktalanul tudatosan alkalmazta. Ugyanez érvényes a következőkben ismertetésre kerülő kettős beszéd esetében is.

²⁹ Kisközösség alatt a magyar nemzeti kisebbséget, nagyközösség alatt a román állampolgárok összességét értem.

tése az, ami kikezdi a tevékenység legitimitását, így ebben az esetben nem annyira az egyéni és közösségi, hanem sokkal inkább a kis- és nagyközösségi szint közötti ugrások azok, amik különös jelentőséggel ruháznak fel. A következőkben a „közösségvállalás” (vagyis „egységesség”), a „hazaszeretet” és a „honismeret” fogalmak kapcsán sorakoznak a kettős beszéd példái. Ezek Fekete Árpád rendszerváltást követően közzétett vallo-mása fényében nyernek igazán értelmezési lehetőséget: *A hagyományos országjáró kirándulásokból nőttek ki – központi ösztönzésre – a pionír-expedíciók. Ám ez a tevékenység nem azzá fejlődött, amit pártideológusaink elképzelték. Ez volt az a kiskapu, amelyen el lehetett jutni a tanítványaink szívéhez, felkelteni érdeklődésüket nemzetiségi mivoltuk iránt* (Fekete 2013: 39). A szavátai tanár nyilatkozataiban a tanársággal szembeni elhivatottság, ezen belül a magyarság megőrzésével szembeni küldetés-tudat tükröződik.³⁰

A szavátai pionír-expedíciók rendre feltűnő, pozitív érve a közösség-építés, közösségvállalás. Mind a keresztény értékrendre való nevelés, mind a nemzetiségi érzés erősítése, mind az állampolgári nevelés ma-gában hordozza a közösségi létre való nevelést. Ez utóbbi viszont a törvénny és a hatalom nyelvén, külső ösztönzéseként és nyilvánosan tételező-dik, míg az előbbieket a romániai rendszerváltást megelőző évtizedek ha-talmi eszmerendszere által nem támogatott – tehát nyilvánosan nem vál-lalható – törekvések gondolatvilágát idézik. Így Fekete Árpád 1980-as ar-gumentumai között a keresztény értékrendre való hivatkozás természetesen egyszer sem szerepel, a következő sorokat viszont leírja: *A pionír-expedíciók [...] közösségi szellemben való nevelésre, az egymásért és a közösségért való tetteihez szoktatásra, bátorságra és vállalko-*

³⁰ *Én tulajdonképpen a honismeret legfontosabb eszközeinek az úgynevezett helyi túrákat... a környéken szervezett gyalogtúrákat tartom [...] Csak gyáva és elkorcsult ivadék lehetne az, akit egykor bölcséjének, majd talán sírjának is, e drága kies földnek minden irányú ismerése ne érdekelne – e hitvallás (szinte teljes azonossággal) Fekete Árpád fokozati dolgozatában is szerepel, lásd Fekete 1980: 36. A legfontosabbnak... így... életemben... s talán pályafutásom során is azt tartottam, hogy sikerült bekapcsolódnunk ezekben az úgynevezett expedíciókba; Először, ugye... profesor evidenciát... érdemes tanár címet... de utána aztán visszavonták, mikor rájöttek arra... hogy ez, hoppá-hoppá, ez a magyarság megőrzését, az identitást szolgálja; [...] másfél évet voltam turisztikai hivatal alkalmazottja, majd pedig visszamentem a tanügybe, mert mégiscsak ott éreztem hivatásteljesítemnek a megvalósítási vonalát inkább.*

zó szellemre nyújtanak lehetőséget (Fekete 1980: 8).³¹ Hasonlóképpen a kisebbségi magyar közösség építésének, vagyis a nemzetiségi érzés megerősítésének és egyben a különállóság hangsúlyozásának sincs keresni-
valója a nyilvános indoklások között. Ellenkezőleg: *Az expedíciók legértékesebb eredményei, talán, a kutatási területen kötött őszinte, mélyérzelmű barátságok kialakulása. Jó alkalmak ezek a román–magyar testvériség megnyilvánulásainak. A történelemből megtanulták – amit Nicolae Ceaușescu elvtárs is többször hangsúlyozott –, hogy nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom, s ezért a tanulók a népek közötti barátságot tekintik irányító eszméjüknek, és már mostantól szoros testvéri barátság kialakításán munkálkodnak a román néppel és az együttélő nemzetiségekkel, mert tudják azt is, hogy ez létüknek, fennmaradásuknak legfőbb biztosítója* (Fekete 1980: 149).³² Ezek a sorok a nagyközösség szintjén hirdették az egységet (akkor is, ha kitértek a magyar kisebbség létjogosultságára, s a magyarsággal szembeni baráti és elfogadó gesztusok fontosságát, szükségességét sugallták), az állami szintű közösségvállalást nyilvánosan, egyéni és kisebbségi akaratként fo-

³¹ Megjegyzendő, hogy a vallásos nevelés szándéka az áttekintett forrásanyagokban nagyon kevésbé rajzolódik ki, a templomi jelenlét ellehetetlenítésére irányuló hatalmi törekvés egyszerűen rendszerjegyként konstatálódik: *A kommunista időkben minden osztályfőnök iskolánkban egyúttal pionír parancsnoka is volt az osztályának. A tevékenység központi irányítása főleg arra irányult, hogy jó román hazafiakat, kommunista ideológiával felvértezett, ateizmusban nevelkedő gyermeki hadat neveljen. A tanerőket arra kényszerítették, hogy vasárnapon mindig foglalkozásokat szervezzenek. Így elvonva a templomtól őket, sem a gyerekhad, sem a tanerő a heti sokrétű elfoglaltság után pihenni nem tudott. Azonban a tanerők közül többen igyekeztek olyan foglalkozásokat beiktatni, amelyek a gyermekeinknek vonzó, kellemes, érdekes volt, s főleg nem az iskola területén történt, ahol esetleg árgus szemek figyelték tevékenységünket. Ilyen alkalmak voltak a táborozások* (Fekete 1980: 337). 1945-öt követően a kisebbségi magyar egyházak és a vallásos értékrend az ateista ideológiákat hirdető diktatúrák célkeresztjében álltak, az állami politika kiszorította az egyházakat a társadalmi élet nyilvános színtereiről; a vallásgyakorlást a szocializmushoz való illojalitásnak tekintették (Bárdi–Papp 2008: 279).

³² A romániai magyar kisebbség 1952-től homogenizációs politikával, 1956-ot követően a román államnacionalizmus ideológiai nyomásával szembesült; a „többszempontú” jelzőt a román államra vonatkoztatva, vagy a „nemzeti kisebbség” fogalmát tilos volt használni, helyette a „román nép és az együttélő nemzetiségek” konstrukció használatát várták el (Bottoni 2008: 247–248). 1984-től az „együttélő nemzetiség” szókapcsolatát a „magyar származású román dolgozók” váltotta fel. A radikális resztalinizáció és Ceaușescu-kultusz időszakában (1971-et követően) a „nemzeti kommunizmus programja álcázás nélkül igyekezett létrehozni egy etnikailag homogén államot akár erőltetett asszimiláció révén is” (Novák 2008: 276).

galmazták meg, ismételten és hangsúlyozottan nyilvánították ki, míg a szovátai expedíciózás gyakorlatában (a programpontok szervezésében, a látnivalók kiválasztásában, vagyis a tulajdonképpeni tartalomban) döntően a magyar kisebbség közösségére esett a fókusz. A nemzetiségi szint, a kisközösség bírt igazi fontossággal a szovátai expedíciózók számára.

A kettős beszédre hasonlóképpen adott lehetőséget a „hazaszeretet” fogalma. Szövegkörnyezet és szövélasztás függvényében jelenthetett ez egy szűkebben értelmezett, történetesen magyar Sóvidékhez/Székelyföldrész/Erdélyhez, vagy egy tágabban értelmezett, román többségű és román fennhatóság alatti Romániához való érzelmi kötődést: *Az üzemek vagy gyárak meglátogatása is szerves része pionír-expedícióinknak. Jelentősége a szocialista hazaszeretetet és a pályaválasztás szempontjából fontos* (Fekete 1980: 61); egy expedíciózó diák szavaiban: *Minél alaposabban ismerünk meg valamit, annál jobban meg tudjuk szeretni. Mi a hazát akarjuk megismerni rögről rögre, kőről köre, lépésről lépésre... s azért akarjuk megismerni, mert szeretjük* (Fekete 1980: 11); expedícióismeretetésének felvezetőjében Fekete Árpád fogalmazásmódja így takarja el a kettősséget: *Az expedíciók szervezésével gyermekkorom szülőföldemhez kötődésének szárait, emlékeit akartam kibontakoztatni azért, hogy szűkebb, kisebb vagy tágabb, nagyobb pátriám – még akkor elhatárolt szándékával – hozzájáruljak az expedíciókon résztvevő tanulók szülőföld iránti szeretetének neveléséhez, különböző tájak és vidékek, népcsoportok, etnikumok, s az egész ország, a román nép múltjának és jelenének megismertetéséhez* (Fekete 1980: 8).

A kettős beszéd harmadik példája a honismeret kapcsán hozható. A pionír-expedíciók versenyszabályzatának első pontja így határozza meg azok célját: „Megismerni és tanulmányozni a román nép évszázados történelméről tanúskodó helyeket, a haza szépségeit és gazdagságát, a dolgozók mai megváltóságait, akik a párt vezetésével a sokoldalúan fejlett szocialista társadalmat építik Románia földjén” (*Jóbarát* XIV. évf. 1980. máj. 15. 658–659. sz. 19). A szabályzat szövege tehát két szerkezetben is rögzíti, hogy az expedíciózás egy román tér megismerésére irányul. T. Szabó Levente a 19. századi honismereti törekvések kapcsán mutat rá, hogy az, amit a néprajz vagy a földrajz tudománytörténete a honi tájak fölfedezése szintagmával illet, ugyanolyan joggal nevezhető a nemzeti táj kialakításának, a táj nemzetivé tételének (T. Szabó 2008: 32). E kijelentés az (időben igen távol eső) pionír-expedíciók esetében is érvényes. A kettősséget

itt a következő eredményezi: adott a hatalom etnikus táj megteremtésére irányuló törekvése, ami a direktívák erejével jelenik meg, de ugyanerről, a táj etnicizálási szándékáról a szovátai expedíciószervezés sem mond le, csak rejtve (ugyanakkor a másik ellenében) műveli azt. Ez az expedíció-tematikákban, s az egyes utak látnivaló- és programfüzérében is alakot ölt.³³ Két sajátosság figyelhető meg: egyrészt egy (néha feltűnően) erős törekvés a román és magyar vonatkozású tartalmak kiegyensúlyozottságának megteremtésére – vagy másképp: a magyar tartalmak kellő ellensúlyozására;³⁴ másrészt ennek ellenére a jellemzően magyar kisebbségre mutató tartalmak dominanciája fele való gravitálás. Előbbire beszédes példa az 1976-os háromszéki expedíció („Gábor Áron nyomában”), s a következő évi, „Avram Iancu nyomában” tett utazás az Erdélyi-szigethegységbe, melynek beharangozására már a ’76-os expedíció albumának utolsó oldalán sort kerítettek a szovátaiak.³⁵ A honismeret fölötti kettős beszédet Fekete Árpád visszaemlékezése így szemlélteti: „Gyönyörű volt a látvány, sajnos, hogy a faluba [Lészped] összegyűlt „násznéppel” való találkozás előtt a marosi jelzésű személyautómat a helyi rendőrség meglátta és megállította. Nem az iratokat ellenőrizte, hanem azt kérdezte, hogy pontosan ma mit keresünk itt. Persze, ahelyett, hogy bevallottam volna igazi célunkat, hogy egy ilyen alkalommal felvonulva látjuk a falu, a vidék népművészetét, a nekünk különösnek és érdekesnek, vonzónak tűnő nép világát, azt válaszoltam, hogy az Országos Pionír tanács és a tanfelügyelőségek által szervezett, a haza megismerését szolgáló, nevelő, hazafias pionírtevékenység versenyének vagyunk a résztvevői” (Fekete 2013: 44).

³³ A szovátai expedíciószervezők honismereti tevékenységében panteonizáció valósult meg: a szűkebb térség, Székelyföld jeles személyiségeiről (pl. Szentiváni Mihály, Nyulas György, Domokos Kázmér, stb.) beszéltek a tanulóknak, hozzájuk kapcsolódó helyszíneket látogattak; az expedíciók során nevezetes személyeket (pl. Böződi György) kerestek fel. Vö. T. Szabó 2008: 151–152.

³⁴ Oláh Andrea dolgozatában (*Szatmárnémeti iskolai kirándulások és gyerektáborok a kommunizmusban és a rendszerváltást követően*) tíz kirándulásszervezővel készített interjú alapján összegezte: lehetőség volt a magyar vonatkozású objektumok meglátogatására, ezeket viszont „kommunista létesítmények”, a román történelemmel, a román irodalommal kapcsolatos helyek érintésével kellett ellensúlyozni; nyílt titokként tartották számon azokat a látnivalókat, amelyek engedélyezésére sosem kerülhetett sor – ilyen volt például Déva vára vagy a kolozsvári Mátyás-szobor (Oláh 2013: 19).

³⁵ *EXPEDIȚIA VIITOARE 1977 ÎN ȚARA BIHORULUI – PE URMELE LUI AVRAM IANCU* (Borsika – album, 1976). A csapat magyar nyelvű albumából (1976) ez a záró mondat elmaradt.

A vizsgált forrásanyagok alapján a jobbra a kisebbségi létből fakadó indíttatások a gyakorlatban átlényegítették a hatalmi politika elgondolásait. Az egyébként legitim argumentumok leginkább nemzetiségi tartalom által színeződtek át, s veszítették el legitimitásukat, öltöttek rejtett/burkolt jelleget.³⁶ Az elkendőzés szolgálatába állított szavak szükségszerűségből váltak az expedíciókat támogató argumentáció részeivé – a szovátai expedíciók legitimizációja érdekében, ugyanakkor a szerző keze alól kikerült fokozati dolgozat pozitív elbírálása érdekében fogalmazódtak meg.

Az expedíciók kisebbségi törekvések általi színezettsége nem érvénytelenítette a nem közvetlenül identitásformálásra irányuló érveket (pl. természetvédelem, testi és lelki felfrissülés, vagyis a jellemzően általánosan pozitív argumentumokat). Ezekben a hatalom által támogatott érvek és motivációk közül is sok érvényes maradt (a munkára való neveléssel, tudományos gondolkodásmódra való neveléssel példálózhatunk tovább). Egyes általános argumentumok viszont erőteljesen átlényegültek a gyakorlatban. A nemzetiségi érzésen nyugvó kisebbségi törekvésnek rendelődött alá az ismeretszerzés (ez például az erdélyi magyarság történelmével kapcsolatos, helytörténeti ismeretek bővítésében, magyar népdalok tanulásában állt) és a tudományművelés is (ami a jelenleg rendelkezésre álló forrásbázis tükrében legnagyobb mértékben magyar néprajzi anyagok gyűjtését jelentette). A „hagyományápolás” döntően ismét a magyar paraszti kultúrával való találkozásban merült ki. Utóbb – személyes olvasatomban – a szellemi felfrissülés és jóllét is úgy jelenik meg, mintha ebben az identitás megélésének jóérzése a legitim keretek átlépése révén kalanddal, egyben tanár és diák közötti (talán kimondatlan) cinkossággal egészült volna ki. Fekete Árpád (etédi expedíció kapcsán megfogalmazott) szavait úgy értelmezem, hogy e cinkosság olykor további felekre is kiterjedhetett: Nagy János KISZ titkárt *megfigyelőként küldték, barátunk lett*.³⁷ Szóhaszná-

³⁶ Ugyanakkor minden bizonnyal nemcsak a nemzetiségi jegyek eredményezték ezt, hanem egyéb (általánosabb) rendszerellenes vonások is. Ez egy nem magyar kisközösség/iskola expedícióinak vizsgálatával válna sokkal nyilvánvalóbbá.

³⁷ 2013-as írásában Fekete Árpád részletesen beszámol a *(legrázósabb)* moldvai expedíció nehézségeiről. Ezek kapcsán írja: „Ha Lészpeden csak nagyobb, Klézsén már a kisebb tanulók is rájöttek, hogy mi, a Kárpátokon túli magyarok miért vagyunk nemkívánatos személyek Csángóföldön a hivatalosságoknak” (Fekete 2013: 45). Tehát a tanulókat is egyfajta tudatosság jellemezte.

latomban a kaland és a cinkosság itt nem (annyira) játékosságot jelent, sokkal inkább egy kisközösséget meghatározó, sajátos kapcsolatot. Fekete Árpád narratívumaiból világossá válik, hogy az expedíciók elkendőzött tartalma az érintettek (és főként a szervező tanárok) számára valós kockázatot jelentett. Erről tanúskodik az említett megfigyelői részvétel az etédi expedíció kapcsán, a már ismertetett csángóföldi események, valamint a tény, miszerint Fekete Árpád lakását távollétében átkutatták – összeségében a külső nyomás, amelynek hatására a történelemtanár végül lemondott az expedíciók szervezéséről.

Pionír-expedíció, iskolai (tanulmányi) kirándulás, cserkészlet és turizmus

Fekete Árpád dolgozatában idézi egy „veterán” expedíciós diák visszaemlékezéseit, *amelyből – írja – beszédesen, meggyőzően igazolódik az expedíció értelme, felsőbbrendűsége, trónkövetelése a kirándulással szemben* (Fekete 1980: 10). Később így fogalmaz: *A résztvevőknek tudniuk kell, hogy nem kényelmes autóbusz utasok vagy délig alvó „anyámasszonykatonák”, hanem természetjáró, gyalogtúrázó, tulajdonképpen tanulmányi úton levő, önellátó, az életre készülő fiatalok* (Fekete 1980: 54). 2013-as visszatekintésében kijelenti, hogy az ifjúsági szervezetek által megvalósított kirándulások (ezek között az expedíciók) mindenike „elválaszthatatlanul a turizmussal van összefüggésben, kapcsolatban” (Fekete 2013: 35). Nyomaték- és tisztázásképpen a *Magyar Értelmező Szótár* turista szócikkére utal (uo.). Néhány oldallal később az expedíciók kapcsán ezt írja: „Cserkészmozgalom volt ez a javából” (Fekete 2013: 39). E hivatkozott részek nem a pionír-expedíció Fekete Árpád tollából megjelent definíciókísérleteinek elmentmondásosságát hivatottak szemléltetni, hanem azt, hogy az expedíció, az iskolai (tanulmányi) kirándulás, a cserkészlet és a turizmus között jelentős tartalmi és formai átfedések azonosíthatók. A pionír-expedíció tulajdonképpen az iskolai (tanulmányi) kirándulásoknak egyik sajátos válfaja (elsődleges és legfontosabb meghatározó ismérve ugyanis, hogy tanulók iskolai keretekben zajló utazási formájáról van szó), ami karakteres cserkészletjegyeket hordoz, s amiben turizmusspecifikus vonások is felismerhetők. Ezek mellett a pionír-expedíciók egy sor igen egyedi sajátosság mentén határozhatóak meg.

Összevetve az expedíciózást a cserkészzel (amivel leginkább rokonítható), az egyik legmarkánsabb különbség a vallási megalapozottságban ragadható meg: a cserkészet deklaráltan keresztény értékrenden nyugvó mozgalom és hagyomány, ami ilyenként nem lehetett a rendszerváltást megelőző impérium támogatott sajátja.³⁸ Amit támogattak, az szinte azonos volt a cserkészzel: eltűnt belőle a felvállalt vallásosság, eltűnt a megnevezés, s eltűntek a cserkészet mozgalmára való utalások; gyakorlatában (a táborozás mikéntjében, a katonás jellegben, a természetben hasznosítható gyakorlati tudás előtérbe helyezésében stb.) viszont nagyban a cserkészet mintáit érvényesítették.

A legevidensebb eltérést és hasonlóságot az expedíciózás és a turizmus között a cserkészszerűség hordozza. Igaz ez (eltérésként) a katonás jelleggel illetően, ami az expedíciók oldalán volt adott, s igaz ez a természethez való viszonyulást illetően (hasonlósággént) – különösen akkor, ha szorosan ragaszkodunk az expedíciós anyagokban forgalmazott turizmus-képhez. Ezekben ugyanis a *turista* terminusa leginkább természetjárás vonatkozásában kerül említésre: egyrészt akad példa, hogy az expedíciózók (a gyalogtúrák kapcsán) magukat turistaként írják le,³⁹ másrészt az expedíciók beavatási rítusa (melyre rendszerint gyalogtúrák alkalmával ke-

³⁸ A cserkészet alapkönyvének bevezetőjében a szerző, Robert Baden-Powell így fogalmaz: „[ezek alatt] az embertársak szolgálatát értem. Más szavakban, célunk a keresztény tett a mindennapi életben, mindennapi foglalatosságban, s nem csupán a vasárnapok teológiai gyakorlatában” (Baden-Powell [1908]: o. n.) – fordítás: M. A. *A magyar cserkészet története* így összegez: a cserkészet politikamentes szervezet és valláserkölcsi alapon áll, tehát egyik párthoz sem tartozik, s egyik egyház sem sajátíthatja ki a maga részére; Baden-Powell meghatározása szerint a cserkészet célja Isten-hívő, másokon segíteni kész fiatalokat nevelni; a cserkészet mindenekelőtt nyitott – származásra, fajra és vallásra való tekintet nélkül (Merva 2009: 7). Gergely Ferenc leírásában ezekhez hozzáfűzi: „[Baden-Powell] Sok forrásból táplálkozó eszméinek összességét a filozófiai idealizmus, társadalomszemléletét az utópizmus és evolucionizmus, erkölcsiségét a polgári humanizmus toleranciája jellemezte. Szükségeseznek tartotta a fiatalok valláserkölcsi nevelését, de ellentett minden hátrányos megkülönböztetést a felekezetek között. [...] A baden-powell-i irányzat egyértelműen elutasította és elutasítja a marxizmust, a következetesen haladó társadalmi törekvéseket. A fiatalágnak ajánlott »életbölcselete« nem terjedt túl a »settlement« (jótékonykodási) határokon, a polgári viszonyok védelmében” (Gergely 1989: 14–15). Alin Mihai Dimancescu román cserkészettörténeti kronológiája szerint Romániában 1937 és 1990 között a cserkészetet megszüntették (lásd Dimancescu: 2013).

³⁹ *Kijelentették az expedíció célját és a fiatal turistákat néhány jó tanáccsal látták el; Az idő is kedvezett a kis turistáknak, szép, sőt gyönyörű napsütésben volt részünk* (Rapsóné vára – krónika, 1982. júl. 19–20.).

rült sor) *turistaavatásként* zajlott.⁴⁰ A pionír-expedíciók országosan köz-zétett szabályzatának második és negyedik pontjában a hatalmi szólam is ezt a turizmus-képet erősíti.⁴¹ E tételeket Fekete Árpád írásában szinte szószerint idézi – módosításai során (a negyedik pontnál) a *turisztikai* jel-zővel egészíti ki a természetjáró tevékenység szókapcsolatát, egy újabb jel-ző feltüntetésével pedig az alkotó tevékenységre helyez hangsúlyt (Fekete 1980: 42–43). A szabályzat a versenyző osztagcsoportok számára tulaj-donképpen kötelezővé teszi a hosszú távú (az indulástól az expedíció be-fejezéséig legkevesebb 70 km hosszú) gyalogtúrák megtételét, s teret nyit arra, hogy az expedíciósok a turistautak karbantartásába is bekapcsolód-hassanak (uo.).

Az expedíciós forrásanyagokban ugyanakkor fellelhetők azok az is-mérvek, amelyek túlmutatnak a természetjáráson, s egy kevésbé szűk ér-telmezési kerettel rendelkező turizmus fogalomhoz közelítik az expedí-ciós utazásokat. E jegyek egyes szolgáltatások igénybevételében, (a korhoz illeszkedő) fogyasztói magatartásokban ragadhatók meg leginkább. Az itt említendő szolgáltatások egyike a személyszállításához kötődik: az expedi-

⁴⁰ *Mindannyiunk hazaért s megérdemelte egy ilyen út [gyalogtúra] után a turistává avatást* (Borsika – krónika, 1978. júl. 22.); *Ezután felkészültünk testileg és lelkileg a gya-logtúrához még a turistaavatáshoz. [...] Hosszú sorban meneteltünk a Mägura nevű domb felé. Mikor megérkeztünk Moinești-re és megláttuk az első kőolajkutat, ez ritka élménynek tűnt, később azonban, vagyis ma, amikor e kitűnő turisztikai útra indultunk, a kőolajkutak gyakori, szinte egymás melletti elhelyezkedése, felsorakozása legalább annyira megszokottnak tűnt, mint falun a «gémeskút», vagy városon a magasfeszültsé-gű villanypózna. [...] Megállapítottuk, hogy ez a tisztás éppen megfelelő lett volna sátraink felhúzására, de sajnos az idő ezúttal is megakadályozott bennünket. Egy kis-sé elcsüggedtünk, de mivel nemsokára fülünkbe jutott, hogy ma óriási esemény lesz, percek alatt őrsök szerint sorakoztunk. Fekete Edit tanárnő egy mogyorófavesszőt vett kezébe, majd minden expedíciósra jól sózott vele (még a tanárelvtársakra is). Ez volt az úgynevezett turistaavatás, mely bár egyszerű volt, érdekes, felejthetetlen élményt jelentett számunkra. Hogy ez a nap örökre bevésődjön emlékezetünkbe, egy-egy Roza vânturilor [Szélrózsá-]jelvényt is kaptunk, mely ezentúl ott fog büszkélkedni mellünkön. A turistaavatás és az őrsök műsora után gombászni indultunk. (Rapsóné vára – krónika, 1979. júl. 14.). Lásd még: Borsika – krónika, 1983. júl. 13.*

⁴¹ „2. A környező természet megismerése és megóvása, légszennyeződési megfigyelé-sek végzése, ritka növény- és állatfajták feltérképezése, természeti ritkaságok felkuta-tása és megóvása, turistajelzések felújítása, források, ösvények és hegyi menedékházak karbantartása.; [...] 4. Ösztönözni a pionírok és iskolások természetjáró tevékenységét: töltsék szabad idejüket kellemesen, hasznosan, nevelő-oktató jelleggel a természetben, hogy mind fizikailag, mind szellemileg megedződjenek” (Jóbarát XIV. évf. 1980. máj. 15. 658–659. sz. 19).

ciók alkalmával rendre sor került a vonatozásra, buszozásra, de autóstoppot utazásra is akad példa a forrásanyagokban.⁴² A tanulók ismeretgyarapítását a tanári jelenlét s az előzetes tájékozódás alapozta meg, de nagyban hagyatkoztak a meglátogatott térséget/objektumot ismerő specialistákra: a felkeresett térségben élő tudós emberekre, helytörténészekre, tanárookra, mesteremberekre, a helyismerettel rendelkező helyi diákokra/pionírokra, intézménylátogatás alkalmával hivatalos idegenvezetésre.⁴³ Az expedíciók pénzügyeiért a szervező parancsnok felelt: összegezte a kiadásokat, kezelte az ezekre szánt összeget. A közlekedés, az élelmezés, a táborozáshoz szükséges kellékek (madzag, zseblámpa, elem stb.) költségeit a közös kasszából fedezték. Ritkábban (inkább urbánus tereket érintő útvonalak esetében) viszont további, személyes kiadásokkal is találkozunk: 1972-ben egy oláhfalui cukrászdában tartottak pihenőt az expedíciók;⁴⁴ 1977-ben Félixfürdőn töltötték pancsolással az időt (Borsika – krónika, 1977. júl. 25.); az 1979-es expedíció krónikája képeslap vásárlásáról és hazaküldéséről számol be (Rapsóné vára – krónika, 1979. júl. 9.); 1980-ban az expedíciózók Székelyudvarhelyen mozielőadásra mentek.⁴⁵

⁴² 1972-ben a tanulók egy csoportja autóstoppal utazott Lövétéről Homoródalmásra (Gímszarvas – krónika, 1972 júl. 13.). A korabeli közlekedés nehézségeit illetően lásd a Comănești előtt lerobbant busz történetét (Rapsóné vára – krónika, 1979. júl. 6.). Rövidebb távolságokra a szovátiai autóbust fogadtak – ebben támaszkodhattak azokra a kapcsolatokra, amiket Fekete Árpád az Országos Turisztikai Hivatal szovátiai kirendeltségének első ügyvezetőjeként épített ki. Hosszabb expedíciók esetében a diákság távolsági buszjáratokon utazott, míg Fekete Árpád személyautóval szállította az expedíciós felszerelést. A kirándulásokra való buszfogadás korabeli lehetőségeiről, nehézségeiről lásd még Oláh 2013: 9, 16–18.

⁴³ Például 1977-ben idegenvezető ismertette az expedíciók számára az Arany János Emlékmúzeumot Nagyszalontán, majd hasonló körülmények között látogatták meg a cseppkőbarlangot Meziádon (Borsika – krónika, 1977. júl. 22., 1977. júl. 24.); 1978-ban a szovátiai expedíciók a rákosi pionírok idegenvezetésében részesültek (Borsika – krónika, 1978. júl. 17.); ugyanezen expedíció során a törcsvári kastélyt is felkeresték – a kastély körbejárásához papucsot kaptak a látogatók (Borsika – krónika, 1978. júl. 23.).

⁴⁴ *Mi azonban csak Oláh faluig mentünk, mivel az autóbusz másfele tért le. Egy cukrászda felé vettük utunkat, ahol minden csomagot lepakoltunk. Itt beültünk egy citromádéra meg egy tésztára, amit a tanárelvtárs fizetett* (Barlangi medve – krónika, 1972. júl. 15.).

⁴⁵ *Híre kelt, hogy az „Olimpiada” filmszínházban nagyon jó film megy, a „Jégkastély” című. Ezért a tanárelvtársakat ostromolni és kérlelni kezdtük, hogy megnézzük ezt a „csudajó” filmet. Végül elengedtek 4 órai vetítésre. Ezt azonban lekéstük, de még 6 óra-
kor is vetítettek és így is vettünk jegyet. Valóban jól szórakoztunk* (Petelei István – krónika, 1980. júl. 13.).

Már az itt felsoroltakból is kitetszik, hogy ezt a szolgáltatás- és fogyasztáskultúrát nagyfokú informalitás jellemezte. Erre további példát az expedíciósok élelmezése kapcsán az 1981-es tanári jegyzetfüzet kiadáslistája nyújt: *paprika Dobrogea jelzésű kocsis tulajdonosától*. Az expedíciók nyomvonalára felfűzött látnivalók tovább árnyalják az expedíciók és turizmus kapcsolatáról kialakuló képet: ezek között természeti látnivalók, ipari létesítmények és bányahelyek mellett nagyon nagy számban szerepelnek például múzeumok.⁴⁶ A természetjáráson túlmutató turizmusformára direkt utalást csak az expedíciók díjazása kapcsán leltem: a nagydíjat (az Aranyiránytűt) elnyerő osztagcsapat az Ifjúsági Turisztikai Hivatal által rendezett kiránduláson vehetett részt.⁴⁷

Az expedíciók specifikus sajátosságai között van olyan, ami egyenesen a kor társadalmi berendezkedéséből fakad. Ilyen a szélsőséges állami felügyelet, s az ennek eszközét képviselő dokumentáltság. Más ismérvek lazább szálakon kapcsolódnak ehhez az irányítotttsághoz: a központi meghatározottságból fakad végeredményben az expedíciók verseny-jellege is. Ezekről eltekintve, az expedíciók legmeghatározóbb vonását mégis a tudományművelés szándéka adja. Fekete Árpád expedíciószervező (kettős) beszédében az expedíció *nem egyszerű látogatás vagy kirándulás, hanem kutatás, azaz alapos tanulmányozás és anyaggyűjtés céljából szervezzük azért, hogy a gyűjtött anyag birtokában hozzájáruljunk a tanterv által előírt tananyag elmélyítéséhez, kiegészítéséhez, s hozzásegítsük tanulóinkat a mindennapi életben való tájékozódás megkönnyítéséhez* (Fekete 1980: 40). Egy diák szavai azt emelik ki, hogy e tudományművelés révén az ismeretszerzésben is minőségbeli ugrásra nyílt lehetőség: *Sokszor voltunk már kiránduláson is. Sok szépet láttunk, de csak felületesen. Megnéztük... aztán, szinte mint a szélvész, rohantunk tovább a több időt igénylő történelmi műemlékek, természeti szépségek, rezervátumok mellett. Az expedíción megállunk, annyit időzünk, amennyit akarunk, a rohanás helyett kutatunk és jegyzetelünk...* (Fekete 1980: 10–11).

A kisebbség hatalmi nyomásra jelentkezett védekezési mechanizmusai a tudományművelés gyűrűjében terelődtek a legtermékenyebb mederbe: összefonva a honismeret, a hazaszeretet és a hagyományápolás szálát,

⁴⁶ Vö. Oláh 2013: 20–23.

⁴⁷ Erről további információkra sem az áttekintett expedíciós anyagokban, sem a verseny-szabályzatban nem bukkantam.

a tudományművelés szándéka az expedíciók talán legnagyobb hangsúlyát a romániai magyar néprajzi tartalmakra fektette. Ezek felfedezése (rög-zítése, rendszerezése) lehetőséget adott a nemzetiségi érzés megélésére, identitásépítő erővel bírt. Fekete Árpád szavai szerint e néprajzi érdeklődés nem épült megkülönböztetett figyelemre, a néprajz tulajdonképpen csak egy tudományterületet képviselt az expedíciókban érintettek közül, ugyanakkor hozzáteszi: *minden falunak az értékét* igyekeztek felmérni, ez pedig a néprajz vonatkozásában eredményezte a *legdúsabb anyagot*. Az expedíciós produktumokban fellelhető néprajzi tartalmak sokszínűségét és mennyiségét tekintve mégis elmondható: a néprajzi érdeklődés a szovátai expedíciók egyik legkarakterisztikusabb sajátossága.

Tudományművelés: amatőr néprajzi gyűjtések; néprajzi vonatkozású tartalmak a szovátai expedíciós anyagokban

A szovátai expedíciózók néprajzi érdeklődése

Szabó Zsolt összegzései alapján elmondható, hogy az 1950-es évek végétől kezdődően rendszeresek voltak azok a néprajzi gyűjtőversenyek, amelyekbe a romániai magyar gyermeklapok bevonták az általános iskolás gyermekeket.⁴⁸ A korszakra és ezen versenyeire a következők voltak jellemzők: a versenyekhez nagy publicitás társult; a résztvevő diákok száma sokszor többszázas nagyságrendű volt; a kiosztott díjak sokszor igazán je-

⁴⁸ A felhívás megjelenési éve, a kutatás tárgya, a verseny elnevezése és a hirdető gyermeklap(ok) neve alapján Szabó írása így összegezz: 1958–1959: közmondások (*Pionír, Napsugár, Kispajtás*); 1967: népmesék (*Pionír, Jóbarát*); 1967: kiszámolók – „Egyedem-begyedem” (*Napsugár*); 1969: régi tárgyak, írott dokumentumok – „Kincskereső mozgalom” (*Napsugár, Jóbarát*); 1969: vegyes néprajzi tartalmak – „Pionirexpedíciók” (*Jóbarát*); 1970–1971: népviselet – „Zsuzsi és Andris baba” (*Jóbarát*); 1971: népi játék és játékszer – „Síppal-dobbal” (*Jóbarát*); 1971: bölcsődal és csecsemő-/kisgyermek-ruha (*Dolgozó Nő*); 1972: néprajzi dolgozatok – „Tantárgy Olimpia” (*Jóbarát*); 1972: népgyógyászat és növényismeret – „Ezerjófű” (*Jóbarát*). Ezekon kívül írásának bevezetőjében Szabó Zsolt a nem gyermeklapok és nem általános iskolások (hanem középiskolások) gyűjtőmunkájáról is áttekintést nyújt (Szabó 1976). Ugyanő máshol (a *Jóbarát*-szócikk szerzőjeként) a következőképpen egészíti ki a felsorolást: 1973: mondák, mesék, dűlőnevek – „Többsincs királyfi”; 1976: közmondások; 1982: természetismeret és természetvédelem – „Pro natura” (Szabó 1991: o. n.). A listázottak között akadnak olyan versenyek, amik csak érintőlegesen kapcsolódtak a néprajzhoz. Egyes versenyek több éven át folytak.

lentősek, nagy értékűek voltak; meghatározó fontosságú volt a szakemberek érintettsége, szakmai irányítása.⁴⁹ Ehhez kapcsolódik, hogy a gyűjtők módszertani útmutatásokkal is felvérteződtek és az eredmények utólag jellemzően szakmai intézmények oltalmába kerültek. Összességében: míg egyfajta általános módszertani népoktatás zajlott, jelentős eredmények születtek, s a laikus szemlélőkben is kialakulhatott egy spontán néprajzi figyelem. A gyermekek több szegmensben is motiváló tényezőre lehettek.⁵⁰

Fekete Árpád írásai arról tanúskodnak, hogy a néprajzi tartalmak már a szovátai expedíciózás kezdetétől fogva figyelemben részesültek. Az eddigiek során kevés szó esett a komplex pionír-expedíciók előfutáiról: az első expedíciót a Miorița-balladakör elemeit kutatva Bărbulescu Sanda román szakos tanárnő szervezte, majd 1970 és 1971 nyarán Torockó és Kalotaszeg vidéke népművészetének és népköltészetének megismerésére indultak a szovátai tanulók (Fekete Erzsébetre hivatkozik Fekete 2013: 39).

1972-től az első komplex expedícióval mindegyik osztagcsapat esetében körvonalazódtak a sajátos fókuszpontok. A néprajz-osztagcsapat megalakulása és manifesztációja a néprajzi érdeklődés legevidensebb mutatója: a szovátai csapatoknak egyik állandó és igen termékeny tagja a Borsika etnografiá- és folklór-osztagcsapat volt, amely deklarált (néprajzra vonatkozó, mondhatni szakmai) céljait legtöbbször írásban is rögzítette.⁵¹ Ennél fogva is szembetűnő, hogy a néprajzra irányuló célok Fekete Árpád szavaiiban gyakran általános célokként tételeződtek. A történelemtanár fokozati dolgozata az expedíciózás hordozta pozitívumok történelemoktatásban való hasznosíthatóságáról szól, s miként az egyes expedíciók során többször néprajzi megfigyelések kerültek a történelem osztagcsapat munkájának homlokterébe, a két tudományág a dolgozat szövegében is összefonódva jelenik meg: *A néphagyományt kutató nyelvészek, etnográfusok,*

⁴⁹ Szabó Zsolt áttekintéseiben Forró László, Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő, Almási István, Szabó T. Attila, Péntek János, Rác Gábor, de legtöbbször Faragó József nevét említi.

⁵⁰ A diákok bevonásával megvalósított néprajzi gyűjtőutak történetének szála mintegy száz évvel korábbra nyúlik vissza – lásd Olosz Katalin (2003) írását Szabó Sámuel (1829–1905) marosvásárhelyi kollégiumi tanár által vezetett székelyföldi gyűjtőútról (1864), annak és szervezőjének úttörő mivoltáról.

⁵¹ Pl.: *Megfigyeljük, hogy a szabadságharc emlékei mennyire élnek az Erdővidék folklórában. Ugyanakkor megfigyeljük a vidék néprajzi sajátosságait* (Borsika – krónika, 1976. júl. 4. előtti bevezető).

folklorgyűjtők mellett igen fontos szerep juthat a vidék vagy falukutatósi szándékú történelemtanárra is, hisz, ha a tanév folyamán s tanulók részére szervezett történelemkörön állandó jelleggel gyűjtőmunkát végez és ha a nyári vakációban különböző vidékek megismerésére viszi a történelemkör és s történelem iránt érdeklődő tanulókat ilyen jellegű kétételes gyűjtő akcióra, fontos adatokkal, fényképanyaggal, visszavetítéses színes diagyűjtésménnyel járulhat hozzá a feledés veszélyébe jutott anyagok megmentéséhez, feldolgozásához (Fekete 1980: 38–39). A szerző a történelem-osztagsapat fő feladatai között említi a helynevek, dűlőnevek, utcanevek, történelmi adatok, feljegyzések, nevezetességek, balladák, legendák, tárgyi bizonyítékok, az időjárással kapcsolatos népi előrejelzések, szólásmondások, néprajzi adatok gyűjtését (Fekete 1980: 60). A néprajzi gyűjtés végeredményben egyfajta programként is megfogalmazódik, de – mint látható – nem feltétlenül a néprajz-osztagsapat parancsnokának szavaiban. Ezek fényében nem meglepő, hogy a Rapsóné vára történelem-osztagsapat produktumaiban is fontos néprajzi tartalmakra lel az olvasó. Az expedíciós specializáció által megrajzolt tudományterületi határvonalakat halványította, hogy az esti, tábortűz körül bonyolított program részeként az egyes osztagsapatok eredményeinek számbavételére és ismertetésére is sor került (ez a tanulók érdeklődési körének tágítását célozta).

A néprajzi érdeklődés mutatója az expedíciós anyagokban sorakozó megannyi néprajzi vonatkozású látnivaló és programpont. Ezek közül konkrét példaként hozható Kolozsvár Néprajzi Múzeumának a meglátogatása (Mezőhavas sólymai – krónika, 1971. aug. 1.), a mákói pionírok néprajzi múzeumának felkeresése (Mezőhavas sólymai – krónika, 1971. aug. 2.), vagy a gajnai leányvásár megtekintése (Borsika – album, 1977).

Az expedíciósok néprajzi érdeklődését jellemzi, hogy milyen mélységben és milyen skála átfogásával vették górcső alá az egyes néprajzi tartalmakat. A forrásanyagok tükrében elmondható, hogy fölöttébb hangsúlyos volt a folklor- és a tárgyi néprajz érintettsége, de a társadalomnéprajz sem maradt érintetlenül. Bár a (képben, rajzban, szövegben vagy hanghordozókon) rögzített információk döntő többsége a magyarság kultúrájához kötődik, figyelmüket olykor a román kultúra sajátosságai sem kerülhették el, s ritkán még egyéb (így szász) közösségek vonásait is megörökítették. Az összegyűjtött anyagok legnagyobbrészt a paraszti kultúra, a falu világát idézik, de a hatalmi ideológia elvárta a szocialista jelen modern teljesítményeinek elismerését és ismertetését is, így – bár ezek nem egyértelműen, vagy inkább nem egy specifikus

néprajzi érdeklődésből adódóan kerültek a látnivalók és programpontok listájára –, a forrásanyagokban az urbánus közösségek működését, a városi kultúra mibenlétét illetően is beszédes információkra lelhet a kutató.

A néprajzi érdeklődés mutatójaként vehető számba, hogy az expedíciózók keresték a szakmabeliekkel, szociográfiai érdeklődésű értelmiségiekkel való kapcsolat lehetőségét. Az 1972-es utazás egyik célja az volt, hogy kapcsolatot teremtsünk a csíkszeredai Mikó-vár mellett épülő múzeum alapítókkal, ugyanis ekkor kezdődött a csíki falumúzeum építése (Fekete 1980: 58). A háromszéki expedíció (1976) előtt Fekete Árpád (szóbeli közlése szerint) Kisgyörgy Zoltánt kereste fel tájékozódás végett. Az 1979-es moldvai expedíció alkalmával adatközlőkre, segítőkre Beke György útmutatása révén találtak a szovátaiak – miután munkásságát ismerte, az expedíciószervező vele Kolozsváron személyesen is találkozott.⁵² 1982-ben Székelyderzsén Vofkori György *közéleti személyiség* tartott vetítettképes előadást a tanulónak (Rapsóné vára – krónika, 1982. júl. 26.). 1983-ban az expedíció sok Bözödi György műhelyét keresték fel (Borsika – krónika, 1983. júl. 14.); az író ismertette a két világháború közötti időszakból származó anyagát – kommentálja az eseményeket Fekete Árpád.⁵³

Végezetül a néprajz tudománytörténetére való utalások említhetőek még a néprajzi érdeklődés mutatóiként: 1976-ban Nagyajta érintése kapcsán a szovátaiak Kriza Jánosról emlékeztek meg (Borsika – krónika, 1976. júl. 10.); az 1977-es expedíció során Bartók Béla abrudbányai gyűjtése nyert említést;⁵⁴ a 2013-as expedíció-történetében Fekete Árpád (az 1979-es klézsei kutatómunka kapcsán) Kallós Zoltánra és a csángó népdalokat gyűjtő George Enescura utal (Fekete 2013: 45). Talán a kalotaszegi expedíció krónikása sem csak turizmustörténeti életképet örökölt meg, amikor 1971-ben feljegyezte: *A külföldi turisták filmre is vették a gyönyörű népviseletet* (Mezőhavas sólymai – krónika, 1971. aug. 1.).

⁵² Ezzel kapcsolatban lásd Fekete 2013: 44–45.

⁵³ Kisgyörgy Zoltán – geológus szakíró, kinek figyelme sok más területre, így pl. a művelődéstörténetre, vagy a népművészetre is kiterjedt (Berde 1994: o.n.); Beke György – szociográfiai érdeklődésű író, műfordító, aki a moldvai csángók újralfedezésében volt úttörő (Mózes 1981: o.n.); Vofkori György – hely- és művelődéstörténész, pedagógiai szakíró, aki a néprajz tárgykörében is publikált (Gábor 2010: o.n.); Bözödi György – író, szociográfus, történész, munkássága sok szálon kapcsolódik a néprajzhoz (Katona Szabó 1981: o.n.).

⁵⁴ *Az egyik épületen Bartók Béla nevét olvashattuk, aki itt szállt meg a mőcvidéki folklor gyűjtése idején* (Borsika – krónika, 1977. júl. 19.).

Nyilvánvaló, hogy a szervező és felügyelő tanárok világlátása, (módszertani) felkészültsége, személyes motivációi, érdeklődési körei és elvei döntő mértékben meghatározták az expedíciók mibenlétét (az útvonalat, a látnivalókat, a tanulókhöz eljutó információk körét, az értékelés szempontrendszerét), s ezek által egyben a tanulók expedíciókban való jelenlétét, a szóban forgó néprajzi érdeklődést is. Hogy más városokból induló expedíciós csapatok esetében a szovátaihoz hasonló néprajzi érdeklődés mennyiben volt adott, csak további kutatások révén tisztázható. Mindenesetre általánosabb néprajzi figyelemre utal, hogy az országos expedíció-verseny díjazása során (a Miorița-díj kiosztásával) külön néprajzi irányú tevékenységek értékelésére is sor került. 1976-ban például ez a díj a Kendermező (Szilágy megye) községbeli általános iskola Dacia Felix elnevezésű csapatához jutott (*Jóbarát* XI. évf. 1977. máj. 12. 502. sz. o. n.). Továbbá erre mutatnak Szabó Zsolt korábban ismertetett eredményei, illetve konkrétan a pionírexpedíciók kapcsán hozott példái is: a Gyimesekben balánbányai, csíkdánfalvi, kézdivásárhelyi tanulók kutattak, a Berecki-hágó két oldalán sepsiszentgyörgyiek (Szabó 1976: 76–77).

A szovátai expedíciózók néprajz-fogalma

Az expedíciózók néprajz-fogalma direkt módon nem nyer definíciót a vizsgált forrásanyagokban, a kutatási fókuszok, a leírások tárgyai viszont képet alkotnak erről. Az etnográfia terminust minden jel szerint a tárgyi néprajznak feleltették meg, elhatárolva ezt a folklórtól.⁵⁵ Erre mutat az osztagesapat megnevezése is (*etnográfia és folklór osztagesapat*).

Távol a néprajzi tartalmak (szövegek, képek, rajzok, kották) teljes jegyzékének összeállításától, kiragadott példákon keresztül így mutatkozik meg a korpusz sokszínűsége:

- (a) folklór tárgykörébe sorolható tartalmak: népszokások (pl. 1980), szokásszövegek – lakodalmi hívogató (pl. 1982), lakodalmi köszöntő (pl. 1971), halotti búcsúztató (pl. 1971); kisépikai műfajok – szólások (pl. 1981), közmondások (pl. 1981), találós kérdések (pl. 1981), sírkőfeliratok (pl. 1976); népballadák (pl. 1982); népdalok (pl. 1971, 1978, 1979, 1981); élettörténet (pl. 1981); táncszók (pl. 1971, 1981); táncok (pl. 1978, 1980); népi természetismeret, jóslások (pl. 1981); tájnyelvi sajátosságok (pl. 1976), határnevek, dűlőnevek (pl. 1971, 1978, 1981) stb.

⁵⁵ Lásd az 51. lábjegyzetet.

(b) tárgyi kultúra körébe sorolható tartalmak: szerszámok (pl. 1981, 1983); népviselet (pl. 1971, 1978, 1980, 1983); népi építészet (pl. 1981, 1982) – székelykapu (pl. 1980); lakáskultúra (pl. 1980, 1982) – szőttek (pl. 1982), varrottások (pl. 1982), festett bútorok (pl. 1971) stb.

(c) társadalom- (gazdálkodás)néprajzi tartalmak: népi mesterségek – szalmafonás (pl. 1983), gyapjúfeldolgozás (pl. 1978); népi gazdálkodás – szénacsinalás (pl. 1982), állattartás (pl. 1980); falutörténet stb.

Fontos sajátosságként vehető számba, hogy a szovátai gyűjtemény tükrözte gondolatvilágban a néprajzi kutatómunka (a nép-rajz) rendkívül szorosan összefonódott a hagyományápolással. A „hagyományápolás” Fekete Árpád írásaiban gyakran olyanként szerepel, mint ami az ismeretek összegzésében, a gyűjtőmunkában (is) áll: a tanulók nemcsak azáltal éltetik a hagyományokat, hogy aktív alanyaivá válnak a táncnak, az éneknek, hogy ideiglenesen a népviselet hordozóivá lesznek, hogy elsajátítják a népi tudást (ismeretszerzés), hanem azáltal is, hogy a hagyományokhoz kapcsolódó információkat leírják és rendszerezik (tudományművelés). *De vajon elődeink őseinktől szájról szájra terjedve mindent átvettek? Nem maradt-e számos szokás, hagyomány a feledés ismeretlen ösvényén, vagy félútján? Bizonyára igen. Az elődöktől átvett hagyományok átadásával [kézírással javítva: átadásában] fontos szerepük lehet a jól meg-szervezett pionirexpedícióknak – így Fekete (1980: 3).⁵⁶*

A szovátai expedíciózók által végzett néprajzi gyűjtés és feldolgozás módszertana

A szóban forgó kutató- és gyűjtőmunkát tanári felügyelet és irányítás alatt, de általános iskolás tanulók végezték. Az „amatőr” jelző az expedíciós néprajzi gyűjtések vonatkozásában leginkább erre utal, illetve arra, hogy hivatásszerűen az irányítást végző tanárok is rendszerint valamilyen más tudományág képviselőiként végeztek oktatótevékenységet. Ahhoz, hogy a szovátai gyűjtemény néprajzi tartalma szakmai megmérettetésre kerüljön,

⁵⁶ Később ismét visszatér e gondolatkörhöz: *A hagyományápolás váljon feladatunkká... Népdalaink, néptáncaink és szokásaink, régi szerszámaink, munkaeszközeink a mindenkorifűség kegyelettel őrző (sic!) tulajdonává, közkincsé [kézírással javítva: közkincsévé] kell hogy váljanak. Az egyre gyorsabban feledésbe merülő földrajzi neveink, a dűlőneveink, a határrészek elnevezéseinek összegyűjtése a történelem, település- és művelődéstörténet, a nyelv- és néprajztudomány és még sok más tudományág számára menti meg múltunk sok-sok emlékét* (Fekete 1980: 32–33).

további kutatómunkára van szükség, a professzionalizmusra való törekvés mutatói viszont már az eddigi vizsgálódások nyomán is körvonalazódtak. Az „expedíció” fogalom használata sem csupán a korábban ismertetett katonás szerepjáték, sajátos nyelvi világ megteremtésében kapott funkciót: egyben a tudományosság melletti elkötelezettséget is megjelenítette.

Fekete Árpád fokozati dolgozatában kritikát fogalmaz meg, miszerint hiányoznak a tanulók nyári tevékenységének megszervezésére irányuló didaktikai munkák, legalábbis azok, amelyek útmutatót adnának arra vonatkozóan, hogy *az expedíciókon hogy kutassák a múltat, a szocialista jelent, hogyan ismerjék meg a táj néprajzát, folklóráját* (Fekete 1980: 5). Ennek ellenére a különböző tevékenységek meghatározott rend szerint, módszertani szempontok érvényesítésével kerültek sorra: *A kutatók, az osztag-csapatparancsnokok útmutatásai szerint végzik munkájukat vagy önállóan, vagy közösen az expedíció céljának és feladatának megfelelően. Egy-, két- vagy háromnapos kutatás után, ha elvégezték feladataikat, találkoznak a központi táborban, hol beszámolnak tevékenységükről, bemutatják a gyűjtött anyagot, elemzik, feldolgozzák, majd tárolják, hogy károsodás ne érje* (Fekete 1980: 57). Ugyanez a megtervezettség az expedíciók egész lefolyásában is tükröződik.

A tanulmány forrásanyagai rálátást engednek arra, hogy az egyes expedíciókat azokra való felkészülés előzte meg. Ezt támasztják alá Fekete Árpád (korábban idézett) csángóföldi utazásról szóló sorai, s ezt támasztja alá több olyan krónika és album, néprajzi gyűjtemény, ami szakirodalmi utalásokkal tarkított: ilyeneként Faragó Józseftől, Gazda Klárától származó idézetek szerepelnek.⁵⁷ Fekete Árpád szóbeli közlése alapján az expedíciókra való *tudatos* felkészülésnek a desztináció térségét tematizáló könyvek beszerzése is részét képezte.

Sokszor az adatközlők is előzetes tájékozódás révén kerültek kiválasztásra – erre Beke György kapcsán már adott a példa. Jellemző volt ugyanakkor az is, hogy az expedíciózók a terepen, helyiektől kapott információk alapján (vagyis hólabdamódszer alkalmazásával) jutottak el az ígéretes adatközlőkhöz.⁵⁸

⁵⁷ Pl.: Borsika – néprajzi gyűjtemény, 1981.

⁵⁸ *Tábortüzünket már első este sokan ülik körül a település lakói közül. Meghallgatják dalainkat, szavadatainkat, figyelik tábortüzi programunkat, s utána érdeklődnek táborozásunk céljáról s arról, hogy honnan és miért jöttünk s máris útbaigazítanak, hogy hová menjünk kutatni, ki ismeri legjobban a helység történetét, ki tud mondákat, legendákat, régi népdalokat, olyan is akadt, aki a kalauzólást is vállalta* (Fekete 1980: 57–58).

Az expedíciózók az interjúkészítés, a résztvevő megfigyelés módszerével éltek,⁵⁹ a terepmunka megannyi sajátosságával találkoztak.⁶⁰ A gyűjtés, dokumentálás, információrögzítés szovátaiak által alkalmazott eljárásai között szerepelt a jegyzetelés,⁶¹ minták, motívumok, térképek rajzolása,⁶² fénykép- és hangfelvételek készítése,⁶³ valamint a tárgyak (*tárgyi bizonyítékok*) gyűjtése.⁶⁴ Ez utóbbi olykor vásárlás útján történt: az 1981-es tanári jegyzetfüzet kiadáslistáján például faragászati tárgyak szerepelnek. A gyűjtőmunka számára nagyfokú szakmaiságot biztosított a következő adatolás. Legtöbbször feljegyzésre került a gyűjtés helye, ideje, s a krónikák a gyűjtés körülményeiről is kellő felvilágosítást nyújtanak. Az expedíciózók nem hallgatták el az adatközlők nevét és életkorát, sőt, nagyon gyakran fényképet is készítettek róluk.⁶⁵

A gyűjtött anyagok feldolgozása részben már a terepen, az expedíció alatt elkezdődött: a tanulók *kiegészítik az osztag-csapat naplóját, vázlatokat, rajzokat, térképeket készítenek, összeállítják a lefényképezett személyek, tárgyak, műemlékek jegyzékét, tanulmányozzák az összegyűjtött*

⁵⁹ Pl.: az 1982-es expedíció alkalmával a tanulók egy székelyderzsi bálon vettek részt (Rapsóné vára – krónika, 1982. júl. 24.).

⁶⁰ Pl.: sírkövek letakarítása a bodvaji temetőben, majd feliratvizsgálat (Fekete 1980: 69).

⁶¹ A krónikás Székelydála kapcsán írja: *Adatközlőnk hosszú beszéde után, amit mindenki pontosan lejegyzett jegyzetfüzetébe, nekiültünk ebédelni az iskola udvarán* (Rapsóné vára – krónika, 1982. júl. 22.).

⁶² Pl.: a Bihar-hegység térségében egy jellegzetes guzsaly rajza készült el: Mezőhavas sólymai – krónika, 1971. aug. 9.

⁶³ *Fénykép- és diafelvételeket készítettünk minden expedíción ipari objektumokról, szép tájakról, történelmi épületekről, műemlékekről. [...] A fentiekén kívül, magnetofon szalagra vagy kazetofon tekercsre rögzítettünk történelmi eseményekkel kapcsolatos visszaemlékezéseket, történeteket, legendákat és népdalokat* (Fekete 1980: 89).

⁶⁴ *Eddig szervezett hat, 10–15 napot magába foglaló pionírexpedíciónk során, gazdag dokumentációs anyagot sikerült összegyűjtenünk. Expedícióink tárgyi bizonyítékai közt értékes eszközöket, tárgyakat őrizünk nagy becsben, köztük népi kerámiatermékek, cserépedények, bokák [kézirással javítva: bokályok] és korsók találhatóak Csíkrákosról, illetve Belényesről, egy nagyon régi lakat és egy műtszázadbeli ingaóra Csíkescsőről, négy súlyke [súlykok?] Csíkmadéfalváról, guzsalyak és a szövéshez használt kellékek Homoródalmásról, Gábor Áron által öntött egy- és másfélfontos ágyúgolyók a Magyarhermány környéki hámorokból, egy mozsár az erdőfülei, kovácsolt szegek a bodvaji vashámorból, egy előltöltős régi puskacső Erdőfüléről, Gábor Áron ágyújáról készített makett, a kézdívásrhelyi pionírház ajándéka, ércdarabokat és kőzeteket gyűjtöttünk a verespataki – a rómaiak által is működtetett bányából, Moinești környékéről és Szenkeresztbányáról* (Fekete 1980: 88–89).

⁶⁵ Pl.: *Batyukázás – népszokás. Elmondta: Molnos Ida, 59 éves, Petek. Fénykép az adatközlőről* (Borsika – néprajzi gyűjtemény, 1982).

anyagot, végül megbeszéli a következő kutatás irányát, feladatát, célját (Fekete 1980: 57) – a jegyzékkészítés a módszeresség újabb mutatója. A feldolgozás hazaérkezés után folytatódott: hangjegyesen is rögzítették a szalagra vételezett dallamokat;⁶⁶ az expedíciós anyagok kiállítások formájában kerültek közszemlére és (a verseny keretében) megmértetésre, iskolai gyűjtemények tételeiként váltak oktatási eszközzé (Fekete 1980: 89). Az utólagos munkára utal az 1980-as expedíciós album kezdő lapjainak egyike: *Az anyagot feldolgozta: Fekete Edit. A dallamokat lejegyezte: Kusztoz Piroska* (Borsika – album, 1980). Az anyagok szakszerű rendszerezésére és ismertetésére való törekvés olyan összeállításokat eredményezett, amelyekben elkülönülnek az egyes tartalmak.⁶⁷ A hanganyagok utóéletéről Fekete Árpád jelenleg nem rendelkezik információkkal.

A szovétaiak kutatómunkáját a technikai feltételek természetesen nagyban meghatározták. Az eszköztár előteremtésének nehézségeiről beszél az 1971-es krónika bejegyzése: [Bogártelkén] *A 63 éves Gál Mari néni gyönyörű népdalokat énekelt és csujogatókat mondott. Csak azt sajnáltuk, hogy nincs hordozható magnónk, hogy megörökíthetnénk a hallottakat* (Mezőhavas sólymai – krónika, 1971.aug. 3.) A későbbi expedíciókra ez a probléma megoldódott, a gyűjtők a szovétai Pionírház felvevőkészülékét használták. A Pionírház támogatása a fényképfelvételek feldolgozásában is rendkívül fontos volt: az Altissa, Smena, Zorchi, Zenit, LJBIT típusú fényképezőgépekkel készített felvételek előhívásában a Pionírházhoz tartozó fotókörvezetők nyújtottak segítséget (Fekete 2013: 40).⁶⁸

⁶⁶ Arra is akad példa, hogy a kottázást még az expedíció folyása alatt végezték el, így például a Brassó környékén gyűjtött népdalok esetében (Borsika – krónika, 1978. júl. 18.).

⁶⁷ A Borsika osztagcsapat 1982-es néprajzi gyűjteménye így csoportosít: 1. Építkezés. 2. Lakásbelső. 3. Munkához fűződő szokások. 4. Hagyományos foglalkozások. 5. Népviselet. 6. Népköltészet. 7. Szóttések és varrottások. Ugyanezen osztagcsapat 1983-as Népköltészet-gyűjteménye így épül fel: *Mondák. Népdalok. Játékok. Határnevek*.

⁶⁸ Az expedíciózás technikai háttéréről a kiadásjegyzékekben található további információk: *butélia (Erdőszentgyörgyről), diafilm, kazetta, filmek, fényképpapír, diafilm előhívás, út fényképek ügyében, album* (Tanári jegyzetfüzet 1983); *elem a kazetefonba, kazetta* (Tanári jegyzetfüzet 1981).

Összegzés, következtetések

A romániai rendszerváltást megelőző két évtized lefolyása alatt szervezett pionír-expedíciókban egy meglehetősen sajátos utazásforma öltött alakot: az iskolai kirándulások e válfajában markáns cserkészlet-jegyek, de turizmus-specifikus vonások is érvényesültek. Az expedíciók mibenlétét a szervezők személye döntő mértékben meghatározta, ebből adódóan az országos verseny keretében illeszkedő expedíciók egységes vonásai mellett számos specifikum színezte, olykor lényegítette át az egyes utazásokat. A Fekete Árpád történelemtanár expedíciószervezésében megvalósult gyakorlat rendszerellenessége tulajdonképpen jobbára a kisebbségi szempontok előtérbe helyezésében, érvényesítésében állt: az így alakított expedíciók tartalmában a szovátai magyar kisközösség magyar identitást építő eszközre lelt. Noha e törekvések egyfajta kettős beszéd, különböző szövegalkotási eljárások révén elkendőzést nyertek, a hatalom figyelmét nem kerülték el, s végeredményben nem is maradtak szankció nélkül – a szovátai tanár szervezői státusának (nyomásgyakorlás útján történő) megszüntetése ennek tekinthető. A törés ellenére Fekete Árpád történetében a hivatását megélt ember önmegvalósítása tárul elénk.

Az expedíciózás egyik legmeghatározóbb ismervét a tudományművelésre irányuló szándék kölcsönözte. A szovátai expedíciózásban több tudományág is hangsúlyosan képviseltette magát, de a forrásanyagok tükrében ezek közül legdominánsabbnak a néprajzi érdeklődés tűnik: a nemzeti identitás számára pozitív, megerősítő visszacsatolásként leginkább a magyar néprajzi tartalmakkal való sokrétű és élő kapcsolat működött. Emellett Fekete Árpád szervezőmunkáját tanácsaikkal segítő szakemberek, illetve az expedíciók során felkeresett értelmiségiek érdeklődési köre, vagy a korszak ifjúsági folyóirataiban rendre megjelenő versenyfelhívások hordozta általános néprajzi érdeklődés is ebbe az irányba terelte az expedíciók történetét. E néprajzi érdeklődés kibontakozásával olyan eredmények születtek, amelyek a tudományosság felől közeledve is értékelhetőek. A szovátai expedíciók anyagaiban meghúzódó néprajzi tartalmak teljes feldolgozása, tudománytörténeti jelentőségük felmérése ennek ellenére még várat magára. Ez sajnálatos, annál is inkább, mivel az adatok gyűjtésében és rendszerezésében az expedíciók eddigi képe alapján nagyfokú szakmaiságra való törekvéssel, módszerességgel, szerfelett tág néprajzi érdeklődéssel számolhatunk. Az expedíciók verseny országos szinten

zajlott, a *Jóbarát* az 1976-os év esetében közel 30 000 résztvevő diákról ad hírt (*Jóbarát* XI. évf. 1977. máj. 12. 502. sz. o. n.). Amennyiben évente ennek megfelelő nagyságrendben szerveződtek expedíciók – figyelembe véve, hogy az expedíciós verseny egyik díja kifejezetten néprajzra irányuló kutatómunkákat méltatott –, expedíciós albumokban és krónikákban, expedíciós gyűjteményekben jelentős mennyiségű néprajzi anyag lehet elfekvőben az ország legkülönbözőbb részein.

A Fekete Árpád gyűjteményéről itt ismertetett leírás alapján átfogó kép alakítható ki e specifikus és kevésbé számon tartott forrásanyagokról, útmutatást kaphatnak azok a kutatások, amelyek további elemzés tárgyává tennék az ezekben meghúzódó helytörténeti, néprajzi, oktatás- vagy turizmustörténeti tartalmakat.

Források

Jóbarát XI. évf. 1977. máj. 12. 502. sz.

Jóbarát XIV. évf. 1980. máj. 15. 658–659. sz.

BADEN-POWELL [of Gilwell], [Robert]

[1908] *Scouting for Boys. A handbook for Instruction in Good Citizenship Through Woodcraft*. <http://www.thedump.scoutscan.com/yarnoo.pdf>. (Letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

DERZSI Ferenc – FEKETE Árpád

[2009] *A szovátai Athletikai Clubtól a Medve-tó Sportegyesületig*. k.n. [Szováta]

FEKETE Árpád

1980 *Lucrare de gradul I*. [I. fokozati dolgozat.] *A komplex pionírexpedíciók megszervezése és a történelem osztag-csapat által gyűjtött adatok felhasználása a történelemtanításban. / Organizarea expedițiilor pionierești complexe și utilizarea materialului rezultat în predarea obiectului istoriei*. Indrumător științific [Tudományos irányító]: Dr. Csetri Elek conf. univ. [egyetemi docens]. Universitatea „Babeș–Bolyai” Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie–Filozofie.

2011a *A szovátai Sófalvi Illyés Lajos Általános Iskola története I. Fürdőtelepi iskola (1956–1971). Sóvidék. Szováta közművelődési folyóirata* III. (1) 6–12.

- 2011b A szovátai Sófalvi Illyés Lajos Általános Iskola története II. *Sóvidék. Szováta közművelődési folyóirata* III. (2) 6–12.
- 2013 *Az élet az iskolában kezdődik! A szovátai Sófalvi Illyés Lajos Általános Iskola története.* Silk Design Kft., Szováta
- FEKETE Erzsébet
- 1974 *A pionírexpedíciók szerepe a tanulók sokoldalú nevelésében.* I. fokozati dolgozat. Kézirat.
(n.n.)
- 1975 *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea a României spre comunism.* Editura Politică, București.

Irodalom

BÁRDI Nándor

- 2008 Magyarország és a határon túli magyarok (1948–1989). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 296–306.

BÁRDI Nándor – PAPP Richárd

- 2008 A kisebbségi magyar egyházak. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 278–284.

BERDE Zoltán

- 1994 Kisgyörgy Zoltán. In: Dávid Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. III. Kh–M.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k1.htm> (letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

BOTTONI, Stefano

- 2008 A romániai modell sajátosságai: a Magyar Autonóm Tartomány. A Ceaușescu-féle modell, a román államnacionalizmus. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 246–250.

DIMANCESCU, Alin Mihai

2013 *Cronologia mișcării cercetășești din România (1913–1937, 1990–prezent)*. Blogbejegyzés. Közzétéve: 2013. 12. 22. <http://cercetasia.blogspot.ro/2013/12/cronologia-cercetasiei-in-romania.html> (letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

FEDINEC Csilla

2008 A kisebbségi magyar oktatásügy helyzete Közép-Európában (1944–1989). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 284–290.

FILEP Tamás Gusztáv

2008 A kisebbségi magyar kulturális és művészeti élet intézményei. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 290–296.

GÁBOR Dénes

2010 Vofkori György. In: Dávid Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. V/2. T–Zs. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár–Bukarest <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/5081/> (letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

GERGELY Ferenc

1989 *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest

KATONA SZABÓ István

1981 Böződi György. In: Balogh Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A–F*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/b.htm> (letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

KUSZÁLIK Péter

1996 *Erdélyi hírlapok és folyóiratok (1940–1989)*. Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet, Budapest. <http://kuszalik1.adatbank.transindex.ro/index.php?action=bo&name=425> (letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

MERVA Mária, G. (szerk.)

2009 *A magyar cserkészlet története 1910-től napjainkig. Kiállítási katalógus*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő

MÓZES Huba

1981 Beke György. In: Balogh Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. A–F*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/b.htm> (letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

NOVÁK Csaba Zoltán

2008 A Brezsnyev-doktrína és a szovjet nemzetiségpolitikai fordulat kelet-közép-európai következményei. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 274–278.

OLÁH Andrea

2013 *Szatmári iskolai kirándulások és gyerektáborok a kommunizmusban és a rendszerváltást követően*. MSc. szakdolgozat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Földrajz Kar, Kolozsvár

OLOSZ Katalin

2003 *Egy kiállítás emlékképei*. (Krizsa Könyvek, 16.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár

SZABÓ Zsolt

1976 Irányított néprajzi gyűjtőversenyek általános iskolás tanulókkal. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1976*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 73–84.

1991 Jóbarát. In: Balogh Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. II. G–Ke*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/j.htm> (letöltés ideje: 2015. 11. 26.)

T. SZABÓ Levente

2008 *A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Tanulmányok*. Komp-Press, Kolozsvár

Expediții pionierești din Sovata prin prisma unei colecții private: aspirații minoritare, culegere etnografică de amatori în România anilor 1970–1980

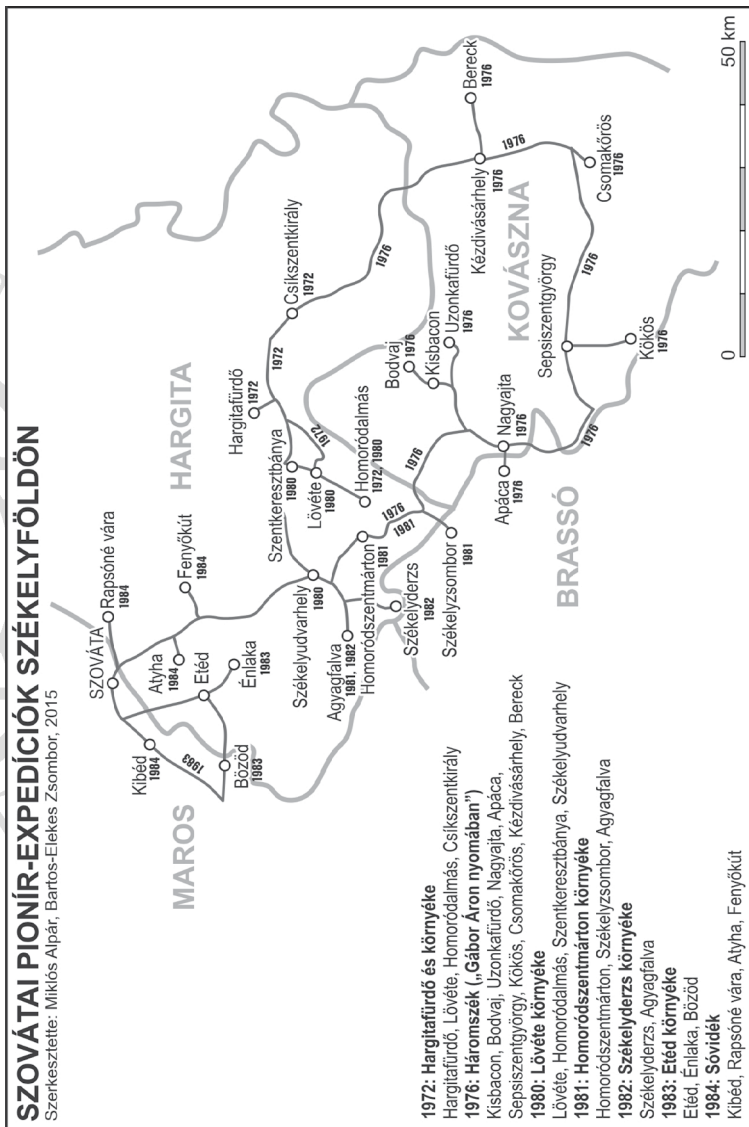
Profesorul de istorie Fekete Árpád are o colecție personală, care păstrează materialele a 12 expediții pionierești din Sovata. Lucrarea de față pe de o parte oferă o prezentare a acestei colecții (documente ale expedițiilor, notițe ale profesorului, rapoartele expediției, albume, cronici și colecții etnografice), pe de altă parte analizează temele expedițiilor din anii 1970–1980, respectiv aspirațiile minoritare ce se aflau în fundalul acestora, toate prin prisma activității organizatorice a lui Fekete Árpád și a conținutului acestei colecții. Lucrarea focusează pe probleme de istorie a turismului, respectiv de istorie a etnografiei.

Pioneer Expeditions from Sovata through a Private Collection: Minority Endeavours, Amateur Ethnography in Romania in the 1970s–1980s

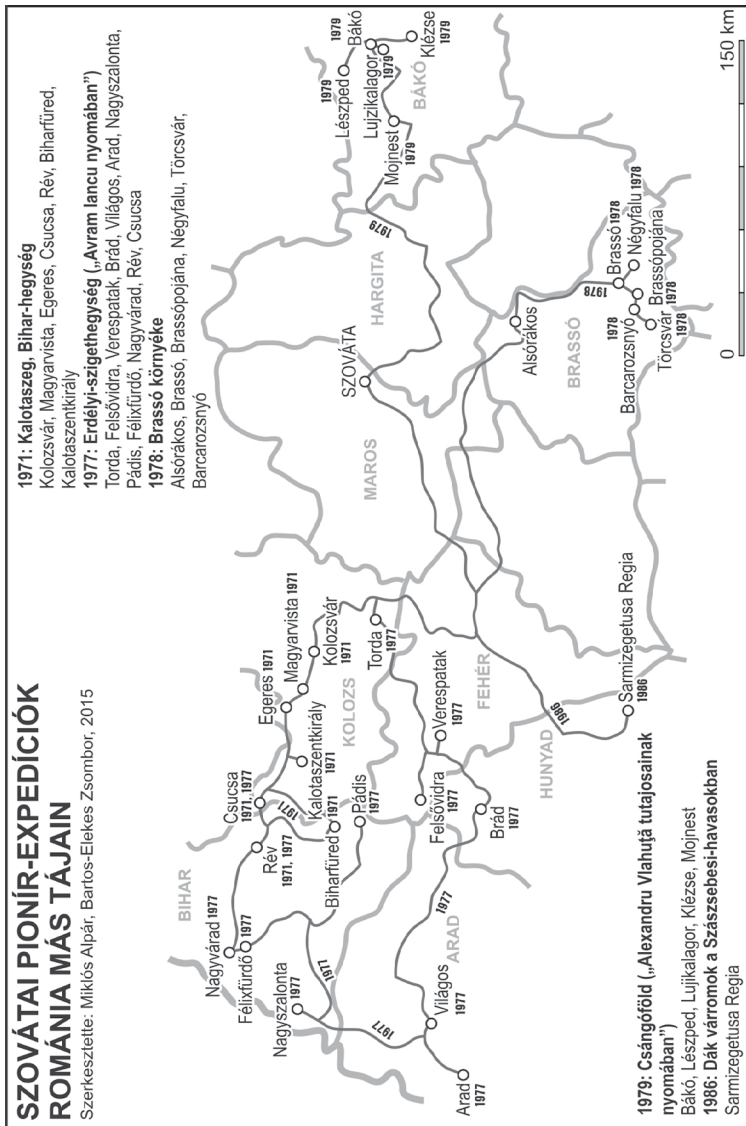
The private collection of the history teacher Árpád Fekete contains the materials of 12 pioneer-expeditions from Sovata, Romania. This article offers on one hand a description of this collection (expedition-documents, teacher's notebooks, so called „expedition-mirrors”, expedition albums and chronicles, ethnographic collections), on the other hand an analysis of the pioneer-expeditions from the 1970s and 1980s, and the ethnic minority efforts behind them in the reflection of this special collection and the expedition-organizing activity of Árpád Fekete. The work follows the questions of history of tourism and history of ethnography.

Mellékletek

1. melléklet: Szovátai pionír-expedíciók Székelyföldön.

2. melléklet: Szovátai pionír-expedíciók Románia más tájain

3. melléklet: Nyomvonalak.

3/1. 1971. júl. 30 – aug. 11. / Kalotaszeg, Bihar-hegység / Mezőhavas sólymai expedíciós csapat. SZOVÁTA – Kis-Küküllő völgye: MAKFALVA – GYULAKUTA – DICSŐSZENTMÁRTON – TÖVIS, átszállás a Bukarest-Szatmár-vonalra – KOLOZSVÁR (1971. júl. 30.) – MAGYARNÁDAS – gyalog MAGYARVISTA (1971. júl. 31.) – MAGYARVISTA (1971. aug. 1.) – MÁKÓFALVA – autóbusszal EGERES (1971. aug. 2.) – NÁDASDARÓC – BOGÁRTELKE – EGERES, szállás (1971. aug. 3.) – csoport egy része EGERES – csoport egy része INAKTELKE – CSUCSA (1971. aug. 4.) – SONKOLYOS, Szelek barlangja – RÉV, barlang (1971. aug. 5.) – JÁDREMETE – BIHARFÜRED (1971. aug. 6.) – a Dregán völgye fele – Gura Crăciunel (1971. aug. 7.) – Gura Zărnii fele (1971. aug. 8.) – HAVASROGOZ – SEBESVÁR – vonattal BÁNFFYHUNYAD (1971. aug. 9.) – autóbusszal KALOTASZENTKIRÁLY – gyalog BÁNFFYHUNYAD (1971. aug. 10.) – SÁRVÁSÁR – NYÁRSZÓ – KÖRÖSFŐ – BÁNFFYHUNYAD – SZOVÁTA (1971. aug. 11.).

3/2. 1972. júl. 10 – júl. 20. / Hargitafürdő és környéke / Gím-szarvas osztagesapat. SZOVÁTA – Sóvidék – SZÉKELYUDVARHELY – HOMORÓDFÜRDŐ – SZENTEGYHÁZA – HARGITAFÜRDŐ, kaolinbánya (1972. júl. 10.) – Csicsói-Hargita, gyűjtés (1972. júl. 11.) – Madarasi-Hargita, gyűjtőmunka (1972. júl. 12.) – autóval KIRULYFÜRDŐ – gyalog LÖVÉTE – autostoppal HOMORÓDALMÁS, szállás (1972. júl. 13.) – Almási-barlang, találkozás a geológus csapattal – vissza HOMORÓDALMÁSra (1972. júl. 14.) – vissza a hargitai központi táborba: pihenő SZENTEGYHÁZÁN – HARGITAFÜRDŐ, központi tábor (1972. júl. 15.) – CSÍKSZEREDA, állomás – CSÍKSZENTKIRÁLY, szállás (1972. júl. 17.) – vissza a központi tábor fele, HARGITAFÜRDŐ (1972. júl. 19.) – CSÍKSZEREDA érintése (1972. júl. 19.) – autóbusszal SZÉKELYUDVARHELY – SZOVÁTA (1972. júl. 20.).

3/3. 1976. júl. 4 – júl. 14. / Háromszék („Gábor Áron nyomában”) / Borsika osztagesapat. SZOVÁTA – FARKASLAKA – Szejkefürdő – SZÉKELYUDVARHELY – VARGYAS – OKLÁND – OLASZTELEK – BARÓT – KISBACON – BODVAJ (1972. júl. 4.) – BODVAJ (1972. júl. 5.) – BODVAJ (1972. júl. 6.) – MAGYARHERMÁNY (1972. júl. 7.) – KISBACON – BARÓT (1972. júl. 8.) – BARÓT (1972. júl. 9.) – NAGYAJTA – néhányan APÁCÁra – NAGYAJTA – a kirándulók egy része, 1 csoport SEPSISZENTGYÖRGYre (1972. júl. 10.) – SEPSISZENTGYÖRGY (1972. júl. 11.) – „első csoport” ERESZTEVÉNY – KÉZDIVÁSÁRHELY (1972. júl. 12.) – KÉZDIVÁSÁRHELY (1972. júl. 13.) – az „első csoport” elindul haza: BÁLVÁNYOSVÁR, barlang – Szent Anna-tó – több csoportban CSÍKSZEREDA, itt az egyik csoport meg is száll – SZOVÁTA (1972. júl. 14.) – megszálló csoport SZOVÁTÁra csak másnap reggel (1972. júl. 15.).

3/4. 1977. júl. 15 – júl. 31. / Erdélyi-szigethegység („Avram Iancu nyomában”) / Borsika osztagsapat. SZOVÁTA – BALÁZSFALVA – TORDA (1977. júl. 15.) – vonaton Tordai-hasadékig – TOPÁNFALVA – busszal FELSOVIDRÁRA (1977. júl. 16.) – GAJNA-TETŐ, leányvásár – FELSOVIDRA – busszal TOPÁNFALVÁRA – „különvonattal” ABRUDBÁNYÁRA (1977. júl. 17.) – VERESPATAK – ABRUDBÁNYA (1977. júl. 18.) – BRÁD – KÖRÖSBÁNYA – CEBE – KÖRÖSBÁNYA (1977. júl. 19.) – VILÁGOS, vár – ARAD (1977. júl. 20.) – ARAD (1977. júl. 21.) – NAGYSZALONTA – PUSZTAHOLLÓD – BELÉNYES (1977. júl. 22.) – BELÉNYES (1977. júl. 23. – füzetben tévesen júl. 13.) – egy csapat Ponor várához, egy csapat a mézgedi barlanghoz, egy Biharfüredre (rendőr miatt nem sikerül továbbmenni, ezért végül ők is a barlangot látogatják meg) – BELÉNYES (1977. júl. 24.) – FÉLIXFÜRDŐ (1977. júl. 25.) – FÉLIXFÜRDŐ (1977. júl. 26.) – NAGYVÁRAD – FÉLIXFÜRDŐ (1977. júl. 27.) – RÉV, cseppkőbarlang (1977. júl. 28.) – CSUCSA – vonaton SZOVÁTA fele (1977. júl. 29.) – SZOVÁTA (1977. júl. 30.).

3/5. 1978. júl. 16 – júl. 24. / Brassó környéke / Borsika osztagsapat. SZOVÁTA – vonaton BALÁZSFALVA – vonaton SEGESVÁR – vonaton ALSÓRÁKOS (1978. júl. 16.) – ALSÓRÁKOS (1978. júl. 17.) – vonattal FÖLDVÁR (1978. júl. 18.) – vonattal BRASSÓ – vonattal DERESTYE – autóbusszal NÉGYFALU (1978. júl. 19.) – busszal BRASSÓ – BRASSÓPOJÁNA – BRASSÓ (1978. júl. 20.) – HOSSZÚFALU – ZAJZON – TATRANG – TÜRKÖSI szállás (1978. júl. 21.) – gyalogtúra: Nagy-kő-havas – TÜRKÖSI szállás (1978. júl. 22.) – KERESZTÉNYFALVA – BARCAROZSNYÓ – autóbusszal TÖRCSVÁR, kastély – BARCAROZSNYÓ, vár (1978. júl. 23.) – egyetlen vonatváltással haza, SZOVÁTA (1978. júl. 24.).

3/6. 1979. júl. 6 – júl. 15. / Csángóföld („Alexandru Vlahuță tutsainak nyomában”) / Rapsóné vára osztagsapat. SZOVÁTA – autóbusszal HOMORÓDFÜRDŐ, Lobogó-forrás – KOMÁNFALVA – BÁKÓ (1979. júl. 6–7.) – vonattal LÉSZPED – vonattal BÁKÓ (1979. júl. 8.) – BÁKÓ (1979. júl. 9.) – LUJZIKALAGOR, ide csak 5 expedíciós és 2 tanár – BÁKÓ (1979. júl. 10.) – autóbusszal KLÉZSE – autóbusszal BÁKÓ (1979. júl. 11.) – autóbusszal MOJNEST (1979. júl. 12–14.) – autóbusszal SZOVÁTA. (1979. júl. 15.)

3/7. 1980. júl. 6 – júl. 15. / Lövéte és környéke / Petelei István osztagsapat. SZOVÁTA – autóbusszal HOMORÓDFÜRDŐ – SZENTKERESZTBÁNYA – Lobogófürdő (1980. júl. 6.) – SZENTKERESZTBÁNYA – Lobogófürdő, a csapat egyik fele Szelterszre kirándul (1980. júl. 7.) – ismét SZENTKERESZTBÁNYA – Lobogófürdő – LÖVÉTE (1980. júl. 8.) – LÖVÉTE (1980. júl. 9.) – homoródalmási Orbán Balázs-barlang – LÖVÉTE (1980. júl. 10.) – HOMORÓDALMÁS – LÖVÉTE (1980. júl. 11.) – HOMORÓDKEMÉNYFALVA – SZÉKELYUDVARHELY (1980.

júl. 12.) – SZÉKELYUDVARHELY, Szejke-fesztivál (1980. júl. 13.) – Szejkefürdő – SZÉKELYUDVARHELY (1980. júl. 14.) – Budvár, SZÉKELYUDVARHELY (1980. júl. 15.) – autóbusszal SZOVÁTA (1980. júl. 16.).

3/8. 1981. júl. 17 – júl. 26. / Homoródszentmárton környéke / Borsika osztágcsoport. SZOVÁTA – PARAJD – FELSŐSÓFALVA – KOROND – FARKASLAKA – SZÉKELYUDVARHELY – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 17.) – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 18.) – BÁGY – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 19.) – irodalomcsoport SZÉKELYZOMBORra – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 20.) – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 21.) – RECSENYÉD – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 22.) – HOMORÓDSZENTPÁL – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 23.) – KÉNOS – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 24.) – RECSENYÉD – HOMORÓDSZENTPÁL – HOMORÓDKARÁCSONYFALVA – OKLÁND – HOMORÓDÚJFALU – SZÉKELYZOMBOR – HOMORÓDSZENTMÁRTON (1981. júl. 25.) – AGYAGFALVA – Szejkefürdő – SZOVÁTA. (1981. júl. 26.).

3/9. 1982. júl. 19 – júl. 28. / Székelyderzs környéke / Rapsóné vára osztágcsoport. SZOVÁTA – autóbusszal („társasgépkocsi”) FARKASLAKA – SZÉKELYUDVARHELY – FELSŐBOLDOGFALVA – BIKAFALVA – ÓCFALVA – MIKLÓSFALVA – KÁNYÁD – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 19.) – KÁNYÁD – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 20.) – SZÉKELYUDVARHELY – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 21.) – KÁNYÁD – ÉGE – SZÉKELYDÁLYA – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 22.) – a csoport egy része: SZÉKELYMUZSNA – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 23.) – PETEK – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 23.) – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 25.) – KÁNYÁD – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 26.) – ABRÁNFALVA – HOMORÓDSZENTLÁSZLÓ – SZÉKELYDERZS (1982. júl. 27.) – AGYAGFALVA – SZOVÁTA (1982. júl. 28.).

3/10. 1983. júl. 6 – júl. 14. / Etéd környéke / Borsika osztágcsoport. SZOVÁTA – SIKLÓD (1983. júl. 6.) – SIKLÓD (1983. júl. 7.) – SIKLÓD (1983. júl. 8.) – KÜSMÖD – ETÉD (1983. júl. 9.) – ETÉD (1983. júl. 10.) – KŐRISPATAK – ETÉD (1983. júl. 11.) – ÉNLAKA – ETÉD (1983. júl. 12.) – Firtos – ETÉD (1983. júl. 13.) – BÖZÖD – SZOVÁTA.

3/11. 1984. / Sóvidék / Mezőhavas sólymai – album. Az utazás kronologikus rendje a forrásanyag alapján nem rekonstruálható. Bejárt terület: SZOVÁTA, SÓVÁRAD, KIBÉD, ILLYÉSMEZŐ, Rapsóné vára, PARAJD, ALSÓFALVA, FELSŐFALVA, Árcsó, Vadas-mező, ATYHA, KOROND, FENYŐKÚT, BÉKÁSTANYA, PÁLPATAKA.

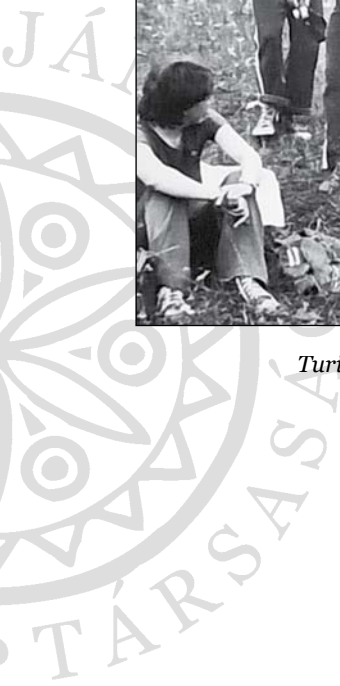
3/12. 1986 júl. 15 – júl. 23. / Dák várromok a Szászsebesi-havasokban / Cohorta I. Alpīnorum expediciós csapat. SZOVÁTA – vonattal BALÁZSFALVA – TÖVIS – SZÁSZVÁROS – BERÉNY – ALSÓVÁROSVÍZ – FELSOVÁROSVÍZ – KOSZTESD – Dealul Cetățuia (1986. júl. 15.) – KOSZTESD, vár (1986. júl. 16.) – cetatea BLIDARU – KOSZTESD, tábor (1986. júl. 17.) – kirándulás a környéken: LUDESZ, FELSOVÁROSVÍZ (1986. júl. 18.) – KOSZTESD (1986. júl. 19.) – GREDISTYE – Fețele Albe (1986. júl. 20.) – Sarmisegetusa Regia – KOSZTESD (1986. júl. 21.) – busszal SZÁSZVÁROS – innen vonattal SÓVÁRAD – SZOVÁTA (1986. júl. 22.).

4. melléklet: Képek

Turista-avatás (Sebes pizstráng – krónika, 1979)

*Expedíciósok Böződi György társaságában
(Petelei István – album, 1983)*

*Néprajzi gyűjtés és „hagyományápolás”
(Petelei István – krónika, 1983)*

Tábori élet (Barlangi medve – album, 1977)

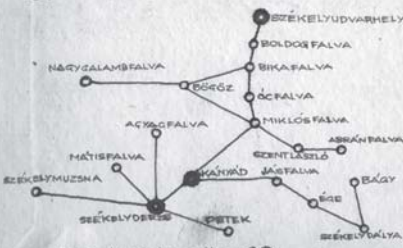

Gyűjtés: hangfelvétel készítése (Borsika – néprajzi gyűjtemény, 1982)

A SZOVÁTAI MEZŐHÁVAS SÓLYMAI ÖSSZETETT PIONÍR-EXPEDÍCIÓ
 „RAPSONÉ VÁRA” TÖRTÉNELEM ÖSZTAGCSAPAT
 1982

PÉTER HUBA osztagcsapat kapitány
 BALOGH ENIKŐ osztagcsapat kapitány helyettes, krónikás
 BÍRÓ GÁBOR segédkrónikás
 KISS JÁNOS főkutató
 PORTIK ANTAL felelős
 PORTIK IMRE egészségügyi felelős
 ÚTVONAL:

LENGYEL ZOLTÁN } kutatók
 MÁRTON LEVENTE }
 MÁJAI FERENC }
 BIRTALAN EMIL }
 FEKETE ÁRPÁD ZSOMBOR KISZSZENYI }
 FEKETE ÁRPÁD }
 történelem szakos tanár, az expedíció vezetője.

1982 július 19 – július 28

Expedíciós album nyitó oldala (Rapsóné vára, 1982)

Componența echipajului

HUBA PÉTER
OSZTAGKAPITÁNY

BALOGH ENIKŐ
OSZTAGKAPITÁNY HELYETTES, KRÓNIKÁS

BÍRÓ GÁBOR
SEGÉDKRÓNIKÁS

KISS JÁNOS
FŐKUTATÓ

PORTIK ANTAL
FELELŐS

PORTIK IMRE
EGÉSZSÉGÜGYI FELELŐS

LENGYEL ZOLTÁN

MÁRTON LEVENTE

MÁJAI FERENC

BIRTALAN EMIL

FEKETE ÁRPÁD ZSOMBOR KISZSZENYI

FEKETE ÁRPÁD

Schița itinerariului

SOVATA
 SEICA BĂI
 BODORHEIUL SECUIESC
 FELICENI
 LUTIȚA
 MĂRTINIȘ
 RĂDENI
 PETRENI
 CRĂȘENI
 CHINUȘU
 BUKFALVA
 RĂREȘ
 SÎNPAUL
 CRĂCIUNEL
 OCLAND
 SĂFUL NOU
 JIMBOR

OBIECTIVUL PRINCIPAL AL EXPEDITIEI
 Căutarea izvoarelor izvoarelor de apă caldă minerală în zona sovătească și în apropierea satelor Rădeni și Crășeni pe teritoriul județului Harghita și în apropierea satelor Rădeni și Crășeni pe teritoriul județului Cluj.

VEZA CONSILIERUL JUDEȚEAN AL ORGANIZAȚIEI PIONIERILOR

Expedíciós tükör (Rapsóné vára, 1981)

LÖVÉTEI ADATKÖZLŐNK KÖRÉBEN

*Elmesélte: Orbán János
77 éves borsói*

A Csúfhegy monddája

Lövete valamikor Székely József tulajdonosa volt. Felesége, Székely Józsefné nagyon kegyetlenül bánt az emberekkel. Az is előfordult, hogy emberekkel szántott. Egyszer, amikor a török rátört a falra Székely Józsefné gyorsan szecetett volna menekülni, de a város megmentése megakasztotta a bokaiban. Ezeket mondta: "Hlanda - banda városunkat fenntartott az városunkat. Fos, de esit az a hegy!"

Orbán János lövétei adatközlő társaságában (Borsika – album, 1980)

Nagy Ákos

A romániai kollektivizálással kapcsolatos adatok a Kriza János Néprajzi Társaság kéziratárában

Írásomban a Kriza János Néprajzi Társaság kéziratárában fellelhető, a romániai kollektivizálással kapcsolatos anyagokat ismertetem. Kutatásom időpontjában a Társaság kéziratárában található 2613 tétel (dolgozatok, gyűjtések, kéziratok, kérdőívek) között 51 olyan anyagot találtam, mely a kollektivizálással kapcsolatos. Az anyag két nagyobb részre osztható: az első nagy egységben azok a gyűjtések találhatóak, melyek témája maga a kollektivizálás, az adott korszak egyes jelenségei és az azokról való beszélés, a másik rész pedig a mezőgazdaság szocialista átalakítását és tárgykörét csak érintőlegesen tárgyaló anyag.

A kommunista blokk országaiban a mezőgazdaság szocialista átalakítása prioritásnak számított. Ezt eltérő idő alatt, módon és intenzitással, illetve eredménnyel valósították meg az egyes államok. Romániában a fő gazdasági ágazatok államosítása után már csak vidéken maradt magántulajdon és egy, a kommunista államtól független termelői réteg, melynek függetlenségét éppen a magántulajdonban levő termőföld biztosította. Ahhoz, hogy a társadalom homogenizációját előkészíthessék, fel kellett számolni a falusi társadalom gazdasági és társadalmi autonómiáját. Az úgynevezett agrárforradalmat két szakaszban valósították meg: előbb földreformra került sor, amikor a földnélküli paraszti rétegek mezőgazdasági területekhez jutottak (Oláh 2001: 12–14), majd megkezdték a gazdák kollektív gazdaságokba szervezését, a magántulajdon megszüntetését, a kuláknak és gazdagparasztnak tartott réteg felszámolását, a szegény rétegek felemelését, illetve az ellenállás felszámolását (Bárdi–László 2008: 234–235). A falusi társadalom életének átalakításához elengedhetetlen volt a hagyományos társadalmi és gazdasági szervezetek megszüntetése, illetve átalakítása is. Emellett fontos szerep jutott az új társadalmi szervezetek létrehozásának és az egyházi ünnepek háttérbe szorításának is (László 2009: 58).

Romániában a kollektivizálás több szakaszban, 1949 és 1962 között zajlott le.¹ Az első időszak 1949. március 3–5-től, a Román Munkáspárt plenáris ülésével kezdődött, melyen meghirdették a kollektivizálást. Ezt az időszakot a tervgazdálkodás, a legkisebb részletekig előírt termelési feladatok jellemezték (Bottoni 2008: 230–231). Az első székelyföldi kollektív gazdaság 1949 augusztusában a háromszéki Torján alakult meg (Gagy 2004: 88–89).

Az első időszak négy nagyobb részre osztható. Kezdetben viszonylag erőszakmentesen igyekezett a hatalom a kollektív gazdaságok megalakítására, de a békés módszerek, az óvatosság, illetve a parasztok ellenállása miatt kevés kollektív alakult meg. 1950-ben szovjet tanácsadókkal közösen került kidolgozásra Románia első ötéves terve, amely előírta, hogy 1955-re az ország termőterületeinek 70%-át kollektívek kell, hogy birtokolják. Az ekkor kezdődő újabb szakaszra már az erőszakos cselekmények jellemzőek, melyeket a gyors és tömeges kollektivizálás érdekében hajtottak végre. A cél elérése érdekében a karhatalom (rendőrség és Securitate) egységeit is bevetették, így kényszerítették a gazdákat a termelősövetkezetekbe való belépésre. Ez ellenállási góccok kialakulásához vezetett az ország különböző pontjain, ami végül az erőszakos kollektivizálás leállításához vezetett. A harmadik szakaszban az addig megalakult állami gazdaságokat próbálták megerősíteni, illetve erőszakos tévesztés nyomán keletkezett problémákra kerestek megoldást. Miután a hatalom közeléből korábban eltávolított Ana Pauker visszatért, 1950 őszén előbb leállította a folyamatot, majd a törvénytelen ségek megszüntetésére összpontosított és emiatt csak kevés új kollektív gazdaság alakult az országban. Ezt követően az államvezetés TOZ-típusú² mezőgazdasági társulások alakítását javasolta, melyeket később könnyebben kollektív gazdaságokká tudnak alakítani. Pauker intézkedései nyomán a romániai kollektivizálás annyira lelassult, hogy 1952 elején Romániában volt a legkisebb a kollektív gazdaságok tulajdonában levő föld mennyisége a többi kommunista országhoz képest. Ana Pauker 1952. májusi kizárása a pártból egy új szakasz kezdé-

¹ A Romániai Kommunista Diktatúrát Vizsgáló Elnöki Bizottság végső jelentése külön tárgyalja a kollektivizálás menetét (lásd Tismăneanu [szerk.] 2007: 425–441). A mezőgazdaság szocialista átalakításának történetéhez lásd Cătănuș–Roske 2000 és Iordachi–Dobrincu 2009.

² Az orosz *Товарищество по совместной обработке земли* megnevezéséből, a föld közös megművelésére alakult társulás.

tét jelentette a kollektivizálásban is: a korábbiakhoz képest kisebb mértékben ugyan, de újból erőszakot alkalmaztak a cél elérésének érdekében.

Sztálin 1953-as halála után azonban irányváltás következett be a moszkvai gazdaságpolitikában, melyet a román vezetés is követett: beismerték a főbb hibákat, így a túlzottan nagy beszolgáltatási kötelezettségeket, a túlzottan alacsony szerződéses felvásárlási árakat és az irreális vetésterveket, illetve a kollektívek elégtelen támogatását és működési hiányosságai miatti alacsony terméseredményeket is. Az augusztusi határozatok hatására újra lelassult a kollektivizálás folyamata. Ettől a pártatórozattól számítható a kollektivizálás második időszaka, mely a Román Munkáspárt II. kongresszusáig (1955. december 23–28.) tartott. Az időszakra jellemző lassú kollektivizálás két éve alatt csupán 155 új kollektív gazdaság létesült az egész országban.

A romániai kollektivizálás utolsó időszaka az említett kongresszussal vette kezdetét, melyen az 1956–1960. évi, második ötéves tervet is kidolgozták. A nem megfelelő mezőgazdasági növekedés okaként a falusi kisáruter-melés túlsúlyát és a mezőgazdaság szocialista szektorának alacsony növekedését jelölték meg. 1960-ig újabb szocialista mezőgazdasági egységek létesítését tűzték ki célul. Az új kollektív és mezőgazdasági társulások megalakítása mellett fejlesztették a korábban már megalakultakat is, és támogatták az új, egyszerű mezőgazdasági társulási formák létrejöttét is. 1956. júliusában hirdették meg az országos kollektivizálás újbóli beindítását. A hatalom ugyanakkor egy új típusú mezőgazdasági szervezet, a járadékos mezőgazdasági termelő szövetkezetek létrehozását is javasolta, melyekben az elvégzett munka és a gazdaságba bevitt saját földterület nagysága szerint (75–25%-os arányban) oszlott meg a jövedelem. Az 1956-os magyarországi események hatására rövid ideig visszafogták a kollektivizálás folyamatát, de még az év decemberében folytatták a mezőgazdaság gyökeres átalakítását. Módosult a mezőgazdasági politika is, ugyanis a beszolgáltatási rendszert felváltotta a szerződéses felvásárlási rendszer, melynek a szövetkezetek és az állami kereskedelmi szervek voltak a lebonyolítói. Emellett könnyebb lett a mezőgazdasági termékek szabad forgalma is. 1956–1958-ban 876 kollektív és járadékos mezőgazdasági termelőszövetkezetet, illetve 4618 mezőgazdasági társulás alakult. A Munkáspárt Központi Bizottságának 1958. november 26–28-i plenáris ülésén Gheorghiu-Dej ismertette az addigi eredményeket, és a folytatást, illetve a gépesítés növelését jelölte ki további célnak. Az 1960. június 20–25-én tartott III. pártkongresszuson az ország vezetője

ismertette az ötéves terv eredményeit, miszerint a mezőgazdaságban a terület és áruterelés szempontjából már 1959 végén túlsúlyba került a szocialista szektor, és nagyvonalakban befejezettnek nyilvánította a mezőgazdaság szövetkezetesítését. Ezt követően a hangsúly a mezőgazdasági társulások kollektívekké való átalakítására tevődött. Az RMP KB 1961. június végi plenáris ülésén a kollektivizálás folytatásáról döntöttek. Ebben a korszakban újra erőszakosabbá vált a kollektivizálás, ami valószínűleg a román pártdelegáció 1961. július–augusztusi szovjetunióbeli látogatásának volt az eredménye.

Az 1962. április 27-én tartott Nagy Nemzetgyűlés alkalmával végül befejezettnek tekintették a romániai kollektivizálás folyamatát (László 2009: 58–63). Ekkor az ország mezőgazdasági területeinek 94%-a már a kollektív, illetve az állami gazdaságok tulajdonában volt (Bárdi–László 2008: 235–236). A kollektivizálás idején, helyi szinten a községi néptanács számított a legfontosabb állami intézménynek, melynek felügyelete alá tartoztak a tanügyi, az egészségügyi és a kulturális intézmények. Az adminisztratív funkció mellett a gazdasági elvonás és az osztálypolitika érvényesítése is feladataik közé tartozott. Ezek szervezték meg és bonyolították le helyi szinten a megtermelt javak állami beszolgáltatását, illetve propagálták az új ideológiákat és a szocialista társadalomképet. Ugyanakkor a tanács kategorizálta a falubeliek társadalmi helyzetét, politikai nézeteit és rendszerrel szembeni viszonyulásukat is (Oláh 2008: 291–292).

A bemutatott történeti háttér ismeretében kijelenthető, hogy a romániai kollektivizálás nem egységesen zajlott az ország összes településén. A termelőszövetkezetek megalakítása eltérő időben, ütemben és eredménnyel folyt le. Egyes helyeken a hatalom erőszakot is alkalmazott, hogy rábírja a parasztokat a kollektív gazdaságba való belépésre. Azonban megállapítható, hogy a falusi társadalom gazdasági, szociális és kulturális életére jelentős befolyással volt ez az esemény. A kollektivizálás korának árnyaltabb megismeréséhez segíthetnek hozzá azok, a Kriza János Néprajzi Társaság kéziratárában található, a kolozsvári egyetemi hallgatók és kutatók által jegyzett dolgozatok, gyűjtések és kéziratok, melyek érintik a kollektivizálás témakörét, és a következőkben bemutatásra kerülnek. Ezen írás célja, hogy felhívja a figyelmet a kéziratárban található adatokra, de kimerítő elemzésükre nem vállalkozik, meghagyva ezt a feladatot egy jövőben elvégzendő kutatás számára.

Balácsi Dénes írása a *Szövetkezeti mozgalom a két Homoród mentén a századfordulótól a kollektivizálás megkezdéséig* címet viseli. Ebből kiderül, hogy a címben megjelölt időszakban működő szövetkezeti mozgalmat a kommunista berendezkedéskor betagolták az állami szövetkezetek rendszerébe, illetve számos vezető személyiséget ítéltek el.³

Kardalus János munkája, mely *A hagyományos székely falu visszarendeződésének kezdete* címet viseli, a rendszerváltozás utáni eseményeket taglalja. Ugyanakkor összegzi a hagyományosnak tekintett székely falvakban történő kollektivizálást, mely ellentétben állt a faluközösségek értékrendjével, melyet megbontott. Megemlíti azt is, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása során a proletáriátus képviselői kaptak vezető szerepet, és ezek a személyek a falvak periférikus társadalmi rétegeiből kerültek ki. Emellett szót ejt a hatalom azon törekvéséről is, mely a falusi társadalom totális ellenőrzését tűzte ki célul, és ennek érdekében a meglévő intézményeket megszüntette, átalakította és államosította. Így a székely falu szokásai és rendtartása csak töredékeiben maradt meg a szocialista társadalom keretein belül.⁴

Páczkán Éva írásában egy női életpályát elemez. Ebben szó esik az adatközlő lakhelyének, a Szatmár megyei Esztró kollektivizálásáról is, melyet a bemutatott személy visszaemlékezéseiben viszonylag pozitívan ír le. Mivel családjuknak volt a legtöbb állata és földje, ezért az ő birtokukon gyűjtötték össze a falu teheneit, amelyeket ők gondoztak. Elmondásából kiderül, hogy bár kénytelenek voltak a termelőszövetkezet keretein belül gazdálkodni, utólag mégsem sajnálták a kollektív gazdaság megalakulását, mert „volt norma elég szépen”, vagyis kaptak bőven a terményekből és állatokat is tudtak tartani.⁵

Diószegi Anna – a hóstáti földészcsaládból származó szerző – a kolozsvári földművelők kollektivizálásáról is szót ejt visszaemlékezéseiben. A könyv formában is megjelent írásából megtudjuk, hogy a termelőszövetkezetbe kényszerült gazdák kezdetben a kollektív gazdaságban folytatták a hagyományos hóstáti gazdálkodást, a terményeket pedig továbbra is az asszonyok árulták a kolozsvári piacokon. Mint írja: „Egy darabig ment is minden rendben, csak utána kezdett hanyatlani a szorgalom.” Ugyan-

³ KJNT Adattára 22.

⁴ KJNT Adattára 61.

⁵ KJNT Adattára 142.

akkor külön kitér az 1980-as évekbeli bontásokra is, amelyek a háztáji gazdálkodással kiegészítő jövedelemre szert tevő hóstátiak sorsát végleg megpecsételték azzal, hogy a megmaradt gazdasági épületeket a hatalom lebontotta, a földészeket kiköltöztette, és így egy évszázadok óta fennálló, homogén közösséget számolt fel Kolozsváron.⁶

Dr. Szabó Márton *Adalékok Szék község néprajzához* címmel mutatja be Szék gazdasági életét. Ebben a kollektivizálásról, illetve annak hatásairól (elvándorlás, elszegényedés, alternatív gazdasági stratégiák stb.) is ír.⁷

Papp Éva a *Közösségi lét – individuális lét a kulákrendszer kontextusában* című dolgozatában a Szilágy megyei Szilágyzoványban kutatott. Írásában a beszélés néprajza felől közelíti meg a kulákosítás történetét.⁸ Ugyanő jegyzi *A kulákrendszer intézményesülése Szilágyzoványon – sorstörténetek* című dolgozatot is, mely a szilágyzoványi kulákrendszert és annak intézményesülését, illetve az érintett személyek sorsát társadalomnéprajzi szemszögből vizsgálja. A kuláknak nyilvánítottakat nyilvánosan meghurcolták és börtönbüntetéssel vagy deportálással büntették. Ugyanakkor utódaikat is hátrányok érthették az oktatásban és a munkakeresés során.⁹

Hasonló témát dolgozott fel Sántha Virág, aki a *Kollektivizálással szembeszegülő személy mítosza* című dolgozatában egy érszőlősi (Bihar megye) lokális mítoszt ismertet. A mítosz központi alakja az 1949-ben, a kollektív szervezésekor meggyilkolt Lukács Sándor, aki mögé felsorakozott a közösség, amikor a hatalom elleni ellenállásra került sor. A visszaemlékezésekben hősként megjelenített gazda mítoszához nagyban hozzájárult a kommunista hatalommal való szembenállása és a máig tisztázatlan körülmények között bekövetkezett halála is. A hatalom, elrettentő céllal a falu végén hagyta holttestét.¹⁰

A földművelés megreformálásának mítosza címmel Török Annamária a kolozsvári hóstátiak körében végzett kutatását ismerteti. Ebben külön szó esik a kvótarendszerről, a kollektív gazdaságba való belépési kényszerről, a kollektívben és a megmaradt földeken (háztáji) való munkáról, illetve a korabeli eseményekről való emlékezés módjáról és alkalmairól is.¹¹

⁶ KJNT Adattára 143.

⁷ KJNT Adattára 184.

⁸ KJNT Adattára 626.

⁹ KJNT Adattára 760.

¹⁰ KJNT Adattára 651.

¹¹ KJNT Adattára 838.

Napjaink gazdálkodási gyakorlata Korondon címmel István Lajos írt Korond gazdasági életéről. Ebben helyet kapott egy történeti rész is, melyben a mezőgazdasági társulás, majd a termelőszövetkezet megalakulását is bemutatja. A földek rossz minőségére hivatkozva itt is igyekeztek elkerülni a helyiek a kollektivizálást, azonban a téesz mégis megalakult.¹²

A csíkcsicsói kollektivizálás lezajlását mutatja be Kelemen Zsuzsa *Átélt élmények és események a kollektivizálásról* című munkája. Ebben az adatközlők visszaemlékezéseire támaszkodik, melyekből a hátrányba kerülő földművesek mellett az átalakulás haszonélvezőinek, az önként és elsők között beállóknak szempontjait, sikertörténeteit is megismerhetjük.¹³ A szerző egy másik kutatást is jegyez *Változó valóság. Kollektivizálási gyakorlat* címmel, melyben a kollektivizálást mint társadalmi gyakorlatot közelíti meg és bemutatja a társadalmi kapcsolatok és viszonyok változását is az említett faluban.¹⁴ Végzős dolgozatában pedig a szerző *Ellenállási és túlélési stratégiák Csíkcsicsóban 1945–1962 között* címmel részletesen ismerteti a csíkcsicsói kollektivizálást. Képet kapunk a korabeli romániai politikai és gazdasági átalakulás történetéről, majd megismerhetjük Csíkcsicsó helyi társadalmát a változás előtti időszakból. Ezt a kulákosítás és a gazdasági társulások bemutatása, illetve a kialakuló ellenállás részletes ismertetése követi. Emellett a női életvitel változásait és korabeli asszonyorsókat is bemutatja a dolgozat. Végül az 1962-ben megalakuló kollektív gazdaság első éveiről is szó esik.¹⁵

Lukács Zsuzsanna *A történelmi emlékezet narratívuma. A kollektivizmus egy személy történetében* című dolgozatában egy lemhenyi élettörténet elemzésén keresztül mutatja be a helyi kollektív megalakításának körülményeit és a termelő szövetkezetben való munkát.¹⁶

Bodóczi Hajnalka egy személy élettörténetét és azon belül a kollektivizálásra való visszaemlékezéseket vizsgálta, melyekből a bihari Pusztaujlak korabeli eseményeiről tudhatunk meg többet. Írásán keresztül egy olyan embert ismerhetünk meg, aki a mezőgazdaság kommunista átrendezése miatt felhagy a földműveléssel és inkább méhészkedéssel kezd el foglalkozni, történetét pedig sikertörténetként adja elő.¹⁷

¹² KJNT Adattára 272.

¹³ KJNT Adattára 913.

¹⁴ KJNT Adattára 1180.

¹⁵ KJNT Adattára 1652.

¹⁶ KJNT Adattára 914.

¹⁷ KJNT Adattára 973.

Cs. Gergely Gizella *Székelydályája hagyományos mezőgazdasági közösségének átalakulásai az idők folyamán* című munkájában ismerteti a megnevezett falu gazdasági életének történetét. Ebben külön fejezetet szentel a falu korábbi gyakorlataitól életidegen mezőgazdasági módszerek erőszakos bevezetésének is.¹⁸ A fenti témát járja körül a szerző következő írása, mely *Kuláksors Székelydályájában* cím alatt behatóbban vizsgálta a székelydályai kollektivizálást és kulákosítást. A hagyományos gazdálkodás ismertetését a kollektivizálás és a kulákosítás részletes leírása követi, mellyel a falu gazdasági és társadalmi leépülését is érzékelteti. Bemutatja a párt propaganda tevékenységét, a visszaéléseket, illetve a túlélési stratégiákat is, melyeket a helyi földművesek alkalmaztak.¹⁹

A tusnádi mezőgazdasági társulás megalakulását és működését mutatja be Ravasz Réka dolgozata, mely *A Nádas mezőgazdasági társulás vizsgálata (megalakulásának körülményei, működése)* címet viseli. A dolgozat rávilágít a működés révén kialakuló kapcsolatrendszerre is.²⁰

Bartha Réka-Zsuzsanna a *Korlátok nélkül – Korlátozottan. Kollektivizálással kapcsolatos élménytörténetek vizsgálata Küküllőszéplakon* című dolgozatában a beszélés néprajzának szempontjai szerint tárja elének a korszakot. Bemutatásra kerül a falubelieknek az erőszakos átalakításokhoz való viszonyulása (ellenállás, meghurcoltatás, megalkuvás, a kollektív terményeinek megdézsmálása stb.). Ugyanakkor egyes visszaemlékezések pozitív hangnemben beszélnek a kollektív gazdálkodás időszakáról, amely a jelennel szembeállítva a rendet, a viszonylagos kiszámíthatóságot jelentette.²¹

A lokális társadalom viszonyváltozásait mutatja be Tatár Erzsébet-Tímea *Viszonyváltozások a kollektív gazdaság megalakulásától napjainkig* című munkája, melynek anyagát a Beszterce-Naszód megyei Szentmátén gyűjtötte. Ebből kiderül, hogy a kollektivizálás és az azt követő évtizedekben a falu két szembenálló rétegre oszlott: a hatalom gyakorlóira és haszonélvezőire, valamint a hatalom nélküliekre (mely csoport a falubeliek nagyobb részét foglalta magába), és a két csoport közötti viszony lényeges változásokon ment keresztül. A dolgozatból megismerhetjük az ellenállá-

¹⁸ KJNT Adattára 86.

¹⁹ KJNT Adattára 999.

²⁰ KJNT Adattára 1179.

²¹ KJNT Adattára 1271.

si és túlélési stratégiákat, illetve a korszak „fényes tegnappá” való magasztosulását is.²²

A Maros megyei Udvarfalván, a kollektivizálás ideje alatt kivégzett kulákosított személy emlékét, a kulákosítás helyi lecsapódását és a kollektivizálás eseményeit mutatja be Nagy Ákos *Lokális mítosz. Nagy László emlékezete Udvarfalván* című dolgozata.²³

Dénes Ida a Bihar megyei Borson végzett terepmunkájának eredménye az *Egy kulák család emlékezete* című munka, melyben a közösség valamikori legnagyobb birtokkal rendelkező gazdáinak sorsát ismerteti. A dolgozat bemutatja a korszak eseményeit taglaló, a bukaresti Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó gondozásában megjelent *Borsi krónika* riportkönyvet, melynek *A borsi vörös csillag* című fejezetében Simon Magda a családot mint kizsákmányoló zsírosparasztokat mutatja be.²⁴

A korszak sajtós írásbeliségét mutatja be Jobb Borbála-Boróka *A kisbaconi „Május 1” Kollektív Gazdaság 1959-es évi jegyzőkönyve* című dolgozata, melyben az adott év termelészövetkezeti jegyzőkönyvét dolgozza fel. Rámutat, hogy a helyi kollektív gazdaság miért nem működhetett a szabályzatnak megfelelően (nézeteltérések, vezetőségre való panasz, munka- és tagsági fegyelem hiánya, munkanapok nem reális kiszámolása, termények elégtelensége).²⁵

Kulákfióka. Egy rugonfalvi család életvilág építési gyakorlatai a szocializmusban címmel Bíró Rózsa társadalomnéprajzi kutatását olvashatjuk. Ebből megismerjük a kuláknak nyilvánított család tagjainak kálváriáját és túlélési stratégiáit, és árnyaltabb képet kapunk a korabeli események rugonfalvi lecsapódásáról, hatásairól.²⁶

Hársfalvi Noémi *A mezőpetri mezőgazdasági társulat* címmel a Szatmár megyei településen működő társulást és annak társadalmi hatásait mutatja be a kommunizmus ideje alatt és az 1989-es változások után.²⁷

Balázs-B. Gyöngyi *Egy választói kulákcsalád története* címmel ismerteti a választói kollektivizálást és kulákosítást. Kallós Zoltán néprajzkutató és családja történetén keresztül megelevenedik a korszak. A szerző Kal-

²² KJNT Adattára 1675.

²³ KJNT Adattára 1860.

²⁴ KJNT Adattára 1987.

²⁵ KJNT Adattára 2305.

²⁶ KJNT Adattára 2349.

²⁷ KJNT Adattára 2350.

lós Zoltánnal készült interjút és a néprajzkutató édesanyjának önéletírását használja forrásként. A család annak ellenére került kulákklistára, hogy a családfő részt vett a Magyar Népi Szövetség helyi szervezetének megalapításában és kommunista nézeteket vallott. Koholt vádak alapján elítélték, a családot megfosztották vagyonától, és a család tagjait folyamatosan zaklatták. Az 1959-ben befejeződő helyi kollektivizálás után család kúriáját a hatalom negyven éven keresztül kollektívirodaként használta.²⁸

Gál Tünde *Egy hóstáti család életstratégiái, életmódja* címmel egy jelenkori hóstáti családot mutat be és ennek kapcsán kitér a gazdálkodásra is. A dolgozathból megtudjuk, hogy milyen változások mentek végbe a kommunista hatalom 1949-es berendezkedése után: intézményeik felszámolása, kollektívbe kényszerülés, városrendezés. A közölt interjúkból kiderül, hogy a kollektívben dolgozó hóstátiak ipari munkát is vállaltak, hogy így egészítsék ki a termelészövetkezetből kapott jövedelmüket.²⁹

A mérái kollektivizálás lezajlását mutatja be Varga Zoltán *„Másik világ”*. A *kollektivizálás Mérában* című munkája. Ebből kiderül, hogy az erőteljes propaganda ellenére Mérában csak a kollektivizálási mozgalom vége felé sikerült megalakítani a termelészövetkezetet. Az „önkéntesen” belépő kollektívtagoknak az állatokat és a termelőeszközöket is be kellett szolgáltatniuk. A dolgozatban idézett adatközlők elmondásából kiderül, hogy a kollektívben végzett munkát rosszul fizették, így a gazdák állattartással, illetve a termelészövetkezetből való lopással egészítsék ki a jövedelmüket.³⁰

Varga Sándor egy Kolozs megyei faluban végzett gazdálkodással kapcsolatos kutatást, melynek eredményeit *A mezőgazdasági termelés átalakulása egy mezőségi faluban* és a *Gazdasági és társadalmi változások egy mezőségi faluban* című munkáiban közölte. A Szálfa álnéven szereplő falu kollektivizálás során átalakuló erőviszonyait és a termelészövetkezet megszűnése utáni gazdasági helyzetet is bemutatja a két dolgozatban.³¹

²⁸ KJNT Adattára 2494.

²⁹ KJNT Adattára 2579.

³⁰ KJNT Adattára 2598.

³¹ KJNT Adattára 2267. és KJNT Adattára 439.

Szász Lajos aranyosegerbegyi földműves fénymásolt kéziratos füzete is szerepel az adattárban. Ebben az írott paraszti élettörténetben is szó esik a kollektivizálás időszakáról és a kulákosításról.³²

Egy nemzeti/nemzetiségi identitástudat modellje Magyardécsén. Füstös András élettörténete című dolgozatában Márton Attila a címben szereplő személy élettörténetét elemzi, a lejegyzett hanganyagban pedig röviden a kollektivizálásról és a be nem iratkozó gazdák elleni megtorlásokról is szó esik.³³

Szentes Szidónia a madéfalvi Szentes Mihály élettörténetét ismerteti, és a lejegyzett hanganyagban a termelészövetkezet megalakulásának idejéről is képet kapunk.³⁴

Kató Klára *Vázlat a totalitarizmus éveiről különös tekintettel a falu társadalmi és gazdasági életére tett hatásaira* című dolgozatában egy kuláknak nyilvánított szatmári gazdának és tanítónőként dolgozó feleségének példáján mutatja be a korabeli eseményeket és azok hatásait.³⁵

Kocsis Mónika *Kísérlet egy személy adaptációs stratégiáinak értelmezésére. Egy személy története(i)* címmel egy nő visszaemlékezései alapján mutatja be a magyarhermányi kollektivizálást és kulákosítást. Ebben megemlíti, hogy a településen nem sikerült a teljes kollektivizálás, mert a határ rendkívül egyenetlen és a gépi művelésre alkalmatlan volt. Az aránytalanul nagy beszolgáltatási kötelezettségeket a falu lakói egymás kiségitésével oldották meg.³⁶

Homoródszentpáli gyűjtését Bakk Katalin *Kalákátípusok a Nagy-Homoród mentén* című munkájában ismertette. Ebben szó esik a kollektivizálás hatásáról is: 1952-től a faluban a kaláka intézménye megszűnt, helyét a napszámos munka vette át.³⁷

Az erdélyi falu rendszerváltozás utáni gazdasági-társadalmi átalakulásának sajtószerszűségei Héderfáján című dolgozatában Peti Lehel kitér a kutatott település kollektivizálására is, megemlítve, hogy a termelészövetkezettel szembeni ellenállást a pártvezetőség egy kompromisszummal törte meg: a falu férfilakosságának jelentős hányadát a dicsőszentmártoni fa-

³² KJNT Adattára 359.

³³ KJNT Adattára 484.

³⁴ KJNT Adattára 497.

³⁵ KJNT Adattára 486.

³⁶ KJNT Adattára 881.

³⁷ KJNT Adattára 1183.

ipari üzemnél alkalmazták, cserébe pedig megalakulhatott a helyi kollektív gazdaság. A központi irányítás miatt a mezőgazdasági termelésben felbuktak a korábbi arányok, a hangsúly a szőlőművelésre tevődött át. Itt kell megemlíteni a lopásnak kulturálisan támogatott és közösségileg elfogadott normáit taglaló részt is, melyből képet kaphatunk a kollektív gazdaságok (és a szocialista üzemek) munkamoráljáról is.³⁸ Az említett szerző egy másik dolgozatban *Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrártelepülésen* címmel az 1989-es változások utáni héderfáji gazdasági folyamatokról ír. Ebben felvázolja a kollektivizálás történetét is. Megtudhatjuk, hogy Héderfáján a termelősövetkezet megalakulása csak 1962-re valósul meg. Egy idézett korabeli dokumentumból az is kiderül, hogy az állami gazdaságban számos problémával küzdöttek (alacsony termelékenység, rossz munkamorál stb.). E kutatásban is szó esik arról, hogy a hatalom miként avatkozott be a hagyományos gazdálkodás menetébe, és ezáltal a társadalom szerkezetébe is.³⁹

Széles Hajnalka *Élettörténet. „...megköszönjem, hogy biztattak és segítettek és idáig eljutottam...”* című dolgozatában egy szilágysámsóni élettörténet kapcsán megemlíti az adatközlőjére rótt beszolgáltatási adókat a kulakosítás idején, illetve a termelősövetkezet megalapításáról is ír. Az adatközlő szerint elkerülhetetlen volt belépni a kollektívbe, mert ott megszűnt a beszolgáltatási rendszer és az ott végzett munkából meg lehetett élni.⁴⁰

Nagy Anikó *„Így akarta az Isten.” Dénes Jenő élettörténete* című dolgozatában a címszereplő történetét elemzi. Ennek kapcsán említésre kerül a kommunizmus és kollektivizálás időszaka, mint megélt személyes tragédia, amelynek élettörténetet is tagoló szerepe van a magyardécei adatközlő esetében.⁴¹

Az utolsó cséplés című dolgozatában Szász Erzsébet az utolsó mezőbándi csépléstől a kollektív felszámolásáig bemutatja egy agrármérnök élettörténetét. Ebből a szocialista mezőgazdaság egyik aktív résztvevőjének szemzőgéből láthatóak a kollektív gazdaságban lezajlott események.⁴²

³⁸ KJNT Adattára 1406.

³⁹ KJNT Adattára 2578.

⁴⁰ KJNT Adattára 1488.

⁴¹ KJNT Adattára 1513.

⁴² KJNT Adattára 1870.

A nyárádmenti Káposztásszentmiklóst bemutató dolgozatában Dénes Melánia megemlíti a helyi kollektív gazdaság megalakulási körülményeit is. Kiderül, hogy az 1949-ben alapított „Új élet” termelőszövetkezetben a rengeteg munkát kevés fizetéssel honorálták, a belépéstől vonakodó gazdákat zaklatták, az állatokat, eszközöket, földeket elvették tulajdonosaiktól. Egy helyi gazda államosított földterületén kezdte meg működését a gazdaság, melynek vezetősége nem feltétlenül a szakemberek, hanem a káderek közül került ki. Több brigád is működött, melyeknek meghatározott feladatuk volt: szőlősbrigád, zöldséges brigád, mezei brigád, állatgondozó brigád, fogatosok, karbantartók. 1962-ben átszervezték a kollektív gazdaságot, a közeli Csiba, Folyfalva, Hagymásbodon és Nyárádkarácson szövetkezetei egyesültek a káposztásszentmiklósival, és megalakult a „Szikra” termelőszövetkezet, amely gépesítve művelte a földeket.⁴³

Kántor Emese Nagyadorjánról szóló dolgozatában megemlíti a kollektív gazdaság szerepére is kitér. Az államosított földeken sokat dolgozó helyiek csak keveset kaptak munkájukért cserébe, így nem csoda, hogy a fiatalok elhagyták a települést. A hozzá nem értő szakembereknek köszönhetően az évek során a termőföld és a gyümölcsös állapota is leromlott.⁴⁴

Nagy Lóránd Miklós *Vadad rövid leírása és sajátosságának kiemelése* című dolgozatában a település kollektivizálásáról is szót ejt, megemlíti az összeírt kulákokat és az ellenük foganatosított intézkedéseket. Külön teret szentel Kiss István nagygazda esetének, akit az állambiztonsági szervek a falu határában végeztek ki, és ennek tulajdoníthatóan az addig vonakodó vadadiak beléptek az „Új Élet” kollektívbe.⁴⁵

Szűcs Tünde *Egy lokális mítosz. Papp Antal, az egri parasztproféta* című dolgozatában a megnevezett személy mítoszát bemutatva kitér a kollektivizálás időszakára is, ugyanis Papp Antalt választották meg a Szatmár megyei Egri termelőszövetkezetének élére. Annak ellenére, hogy vezetése alatt a kollektív gazdaság jól működött, a hatalom nem nézte jó szemmel, hogy hívó ember. Börtönbüntetésre, majd kényszermunkára ítélték és csak az 1964-es amnesztia idején szabadult.⁴⁶

⁴³ KJNT Adattára 1882.

⁴⁴ KJNT Adattára 1891.

⁴⁵ KJNT Adattára 1897; Kiss István esetéről lásd: László 2005.

⁴⁶ KJNT Adattára 1923.

Sándor Edit Csíkbánfalva kollektivizálásáról is ír *Sándor Jenő-Béniám élettörténete* című dolgozatában. A címszereplő életének egyik fordulópontja volt a kulákosítás és a kollektivizálás.⁴⁷ Az itt csak érintőlegesen taglalt korszakról bővebben olvashatunk a szerző *Túlélési és ellenállási stratégiák egy csíkbánfalvi családban* című dolgozatában. Ebben a család példáján keresztül mutatja be a kollektivizálás menetét és az ellenállási stratégiákat. A lokális társadalomban és a gazdálkodásban bekövetkezett változások (például kulákosítás), illetve a történeti bevezetést követően a család történetének és a túlélési stratégiáknak a bemutatása olvasható az írásban. Ilyen stratégiák voltak a beszolgáltatás során a hatalom felé történő csalások, eltitkolások, letagadások, a mezőgazdasági eszközök elrejtése, a földterületek nagyságának eltitkolása, a bujdosás stb. A bemutatott család a bujdosástól a nyílt ellenállásig több stratégiával is próbálkozott, melyekre a hatalom megtorlással válaszolt (börtön, kényszermunka).⁴⁸

Nagy Melinda *Egy szövegtípus kontextusa. Gál Géza életének töredékei* című dolgozatában a hatalom és az egyén konfrontációját mutatja be a címben szereplő kisbaconi gazdálkodó levelezésén keresztül. A levelezés az 1953-as kisbaconi kollektivizálás idejére tehető, központi témája a személy kuláknak való nyilvánítása és a kuláklistán való lekerülési küzdelem.⁴⁹

Szilágyi Brigitta *Egy szilágysági település gazdálkodási típusainak és bormarkásításának vizsgálata (Szőlőgazdálkodás és borászat)* című dolgozata megemlíti a kollektív időszakát is. A dolgozat ezen részéből kiderül, hogy a szilágysámsoni szőlőterületek a kollektív ideje alatt duplájára nőttek, azonban a szakértelem hiánya miatt a szőlők minősége leromlott, és a szőlőgazdálkodás közösségi, nagycsaládi jellege, illetve a hozzá kapcsolódó hagyományok is eltűntek.⁵⁰

Miklós Zoltán-István „Romániában nem lehet egy lábon megélni.” *Önállósodás és a vállalkozói magatartás megjelenése két Kis-Küküllő menti faluban* címmel írott dolgozatában Vámosgálfalva és Héderfája vállalkozóit vizsgálta, és ennek kapcsán szót ejtett a gazdálkodás történeti háttéréről is. A két településen is lezajlottak az országos szinten tetten ér-

⁴⁷ KJNT Adattára 1963.

⁴⁸ KJNT Adattára 2072.

⁴⁹ KJNT Adattára 2378.

⁵⁰ KJNT Adattára 2438.

hető folyamatok. A kollektív csak keveseknek kínált munkát, megkezdődött az elvándorlás, ipari munkahelyeken való elhelyezkedés, a fiatal generációk továbbtanulása, a társadalmi szerepek felcserélődése és az életvezetési stratégiák megváltozása is.⁵¹

Érdekességként említem meg, hogy az adattárban szerepel egy kérdőív is, melyet Cseke Péter, Nagy Olga és Vetési László állított össze. Ebben 1945-től a forradalom kitöréséig követik nyomon a korszakot jellemző tényezőket, jelenségeket, „különös tekintettel nemzeti jegyeink fokozatos és tervszerű megfosztására.” A kérdőív 4. pontja a kommunista pártba való belépésről, az 5. a kulákság felszámolásáról, a 6. pedig a földesúri osztály felszámolásáról szól.⁵²

Összegzésképpen elmondható, hogy a Kriza János Néprajzi Társaság adattárában szép számmal találunk a kollektivizálással kapcsolatos dolgozatokat, elemzéseket, leírásokat, melyeket többé-kevésbé rálátást biztosítanak a korszak eseményeinek lokális lecsapódására. A bemutatott dolgozatok forrásai, az adatközlők két főbb szempontból, a korszakban elnyomottak, illetve a haszonélvezők nézőpontjából elevenítik fel az eseményeket. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az utóbbi csoport képviselői, a kollektívbe önként beállók, a vezetőség tagjai stb. sokkal kisebb számban vannak jelen ezekben a munkákban. Éppen ezért fontos, hogy a témával foglalkozó kutatások nagyobb figyelmet szenteljenek a hatalom képviselőinek, a változások haszonélvezőinek szempontjából történő visszaemlékezéseknek. Emellett lényeges, hogy a helyi értelmiség (lelkészek, papok, tanítók) narratívái is feldolgozásra kerüljenek, függetlenül attól, hogy az adott személyek ellenszegültek a hatalomnak, vagy kiszolgálták annak törekvéseit. Ezek ismeretével a kutatók árnyaltabb képet kaphatnak a mezőgazdaság szocialista átalakításának romániai sajátosságairól, illetve a lokális közösségek korabeli történetének ismerete a jelenkori események, problémák jobb megértéséhez is hozzájárul.

⁵¹ KJNT Adattára 2589.

⁵² KJNT Adattára 316.

Irodalom

BÁRDI Nándor – LÁSZLÓ Márton

2008 A kollektivizálás és a falu átalakítása. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 234–241.

BOTTONI, Stefano

2008 Az ötvenes évek a kelet-közép-európai kommunista államokban. A pártállami nemzetiségi politika alakváltozatai. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 230–233.

CĂTĂNUȘ, Dan – ROSKE, Octavian

2000 *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică. vol. I: 1949–1953*. Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, București

GAGYI JÓZSEF

2004 *A krízis éve a Székelyföldön. 1949*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

IORDACHI, Constantin – DOBRINCUI, Dorin

2009 *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania. 1949–1962*. Central European University Press, Budapest

LÁSZLÓ Márton

2005 Kulák-névjegyzékek a Maros megyei Marosvásárhely rajonban, 1949–1952. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években – Tanulmányok*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 175–198.

2009 A kollektivizálás menetrendje és modelljei a Székelyföldön. *Korall X.* (10) 55–84.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. TLA Közép-Európa Intézet–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda

2008 Társadalmi konfliktusok egy székely falu kollektivizálása idején. In: *Uő.: Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 283–310.

TISMĂNEANU Vladimir (red.)

2007 Colectivizarea agriculturii, 1949–1962. Decizie politică, etape, rezistență și represiune. In: *Raport final*. Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, București, 425–441. Forrás: http://www.presidency.ro/static/ordine/RAPORT_FINAL_CPADCR.pdf (Letöltés ideje: 2015. 12. 17.)

Informații cu privire la colectivizarea din România în arhiva Asociației Etnografice Kriza János

Studiul de față oferă o prezentare a materialelor cu privire la colectivizarea din România, care se regăsesc în arhiva de manuscrise a Asociației Etnografice Kriza János. La data cercetării dintre cele 2613 titluri ale arhivei (lucrări, culegeri, manuscrise, chestionare) am descoperit 51 de materiale, care se referă la fenomenul colectivizării. Materialul se poate diviza în două grupe majore: prima include acele culegeri, a căror tematică fusese colectivizarea în sine, fenomenele perioadei respective și narativele formulate despre ele, iar a doua conține materialul care se referă doar tangențial la transformarea socialistă a agriculturii.

Data Related to Romanian Collectivization in the Archive of the Kriza János Ethnographic Society

The present study presents the material related to the collectivization from Romania that can be found in the archive of the Kriza János Ethnographic Society. At the time of the research among the 2613 titles of the archive (papers, collections, manuscripts, questionnaires) there were 51 dealing with this specific topic. The material can be divided into two major groups: the first including the collections oriented towards the topic of collectivization, to some specific phenomena of that period, respectively the narratives related, while the second one contains the material which only touches the problematics of the socialist transformation of agriculture.

Burus János

***Kútfő* – Kis magyar néprajz diákoknak.
Egy diáklap története**

Folyóirat született (2004)

A folyóirat neve: *Kútfő – Kis magyar néprajz diákoknak* / és felnőtteknek. Az indulás körülményei: 2004 tavasza; Székely Károly Iskolaközpont és a Nagybükki Néprajzi Társaság – Csíkszereda, Hunyadi János út 31. szám, Hargita megye. Kezdeményező: Burus János magyartanár, főszerkesztő. Munkatársak: Szakáts István igazgató, Györfi Ildikó aligazgató, Tankó István igazgató, Sipos Gábor tanár, felelős szerkesztő, műszaki és képszerkesztő. Szerkesztőbizottság: Fodor Bálint, Holló Zsolt, Horváth Adél, Lázár Réka, Mirk László, Molnár Fülöp tanárok; András-Szabó István (X. o.), Csáki Rozália (XII. o.), Darvas Gábor (X. o.), Lajos Henrietta (X. o.), Oláh Tünde (XII. o.) diákszerkesztők. Megjelenik: félévenként. Kiadja: a Csíkszereda Kiadóhivatal. Nyomda: Alutus, Gutenberg Műhely. Példányszám: 1000. Fedőlap: Siklódy Ferenc képzőművész munkája. Támogató: Csíkszereda Megyei Jogú Város Önkormányzata és Polgármesteri Hivatala; Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége; Corvina Könyvesház – Csíkszereda. „Perefernuma”. Állandó rovatok: Vallási néprajz, Népismeret, Örökségünk, Népi kismesterségek (foglatosságok), Iskolatörténet–Oktatástörténet, Emlékdíező, Névtan, Dokumentum, In memoriam.

A folyóirat célja: megismerni és ismertetni népi értékeinket; érték-megőrzés, értékközvetítés, értékteremtés; népünkhöz való hűség; javunkra fordítani a múlt időt; ami a miénk, az legyen mindnyájunké is; a diákszerzők magyar nyelven írott helytörténeti, népismereti, néprajzi kisdolgozatai, tanulmányai megszületésének elősegítése, szakirányítása; a magyarok lakta (többszámú, szórvány) települések közölni vágyó fiataljainak lehetőségét biztosítani, fórumot, szellemi műhelyt teremteni a kibontakozáshoz; népi kultúránk, hagyományaink, szokásaink megőre-

kítése, átmentése a mába; önismeretünk, önazonosságunk megőrzése a „gyorsuló térben és időben”; múltunk ismerete és ismertetése, az előtünk járók méltó tisztelete; bölcsőhelyünk, szűkebb szülőföldünk, Erdély magyarlakta településeinek „népisme”, egyháztörténeti, művelődési és művelődéstörténeti, oktatástörténeti, földrajzi, történelmi megismerése; a szórványban élő, a néprajz iránt elkötelezett magyar tollforgató diákok bevonása a tömbmagyarság kulturális életébe, vérkeringésébe, és fordítva, a „magunk keresése” útján.

A *kútfej*, a *kútforrás*, *kútő* szavak többféle jelentést is hordoznak. A *Kútő* mint dülönév, gyakran előfordul magyarlakta településeink helyneveiben, forrást jelölve. (Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárában* igen szép példákat találunk, különböző tájegységekről). A *Kútő* földrajzi név megtalálható otthon, az én elmúló, haldokló, utolsókat rúgó, törekeny szülőfalumban, Pipén (Kis-Küküllő mente, Maros megye) is. Nincs éltető remény, biztonságérzet. Semmi esélye sincs a túlélésre. Vele együtt eltűnik ez a gyönyörű, nyomomba szegődő név is, örök útitársam, örök lelki jussom. Bevallom, nekem a *Kútő* helynév erős érzelmi kötődést jelent. Hús, bővizű forrása elfáradt gyermekként sokszor oltotta szomjamat. Csodákat meséltek róla. Nagy szárazságok idején (1946) életet adott, életet mentett: embereket, állatokat. Hajnalok hajnalán szekerre rakott hordókkal, kádakkal indultak vízért az őseim a falutól öt kilométer távolságra lévő Kútőre, a „csodaforráshoz.” Egymásra talált akkor Ember és Természet.

Szerény lehetőségek között nagy erőfeszítéssel látott napvilágot a *Kútő* szép nevű folyóiratunk. Iskolánk életében (2008-ban ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját) ez a szellemi „termés” bizonyára az egyik legnagyobb esemény, eredmény. Hibáival együtt kívül-belül szépnek, tartalmasnak látom. Úttörő vállalkozás volt (tudunkkal Erdélyben ez az első ilyen jellegű próbálkozás, „jámbor szándék”). 2004 tavasza és 2011 tele között összesen 756 oldal terjedelemben jelent meg. Az I. évfolyam 48+48 oldalon, a II. évfolyam 56 és 68, a III. évfolyam 96, a IV. évfolyam 104, az V. évfolyam 104, a VI. évfolyam 116, a VII. szintén 116 oldalon. A szerzők száma 251, ebből diák és egyetemista 102, felnőtt 149. A folyóirat 7 évfolyamot, 15 lapszámot tud magáénak.

Rendkívül fontosnak tartottuk azt, hogy más szak- és középiskolák hasonló diákkörével felvegyük a kapcsolatot, közös rendezvényeket, tudományos ülésszakokat szervezzünk. Bevontuk őket is a terepmunkába, va-

lamint a szerkesztésbe. Nagyon jó viszonyban voltunk a csíkszeredai Segítő Mária Római Katolikus Gimnázium néprajzkörének tagjaival, akiket Mirk László tanár irányított évek óta (ő benne van a *Kútfő* szerkesztőbizottságában is), de a gyergyószentmiklósi Salamon Ernő, a székelyudvarhelyi Tamási Áron vagy a székelykeresztúri Zeyk Domokos középiskolák diákjaival is szoros volt az együttműködés. Célunk az volt, hogy ne egymás ellenében, hanem egymást segítve, erősítve lépjünk előre.

A szerkesztőség arra törekedett, hogy a diákok rövid terjedelmű írásokkal mind több és változatosabb témát fogjanak át, mutassanak be. Többre és jobbra való törekvéseinkben nagy segítségünkre voltak a más iskolák ifjú tollforgatói, tanárai, a nyomdák és a napilapok szerkesztőségei, művelődési intézmények munkatársai. Szoros együttműködés alakult ki közöttünk. Kezdetben külön számokat adtunk ki, félévenként, később összevont számokkal jelentkeztünk. Egy tematikus lapszámot és egy vegyes témájút adtunk ki egy tanévben, ennyire futotta erőnkől, időnkől. Azt hiszem, minden megjelenés elégtételt jelentett a diákoknak, a „kis helyörténeszeknek”, akik szakirányítójukkal együttműködve megírták a kis dolgozatokat. A mi diákjaink közül kevesen mennek egyetemre, de ha az iskolából néhány olyan gondolattal, olyan útravalóval távoztak, amely a néprajzzal, a népi értékeinkre való odafigyeléssel kapcsolatos, akkor már ez megérte a törődést, a fáradozást. Sok örömöm volt ebben a munkában, tagadhatatlan, ha nem létezett volna a folyóirat, most szegényebb lennék lelkileg.

Az évek jöttek, mentek. Az opcionális tantárgyi lehetőség megszűnt, de a mi lendületünk hál' istennek nem. Folytatódott a lapszerkesztés, és ha a néprajzi kör már nem is létezett, addig tettünk-vettünk, amíg összejött minden iskolai évben a *Kútfő*, száz oldalnál nagyobb terjedelemben. Minden lapszámban a néprajztudományok egy-egy doktora írta a vezértanulmányt (e tekintetben példaértékű a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézetének segítségnyújtása). Ez azért is volt jó, mert útmutatásként szolgált a diákoknak. A Nagybükkői Néprajzi Társaság és a *Kútfő* maroknyi alkotócsoportja mindvégig összefonódott, együttműködött, összhangban tevékenykedett. A kettő – egy szellemi műhely volt. A néprajzi társaság gyűjteménye több ezer tárgyat számlált, a székhelyeül szolgáló két, múzeumteremmé alakított osztályteremben pedig gyakran szerveztünk kiállításokat (népművészeti, néprajzi, etnofotó, képzőművészeti és perefenum témakörökben), rendezvényeket, népraj-

zos szakemberekkel, történészekkel való beszélgetéseket, író-olvasó találkozokat, könyvismertetőket, vetített képes előadásokat, tapasztalatcseréket, tudományos ülésszakokat, folyóiratszempléket. Büszkéek voltunk arra, hogy iskolánk egyike volt azon kevés oktatási intézményeknek, ahol ilyen sokrétű, színes, változatos tevékenység folyt. Volt úgy, hogy havonta szerveztünk egy-egy rendezvényt, kiállítást, sőt, kéthetente szerveztünk tárlatokat, művelődési eseményeket. Kialakítottunk egy olyan kapcsolatot, hogy sokan és szívesen – főleg a csíkszeredai Prisma Fotóklub – mutatkoztak be rangos alkotásokkal nálunk. Próbáltam tágítani a kört annak érdekében, hogy más tájegységek is belépjenek a „szellemi kalákába”, s itt megemlíteném a Babeş–Bolyai Tudományegyetem néprajz szakos egyetemistáinak áldásos hozzájárulása, akik több alkalommal is közöltek itt, emelve a lap színvonalát – Keszeg Vilmos professzornak ezúton is köszönjük erkölcsi támogatását. Nagyon sokat tett, áldozott a lapért kollégám, Sipos Gábor tanár, aki jól rálátott a fotóanyagra, a grafikai szerkesztésre.

A *Kútfej* folyóirat ezer példányban jelent meg és sokfelé eljutott. Külföldre is (például New Yorkba), a Duna Tévé szerkesztőségéhez, művelődési intézményekhez, múzeumokhoz, közép- és szakiskolákhoz, könyvtárakhoz, levéltárakhoz. A szerzők tiszteletpéldányokat kaptak, a Kriza János Néprajzi Társaság mindig többet is.

Előzmények és kontextusok **Fakultatív néprajzi kör. Célkitűzések (2001–2002)**

„Közel egy esztendeje annak, hogy a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában Burus János tanár kezdeményezésére és vezetésével megalakult az a diákokból álló önképzőkör, amely a Nagybükkői Társaság nevet vette fel. Ez már volt előbb, sőt már egy visszautalás is volt rá. A 40 tagú lelkes társaság néprajzi gyűjtőmunkát végez, falujárások során felkeresik a jellegzetes néprajzi tájegységeket, helytörténeti és néprajzi dolgozatokat írnak és mutatnak be. Ez év tavaszán a tanintézetben iskolai tudományos ülésszakot tartottak, amelyen a felolvasott 25 dolgozat közül a legjobbakat díjazták. Falujárásaik alkalmával felkeresték a Hargitán túli néprajzi tájegységeket. Jártak a gyergyói és csíki falvakban. Közlebből a Kászonokba látogatnak el. Többek között 70 falvédőfeliratot gyűjtöttek, temetői sírfeliratokat tanulmányoztak, ragadvány-, állat- és helységnev-

gyűjtésben jeleskedtek. Videokazettán rögzítik a hagyományvilágot. S közelebbről megjelenik néprajzi és helytörténeti iskolai folyóiratuk is. Általában hétfőn tartják a köri üléseket, melyekbe egyre több diák és szakiskolás kapcsolódik be. A napokban a szakközépiskolában megnyílt a körvezető tanár és a diákok tárgyi gyűjteményeiből berendezett múzeumszoba.” (A Nagybükki Néprajzi Társaság. *Hargita Népe*, 2000. október 31. 5.)

A néprajzi kör rendezvénytípusai. Séta bölcsőhelyünk körül – falujárás, falukutatás, szemlélődés. Szűkebb szülőhelyünk (falu, város), a Székelyföld (Hargita megye) néprajzi tájegységeinek megismerése „történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból”. Értékmérésre figyelés (népművészet, népköltészet). Tájházak, tájmúzeumok, néprajzi gyűjtemények megtekintése. Helytörténeti, néprajzi, irodalmi, művészeti, iskola- és vallástörténeti tárgyú tanulmányi kirándulások megszervezése és lebonyolítása szakemberek bevonásával. Népi kismesterségek megismerése. Íróink, művészeink, kutatóink, néprajzosaink szülőhelyének (emlékszoba), nyugóhelyének felkeresése, munkásságukkal való megismerkedés, emlékezés.

Iskolánkban a Nagybükki Néprajzi Társaság gyűjteményének állandó gyarapítása. Időközi kiállítások szervezése (naiv művészet, népviselet, népszokások, hagyományok, néprajz a fotóművészetben).

Falumonográfiák, falufüzetek tanulmányozása (írása). Kisdolgozatok (néprajz, művelődés, iskolatörténet, vallás, fotó, kisfilm, interjú, élménybeszámoló, útleírás, térkép) írása. Segédletek, útmutatók, kérdőívek készítése a különböző kutatási témakörökhöz (népi táplálkozás, temetkezési szokások, helynevek, családnevek gyűjtése). Találkozó néprajzos szakemberekkel, muzeológusokkal, helytörténészekkel, szerzőkkel, szerkesztőkkel. Tudományos ülésszakok alapos előkészítése. Kisdolgozatok irányítása, közlése a megjelenésre váró iskolai folyóiratunkban.

Falujárásunk néhány útvonala a 2001–2002-es tanévben a következő volt. Felcsík: a csíkszentdomokosi tájház gyűjteményének megtekintése. Kászón: farsangbúcsúztató, a néprajzi gyűjtemény megtekintése. Gyimesek: tájház (Gyimesközéplek és Gyimesbükk); a Tatros forrásánál – folk-lórfesztivál; egy kovácsműhelyben. Kis-Homoród mente: a kápolnási Kriza János Általános Iskola néprajzi gyűjteménye; a szentegyházi Haáz Ferenc Múzeum Szálló gyűjteménye; a Gábor Áron Szakközépiskola néprajzi tárlata; Nárciszfesztivál; Lövete népi építészete; a homoródkarácsonyfalvi unitárius műemléktemplom freskói, rovásírása; a homoródmási gyűjte-

mény, temető néprajza (vallástörténet). Máréfalvi és fenyédi kapuk: Kovács Piroška könyvének bemutatása, a székely kapuk szemrevétele. Székelyudvarhely: Múzeum, Képtár, udvarhelyi iskolák, Székelytámadt vár, Tompa László-emlékszoba. Szejkefürdő: „a legnagyobb székely”, Orbán Balázs sírjának meglátogatása. Székelyszentlélek: tájház megtekintése, házigazda: Balácsi Dénes tanár. Nyikómalomfalva: Pap Ferenc faragott kapui. Farkaslaka: Tamási Áron szülőháza, sírja. Petőfi Sándor nyomában: az utolsó út, az utolsó órák (Székelykeresztúr–Fehéregyháza, 17 kilométer). Bögöz: református műemléktemplom (falfestmény, rovasírás). Agyagfalva: az 1848–1849-es eseményekre való megemlékezés. Székelykeresztúr: timafalvi temető (Petőfi legendai sírja); Dr. Molnár István Városi Múzeum, Gyárfás-kúria. Héjjásfalva: Zeyk Domokos-élmű. Fehéregyháza: Ispán-kút, Petőfi Múzeum, a hajdani csatatér. Segesvár: ismerkedés a középkori várossal, vár-séta, vármúzeum.

Továbbképzés (2006–2007)

A néprajz oktatása magyar nyelv és irodalom órán című évközi továbbképzés programjában (szervező a Hargita Megyei Tanfelügyelőség, az Apáczai Csere János Pedagógusok Háza, a Székely Károly Szakközépiskola, 2006. április 7–8. és május 5–6.) az alábbi előadások hangzottak el.

Dr. Keszeg Vilmos: Lokális kultúra – globális kultúra (bevezető előadás); Hagyomány és lokális közösség; A népi hagyományok szépirodalmi feldolgozása; Egy helyismereti tankönyv vázlata. Dr. Tánczos Vilmos: Medialitás (oralitás–írásbeliség–képesség) kérdése a hagyományos és a mai népi kultúrában (bevezető előadás); A hagyományos népi kultúra (folklór) archetipikus képei; Egy archetipikus képzetkör szimbólumai a folklórban, az irodalomban és a művészetben (bevezető előadás); A csángómagyar népi kultúra a helyismereti tankönyvben.

Csoportmunkák keretében elhangzott előadások. Dr. Keszeg Vilmos: A néprajz mint választható tantárgy. Burus János: A néprajzoktatás a Székely Károly Szakközépiskolában – múzeum, kiadványok, tapasztalatok. Helyismereti tankönyv elkészítésének lehetőségei. A tankönyv vázlatának elkészítése. A vázlatot kiegészítő „házi feladatok” kijelölése. Oszváth Imola: Választható tanterv bemutatása, beszélgetés a tapasztalatokról. Tantervi útmutató elkészítésének előkészítése. Feladatok meghatáro-

zása, „házi feladatok” kijelölése. A tanterv megfogalmazásának gyakorlati folyamata. Dáné Szilárd: Hogyan, mit, mennyit lehet, kell néprajzot, folklórt tanítani az V–VIII. osztályban. Segédanyagok (audio CD) az V–VIII. osztályban tanítandó néprajz, folklór anyaghoz. Gyakorlati foglalkozás (Artera Alapítvány, Székelyudvarhely): gyöngyfüzés, babakészítés, szalmafonás.

A néprajzi oktatás magyar órán I–II. (2007. március 9–10., május 4–5.) témakört felölelő évközi továbbképzésen az erdélyi népszokáskutatás, a néprajzoktatás gyakorlati és elméleti kérdéseiről, a játék szerepéről szóltak az előadók és pedagógusok, mintegy 40–45 résztvevő jelenlétében. Az alábbi előadások hangzottak el.

Dr. Pozsony Ferenc: Az erdélyi népszokáskutatás eredményei; A keresztény év szokásai; A szokásrendszer; A polgári és a modern kor ünnepei. Dr. Gazda Klára: A játék mint szimbolikus cselekvés: a hinta és a hintázás a magyar néphagyományban; A szakrális kovács alakja a magyar néphagyományban; Néprajzi tárgyak gyűjtése, rendszerezése és feldolgozása; Alak, szerkezet és jelentés összefüggései a díszítőművészetben; A tárgy mint szimbólum. E sorok írója a Székely Károly Szakközépiskolában zajló néprajzoktatásról beszélt, ugyanakkor ismertette a félévenként megjelenő *Kútfő* című, diákoknak szánt néprajzi folyóiratot és bemutatta az iskolamúzeum anyagát. Dáné Szilárd magyar szakos tanfelügyelő a népszokások oktatásában használható segédeszközöket ismertette.

A rendezvénysorozat színfoltja volt a kézműves műhely, amely alkalmat adott a tojásfestésbe, gyöngyfüzésbe és bútorfestésbe való bekapcsolódásra.

Tudományos ülésszakok (2000–2007)

Helyszín: Székely Károly Szakközépiskola és Szakmunkásképző, Csíkszereda, Hunyadi János út 31.

Helytörténet, helyismeret, néprajz. I. tudományos ülésszak. Csíkszereda, 2000. április 11.

1. Csíkszentdomokos rövid története (Boros Zsuzsa, II. B) 2. Virágvasárnap Marosmagyarón (Vajda Csongor, IX. B) – dicséret. 3. Csíkjenőfalva rövid története (Karda Ibolya, II. B) 4. Csíkjenőfalva család- és keresztnevei, helynevei (Márton Annamária, II. B) 5. Húsvéti népszokások

Csíkszentgyörgyön (Daró Klára, II. B) 6. Pottyondi „csúfolódó” nevek (Bálint Zsolt, IX. B) 7. Gyimesfelsőlok rövid története (Lőrincz Gábor, II. D) – I. díj. 8. Gyimes völgyének földrajzi leírása (Bodor Zsuzsa, II. B) 9. Gyimesbükk (Sárig Zoltán, II. B) – dicséret. 10. Gyimes-vár rövid története (Karácsony Zsolt, IX. B) 11. Csatószeg rövid leírása (Veress Anna Mária, II. B) 12. Csíkszentkirály plébániájának rövid bemutatása (Simon Ibolya, II. B) 13. Szüreti bál Zsögödön – filmbemutató (Sárosi Botond, IX. B) 14. Szülőhelyem, Zsögöd (Salló István, X. B) – I. díj. 15. „Nincsen rózsza tövis nélkül” – a falvédőkről (Barabás Katalin, IX. B) – dicséret. 16. Taplocai népszokások (Balázsi Dénes, II. D) 17. Kászonszéki bikaütés (Karácsony Ádám, IX. B) – I. díj. 18. Tréfás sírfeliratok (Veress Zoltán, IX. C) 19. Csíkszeredai utcanevek (Todor Szabolcs, IX. E) 20. A csíksomlyói kegytemplom és környéke (Imre Szilárd, IX. B) 21. A csíkmadarasi vashámorról (Hajdu Elemér, IX. E.) 22. Honnan is kapta Lövéte a nevét? (Török Zsolt, IX. D) 23. Babonák világa (Bálint István, IX. D) 24. A székely kapu (Eröss Szabolcs, IX. B) 25. Fickó falu (Maros megye) története (Incze Sándor, II. C) – különdíj.

Értékelő bizottság: Szakáts István igazgató; Györfi Ildikó aligazgató; Tankó István magyartanár; Erdélyi Gizella vallásoktató. Szervező, körvezető tanár: Burus János.

„*Ne menjen feledésbe!*” – kiállítás a tanulók által hozott tárgyi néprajzi anyagból

A Nagybükki Néprajzi Társaság II. tudományos ülésszaka. Helytörténet, honismeret, néprajz. Csíkszereda, 2001. április 2.

1. Szilveszteri szokások Marosmagyarón / Temetkezési szokások Marosmagyarón (Vajda Csongor, Marosmagyaró, X. B) 2. Disznóvágás Csicsóban (Marcu Dan, Csíkcsicsó, IX. B) 3. Egy bükkhavasi kovácsműhely számszámai (rajzok) (Tankó Zsolt, Gyimesközéplek, IX. C) 4. A kászoni aprószentekelés (Ferencz Zsolt Sándor, Kászon, IX. C) 5. Csángó lakodalom (ezelőtt 50-60 évvel) / II. világháborús emlékek a Gyimesekben (Tankó György, Gyimesfelsőlok, IX. C) 6. Csíkszenttamási „csúfnevek” (ragadványnevek) (Székely Attila, Csíkszenttamás, IX. B) 7. Lövétei ragadványnevek és családnevek (Magyar Örs, Lövéte, IX. B) 8. A csíkrákosi Pogány-várról (Antal István, Csíkrákos, IX. B) 9. Madéfalva rövid története (Szentés Hunor, Madéfalva, IX. D) 10. Falvédők feliratai (Bálint Zsolt, Menaság, X. B) 11. Csíksomlyó és a kegyhely (Szócs Antal, Chiricheş Claudiu, Csíksomlyó, IX. D) 12. Csíkmadarasi sírfeliratok (Bójte Zoltán,

Csíkmadaras, IX. D) 13. Csobtfalvi sírfeliratok (Rofel Adrian, Csíksomlyó, IX. C) 14. Népi időjárás: megfigyelések és hiedelmek (Miklos Loránd, Csíkcsicsó, X. D) 15. Szent Anna-tó és környékének leírása (Ravasz Zoltán, Tusnádfürdő, IX. B) 16. Pásztorélet – juhászat (Tóth Laurentiu, Csíksomlyó, IX. C)

Szakbizottság: Szakáts István igazgató; Györfi Ildikó aligazgató; Demény Magdolna vallásoktató; Tankó István magyartanár. Szervező, körvezető tanár: Burus János.

Helytörténet, népismeret, néprajz. III. tudományos ülésszak. Csíkszereda, 2002. április 25.

Vallási néprajz: 1. Népi imádságok – szent énekek (Csuka Renáta, IX. C, Fikó Irénke, IX. B) 2. A húsvéti ünnepkör Fitódban, Csíkszentléleken (Ványolos Mónika, IX. B) 3. Húsvéti öntözőversek (Pál Levente, Tankó Csilla, X. D) Népszokások – népdalok – hiedelmek – közmondások: 1. Farsangbúcsúztató (Antal István, X. C, Biró Sámuel, X. D) 2. Közmondások (Antal István, X. B) 3. Népdalok, tyujogatók, hiedelmek (Birta Emilia, IX. B) 4. Aprószentek (Péter Szabolcs, Karácsony Ádám (XI. B) Műemlékeink – emlékhelyeink: 1. A rákosi műemléktemplom (Tankó Csaba, IX. B) 2. A rákosi Pogány-vár (Székely Csaba, IX. B) 3. A menasági műemléktemplom (fotókkal) (Incze Loránt, IX. D) 4. A katorzsai emlékoszlop (Tóth Tibor, X. C) In memoriam: 1. Nagyapám visszaemlékezései a háborúról, katonaelményeiről (Vajda Csongor, XI. B) 2. Kedves László emlékei (Kész Loránd, IX. B) 3. Beszélgetés Ferencz Imrével (Udvari Loránd, IX. B) 4. Székely Mátyás élete (Bartó Endre, IX. B) 5. Menekülés Csíkszentmihályról (Márton Zsolt, X. C) Névtan: 1. Csíkszentkirály helynevei (Csiszer Zoltán, IX. D) Jeles emberek: 1. A zsögödi Nagy Imre (Kovács László, IX. C) Népi gyógy módok: 1. Lőrincz Dénes gyógykovács patikája (Csiszer Csongor, X. C) Népi kismesterség: 1. Szénégetés a Gyimesekben (Tankó Zsolt, X. C)

Szakbizottság: Szakáts István igazgató; Györfi Ildikó aligazgató; Demény Magdolna vallásoktató; Nemes Réka néprajzos; Tankó István magyartanár. Szervező, körvezető tanár: Burus János.

Etno – Öko. „Igyekezz megismerni és ismertetni” V. tudományos ülésszak. Csíkszereda, 2004. április 27.

Helyismeret – Öko: 1. Pirkadattól alkonyatig (Csíkmenaság) (Incze Loránt, XI. D) 2. Gyergyócsomafalva napjainkban és Orbán Balázs idején (Kerekes Attila, XI. B) 3. Csíkszentkirály rövid története (Bartis Csaba, XI. B) 4. Csíkszentsimon rövid története (Czikó Tihamér, XI. C)

Irányítótanár: Gidó Mária. Vallási néprajz: Tavasz ünnepkör – Húsvét: 1. Virágvasárnap és húsvét Csíkmenaságon (Dénes Gábor, IX. A) 2. Csíkmadarasi szokások húsvét táján (Molnár Károly, IX. A) 3. Húsvéti szokások Csíkszenttamáson (Szabó Róbert, IX. A) Irányítótanár: Tankó István. Névtan: 1. Csíkszentkirály helynevei (Csísz Zoltán, XI. D) Irányítótanár: Burus János. Jeleseink: Xantus János, a neves tudós (Miklós Katalin, X. B) Irányítótanár: Burus János. Népi időjósítás: 1. Népi időjósítás Csíkszentkirályon (Ravasz Ákos, X. B) Irányítótanár: Burus János.

Szabizottság: Györfi Ildikó aligazgató; Pásztohy Enikő biológiatanár; Demény Magdolna vallásoktató; Gidó Mária földrajzatanár; Tankó István magyartanár. Szervező, körvezető tanár: Burus János.

Pünkösdi. VI. néprajzi tárgyú kisdolgozatok ülészsaka. Csíkszereda, 2005. május 17.

1. Gyimesfelsőlóki pünkösdi búcsújárás (Tankó János, IX. A) 2. Csíkszentdomokosi pünkösdi búcsújárás (Máthé Albert, IX. A) 3. Csíkszentkirályiak a somlyói búcsún (Todor Róbert, IX. A) 4. Csíkmadarasi búcsújárók (Horváth Balázs, X. B) 5. Pünkösdi zarándoklat madéfalvi szemmel (Bíró Zsolt, X. B) 6. A csíksomlyói búcsú (Petres László, X. B) 7. Pünkösdi a Gyimesekben (Fikó Győző, XI. C) Irányítótanár: Burus János. 8. Emlékképek a búcsúról – Csángóföld, Moldva (Beța Adriana, Căpuș Maria, Roșu Claudia, Timaru Sabina, IX. C) 9. A pünkösdi búcsú Csíkmadarason (Molnár Károly, X. A) 10. Pünkösdi népszokások a Csíksomlyói Egyházközségben (Bartalis Szabolcs, X. A) 11. Búcsú Csíkszögödön (Bári Attila, IX. C) 12. Búcsú Csíkszentgyörgyön (Farkas Ervin, IX. C) Irányítótanár: Bartos Júlia. 13. Gyimesbükkiek Csíksomlyón (Bilibok Anna, III. D) Irányítótanár: Demény Magdolna.

Szabizottság: Györfi Ildikó aligazgató; Bartos Júlia tanár; Nemes Réka tanár; Demény Magdolna hitoktató. Szervező, körvezető tanár: Burus János.

Helytörténet, népismeret, néprajz. VII. néprajzi tárgyú kisdolgozatok ülészsaka. Csíkszereda, 2007. május 18.

1. Nagypámtól hallott népmese (Szávuj Szidónia, XII. C) 2. Májuság állítása Csomortánban (Dánél Enikő, XII. C) 3. A csíkelnei műemléktemplom (fotókkal) (Incze Mária, XII. C) 4. Kászonszék (keresztmetset) (Becze Csaba, XII. B) 5. Ajnádi ragadványnevekről (Csáki Ferenc, XII. A) 6. Karácsony Külsőrekecsinben (Ciceu Cristina-Lenuța, IX. A) 7. A testvériskolák – Seregélyes, Galánta – diákjainak dolgozataiból (8 diák). Szervező, körvezető tanár: Burus János.

A Nagybükki Néprajzi Társaság néhány rendezvénye

„*Kiállítások a Székely Károly Szakközépiskolában.* A csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában három éve működik múzeum. A Burus János tanár által gyűjtött, a KALOT-mozgalom kutatása során előkerült népművészeti anyag mellett az 1956-os forradalom emlékére készített fotó-összeállítást, dokumentum- és könyvkiállítást is megtekinthetik most az érdeklődők. A tegnapi megnyitó alkalmával Burus János szólt a kis múzeum anyagáról, majd Farkas Irén néprajzkutató meleg szavakkal méltatta a másik kiállítás, a Ferencz Erzsébet perefernumából származó gyapjúszőnyegek és keresztszemes hímzések, valamint alkotójuk munkájának értékét”. (*Hargita Népe*, 2003. október 23.)

„*Tojásfestő kaláka és húsvéti képeslapok.* A csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskola múzeumtermében tegnap tojásfestő kalákára ültek össze a meghívott gyimesi asszonyok és a diákok. Burus János tanár meghívására eljött a kápolnapataki Antal Kolombán Matild lányával, Gabriellával, valamint Tankó Livia, Erdély Éva és Suciú Mária, akik a tojásírás titkait mutatták meg a népviseletbe öltözött diákoknak. Az ugrapataki születésű, ma Csíkszentkirályon élő Fodor Katalin néni a húsvétal kapcsolatos szokásokról mesélt. A tojásírók Fikó Irénke XI. D osztályos és Miklós Katalin X. B osztályos diákok rajzolt mintáiból meríthettek ötletet. Az iskolában 2001 óta írják, gyűjtik a szép húsvéti tojásokat, ebből rendeztek kiállítást a kis múzeumban: 350 írott tojás és a régi képeslapokból összeállított tárlat tette még hangulatosabbá a kalákát. A kiállított képek igyekeztek ráterelni a résztvevők figyelmét a húsvét vallásos tartalmára.” (Takács Éva, *Hargita Népe*, 2004. április 2.)

„*Találkozás a Székelyföld kulturális folyóirat szerkesztőivel,* Fekete Vincével és Lőrincz Györggyel (2005. május 13.)

„*Fotókiállítások.* Az iskolai tanévnyitó után két fotókiállítás nyílik a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság kiállítótermében. Az intézmény immár negyedik alkalommal ad helyet a Prisma Fotóklub tárlatának, amelyen néprajzi tárgyú fotókat lehet megtekinteni. Ezzel párhuzamosan, egy másik teremben az egyik klubtag, Szabó Attila fotóművész egyéni portrékiállítását nyitják meg.” (*Csíki Hírlap*, 2006. szeptember 14.)

„*101 fotógrafika.* Ezzel a címmel nyitották meg Incze Domokos egyéni kiállítását a Székely Károly Szakközépiskolában.” (Túros Eszter, *Csíki Hírlap*, 2007. január 11.)

„*A fotóklubok világkupáján 34. lett a csíki Prisma.* Újabb Prisma-tárlatot nyitottak meg tegnap a Székely Károly Iskolaközpont Nagybükki Néprajzi Társaság által fenntartott termében. A kiállításon Fazakas Gabriella, Görbe György, Incze Domokos, Incze László, Labancz István és Teutsch Alpár munkáit láthatják.” (Szócs Loránt, *Csíki Hírlap*, 2007. november 30.)

„*Nők a fotóművészetben.* A csíkszeredai Székely Károly Iskolaközpontban működő Nagybükki Néprajzi Társaság kiállítótermében nyílik meg kedden 13 órától Nagy P. Zoltán fotóriporter *Nők a fotóművészetben* című rangos tárlata. A kiállítást megnyitja Cseke Gábor, közreműködik a Nagy István Zene- és Képzőművészeti Szakközépiskola népi zenekara, illetve szólistája, András Orsolya. A rendezvény házigazdája Burus János.” (Hargita Népe, 2008. január 11.)

Vitos Hajnal fotóművész Kalotaszeg és Torockó színes világa című etnofotó tárlata, amely 34 alkotást foglal magába. (2008. május 20.)

A Művészeti Népiskola diákjainak tárlata (2008. május 28.)

Bemutatkozik a pottyandi alkotótábor (2008. október 22.)

„*Látjuk a csángó valóságot vagy csak nézzük?* A Hargita Megyei Kulturális Központ szervezésében ma 13 órától a Székely Károly Szakközépiskolában a *Látjuk a csángó valóságot vagy csak nézzük?* című, 50 alkotást magába foglaló etnofotó-tárlatot nyitják meg a pusztinai fotótábor anyagából. A kiállításon megtekinthető Ádám Gyula, Bálint Zsigmond, Czire Alpár, Erdélyi B. Előd, Molnár Attila, Veres Nándor és Vitos Hajnal művészi alkotása. A tárlatot megnyitja Ádám Gyula fotóművész. Műsoron moldvai csángó népzene és népdalok. A rendezvény házigazdája: Burus János.

Digitális fényképezőgépen át a világ. A csíksomlyói Kalot Egyesület szervezésében a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság termében nyílik meg ma 13 órától a *Digitális fényképezőgépen át a világ* című tárlat, amely 30-nál több alkotást tartalmaz. A kiállítást megnyitja Biró József, az Eurokultura Egyesület vezetője. Az új Kalot-mozgalom tevékenységét ismerteti Bányász László mérnök-tanár. A rendezvény házigazdája: Burus János. (Hargita Népe, 2009. január 14.)

Tárlatmegnyitó. A csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság termében nyílik meg ma 13 órától Hátszegi Csaba fotóművész 26 alkotásából álló tárlata (tájfotó, portré,

etnofotó). A kiállítást Túros Eszter művészettörténész nyitja meg. Közreműködnek a városunkban tanuló pusztinai csángó magyar diákok. A rendezvény házigazdája: Burus János.” (*Csíki Hírlap*, 2009. február 12.)

„*Fiatalképzőművészek tárlata*. A Nagybükkői Néprajzi Társaság termében, a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában nyílik ma 13 órától a Nagy István Művészeti Szakközépiskola 9–12. osztályos diákcsoportjának képzőművészeti tárlata. Az összesen 20 alkotást – rajzokat, grafikákat és festményeket – bemutató kiállítás rendezője Kisgyörgy Tamás képzőművész, az esemény gazdája Burus János. A tárlatnyitót rövid művészi műsor követi.” (*Hargita Népe*, 2009. május 27.)

„*Diáktárlat nyílik a Székely Károly Iskolaközpontban*. A Hargita Megyeyi Művészeti Népiskola diákjainak nyílik képzőművészeti tárlata ma 13 órától a Székely Károly Iskolaközpontban működő Nagybükkői Néprajzi Társaság termében. A kiállításról a diákok irányítótanárára, Jánosi Antal beszélget, házigazda Burus János. Ezt követően az érdeklődők egy kultúr-műsort hallgathatnak meg.” (*Csíki Hírlap*, 2009. május 21.)

„*Beszédes pillanatok*. Teutsch Alpárnak, a Prisma Fotóklub tagjának tegnap délután nyitották meg első egyéni kiállítását a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában. A fotók a kiállító felület hangulatához ugyan igazodnak, mégsem kizárólag szociofotók. Sokkal inkább életképek, hangulatok, helyzeteket ábrázoló képek, természeti képek, ugyanakkor olyan alkotások, amelyeknek alapja a fotós technikákkal való kísérletezés. Teutsch Alpár munkái arról tanúskodnak, hogy szerzőjük jól ismeri az állandó résen levést, a megfelelő pillanatra való várakozásokat, hogy aztán a megfelelő pillanatban tudjon ott lenni, ahol a legjobb a témára való rálátás.” (*Hargita Népe*, 2009. március 12.)

„*Fotókiállítás a Nagybükkői Néprajzi Társaságnál*. Incze Domokos, a Romániai Fotóművészek Szövetségének érdemes művésze, a Prisma Fotóklub tagja munkáiból nyílik kiállítás október 6-án, kedden 13 órától a Székely Károly Szakközépiskola Nagybükkői Néprajzi Társaságának termében. A művész etno, portré és tájkép kategóriában állítja ki ötven képét. Az egyéni tárlatot Túros Eszter művészettörténész nyitja meg, a rendezvény házigazdája Burus János.” (*Hargita Népe*, 2009. október 5.)

„*Előadás és könyvbemutató*. A Nagybükkői Néprajzi Társaság meghívottja, Beder Tibor ny. főtanfelügyelő, földrajzi író vetített képes előadást tart törökországi (Rodostó) útjairól október 21-én, szerdán 13 órától a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskola dísztermében. A szerző

ismerteti újonnan megjelent, *Apadó fájdalom* című könyvét is. A rendezvény házigazdája Burus János tanár.” (*Hargita Népe*, 2009. október 19.)

„*Incze László fotótárlata*. A csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság termében mutatják be ma, november 10-én Incze László fotóművész 34 alkotásból álló tárlatát. A 13 órától megnyíló kiállítás anyagában etno- és tájfotók, valamint portrék szerepelnek. A rendezvény házigazdája Burus János tanár.” (*Hargita Népe*, 2009. november 10.)

„*Falumonográfiát mutatnak be*. A csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság meghívottja Lakatos István tanár, aki ma 8 órától helytörténeti jellegű, vetített képes előadást tart, valamint ismerteti frissen megjelent, *Csíkszentmiklós, a megtartó falu* című monográfiáját. A rendezvény házigazdája Burus János tanár.” (*Hargita Népe*, 2009. december 10.)

„*Gyimes néprajzi világa*. *Gyimes néprajzi világa* címmel tart a régi és új szokásokat, hagyományokat bemutató előadást Tankó Gyula nyugalmazott tanár, néprajzi író holnap 13 órától a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság kiállítótermében. A rendezvény házigazdája Burus János tanár.” (*Hargita Népe*, 2010. március 16.)

„*Új fotós csoport mutatkozik be tárlattal*. *Szépfitótár* (szeptemberi fotósulisok közös tárlata) címen, a Hargita Megyei Kulturális Központ által indított fotótanfolyam második évfolyamát elvégző kilenc alkotó mutatkozik be egy közös kiállítással a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság termében. Az 54 etno-, táj- és portréfotót tartalmazó, szerdán 13 órától megnyíló tárlatot Cseke Gábor újságíró, író méltatja. Az esemény házigazdája, moderátora Burus János magyartanár. A megnyitón közreműködik a Nagy István Művészeti Iskola egy diákja is zenés összeállítással. Kiállítanak: Borbáth Áron, Czíkó Éva Emese, Fülöp Szilárd, Incze Domokos, Incze László, Kelemen Csaba, Lőrincz Lehel, Márton Ildikó és Sütő Gábor.” (*Csíki Hírlap*, 2010. január 12.)

„*Fényképkiallítás*. A csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság termében nyílik kiállítás holnap 13 órától, amelyen a Hargita Megyei Művészeti Népiskola 9 diákjának 45 fotóját mutatják be. A tárlatot Szabó Zsolt, a fotókör vezetője nyitja meg. A rendezvény házigazdája Burus János tanár.” (*Hargita Népe*, 2010, március 2.)

„*Örmény családok mutatkoztak be.* A csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság kiállítótermében tegnap délután *Örmény relikviák* címmel nyílt kiállítás. Vallási kegytárgyak, aranyozott kelyhek, régi miseruhák, örmény kéziratos és magyar nyelvű könyvek, folyóiratok, bibliák, oklevelek, fotók, használati tárgyak képezik a tárlat anyagát. Mindezek betekintést engednek a színes örmény világba, sőt az egész erdélyi örménység története kirajzolódik segítségükkel, hangzott el a tárlatmegnyitón. »Az örmény estnek is beillő rendezvény jó alkalom arra, hogy feltáruljon a múlt előttünk« – fogalmazott Burus János, a Nagybükki Néprajzi Társaság vezetője, hozzátéve, hogy a gazdag tárlat néhány lelkes magyar-örmény család tenni akarásának, lelkesedésének, cselekvő akaratának példaértékű eseménye. A tárlatmegnyitón jelen lévő szépvízi, 92 éves Zakariás Péter örmény Miatyánkot mondott el, Ajtony Gábor nyugalmazott gyógyszerész, a Szentháromság Alapítvány elnöke az örmények múltjáról beszélt. A tárlatmegnyitón elhangzott, hogy a kiállító teremben kéthetente cserélődnek a kiállítások, és ugyanebben a szellemi műhelyben rendszeres író-olvasó találkozokat, vetített képes előadásokat is tartanak.” (Daczó Katalin, *Csíki Hírlap*, 2010. április 15.)

„*Kép és vers, egymást kiegészítve* – Görbe György fotóművész tematikus tárlata.” (Túros Eszter, *Csíki Hírlap*, 2010. október 12.)

„*Hová nyílnak a hagyományos ajtók, kapuk?* Ez derülhet ki a Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság kiállítótermében látható tárlaton.” (Szócs Loránt, *Csíki Hírlap*, 2011. január 20.)

„*Festészeti tárlat.* A Nagy István Zene- és Képzőművészeti Szakközépiskola diákjainak munkáiból rendeznek festészeti tárlatot ma 13.30-tól a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskolában működő Nagybükki Néprajzi Társaság kiállítótermében. A tárlatot Imets László igazgató-helyettes méltatja, a rendezvény házigazdája Burus János tanár.” (*Hargita Népe*, 2011. május 30.)

KALOT–KALÁKA emlékkiállítás és emlékest. A Nagybükki Néprajzi Társaság idei legnagyobb rendezvénye a 70 éves csíksomlyói KALOT–KALÁKA Székely Népfőiskolák ifjúsági vallásos mozgalma felidézése. A rendezvény szervezője és házigazdája: Burus János.

Kútfő – Kis magyar néprajz: tartalmi áttekintés

2004 – Tavasz, I. évfolyam, 1. szám

Burus János: A Kútfő olvasóinak boldogságot!; Dr. Balázs Lajos: Szükség van-e a népi kultúrára a XXI. században?; Tankó István: A Húsvéti Szent Háromnap. Sacrum Triduum Paschale

Vallási néprajz. Tavaszi ünnepkör – Húsvét. Ványolós Mónika (Fitód és Csíkszentlélek), Dénes Gábor (Csíkmenaság), Biró Sámuel (Csíksomlyó), Ambrus Anna Mária (Csíkszentmiklós), Lőrincz Gábor, Fikó Irénke, Tankó Csilla (Gyimesfelsőlok), Sárig Zoltán (Gyimesbükk), Nagy Ervin (Madéfalva), Molnár Károly (Csíkmadaras), Márton Annamária, Márk Éva (Csíkkarcfalva), Bőjte Sándor, Szabó Róbert (Csíkszenttamás), Bara Ibolya (Csíkszentdomokos), Sutka Enikő (Galócás)

Helyismeret. Incze Sándor: Fickó falu rövid története

In memoriam. Tankó György: II. világháborús emlékek Gyimesfelsőlokon; Tánczos Emőke: Lakatos Mihály fogságának története

Jeleseink. Miklós Katalin: Xantus János, a világhírű tudós; Kovács László: Néhány adat Nagy Imre festőművészről

Kismesterségek. Tankó Zsolt: Szénégetés a Gyimesekben

Műemlékek. Incze Lóránt: A csíkmenasági római katolikus műemlék-templom

Névtan. Csiszer Zoltán: Csíkszentkirály bel- és külterülete

Temető néprajza. Ravasz Ákos: A csíkszentkirályi római katolikus temető

A Nagybükki Néprajzi Társaság húsvéti rendezvényei

Impresszum. Főszerkesztő: Burus János. Szerkesztőségi bizottság: Csiszer Zoltán, Incze Loránt, Miklós Csaba (műszaki szerkesztő), Miklós Katalin, Ravasz Ákos, Sipos Gábor (képszerkesztő), Tankó István (felelős szerkesztő), Tánczos Emőke. Kiadja a Csíkszereda Kiadóhivatal, 2004. Készült az Alutus Nyomdában, Csíkszereda. Formátum: A4. Példányszám: 500/1000. Fedőlap: Siklódy Ferenc munkája. Címlapfotó: Sipos Gábor. Támogatóink: Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége; Csíkszereda Megyei Jogú Város Önkormányzata és Polgármesteri Hivatala – Csíkszereda Kiadóhivatal.

2004 – Tél, I. évfolyam, 2. szám

Dr. Kardalus János: Téli ünnepkör a Székelyföldön; Tankó István: Karácsony (Nativitas Domini); Darvas-Kozma József: Karácsony egy szívről beszél; Károly Károly: Isten szeret minket; Krizbai Béla: Az én csillagom; Tóth Károly: Isten közénk jött; Adorjáni Rudolf Károly: A karácsony–újév ünnepkör szokásai Pipén, az 1947–56 közötti években; István Lajos: Korondi népszokások karácsonytól húshagyóig; Pomjáneek Béla: Karácsony a nagyvilágban

Téli ünnepkör: advent–karácsony–farsang. Ravasz Ákos, XI. o.: Karácsony–újévi népszokások Csíkszentkirályon; Pinti Zsuzsanna, XI. o.: Aprószentekelés Nagykászonban; Vaszi Enikő, Vaszi Izabella, XII. o.: Régi és mai adventi szokások Csíkpálfalván; Erdély Mónika, X. o.: Farsang Csíkmenaságon; Fülöp Loránd, IX. o.: Farsangbúcsúztató Csíkborszovában; Csiszer Boróka, XI. o.: A farsangtemetés emlékei Nagytusnádon; Köllő Nóra, Balázs Edit, X. o.: Megyei farsangbúcsúztató Ditróban; Farsangbúcsúztató negyedszer – diákszemmel; Néprajzi fogalmak (karácsonyi ünnepkör, farsang).

2006 – Tavasz, II. évfolyam, 1. szám. Pütkösdi búcsújárás Csíksomlyón (régén és napjainkban)

Dr. Tánczos Vilmos: Szép, boldog, csodatevő Csíksomlyó és a Mária-dogmák; Tankó István: Pütkösdi. A pütkösdi csoda; Mirk László: Pütkösdi; Tankó Gyula: Gyimesiek a pütkösdi búcsún; Pomjáneek Béla: Csíksomlyó mesélő kápolnája; István Lajos: 1. Pütkösdi ünnepe; 2. Népi ünnepély Csíksomlyón (1941. május 18.); Rác József: „A hatalom kiadta a parancsot...”; Simén Domokos: Történelem vagy legenda? (A csíksomlyói pütkösdi búcsú eredetéről); Pásztóhy Enikő: Pütkösdi a természetjáró szemével; Köllő Nóra, XII. o.: A ditróiak búcsújárása Csíksomlyón az 1940-es években; Nyulas Terézia, XII. o.: Csíksomlyói búcsújárás a kommunizmusban; Karácsony Beáta, IX. o.: Pütkösdről; Fülöp Stefánia, XII. o.: Pütkösdi emlékek; Kovács Enikő, IX. o.: Pütkösdi búcsú Csatószegen; Szabó Mónika, XII. o.: „Búcsús” mézeskalács-készítés Csíkrákoson; András Enikő, Gál Ágnes, XII. o.: A csíkszegődiek zarándoklása; Nagy Lehel, IX. o.: Csíkszépvízi búcsújárók; Balázs Zsolt, X. o.: Pütkösdi búcsú Csíksomlyón; Ambrus Szász Erika, XII. o.: Pütkösdi Parajdon és Székelyszentléleken; Ravasz Ákos, XII. o.: Pütkösdi népszokások Csíkszentkirályon

2006 – Tél, II. évfolyam, 2. szám. Karácsony–újévi ünnepköri szokások

Tamás József: Karácsony titka; Antal Zoltán: Karácsonyi köszöntő; Kedei Mózes: Karácsony az örömszerzés ideje, Simén Domokos: Találjunk karácsonyra!; Tankó István: Karácsony és a gyermek; Adorjáni R. Károly: Karácsony–újévi ünnepköri szokások Kis-Küküllő „Víz mellékén”: Ádámoson, Küküllődombón, a régi Dicsőszentmártonban, Küküllőpócsfalván, Désfalván, Szászesáváson, Küküllőszéplakon; Salló Szilárd: Az angyalozás szokása Csíkmadarason; István Lajos: Útban hazafelé karácsonykor, a szeretet ünnepén; Nyulas Terézia, XII. o.: Az én adventem; Fülöp Loránd, XII. o.: Karácsonyesti éneklés Csíkpálfalván; Szávuj Szidónia, XII. o.: „Szép karácsony, jó karácsony...”; Timár István, IX. o.: Karácsony; Horváth Balázs, XII. o.: Előkészület a szent ünnepre; Ciceu Cristina-Lenuța, IX. o.: Karácsony Külsőrekecsinben; Pásztorjáték (Gyimesközéplöki hagyományos bethlemezés), közli Molnár Fülöp; Néprajzi fogalmak (karácsony–újévi ünnepkör). Összeállította: Burus János.

2007 – Tavasz – Tél, III. évfolyam, 1–2. (5–6.) szám. Népszokásaink tavasztól télig (és más írások)

Vallási néprajz: Dr. Pozsony Ferenc: Húsvéti szokások Erdélyben; Adorjáni R. Károly: Karácsony–újévi ünnepköri szokások Kis-Küküllő „Víz mellékén”: Szőkefalván, Vámosgálfalván, Magyarsároson; Salló Szilárd: Egy csíkmadarasi rózsafűzér-társulat tevékenysége

Tavaszi ünnepkör: Tamás Orsolya: Farsangolás Székelyvárságon; Molnár Fülöp: Csíksomlyói ferences passiójátékok – irodalom és nevelés; Bogja Boglárka: A húsvéti piros tojás írása Szentegyházán; Burus János: Gyimesi tojásíró asszony, lánya meg az unokája; P. Buzogány Árpád: Húsvéti versek a Küsmöd mentéről; Nagy László: Tavaszi ünnepköri szokások a Kis-Küküllő menti Szőkefalván; Balázs Dénes: Zöldágtetés a Nagy-Homoród mentén; Dávid Enikő: Zöldág-ütés Csíksomortánban; Bálint Tímea: Etéd és környékének népi szokásai; Tornai Adél: „Szerelem, szerelem, átkozott gyötrellem!”

Helyismeret: Holló Zsolt: Tusnádfürdő településtörténete; István Lajos: Gyermekkori emlékeim a korondi Árcsófürdőről; Bartalis Szabolcs: A csíksobotfalvi Kerekeger lép – Izra feredő; Ambrus Károly: A nagysomlyói Kőosztovata

Örökségünk: Boda Csilla: A kadácsi fedeles hidak kálváriája; Lőrincz József: „Arannyal versengő” almaecet pályázat; Lőrincz Lóránd: Egy kányádi asszony hiedelemvilága; Péter Xénia: Barangolás a vízfűrészek nyomában, Gyergyószéken; Szávuj Szidónia: Kis-Kolozs és Nagy-Kolozs története.

Emlékidéző: Tamás Lenke: A szekeresség emlékei Székelyvárságon; Ravasz Ákos: Vitos Antal orosz fogságának története

Névtan: Gergely Sándor: „Megismerni és ismertetni...”; Csáki Ferenc: Ragadványnevek Csíkajnádon

Dokumentumok: János Pál: Vallató; Szöcs Lajos: Adatok a korondi Dávid Ferenc Egylet jegyzőkönyvtömbjéből

In memoriam: Burus János: Könyvismertető és születésnap

Néprajzi fogalmak. Összeállította: Burus János.

2008 – Tavasz, IV. évfolyam, 1–2. (7–8.) szám. Határkerülés (2008)

Örökségünk: Dr. Keszeg Vilmos: A népmese előadásának módja és kontextusa; Dr. Nicolae Bucur: Jelképek, titkos jegyek; Kelemen Katalin: Helyismereti munka a Kájoni János Megyei Könyvtár Dokumentációs részlegén; Benedek Éva: Mesterségem – az értékmentés; Mara Zsuzsanna: A csíkpálfalvi keresztlobogó festményeinek restaurálása

Tavaszi ünnepkör – Vallási néprajz: Krizbai Béla: Pünkösöd felé... (Ne siránkozzatok, sírjatok...); Teutsch Gabriella: Húsvéti ünnepkör; Ambrus Károly: Emlékképek a csíksomlyói pünkösdi búcsúról

Helyismeret: Farkas Aladár: A borszéki kisvasútról; Gábor Emőke: Gyimesfelsőlök ismertetése dióhéjban

Népszokások – Hagyományok: Székely Ildikó: Hagyományörző lakodalom Homoródkarácsonyfalván; Borbély Imola: Hagyományörzés Újszékelyen; Gáll Annamária: Székelyszenterzsébet rövid múltja; Boda Csilla: Szép őszi szokás ápolása Siménfalván – a hajnalozás

Népi kismesterségek (foglalatosságok): Szöcs Lajos: A szalmakalap készítés emlékeiből Küsmödről és Korondról; János-Jakab Blanka: A kender útja; Barabás Klára: A kendertermesztéstől a fonás-szövésig

Népi gyógyászat – Növényismeret: Biró Izolda: Mérgező és gyógynövények a Nagyhagymás lábánál

Népi játékok: Mihály András: Népi játékok Lövétén

Iskolatörténet – Oktatástörténet: Borbáth Erzsébet: A csángó oktatási program megvalósítása Székelyföldön; Burus János: „Csángócskáim, az én csángócskáim...”

Emlékidéző: Kiss Ernő: Március 15. – a mi nemzeti ünnepünk; Ráduly Róbert Kálmán polgármester köszöntőbeszéde; Sorbán Zsóka: „Tátám”, Sorbán Mihály orosz fogságának rövid története

Névtan: Jánosi Csaba: A székelyföldi ásványvizek helynévanyaga; P. Buzogány Árpád: Állatnevek Kőrispatakon

Dokumentum: Szócs János: A tanító és a püspök; Nagy János: A hét-falusi boszorkányper

2009 – Tavasz – Tél, V. évfolyam, 1–2. (9–10.) szám. Határkerülés a „Szentföldön” (Nyárádremete, 2008)

Dr. Gazda Klára: A népi játékok tisztaság-képzetei

Vallási néprajz: Nagy László: Őszi hálaadási úrvacsoráztatás a Szőkefalvi Unitárius Egyházközségben; Csáki Rozália: Nagymamám imái

Népismeret: Beder Tibor: Erdély ölelő karjaiban találtak otthonra; Bogos Mária: Szépvízi örmények; Ajtony Gábor, Ajtony Zsuzsa: Gyökörek és hajtások

Örökségünk: Gergely András: „A Hargita alján, míg dalnokok élnek...”; Kedei Mózes: A székelyudvarhelyi Belvárosi Unitárius Templom centenáriuma; Oláh Tünde (XII. o.): Csíkszenttamás római katolikus temploma; Darvas Gábor (IX. o.): Csíkszentlélek temploma; P. Buzogány Árpád: Korond múzeumháza; Károly Veronika: Helytörténeti és néprajzi gyűjtemény Csíkménaságon; Cseke Gábor: Nagy P. Zoltán fogadása az idővel; Dobos Liliana (IX. o.): „Báránka” (Miorița)

Népszokások – Hagyományok: Patek Mária-Anna: „Tarisznyás Márton útján...”; István Lajos: Régi korondi lakodalom; Adorjáni Rudolf Károly: Aratókalála Désfalván; Gidó Mária: A „Szentföld” földrajzi betajolása; Nyulas Noémi Erzsébet (VII. o.): Határkerülés Nyárádremetén; Lakó Dóra Brigitta (VIII. o.): Határkerülés Nyárádköszvényesen; Nistor István (IX. o.): „Ezek a szokások vannak a falumban...”; Pogar Pali (IX. o.): „Így vannak Magyarfaluba a szakásak...”; Feer (Fehér) Adrian (IX. o.): „Ez(ek) a külsőrekecsini karácsoni szokások...”; Jaszenovics Lilla Anna (X. o.): Luca napja Felcsíkon.

Népi gyógyászat – Növényismeret: Drd. theol. Bakó Csongor-István: Vallási vonatkozások a Sóvidék etnobotanikájában és orvoslásában; Biró Noémi (XII. o.): Bábáskodás

Népi kismesterségek (foglalatosságok): Csáki Rozália (XI. o.): Mészégetés Csíkszentmihályon

Iskolatörténet – Oktatástörténet: Szócs János: Alcsíki iskolák 1867-ben, a kiegyezés évében

Emlékidéző: Fodor S. Sándor: Jakab Elek: „Visszaemlékezések 1848–49-re”; Nagy János: Az 1848-as csángószobor; Svella Zsuzsa (XII. o.): Az 1848-as szabadságharc emlékhelyei Segesvártól Székelykeresztúrig

Névtan: Györgyiczke Vilmos: Mit fejeznek ki családneveink?

In memoriam: Burus János: Vésője alól madarak röppentek, virágok feseltek

2010 – Tavasz – Tél, VI. évfolyam, 1–2. (11–12.) szám. Xantus-kápolna felszentelése (1990. május 13.)

Burus János: Halk szavú ünnep: Kútfő – tizedszer; Ráduly János: Mikes egyik története a népköltészetben

Vallástörténet: Solymosi Alpár: A vallásszabadság erdélyi hajnalpírja; Kövendi Levente (XIII. o.): Baptisták Erdélyben

Vallási néprajz – Tavaszi – téli ünnepekör: Simó Edmund: Hajdani pippei határkerülés. Búzakerülés a hajdani Pipén; Ruczuj Emőke (XII. o.): Húsvéti szokások Csíkszépvízen; Pogár Pali (X. o.): Magyarfalu húsvéti szokásai; Bartos Erika (XI. o.): Újévi harsogtatás a Gyimesekben

Helyismeret: Molnár Fülöp: „Csíkyimesi vám- és vesztegzár”; Simó Edmund: Bölcsőhelyemen; Cseke Gábor: Tizen – két falon; Tankó Anna-mária, Bara Melinda-Bernadett (IX. o.): Kászonföldje

Népismeret: Fodor Bálint: Erdélyi szász-magyar kapcsolatok; Vita Szilárd: A gyergyói örménység rövid története

Örökségünk: Györfy Ildikó: Hűség (Székely Károly élete és munkássága); Miklós Zoltán: Az életmódváltás tükröződése a lakásbelső átalakulásában; Kiss Mónika (X. o.): Xantus-kápolna; Demeter József (XII. o.): Csíkdélne műemléke, a Szent János templom; Burus János: Készít: bunnóbotot, talpas guzsalyt

Népszokások – Hagyományok: P. Buzogány Árpád: A kenyér a népnyelvben; Kedves Erzsébet: Életem, munkám a szülőfalumé; Farkas Beáta: Gidró László halottbúcsúztató versei Csíkkarcfalváról; Adorjáni Júlia: Hiedelemvilág Pipén (1947–1956); Nistor István (X. o.): Mezei munkák Lábnyikon

Népi kismesterségek (foglalatosságok): Rózsa Tekla-Beáta: A feliratos falvédő divatja és története Havadon; Nagy István: Egy 19. század eleji keleti puska restaurálásának menete; Barabás Klára (VIII. o.): Nagyanyánk ingmosása

Népi gyógyászat – Növényismeret: Nagy László: „Erősen a szívire szállt a jetttség”; Pomjáneek Béla: Tavasz virágparádé

Iskolatörténet – Oktatástörténet: Lőrincz József: Az abszurd fogalmának tanítása falusi iskolában; Mirk László: „Jó szíves vagy, komám!” (Emlékképek egy Kalot-tanfolyamról)

Névtan: Dr. Péter Sándor: Térszínformanevek a háromszéki Gelence helyneveiben; Jánosi Csaba: A Tusnádi Borvízmúzeum

Emlékidéző: Antal Zoltán (XI. o.): Fogság Strasbourgban; Ravasz Ákos: 125 éves a csíkszentkirályi fúvószenekar; Kerestély Ágnes (XII. o.): A szolgálás

Dokumentum: Simén Domokos: Egy vén jámbor keserve (1856)

In memoriam: Székedi Ferenc: NPZ

2011 – Tavasz – Tél, VII. évfolyam, 1–3. (13–15.) szám. KALOT – KALÁKA. Seregszemle a Kis-Somlyó oldalában (1941. május 18.)

Drd. Kisé Portik Irén: Tojás a magyar szokáskultúrában; Pozsony Ferenc: Ajánlás; Burus János: „Templommá lett a terem...”

Vallástörténet – Egyháztörténet: Nagy László: Adatok a Marosvásárhelyi Unitárius Egyházközség történetéhez

Vallási néprajz – Tavaszi – téli ünnepekör: P. Buzogány Árpád: Egyház, vallási élet a Keresztúr fiúszéki Gagyban; Imre Krisztina (XII. o.): Archaikus imádság Kostelekről, ráolvasók Gyepécéről; Nistor István (XI. o.): Szülőfalum néhány nagy vallási ünnepe; Ambrus Attila: Gyergyófalú, István pap és a búcsújárás

Helyismeret – Helytörténet: Pomjáneek Béla: A Funtunel-boszorkány nyomában; Pomjáneek Béla: Uz Bence nyomában, Székelyvárságon; Pogár Pali (XI. o.): Magyarfalú, az én szülőfalum; Farkas Aladár: A borszéki szénbányászat 150 éves története

Népismeret: Ajtony Gábor: A Szentháromság Alapítvány története; Szöcs Piroska: Az erdélyi százszok jeles ünnepei

Örökségünk (Emlékidéző): Drd. Nagy József: Székely határ vadászászlóaljak a második világháborúban; Vita Szilárd: A Gyergyószentmiklósnál 1944. szeptember 7-én elesett székesfehérvári és székely honvédek utolsó órái; Mirk László: Szüleim élete – tábori levelezőlapok tükrében; Kiss Mónika (XI. o.): Memento; Beder Tibor: A csata után 288 évvel újra támadtak a „tatárok”; Szakáts Zsuzsanna: Példaértékű élet; Forrai Tibor: Pálffy Ákos erkölcsi normái; Burus János: A székelyszenterzsébeti „nép-

dalgyűjtő elnök”; Burus János: KALOT – KALÁKA emlékkiállítás és emlékest; Daczó Katalin: Kalotszerelem

Népszokások – Hagyományok: Balla Piroška: Csikdelne és népi hagyományai; Salló Szilárd: Egy gyimesfelsőlóki asszony jósokhoz való viszonyulása; Sándor Sarolta (XII. o.): Alsónadrág a párna alatt

Népi kismesterségek (foglatosságok): Burus János: Volt egyszer egy híres fafaragó kör; Jánosi Csaba: A terméskő használata Tusnád községben; Kádár Kincső: Múzeumpedagógiai foglalkozássorozat; Bara Melinda-Bernadett, Tankó Annamária (X. o.): A kászoni szilvapálínka főzése

Népi gyógyászat – Népi növényismeret: Halász Péter: A virág – a valóságban és a folklórban a moldvai csángómagyaroknál; Balázi Dénes: Népi gyógyászat a suszterműhelyben

Névtan: Györgyicze Vilmos, Pásztohy Enikő: A Csíki-medence földrajzi névadásának fontosabb sajátosságai

Dokumentum: Szócs János: Csíkszereda alapítása; Dáné Szilárd: Egy 1790-ben írott bágyi misszilis levél stílustörténeti elemzése

In memoriam: Fülöp Lajos: 100 éve született dr. Molnár István múzeumalapító, néprajztudós

Lapszemle – Sajtóvisszhang (szemelvények)

[2004 – Tavasz, I. évfolyam, 1. szám] „Új folyóiratot vehettünk kezünkbe, és nem csupán azért üdvözölhetjük létrejöttét, mert minden új jó és hasznos lehet, hanem egyébért is: alcíme szerint Kis magyar néprajz diákoknak, és nyilván nem mellékes, hogy jórészt diákoktól származnak az első számban olvasható írások, közlések. A főszerkesztő Burus János, a csíkszeredai Székely Károly Szakközépiskola tanára, helyismereti kutató pedig azt emeli ki a beköszöntőben, hogy diákszerzők helyismereti, néprajzi dolgozatainak kívánnak teret biztosítani.

A Kútfő a megyeszékhelyi Székely Károly Alapítvány és a Nagybükkői Néprajzi Társaság folyóirataként a Csíkszereda Kiadóhivatalnál jelent meg, és félévente kerül majd az olvasó asztalára. Dr. Balázs Lajos és Tankó István rövid tanulmányait a húsvétal kapcsolatos népszokások leírása, imák és locsolóversek közlése, írott tojások mintái követik (jórészt csíkszéki vonatkozások), illetve több rovat, melyeknek tartalmáról a rovatcí-

mek árulkodnak: helytörténet, in memoriam, jeleseink, kismesterségek, műemlék, névtan, temető néprajza.

A 48 oldalas, bő illusztrációs anyagot felsorakoztató *Kútffő* tehát közlési teret kínál diákjainknak.” (P. Buzogány Árpád: *Kútffő – néprajz és helyismeret diákoktól. Kulturális Figyelő*, III. [2004] 3. 16.)

„Székelyföld-központú, tarka rovatú, sokszínű. Bízunk abban, hogy a következő számunk (a második) jó hírt hoz az Olt, Maros, Küküllők mentéről, a Mezőségről, Csángóföldről, Partium néprajzi világáról. Akár egyetlen témakört is magába foglalhat (pl. Téli ünnepekör: karácsony, kántálás, óévbúcsúztató, újévköszöntő, farsang) – írja Burus János tanár, a diákfolyóirat megálmodója és immáron főszerkesztője is az előszóban. Azzal a mondatával szintén egyetérthetünk, miszerint Erdélyben ez az első ilyen jellegű próbálkozás, »jámbor szándék«. A szép kivitelezésű első, a Székely Károly Alapítvány kiadásában megjelenő lapszám, melynek szerkesztésében jószerint diákok vesznek részt, s melynek kiadását az RMPSZ, Csíkszereda önkormányzata fedezte, megérdemli, hogy folytatása is legyen. [...]

Nos, az első »tarka rovatú« kiadvány ígéretesnek mondható. A vezércikket Dr. Balázs Lajos írta (a továbbiakban is már ismert néprajzkutatókat kérnek fel kisebb tanulmányok írására), a diákok jegyzete írások főleg a húsvéti ünnepekörhöz kötődnek. Nem véletlen, hiszen épp az iskola múzeumtermében gyűltek össze a diákok és a meghívott gyimesi húsvét táján tojásfestő kalákára.

S ha már rátaláltak a Kútffőre, kívánjuk, hogy enyhítse szomjukat és ügyeljenek a forrásra, mert ott sok minden még rejtve vagyon.” (Kristó Tibor: *Kútffő. Néprajzi folyóirat diákoknak. Hargita Népe*, 2004. május 28., 4.)

„*Kútffő* címmel néprajzi lapot szerkeszt diákjaival Burus János tanár úr Csíkszeredában. A lap a Székely Károly Szakközépiskola féléves folyóirata. [...] A *Kútffő* mint folyóirat arra való, hogy a diákok helytörténeti, népismereti, néprajzi kisdolgozatait közölje, hogy segítse őket a gyűjtőmunkában, és ezzel hozzájáruljon önismeretük, önazonosságuk megőrzéséhez, bölcsőhelyiink, Erdély magyarlakta településeinek megismertetéséhez. Vagyis hidat ver az időn át a jelenhez, a múltra építve a jövő felé. Arcélét meghatározza Dr. Balázs Lajos egyetemi docens írása (*Szükség van-e a népi kultúrára a XXI. században?*), melyben többek között ez olvasható: »A népi kultúra, a folklórkultúra ma nem egy zárt közösség önkifejezésre

alkalmas kultúrája, hanem a nemzet vagy nemzeti közösség egyik szimbóluma, sajátos színe. A néptánc, a népdal, a népművészet hagyománya ma az egész nemzet/egy egész nemzet tulajdona, mert felismeri magát benne és mások is felismerik benne őt, műveltségi szinttől függetlenül. « [...] Sok sikert, sok szorgos, okos főt kívánunk a *Kútfő*nek!» (Bölöni Domokos. Kis magyar néprajz diákoknak. *Népújóság*. Stipendium. 2004. július 27.)

[2004 – Tél, I. évfolyam, 2. szám] „A csíkszeredai Székely Károly Alapítvány és a Nagybükkői Néprajzi Társaság közös kiadványa, a *Kútfő* második számával jelentkezett. Témája a téli ünnepekör: advent, karácsony, farsang. A 48 oldalas, illusztrált kiadvány első lapszáma (2004) jelezte már: komolyan kell vennie diáknak, felnőtteknek egyaránt, és a közölt anyag, a megjelenítés módja a főszerkesztő Burus János tanár igényessége által azt a valós reményt keltette, hogy nem lesz kérészetű a *Kútfő*. Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a *Kis magyar néprajz diákoknak* alcím, ami ugyan periodikáknál sem teljesen ismeretlen eljárás, nem a »felülről lefelé« történő ismeretközlésre utal, ugyanis ismert szerzők mellett számos diák írása kapott teret a lapban. [...] Akihez még nem jutott el a *Kútfő*, annak érdemes beszereznie és félretennie, miután elolvasta.” (P. Buzogány Árpád: Téli ünnepekörrel a *Kútfő*ben. *Kulturális Figyelő*, 4. [2005]1. 8.)

„Már adtunk hírt a dicséretes csíkszeredai kezdeményezéséről, melynek gyümölcseként félevenként ízléses, szép nyomdai kivitelezésű, tartalmas néprajzi kiadvány jelenik meg a Somlyó alatti kis Athénban: a *Kútfő*. [...] Az ezres példányszámú (!) lap eljutott II. évfolyamának 2., 2006 – Tél témájú számáig, és természetesen a téli ünnepekörrel foglalkozik, *Karácsony–újévi ünnepekori szokások* cím alatt. Feltétlen erénye a szerkesztői koncepciónak, hogy nem csupán a tömbmagyar régiókra szorítkozik közléseivel, hanem teret ad a »szegényebb« vidékekről érkező, a szórványterületekről származó kutatásoknak, dolgozatoknak is, Küiküllőpócsfalvától Külsőrekescsinig. És nem csupán diákok gyűjtését közli, hanem úgyszólván minden korosztályt felvonultat, az időközben eltávozott Simén Domokos lelkészétől id. István Lajos szövegein át, a derékhad képviselőin keresztül, a munkával most barátkozó, de már szakszerűen munkálkodó középiskolásokig. Akik természetszerűen adják a néprajzkutató utánpótlást. Így látja ezt Holló Zsolt, Horváth Adél, Mirk László és Molnár Fülöp is, közülük Mirk tanár urat ismerem, és tudom, hogy nemzedékek sorát nevelte néprajzra.” (Bölöni Domokos: Az embert elviszi az esze. *Népújóság*, 2007. március 7.)

[2007 – Tavasz – Tél, III. évfolyam, 1–2. (5–6.) szám] „Az iskolaközpont néprajzi körének tanulói és tanárai írásai mellett örvendetesen a szakma kiválóságainak tanulmányai ápolják, óvják, tisztogatják a forrásvidéket, mely idővel csermellyé, patakává, akár folyóvá is duzzadhat. Az viszont már most állítható, hogy a folyó(irat) jó irányba vette útját – de menten fűzzük hozzá azt is, hogy még számtalan akadályt kell legyűrní, mert csak így vájhat maradandó medret magának. Olyat, melyhez a szakma nagy tekintélyei is »elzarándokolnak« majd forrásanyagért. Hogyha a periodikában, címéhez méltóan, a benne közölt dokumentumértékű írásokat nagy lélegzetvételű tanulmányok bibliográfiájában láthatjuk viszont mint hivatkozási anyagokat, akkor elérte célját. Már jelentek meg értékes írások annak köszönhetően, hogy sikerült kiváló szaktekintélyeket rávenni a tollforgatásra. [...] Ugyanakkor a folyóirat kitekintésében egyre nagyobb pásmát próbál átfogni. Nem csupán a témák változatossága értenődő ez alatt, hanem az is, hogy a megye valamennyi olyan településéről, városából próbálja kútfőhöz csábítani mindazokat a diákokat és tanárokat, akik szívügyüknek tekintik a hagyományápolást.” (Krisztó Tibor: Tiszta vizet inni a Kútfőre kell menni – gondolatok egy periodika margójára. *Hargita Népe*, 2007. december 21. 2.)

„A karácsonyi ünnepek tájékán megjelent »ikereket« (*Kútfő*, 2007, 1–2. szám), »gyermeküket«, ahogyan a főszerkesztő nevezi, öröm és léleksimogató kézbe venni. Kár, hogy mindössze ezer példányban jelennek meg, és hozzánk, Háromszékre alig jut el egy pár, az is a szerkesztő(k) jóvoltából, postán. A szélesebb olvasótábor, a diákság, az iskolák, a könyvtárak, a lelkészi, papi hivatalok alig tudnak róla. Pedig nagyon, nagyon oda kellene figyelni erre a nem mindennapi kincsre, és arra a fáradságot nem kímélő pár, a szó nemes értelmében vett »megszállott« emberre, aki a csekély anyagi támogatás ellenére minden tőle telhetőt megtesz, hogy évente kezünkbe adhassa a *Kútfőt*!” (Simó Edmund: *Kútfő. Háromszék*, 2008. január 9.)

„A harmadik évfolyamát megért lap összevont számokkal jelentkezik, csaknem száz oldalon, és többségében diákok alkotják a szerkesztőbizottságot. Az itt közölt anyagok első közlésnek számítanak még akkor is, ha nem tagadhatjuk, egyes témákról mások is írtak már, és területileg nem kizárólag Hargita megyére korlátozódnak. Így telhet be a fejlécen olvasható alcím: *Kis magyar néprajz diákoknak*. A szerzők között pedagógus, lelkész, néprajzos és diák egyaránt szerepel, a témákat tekintve a ro-

vatok adnak eligazítást első látásra. [...] Csak néhány téma a sok közül: téli ünnepkör a Kis-Küküllő menti Vízmelléken, kadácsi fedeles hidak, gyergyószéki vízfűrészek, szekeresség Székelyvarságon, ragadványnevek Csíkjánadon stb. De néprajzi alapfogalmakra is találunk magyarázatot, ez utóbbit Burus János állította össze. Mindenképpen olvasmányban gazdag a *Kútfő* legújabb lapszáma.” (P. Buzogány Árpád: Néprajz kisebbeknek és nagyobbaknak. *Hargita Népe*, 2008. január 9.)

[2008 – Tavasz, IV. évfolyam, 1–2. (7–8.) szám] „Burus János főszerkesztő és Sipos Gábor felelős szerkesztő áldásos munkájának köszönhetően a napokban kezünkbe vehettük a szívünknek-lelkünknek egyaránt felfrissülést, felüdülést nyújtó *Kútfő* 7–8. számát. Az *Örökségünk* rovatból elsősorban kiemelném dr. Keszeg Vilmos, a kolozsvári BBTE professzorának *A népmese előadásának módja és kontextusa* című tanulmányát, amelyben rávilágít, mennyire fontos volt és fontos lenne napjainkban is a mesemondás, nemcsak mint emberi kapcsolatteremtési forma, az egymással, gyerekekkel-felnőttekkel való élő, szellemi kontaktus, hanem mint értékteremtő, értékmegőrző és hagyományápoló testi-lelki szükséglet is! Mert olyan világot kezdünk teremteni magunk körül, ahol már »mese nincs!« Az égvilágon mindent a piac és a pénz határoz meg, lassan, de biztosan távolodunk a hajdani »mesés« világunktól egy teljesen irreális, virtuális világ felé, ahol nem a jó győz a rossz ellenében, hanem ellenkezőleg: elnyeri méltó büntetését, és a rossz(aság), a gonosz(ság) pedig a neki föltétlen kijáró jutalmat. Egyre kevesebb már a mesélő nagyanyó, nagyapó. Lassan kiszáradnak a mesefáink, mint a széki Győri Klára »örömének zöld fája« [...] Dr. Nicolae Bucur műkritikus *Jelképek, titkos jegyek* címmel ír a debreceni Vencsellei István fotóművész munkáiról és ajánlatairól, a kör, a kereszt és a kerék fekete-fehér ábrázolásáról, jelképes értékeiről és mondanivalójáról. Hosszabb tanulmányt olvashatunk Kelemen Katalin, a Kájoni János Megyei Könyvtár könyvtárosának tollából *Helyismereti munka* címmel, Benedek Éva, a Csíki Székely Múzeum okleveles restaurátorától pedig *Mesterségem – az értékteremtés* cím alatt érdekes műhelytitkokat tudunk meg meg a régi, 15-16-17. századi kódexek, bibliák, könyvritkaságok és nem utolsósorban textíliák, miseruhák, kegytárgyak festmények felújításáról, restaurálásáról. Népszokásokról, hagyományokról, népi kismesterségekről, foglalatosságokról is tájékoztatnak, régi eszközök – rokkák, héjjelők, tilók, motollák, csörlők, fonókerekék – képeivel gazdagon illusztrálva. A népi gyógyászat, a növényismeret gaz-

dagsága sem maradt ki, ugyanúgy a népi játékok ismertetésére, bemutatására is sor kerül röviden, ezt az anyagot nagyrészt az iskola diákjai gyűjtötték, és írtak róla dolgozatokat. *Iskolatörténetet, oktatástörténetet, Névtant, Emlékidézőt* és *Dokumentumtárat* is találunk a kiadványban, melyet számos színes fotó, dokumentumfelvétel tesz látványossá.

Mégis szomorúan kell mondanom és ismételnem a főszerkesztő szívszorító szavait, hogy sajnos ma már a tanárebereknek, tanítóknak, papoknak, néprajzosoknak, népoktatóknak sem kell a kultúra, a szép, tiszta forrás, nem költenek, nem áldoznak a *Kútfőre* sem, ezért a támogatók tábora is egyre inkább fogyatkozik, többbe kerül a lap előállítás, önköltsége, mint amennyiért elkelve, ha elkelve! A kezdeti ezer példányszám után ma már alig nyomtatnak 500-at – és az sem fogy el! Frissítő, tiszta forrásra nincs igény, annál inkább a szemétnak sem jó szennylapokra, amelyekért nem sajnálják a székely atyafiaink a pénzt, amelyek olvasásához nem szükségesek kultúra, és amelyeken előszeretettel csámcsog a nyálás olvasó.” (Simó Edmund: Értékmentés. *Háromszék*, 2008. augusztus 9.)

[2009 – Tavasz – Tél, V. évfolyam, 1–2. (9–10.) szám] „Ezer példányban (!) jelent meg a csíkszeredai Székely Károly Iskolaközpont és Alapítvány és a Nagybükküi Néprajzi Társaság folyóirata, a *Kútfő*. A tartalom ezúttal is színpompás, gazdag – helyszűke miatt csak néhány közlésre hívnók fel olvasóink figyelmét. A csíki magyarórményekről ír Beder Tibor, illetve az Ajtony Gábor–Ajtony Zsuzsa szerzőpáros; a csíkszeredai dalegyesület történetét Gergely András taglalja; István Lajos a régi korondi lakodalom leírására vállalkozott (násznagy- és vőfélyjelöltek figyelmébe!); Adorjáni Károly a désfalvi aratókalákáról, Gidó Mária a Felső Nyárárdmente »Szentföldnek« is nevezett tájegységének határkerülési szokását idézi fel, Svella Zsuzsa pedig az 1848-as szabadságharc emlékhelyeit veszi számba Segesvár és Székelykeresztúr körzetében.” (Böloni Domokos: *Gazdagon buzgó Kútfő. Népiúság*, 2009. május 5.)

„Az 1990-es évektől kezdődően, az utóbbi két évtizedben rengeteg folyóiratot indítottak útjára Erdélyben, legyen az heti, havi vagy félévi periodika. Ezeknek nagy része sajnos tiszavirág-életű volt, nem sikerült hosszabb ideig fennmaradniuk. Akaratlanul is a két világháború közötti időszak jut eszünkbe, amikor Erdély Romániához csatolásakor az írók, értelmiségiek anyaországgal való kapcsolata megszűnt vagy erősen lecsökkent. A publikáláshoz új kiadványok kellettek, és ilyenek sorra meg is je-

lentek. A körülményekből adódóan viszont kevés folyóirat jutott el a harmadik évfolyamához.

Hála istennek, voltak és vannak kivételek!

Példaként hadd mutassuk be a Csíkszeredában megjelenő *Kútfő – Kis magyar néprajz diákoknak* című folyóiratot, amely öt éve, 2004 tavaszán jelent meg először, s idén érkezett el a tizedik lapszámához.” (Mirk Szidónia: *Kútfő – Kis magyar néprajz diákoknak. Honismeret* 37. [2009] 4. 32–33.)

„Kútfő-levelek” (részletek)

Kedves János!

Röviden és gyorsan sűríttem gondolataimat. Legjobb akarattal igyekeztem a Kis-Küküllő mente 11 falujának karácsony–újévi szokáskörét összeállítani. Munkám mennyire üti meg a kívánt mértéket, azt döntsék el a nálamnál szakavatottabbak. Sajnos, a külalak nem nyomdaképes. Nem volt már idő számítógépen átírni. Tudom, a szerkesztőknek és a lektoroknak ezzel sok gondot okoztam. Kérem, bocsássák meg hibámat. Bármilyen átjavításba, mondatszerkesztés-változtatásba, ami a lényegen nem változtat, beleegyezem.

A falvakat nem betűrendben közlöm, hanem földrajzi elhelyezkedésük szerint. Lehesse észrevenni a szomszédfalvak közötti különbséget, illetve egyezést. A vízfolyással szemben, alulról kezdtem, s úgy haladok felfelé, hogy Pipénkel végezzem, mert ha a vége jó, minden jó.

Térképet is mellékelek a könnyebb tájékozódásért. Nem akartam légüres térben mozogni, így mondanivalómat falvanként földrajzi, történelmi alapra helyeztem. A rendelkezésemre álló adatokat igyekeztem szöveghűen visszaadni. Az elferdített szövegek (l. ádamosi unitárius köszöntő) nem az én vállamat terhelik. Ha nincs rá időd, én kb. egy hét múlva felhívlak, s megkérdem munkámról véleményedet. Kíváncsi vagyok, volt-e értelme a sok töprengésemnek. Még csak annyit, hogy munkám jórészt régi gyűjtéseim eredménye, ahol lehetett, igyekeztem aktualizálni.

Köszönt: Adorjáni papbácsi

(Adorjáni R. Károly ny. lelkész levele, Dicsőszentmárton, 2004. november 10.)

Kedves Tanár Úr!

Nagy meglepetés volt és nagy öröm is egyben kézhez venni újságjukat. Gratulálok hozzá. A fiaim a nagy múltú Baár Madas Református Gimnáziumba járnak, de nekik jelen pillanatban nincs újságjuk. Szomorú dolog.

Rögtön fel is merült bennem egy kérdés: ki a Kútő, ahol tiszta vizet tudunk meríteni, amitől soha többé meg nem szomjazunk? Nagyon megérintett Szávuj Szidónia írása, és szeretnék küldeni neki egy könyvecskét tiszteletül. Lehet az iskola címére küldeni?

Örülök, hogy időben levelezésbe jutott Magyar nénivel, aki azóta elhunyt.

Kívánok munkájához jó erőt és kifogyhatatlan reménységet, hogy mindaz, amit a gyerekekbe fektetünk, nem hiábavaló dolog.

Őszinte tisztelettel:

Klimó Hedvig,

Budapest, 2007. március 12.

Kedves Tanár Úr!

A mai napon nagy örömmel találtam rá a nekem szóló becses küldeményre a szomszéd levélszekrényébe csúsztatva egyéb leveleinkkel együtt. Szerencsére én voltam a gyorsabb, mert lesem az újságküldeményeinket, melyek vagy késve, vagy egyáltalán nem érkeznek meg. Na de elég a panaszból! Alig várom, hogy találkozam testvéreimmel, és megmutathassam a folyóirat karácsonyi számát, különös tekintettel a belső borítón Édesapa nevére. Gratulálok a megérdemelt Balázs Ferenc-díjhoz, a tartalmas élet fontosabb munkáit megcsillantó laudációhoz, és örültem az arcképnek is. Igaz ugyan, hogy csak újságkép, de mégis fontos, amikor az alkotót igazi énjéhez köthetjük. Remélem, a Kalot-hagyaték szívügye marad a sok szép egyéb tevékenység mellett. Ez év júliusában életemben először részt fogok venni egy hétnapos Erdély-járáson. Csíkszereda is az útvonal része, de nem hiszem, hogy elég idő lesz rá, hiszen Gyimesek, Hétfalu és Déva vidékére megyünk autóbusszal. Még egyszer további sok sikert kívánok szívemből, és bizony nem kellett volna ennyire szerényen halogatni tavaszig a karácsonyi örömhíreket! Testvéreim nevében is tisztelettel s szeretettel:

Anna asszony

(Magyar Ferenc hajdani csíksomlyói KALOT-igazgató leányának levele, Budapest, 2007 márciusa)

Kedves Tanár Úr!

Csütörtök este böngésztem a Népújságot s benne Bölöni Domokos cikkét, s arra gondoltam, hogy valahogy fel kellene hívnom Önt, hogy elmondjam, hogy sajnáltam, hogy nem tudtam arról, hogy a Kútfő következő száma a Kis-Küküllő völgyéről is szól, mert nekem is vannak gyűjtéseim Szőkefalváról a különböző ünnepkörökről, pl. a tavasziról is. Jó látni e számban a már néhai Simén Domokos s a még alkotó kedvében levő Adorjáni Károly írását. Köszönöm, hogy megajándékozott e szép kiadvánnyal és sok sikert kívánok az irányító tanároknak és a diákoknak.

Magamról annyit, hogy más a város s az élet. Szőkefalvi paposkodásom alatt összehoztam egy kötetre való anyagot, főként néprajzi gyűjtést, és most abban járok, hogy pénzt szerezzek a kiadáshoz. Szőkefalva falutörténete és szokásvilága – remélem, lesz belőle valami. Pipe mindig kedves emlék számomra. [...]

Barátsággal:

Nagy László

(Nagy László lelkész, esperes levele, Marosvásárhely, 2007 márciusa)

Tisztelt Tanár Úr!

Megkaptam a legújabb Kútfőt Ferencz Angélnak köszönhetően, Hermann Gusztávnak és Mihály Jánosnak is eljuttattam. Ahogy látom, egyre vastagszik a lap, ami igencsak örvendetes, főleg a mai körülmények között. Örömmel láttam az utolsó oldalakon a fogalommagyarázó részt, azt hiszem, ha csak ezt olvasnák is el a diákok, akkor is megérte a lapkiadást vállalni. Azon gondolkodtam, nem lenne esetleg nekem valami olyan anyagom, amit alkalomadtán átküldhetnék, szívesen lennék alkalmi szerzője ilyen szép kiadványnak. Körülöttünk is változott a világ, most új intézményünk van, a Hargita Megyei Hagyományőrző Forrásközpont, Udvarhely székhellyel. Mi is lapban gondolkodunk, aminek Örökségünk lenne a neve. És szívesen közölnénk a Tanár Úrtól néprajzi jellegű írásokat, kisebb terjedelemben egyelőre, kb. 1–2 A4-es oldal terjedelemben. Ismeretterjesztő folyóiratot tervezünk, amelyben a néprajz és a történelem lenne meghatározó.

Csatolok egy kis ismertetőt, amit barátainknak küldtünk meg eddig.

Üdvözlettel és köszönettel,

P. Buzogány Árpád

(P. Buzogány Árpád író, költő, szerkesztő, művelődésszervező levele, Székelyudvarhely, 2007 márciusa)

Kedves János!

Azért esett erre a témára (Vallató) a választásom, mert a Te, a Ti nagyszerű kezdeményezéseket jó lenne újabb lendületbe hozni. Sajnos, napjainkban is pusztít a közöny, a nemtörődömség, az érdektelenségbe fulladó bárgyúság. Vajon hány egykori feljegyzés, hány napló vagy naplótöredék, hány megfakult fénykép vár még megmentőre – csak nyitott szemmel kell járni. Akinek nincs megbecsült múltja, annak nem lehet megérdemelt jövője sem.

Sok-sok üdvözlettel:

Pali bácsi

(János Pál ny. csíkszeredai múzeumigazgató levele, 2007)

Kedves Tanár Úr!

Köszönöm a küldeményt. Ismét nagyon sok érdekességet találtam a Kútffőben. Szíves engedelmével terjeszteni fogom, azaz a Nyelvőrző rejtvényfejtő nézőinek adom jutalmul, illetve a Kívánságkosár nyelvi perceiben is szólni fogok róla.

Sok sikert kívánok pótolhatatlanul fontos hagyományörző munkájához!

Szívélyes üdvözlettel:

Matula Ágnes

(Matula Ágnes, a Duna Tv Nyelvőrző rovata főszerkesztőjének levele, Budapest, 2009 márciusa)

Drága Barátom, Sorstársam!

[...] Valósággal simogatja a lelkemet, amikor olvasgathatok arról a sok gyönyörű közös kincsről, élményekről és hagyományokról, amelyek e testes, összevont lapszámba bekerülhettek. (Kútffő, 2007, III. évf., 1–2. sz.) Természetes, hogy már teljes terjedelmében átolvastam az összes írást, de ezt a lapot nem olvasni kell, hanem ízlelgetni, apránként, finoman kortyolgatni, mint az otthoni (pipei) Kútffőnk forrásának tiszta, üdítő vizét a legforróbb nyári napokon, vagy a legbukésabb (pipei) rizling borainkat hajdanán...

Végeredményben, befejezőképpen, büszke vagyok rátok. A Szerkesztőségre, az összes lelkes munkatársra, diákra, tanárra, támogatókra egyaránt! E lelkes „ifjú gárda” nélkül sokkal, de sokkal szegényebbek lennénk mindannyian.

Simó Edmund

(Simó Edmund költő, közíró levele, Sepsiszentgyörgy, 2008. január 9.)

Tisztelt Főszerkesztő úr, Kedves Burus János úr!

Szeretnék gratulálni a Kútfő c. folyóirathoz.

A Kútfőt idéztem egy szombati Népszerűségbeli írásomban: A Bodor-híd fedett változata (Oláh-Gál Róbert). Meglepetésemre ezt az írást is átvette az Observer Budapest Médiafigyelő.

Tisztelettel: Oláh-Gál Róbert

(Oláh-Gál Róbert matematikus, Bolyai-kutató, egyetemi tanár levele, Csíkszereda, 2008. január 21.)

Kedves Barátom!

Tegnap hozta a posta a Kútfő legfrissebb számát. Gratulálok hozzá: nagyon szép, nagyon gazdag. Van benne minden, ami egy ilyen folyóiratot érdekessé, izgalmassá, vonzóvá tesz.

Meglep a munkatársaitok nagy száma, az új, fontos közlés, a tanulók munkája. Az ő nevelésükben ennek nagy szerepe van.

Gratulálok a szerkesztőbizottságnak, a tanárkollégáknak, és további jó munkát, jó egészséget kívánok mindnyájatoknak.

Baráti üdvözlettel: Péntek János

(Péntek János nyelvészprofesszor, akadémikus levele, Kolozsvár, 2008. június 10.)

Tisztelt Burus János!

Azt hiszem, Mirk László tanár úron keresztül már találkoztunk egymással. Most is itt fekszik előttem a Kútfő rendkívül tartalmas 2008. tavaszi száma, abból vettem az e-mail címet. Most azért írok, mert a Magyar Művelődési Intézet és az udvarhelyi Human Reform Alapítvány október 11-én Székelyudvarhelyen egynapos tanácskozást szervez Hagyomány és közművelődés címmel, amelyen gondolom Önök, a Kútfő szerzői közül is részt vesznek néhányan. Hogy lássa, miről van szó, elküldöm a meghívottak (még majd bővülő) listáját azzal a kéréssel, hogy ha tud még ajánlani olyan pedagógusokat, népművelőket, lelkészeket, akik a hagyomány valamilyen formájának megismerését, megélését szolgálják, küldje el nekem erre az e-mail címre. Elküldöm továbbá a tanácskozás-sorozat eszmei alapozását, valamint az október 11-i összejövetel programját.

Az eredményes együttműködés jegyében, őszinte tisztelettel: Halász Péter (Halász Péter néprajzkutató, néprajzi író, a Honismeret főszerkesztőjének levele, Budapest, 2008. október 11.)

Drága barátaim!

Tisztelettel megköszönöm a Kútő friss számát. Csatolom a kis értesítőt róla, nemsokára lejön a Népújságban. A Stipendium című oldalban, melyet magam szerkesztek, hozok gyermekek által is élvezhető részletet valamelyik közlésből, és a címlapot is szeretném reprodukálni.

Barátsággal ölel Benneteket: Bölöni Domokos

(Bölöni Domokos író, újságíró, a marosvásárhelyi Népújság művelődési rovata szerkesztőjének levele, Marosvásárhely, 2008)

Kedves Burus János!

Ahogy Kolozsváron mondták volt: „Uram, le a kalappal!”¹ Bizony, szép, amit csinálsz. A Kútő-számot meg külön köszönöm, joggal tanul bár, de egy kicsit büszkeséggel lapozom, talán mert számomra Te jelentet a lapot. Küldök hamarosan a még élő Hazanézőből, de addig is barátsággal öllelek:

Ambrus Lajos

(Ambrus Lajos író, költő, a Hazanéző főszerkesztőjének levele, Korond, 2008)

Mic îndreptar etnografic. Istoria unei reviste a elevilor

Revista *Kútő* a pornit la drum în 2004 la Miercurea Ciuc cu scopul de a populariza valorile culturii tradiționale transilvănene, rezultatele, metodologia și personalitățile importante ale etnografiei în rândul elevilor dar și a adulților. În perioada dintre primăvara anului 2004 și iarna lui 2011 revista a apărut într-un volum de 756 de pagini. Astfel primul an a însumat 48+48 de pagini, anul II 56+68 de pagini, anul III 96 de pagini, anul IV 104 pagini, anul V 104 pagini, iar anii VI și VII câte 116 pagini. Numărul autorilor a fost 251, dintre care elevi și studenți 102, iar adulți 149. Revista a supraviețuit șapte ani, respectiv 15 numere. Scopul, obiectivele revistei, totodată circumstanțele editării sunt însumate de către redactorul șef, profesorul Burus János.

¹ Uraim, le a kalapokkal. Szontágh Gusztáv ezzel az elismerő – később szállóigévé vált – mondattal indította Jósika Miklós 1836-ban megjelent, Abafi című regényéről 1837-ben közölt kritikáját. *A szerk. megj.*

A Short Ethnography for Pupils. Story of a Review

The periodical named *Kútfő* set off in 2004 at Miercurea Ciuc, undertaking the popularization of the values of traditional Transylvanian folk culture, the results, methodology and eminent personalities of ethnography among pupils and adults. Between the spring of 2004 and the winter of 2011 the review counted 756 pages. The first year summed up 48+48 pages, year II 56+68 pages, year III 96 pages, year IV 104 pages, year V 104 pages, years VI and VII both 116 pages. The number of the authors was 251, including 102 pupils and students besides 149 adults. The review had survived for 7 years and 15 numbers. The objectives of the periodical, the circumstances of editing are presented by chief editor professor Burus János.

ANUARUL
ASOCIAȚIEI
ETNOGRAFICE
KRIZA JÁNOS
NR. 23.

ISSN 1841-3021

ISBN 978-973-8439-83-2

